NEAGU
DJUVARA

Civilizații și tipare istorice

book
HUMANITAS

CIVILIZAȚII ȘI TIPARE ISTORICE

NEAGU M. DJUVARA s-a născut la București în 1916, într-o familie de origine aromână așezată în țările române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și care a dat țării mai mulți oameni politici, diplomați și universitari. Licențiat în litere la Sorbona (istorie, 1937) și doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia și Transnistria ca elev-ofițer de rezervă (iunie–noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa.

Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în mai 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineața zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu Uniunea Sovietică. Numit secretar de legație la Stockholm de guvernul Sănătescu, va rămâne în Suedia până în septembrie 1947, când comuniștii preiau și Externele.

Implicat în procesele politice din toamna anului 1947, hotărăște să rămână în exil, militând până în 1961 în diverse organizații ale exilului românesc (secretar general al Comitetului de Asistență a Refugiaților români, la Paris; ziaristică; Radio Europa Liberă; secretar general al Fundației Universitare „Carol I“).

În 1961, pleacă în Africa, în Republica Niger, unde va sta douăzeci și trei de ani în calitate de consilier diplomatic și juridic al Ministerului francez al Afacerilor Străine și, concomitent, profesor de drept internațional și de istorie economică, la Universitatea din Niamey.

Între timp, reluase studii de filozofie la Sorbona. În mai 1972, capătă doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filozofie a istoriei; mai târziu, obține și o diplomă a Institutului Național de Limbi și Civilizații Orientale de la Paris (I.N.A.L.C.O.).

Din 1984, secretar general al Casei românești de la Paris, până după revoluția din decembrie 1989, când se întoarce în țară. Din 1991, profesor-asociat la Universitatea din București și membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol“ din Iași.

Principalele publicații: *Le droit roumain en matière de nationalité*, Paris, 1940 (teză de doctorat); *Démétrius Cantemir, philosophe de l'Histoire*, în *Revue des études roumaines*, XIII–XIV, Paris, 1974, pp. 65–90; *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations*, Mouton, Paris–Haga, 1975 (carte premiată de Academia Franceză); în românește, *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparat al civilizațiilor*, Humanitas, 1999; *Les „grands boïars“ ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?* în *Südost-Forschungen*, Band XLVI, München, 1987, pp. 1–56; *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle*, Publications Orientalistes de France, 1989; în românește, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, Humanitas, 1995, 2005; *Les Aroumains* (operă colectivă), Publications Langues'O, Paris, 1989; în românește, *Aromânii — istorie, limbă, destin*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996; *Sur un passage controversé de Kékauménos. De l'origine des Valaques de Grèce*, în *Revue roumaine d'histoire*, t. XXX, 1–2, București, 1991; *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*, Humanitas, 1999, 2000, 2001, 2002; *Cum s-a născut poporul român*, Humanitas Junior, 2001; *Mircea cel Bătrân și luptele cu turcii*, Humanitas Junior, 2001; *De la Vlad Țepeș la Dracula Vampirul*, Humanitas Junior, 2003; *Însemnările lui Gheorghe Milescu*, roman, Humanitas, 2004; *Amintiri din pribegie*, Albatros, 2002; Humanitas, 2005; versiune franceză: *Bucarest–Paris–Niamey et retour ou Souvenirs de 42 ans d'exil (1948–1990)*, L'Harmattan, Paris, 2004; *Există istorie adevărată?*, Humanitas, 2004.

NEAGU DJUVARA

CIVILIZAȚII ȘI TIPARE ISTORICE

Un studiu comparat al civilizațiilor

Traducere din franceză de
ȘERBAN BROCHÉ

Ediția a III-a revăzută și adăugită

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Concepția grafică: Angela Rotaru

© HUMANITAS,1999, 2006, pentru prezenta
versiune românească

ISBN: 978-973-50-2842-8 (pdf)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701
Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50
fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online:
tel./fax 021/311 23 30
e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
www.libhumanitas.ro

Mamei mele

Prefață
la ediția românească [din 1999]

Lucrarea de față, apărută la Paris în 1975 și distinsă cu un premiu de istorie al Academiei Franceze în 1976, a reprezentat la origine doar o parte din teza mea de doctorat de stat susținută la Sorbona în 1972 sub conducerea renumitului sociolog și filozof Raymond Aron. Aceasta nu implică nicidecum aprobarea tezelor mele de către Aron, preocupat de *filozofia critică* a istoriei (termenul se pare că a fost inventat de el), adică de analiza disciplinei istorice, de punerea în chestiune a științei istorice înseși, dar „alergic“ ca mai toți intelectualii francezi la *filozofia speculativă* a Istoriei, adică la acele tentative prea ambițioase și chiar, politic, primejdioase de a găsi un sens al evoluției omenirii și eventual constante, ritmuri, tipare după care s-ar modela în mod necesar desfășurarea marilor ansambluri pe care le putem distinge în cursul Istoriei.

E drept că dogmatismul, împins uneori până la extravaganță, al tezelor unui Karl Marx sau ale contemporanului său francez Gobineau, apoi, în Rusia, ale lui Danilevski, în Germania ale lui Spengler și chiar, mai recent, în Marea Britanie, ale lui Toynbee (singurul istoric „de meserie“ printre ei) a contribuit la discreditarea acestei ramuri a interogării filozofice, care totuși nu poate fi, pur și simplu, evacuată din fireasca noastră curiozitate și angoasă metafizică. Marele cusur al tezelor pe care le-am citat, eroarea majoră a autorilor lor, a fost de a nu se opri la o încercare de explicație a trecutului, ci de a avea pretenția ca, pe baza „sistemului“ descoperit în acel trecut, să prevadă și viitorul. Dar, ca în celebrul vers al lui Victor Hugo, „viitorul nu e al nimănui, viitorul e al lui Dumnezeu“. Chiar închipuindu-ne în posesia tuturor parametrilor

situației prezente (lucru, de altfel, inimaginabil), suntem în imposibilitatea absolută de a prevedea ziua de mâine.

De aceea, cred că istoricul care se încumetă să caute anumite constante în scurgerea istoriei universale trebuie să știe să se oprească la faza *diagnozei* momentului actual, evitând să se aventureze în *prognoză* asupra viitorului. Mărturisesc însă că n-am știut nici eu să mă abțin cu totul de la anumite interogări privind viitorul. Împrejurările politice dramatice pe care le-a trăit generația mea (la cartea aceasta am lucrat din 1951 până în 1970) nu permiteau unui istoric implicat ca om în drama momentului să privească lucrurile total detașat, ca dintr-o altă planetă. Cer iertare puriștilor pentru câteva timide încălcări ale propriilor mele convingeri metodologice. Cititorul să nu piardă însă din vedere, când parcurge capitolul „Concluzii“, că a fost redactat cu peste treizeci de ani în urmă. La versiunea prezentă, n-am adăugat nimic, afară de câteva notițe (semnalate ca adaosuri) care mi s-au părut indispensabile din pricina răsturnărilor epocale din ultimii zece ani.

Pe cititorul grăbit îl sfătuiesc să sară (în partea întâi) peste analizele amănunțite ale celor unsprezece civilizații izolate — de la civilizația egipteană la cele două civilizații americane precolumbiene —, analize care pot fi fastidioase pentru nespecialist, și să treacă direct la partea a doua, care cuprinde esențialul teoriei expuse. Adaug că anexele V–VIII, cu listele guvernanților francezi, englezi, ruși și nord-americani din ultimele două veacuri, care ilustrează teza pe care Raymond Aron o considera drept cea mai originală din lucrare, au rămas în starea în care erau în 1970 — ținerea lor la zi pentru ultimii douăzeci și opt de ani ar fi reprezentat un efort uriaș, aproape cu neputință, și, în orice caz, de prea puțin folos pentru sprijinirea tezei propuse.

N. D.

București, octombrie 1998

Introducere

În pofida opoziției aproape unanime pe care tezele lui Spengler și mai târziu acelea ale lui Toynbee au întâlnit-o în cercurile istoricilor, constatăm că utilizarea cuvântului civilizație (*Kultur* la Spengler), în sensul pe care îl dau acești autori, s-a impus din ce în ce mai mult și că istoricii de meserie vorbesc astăzi în mod curent de „civilizația egipteană“, de „civilizația elenică“, de „civilizația chineză“, de „civilizația indiană“, fără să se admită totuși explicit că termenul ar putea să desemneze altceva decât un vag ansamblu de tehnici, de moravuri, de cutume, de instituții, de credințe sau de creații artistice și intelectuale. Puțini dintre ei ar fi dispuși să admită că aceste ansambluri ar putea să reprezinte entități naturale, animate de o dinamică proprie.

Mai mult decât istoricii, de această problemă se preocupă antropologii, filozofii, sociologii și etnologii. Oricare ar fi eticheta care i se aplică — filozofie la Spengler, morfologie a culturilor la Frobenius, sociologie la Sorokin, antropologie la Kroeber, culturologie la Leslie White și chiar pur și simplu istorie la Toynbee —, problema este de acum pusă.

În ciuda dizgrației în care a căzut sintagma, nu mă tem de eticheta de filozofie a istoriei. Nu este oare filozofie orice reflecție asupra unei științe? Desigur, termenul este ambiguu. El a desemnat mai întâi aceste mari tentative de interpretare a devenirii umane, de care rămân legate nume ca al lui Vico, al lui Condorcet sau al lui Hegel. De la mijlocul veacului al XIX-lea, urmându-l pe Dilthey, nu s-a mai vrut să fie considerată legitimă decât ceea ce s-a numit, de la Raymond Aron încoace, „filozofia critică“ a istoriei, studiul problemelor prealabile, al problemelor de logică pe care le pune știința istorică. Iar mai de curând o întreagă școală — în

special, anglo-americană — a avut pretenția de a relua aceeași problematică sub noua etichetă de „filozofie analitică a istoriei“.

În sfârșit, istoricul cel mai puțin dispus să pună sub semnul întrebării rezultatele recunoscute ale disciplinelor istorice va admite că metodologia istoriei reprezintă o preocupare filozofică legitimă.

Oare aceste trei accepțiuni ale filozofiei istoriei se exclud? Nu există, dimpotrivă, o legătură organică între aceste trei serii de probleme? Cum să te hazardezi să dai o interpretare globală a Istoriei dacă mai întâi nu s-a pus chestiunea de a ști dacă, și în ce măsură, istoria este posibilă? Și pe de altă parte nu aplică orice istoric, conștient sau nu, o metodă întemeiată pe o anumită concepție globală asupra Istoriei? În această lucrare, la origine o teză de doctorat, am încercat, într-o primă parte, să răspund la unele dintre interogațiile esențiale ale filozofiei critice a istoriei. În prezenta ediție, am înlăturat însă aceste chestiuni preliminare, care ar fi fost de natură să-l îndepărteze pe cititorul nespecialist. Ele vor face obiectul unei lucrări separate.

Propun deci aici o nouă definiție a civilizației, considerată ca o mare unitate a Istoriei, delimitată în spațiu și timp. Ea ne va permite poate să identificăm aceste unități cu mai multă rigoare decât s-a făcut până în prezent. Studiul comparat al civilizațiilor astfel circumscrise va determina apariția anumitor constante, a anumitor „tipare“, și voi încerca să trag unele concluzii pentru metoda istorică, precum și pentru înțelegerea momentului prezent.

*

* *

Cuvântul „civilizație“ pare să se fi născut în Franța la mijlocul secolului al XVIII-lea. El apare pentru prima dată în 1756 sub pana marchizului de Mirabeau, tatăl faimosului tribun, în *L'Ami des Hommes ou Traité de la population.*[1] Cuvântul circula oare deja în saloanele pe care le frecventau „fiziocrații“ și Mirabeau, sau acesta din urmă este adevăratul inventator al cuvântului? La urma urmei, detaliul are puțină importanță. Esențialul este că acest cuvânt a cunoscut curând o soartă extraordinară în Anglia și Germania, ca și în Franța.[2] Aceasta era dovada că el răspundea unei trebuințe, că

noțiunea „plutea în aer“ și că pentru a o delimita și distinge de noțiunile și expresiile învecinate, de pildă civilitate, politețe, societate rafinată, se cuvenea să se creeze un cuvânt nou. Acesta a fost derivat din verbul *civiliser* care exista deja la sfârșitul secolului al XVI-lea, dar cu două sensuri diferite: unul ținea de jargonul juridic (*civiliser un procès*, adică a trece un proces din domeniul criminalistic în cel civil), celălalt însemna deja acțiunea de a-i civiliza, adică de a-i face mai urbani, mai rafinați, pe sălbatici, pe barbari sau pe bădărani. (Latina cunoștea deja antonimia *civilis–silvaticus*, dar, de-atunci, termenul *civil* s-a încărcat cu alte câteva semnificații și e posibil ca neologismul *civilisé* să-și fi păstrat înrudirea cu *civil* și *cité*, care țin de arierplanurile semnificației, opunându-l nu numai lui *sauvage* și lui *barbare*, dar, de asemenea, mai mult sau mai puțin confuz, lui *paysan*, *militaire*.)

Substantivul derivat din verb, *civilisation*, asemenea multor termeni francezi cu această terminație, avea în același timp un sens activ (acțiunea de a civiliza) și un sens pasiv (starea unei societăți care ar fi depășit stadiul barbariei pentru a avea acces la „urbanitate“). Transpare imediat punctul de vedere egocentric în care se plasa instinctiv societatea occidentală a secolului al XVIII-lea, care nu se îndoia că ar fi atins acel grad înalt de luminare a spiritului, care să-i permită să judece toate celelalte societăți existente în raport cu perfecțiunea ei relativă. Dar am greși crezând că acest egocentrism era specific civilizației occidentale. E o trăsătură comună tuturor civilizațiilor superioare: chinezii i-au tratat pe occidentali cu cel mai mare dispreț până în plin secol al XIX-lea, și sentimentul de umilință pe care l-au resimțit ulterior în fața puterii occidentale n-a fost „compensat“ încă și explică multe dintre reacțiile prezente. În Antichitate, egiptenii, orientalii și grecii s-au considerat unii pe alții, succesiv sau simultan, drept barbari. Mai mult: cum remarcă Lévi-Strauss[3], este propriu oricărei culturi, oricât de primitivă și restrânsă ar fi, de a considera „barbară“ orice altă formă de viață socială decât aceea care s-a cristalizat lent la ea acasă. Totuși în Occident, la mijlocul secolului al XVIII-lea, două fapte noi dădeau acestui egocentrism natural o coloratură particulară care trebuia să ducă la o noțiune nouă și la un cuvânt pentru a o desemna: mai întâi, pentru prima dată în Istorie, un

grup reprezentativ de națiuni aparținând unei anumite forme de societate, unei anumite culturi, se afla în contact cu practic toate celelalte societăți umane de pe suprafața globului și era pe punctul de a le supune influenței sau dominației lui. La aceasta se adăuga o convingere nouă — pe care se cuvine s-o legăm de avântul brusc al științelor —, aceea că umanitatea progresa continuu. Tocmai acestui dublu fenomen — credința în progresul indefinit și începutul hegemoniei mondiale a Occidentului — trebuie fără îndoială să-i atribuim nevoia de a desemna cu un termen nou o acțiune și o stare corespunzând adoptării modului de viață occidental. *A te civiliza însemna a adopta modul de viață occidental* — și civilizația era starea de mare rafinament pe care o atinsese Europa Occidentală și, mai precis, o anumită clasă socială în sânul acestei Europe. (E nostim să constatăm că simultan cu această credință, care e departe de a fi dispărut două secole mai târziu, s-a născut, în același mediu, ca un antidot, mitul „bunului sălbatic"!)

Așadar, contextul în care cuvântul apăruse implica primordialitatea sensului monist: civilizația era una, ea era în mers, și cele câteva state mai rafinate ale Europei Occidentale reprezentau firește avangarda acestei umanități în mers. Ideea că alte națiuni sau grupuri de națiuni ar fi putut în alte timpuri sau sub alte latitudini să trăiască sub alte sisteme de legi umane și divine, să posede o altă viziune asupra lumii și să creeze forme de artă profund diferite și că aceste ansambluri meritau în egală măsură numele de civilizație n-ar fi venit decât mai târziu, spre sfârșitul secolului (cu Volney, cu Humboldt), și mai ales la începutul secolului următor. Or, este cu totul remarcabil să constatăm că marchizul de Mirabeau, presupusul inventator al cuvântului, îl întrebuințează deja într-un sens pluralist! Într-o scrisoare adresată domnului de Butré, el scria, în 1779, această frază uimitoare: „Galileea, Egiptul, Grecia, Cartagina, Africa, Asia, Spania, poate în curând întreaga Europă ne arată că niciodată societățile nu știu să renască și să facă să înflorească din nou teritorii o dată sleite de civilizații efemere și de urmările lor, adevăr teribil și de natură fizică..."[4] Avem deja pe Spengler *avant la lettre.* Cu toate acestea, trebuie să recunoaștem că întrebuințarea cuvântului în acest sens pluralist rămâne mult timp excepțională și că doar azi, în uzul obișnuit, sensul

pluralist (sau relativ) a sfârşit prin a domina sensul monist (sau absolut). Să aibă vreun amestec în asta popularitatea tezelor lui Toynbee? La ora actuală, punerea sub semnul întrebării a tuturor valorilor civilizaţiei noastre este fără îndoială suficientă pentru a explica această evoluţie.

Puţin câte puţin, s-a căutat să se delimiteze aceste unităţi sociale în spaţiu şi în timp, dar fără succes, deoarece, alături de cei care doresc să se rezerve termenul pentru cele mai mari ansambluri decelabile în curentul istoriei, numeroşi sunt autorii contemporani care continuă să întrebuinţeze cuvântul pentru a desemna orice societate umană, oricât de redusă şi arhaică ar fi ea, numai cu condiţia să prezinte o incontestabilă omogenitate şi să se distingă suficient de orice alt grup uman. Se va vorbi, în acest sens, de civilizaţia triburilor *pueblo* sau de civilizaţia indienilor *jivaro*, tot aşa cum s-ar vorbi de civilizaţia elenică sau de civilizaţia chineză. Cine nu vede — abstracţie făcând de orice judecată de valoare — că aceeaşi vocabulă acoperă, în ambele cazuri, realităţi diferite? Şi totuşi, această ambiguitate a termenului, în chiar interiorul sensului lui pluralist, pare să fi traversat secolele fără ca una dintre accepţiuni să se fi impus definitiv în detrimentul celeilalte. Primul sens, civilizaţia înţeleasă ca istorie a unei culturi superioare (să-i zicem, pentru simplificare, sens istoric), ne pare anterior, deoarece chiar marchizul de Mirabeau dăduse cuvântului acest înţeles. Dar la începutul secolului următor, Wilhelm von Humboldt întrebuinţa deja termenul „civilizaţie“ cu semnificaţia sa etnologică, pentru a desemna ansamblul de trăsături caracteristice pe care le prezintă o colectivitate umană diferenţiată: limbă, instituţii, obiceiuri, tehnici, credinţe, moduri de gândire, care, solidare unele cu altele, constituie o unitate *sui-generis*. Definiţia pe care o dă civilizaţiei în Introducerea la eseul lui asupra limbii kawi din Java este deja foarte apropiată de aceea a etnologilor contemporani[5]. Or, între ceea ce am numit sensul istoric al termenului şi sensul lui etnologic există nu numai o diferenţă de dimensiune, pe de o parte cele mai mari unităţi ale Istoriei şi pe de altă parte orice cultură care poate fi izolată, chiar la nivelul unei insule sau al unui sat; dar în plus adoptăm şi un punct de vedere diferit: în ultimul caz, etnologul nu ia în considerare observarea diacronică

a colectivității, sau se mulțumește doar pe alocuri să caute în evoluția trecută explicarea unei trăsături culturale; dar această evoluție nu se află în centrul interesului lui, care rămâne studiul mecanismului acestei societăți într-o „secțiune“ sincronă.

Or, de la început s-a observat că numai cele mai mari ansambluri ale Istoriei prezentau similitudini în procesele lor de evoluție. Enumerarea lui Mirabeau presupune, într-un mod mai mult sau mai puțin clar, această viziune, ca și operele cvasicontemporanilor săi Montesquieu și Gibbon.

Și, deoarece am vorbit de Wilhelm von Humboldt, probabil primul care a dat termenului „civilizație“ sensul lui etnologic, să remarcăm în trecere că el pare să fie în egală măsură inițiatorul nuanței de sens, care urma să se accentueze din ce în ce mai mult la autorii germani, între cultură și civilizație. Cuvântul cultură era străvechi. Metafora „cultură a spiritului“ (*cultura mentis*) fusese deja întrebuințată de autorii latini. Ea fusese reluată de oamenii Renașterii în același sens de îmbogățire a spiritului, și tocmai în cercurile de „filozofi“ francezi ai secolului al XVIII-lea cuvântul urma să fie utilizat pentru prima oară într-un sens pasiv, în realitate ca sinonim al neologismului civilizație. De aici, el urma să treacă în Germania, unde a avut din ce în ce mai mult tendința să se diferențieze de civilizație. Acest din urmă termen va desemna mai mult achizițiile materiale ale unei societăți, progresul tehnicilor și instituțiilor ei, pe când cultura acestei societăți ar fi ansamblul creațiilor sale spirituale, al trăsăturilor sale morale cele mai originale. De unde gradația pe care Humboldt o va face între *civilizație*, a cărei definiție am văzut-o mai înainte, și *Kultur*, care ar reprezenta un grad superior de rafinament ce s-ar manifesta în artă și știință, în sfârșit noțiunea de *Bildung*, care s-ar aplica unei mici elite de indivizi superiori, iviți din sânul culturii și prin a căror operă s-ar naște cele mai înalte creații ale acestei culturi.

Această distincție dintre cultură și civilizație va deveni clasică în Germania și își va găsi expresia extremă în lucrările lui Spengler, unde termenul *Kultur* desemnează ansamblul unei civilizații considerate în desfășurarea ei istorică, în vreme ce *Zivilisation*, într-o accepțiune net peiorativă, va fi forma sclerozată pe care aceeași cultură o va îmbrăca în faza ei finală de unitate și de uniformitate.

Distincția nu s-a impus nici în Franța, nici în țările anglo-saxone, unde cultura și civilizația au fost în mare măsură întrebuințate una în locul alteia.[6]

Astăzi, sub influența lui Toynbee pe de o parte și a școlii antropologice americane pe de altă parte, un alt *distinguo* tinde să se impună: civilizația ar desemna de preferință cele mai mari ansambluri de cultură superioară; termenul cultură ar fi păstrat pentru desemnarea oricărei societăți organizate care are conștiința că se diferențiază de altele, indiferent de dimensiunea și durata ei în timp. Astfel, termenul „cultură“ ar putea desemna ansamblul tehnicilor, moravurilor, instituțiilor, credințelor, artelor și al altor creații spirituale ale unui anumit grup etnic: el s-ar aplica la fel de bine unei culturi majore (*Hochkultur*), de exemplu culturii franceze, culturii germane, culturii engleze, ca și culturii eschimoșilor, a indienilor *pueblo* și a aborigenilor din Australia. *Civilizația* ar însemna marile ansambluri prezentând trăsături comune și care sunt caracterizate printr-o anumită dinamică și prin parcurgerea unor anumite perioade în timp. Se va vorbi în acest sens de civilizația egipteană, de civilizația chineză, de civilizația elenică sau greco-romană. În sfârșit, desfășurarea în timp a civilizației ne sugerează adăugarea unei anumite nuanțe: dacă termenul civilizație tinde din ce în ce mai mult să desemneze un mare ansamblu istoric în evoluția lui, cultura ar putea să fie o secțiune locală „verticală“ practicată la un moment dat în această civilizație. Am putea astfel vorbi de cultura chineză în timpul lui Tai Zong, în interiorul civilizației chineze; sau de cultura franceză în timpul lui Ludovic al XIV-lea, în interiorul civilizației occidentale.

*

* *

Dintre autorii care au avut o viziune ciclică a Istoriei și care de vreun secol și jumătate caută să ne prezinte un decupaj al Istoriei în civilizații majore, aș dori să reținem cinci nume: Gobineau, care în al său *Essai sur l'inégalité des races humaines*[7] ne propune o enumerare a civilizațiilor mai rațională decât enumerarea „literară“ a marchizului de Mirabeau și în orice caz destul de remarcabilă, având în vedere starea cunoștințelor istorice din

timpul lui; Danilevski, care în *Россия и Европа*[8] prezintă pentru prima dată un sistem coerent de filozofie a civilizațiilor, din nefericire viciat de intenții panslaviste prea evidente; Spengler[9], care, în ciuda afirmațiilor lui dogmatice, a erorilor și a îndrăznelilor lui, domină încă de foarte sus filozofia contemporană a istoriei; Toynbee[10], al cărui talent și a cărui originalitate justifică prodigiosul lui succes, dar care ne propune un decupaj atât de derutant, încât el nu poate fi reținut într-o cercetare sistematică; în fine, americanul Philip Bagby, mort prematur, care într-o lucrare de mici dimensiuni[11], un model de metodă și claritate, propune o enumerare destul de apropiată de aceea a lui Spengler.

O prezentare critică a acestor sisteme ar depăși cadrul lucrării de față. Cred că larga difuzare pe care au cunoscut-o cel puțin tezele lui Spengler și ale lui Toynbee ne poate dispensa de această privire retrospectivă.

Precizez în încheiere că, dacă am ales la rândul meu să dau cuvântului civilizație sensul lui pluralist și să rezerv preferențial termenul pentru cele mai mari unități ale Istoriei, e o chestiune de pură convenție și nu am nicidecum pretenția să monopolizez cuvântul pentru unul dintre sensuri, renunțând la sensul primitiv, unitar sau „monist“. Cuvintele își au viața lor proprie și cele mai vii sunt, în chip firesc, și cele mai bogate în sensuri. Evitând pe cât se poate prilejurile de confuzie, mi se va întâmpla să întrebuințez cuvântul în sensul lui monist sau să-l aplic la o societate izolată sau minoră. Contextul îl va lămuri pe cititor.

Note

1. Confirmarea a fost adusă de un grup de cercetători de la Sorbona, École des Hautes Études, în 1959–1960, sub direcția profesorului Alphonse Dupront, grup din care autorul făcea parte. Faptul era deja cunoscut: a se vedea mai ales Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Basel, 1939, vol. I, pp. 47–48, care citează de asemenea (*ibid.*, p. 306) J. Moras, *Ursprung und Entwicklung des Begriffs Zivilisation in Frankreich* (1756–1830), *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Ro-*

manen, 6, Hamburg, 1930, p. 38. Totuşi, o nouă descoperire nu e niciodată exclusă.

2. Italienii nu l-au adoptat sub această formă, preferând să păstreze, cu acest sens nou, vechiul *civiltà*, corespondentul francezului *civilité.*

3. *Race et Histoire*, ed. a 2-a, Paris, 1961.

4. Scrisoarea lui Mirabeau adresată domnului de Butré, din 8 aprilie 1779, apărută în *Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont*, Heidelberg, 1892, vol. 1, p. 108.

5. *Die Civilisation ist die Vermenschlichung der Völker in ihren äusseren Einrichtungen und Gebräuchen und der darauf Bezug habenden inneren Gesinnung* în *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, *Einleitung*, p. XXXVII, Berlin, 1820 (publicat numai în 1836), citat de Gobineau în al său *Essai sur l'inégalité des races humaines*, cap. IX. Acest pasaj se traduce astfel: „Civilizaţia este umanizarea popoarelor în interiorul instituţiilor lor exterioare, al moravurilor lor şi în sentimentul lăuntric care se raportează la ele.“ (Să notăm, în treacăt, că Humboldt păstrase încă ortografia franceză a cuvântului.)

6. În schimb, această distincţie a avut o anumită influenţă asupra filozofilor şi gânditorilor politici ruşi, de la Aleksandr Herzen şi până la Berdiaev, trecând prin Dostoievski, Danilevski, Pobedonoşţev, care înţelegeau — atât cei liberali, cât şi cei conservatori — că „civilizaţia“ era Occidentul „putred“, în vreme ce „cultura“, care urma să salveze Europa, se afla în germene în Rusia. Această credinţă cvasimesianică a fost afirmată de atâtea ori şi cu atâta convingere şi pasiune, în opere şi sub forme atât de diverse, încât a sfârşit, lucru ciudat, prin a-i influenţa şi pe anumiţi gânditori germani. Lucrul este evident la Spengler.

7. Paris, 1853–1855, 4 vol.

8. Danilevski (Nikolai Iakovlevici), *Россия и Европа*, Sankt-Petersburg, 1871; trad. germ. (parţială) *Russland und Europa*, Stuttgart–Berlin, 1920.

9. *Der Untergang des Abendlandes*, München, 1918–1922; trad. fr.: *Le déclin de l'Occident*, Paris, 1948.

10. *A Study of History*, 10 vol., Oxford University Press, 1934–1954; traducerea franceză rezumată a primelor 6 volume: *L'Histoire, un essai d'interprétation*, Paris, 1951. Vezi şi trad. rom. de Dan A. Lăzărescu: *Studiu asupra istoriei*, sinteză în două volume alcătuită de D. C. Somervell, Editura Humanitas, Bucureşti, 1997.

11. *Culture and History. Prolegomena to the Comparative Study of Civilization*, Londra, 1958.

PARTEA ÎNTÂI

CIVILIZAȚIILE

Definiție și enumerare

Încercare de „periodizare“

Definiție. Când apar civilizațiile? Caracteristici. Diferite faze. Încercare de enumerare. Comparație sumară; caz-tip și variante (p. 21). Încercare de periodizare a fiecăreia dintre civilizațiile pe care le-am izolat: civilizația egipteană (p. 48); civilizația Orientului Mijlociu sau civilizația babiloniană (p. 54); civilizația cretană (p. 74); civilizația elenică sau greco-romană (p. 79); civilizația bizantină (p. 90); civilizația occidentală (p. 125); civilizația arabă sau islamică (p. 190); civilizația indiană (p. 219); civilizația chineză sau extrem-orientală (p. 242); civilizațiile precolumbiene (p. 263).

Deși nici unul dintre autorii pe care i-am citat mai sus n-a dat civilizației o definiție pe deplin satisfăcătoare și cu toate că se pot releva multe obscurități și contradicții în sistemele lor, acestea exprimă o evidență care se impune din ce în ce mai mult istoricilor: în imensitatea stufoasă, multicoloră și mișcătoare a trecutului, se disting ici și colo, din zorii Istoriei, mari ansambluri de societăți a căror viziune asupra lumii, ale căror tehnici, arte și instituții conferă popoarelor care le împărtășesc o coloratură, un stil aparte și a căror dezvoltare în timp urmează o curbă care, de la un caz la altul, prezintă uimitoare similitudini.

Aceste ansambluri, pe care am convenit să le numim civilizații, nu acoperă întregul câmp al Istoriei, dar totul se petrece ca și când civilizațiile, uneori paralele, alteori succesive, ar forma marile ramificații pe care le-a urmat viața în avântul ei spre umanitatea superioară. Nenumărate forme de cultură, pline de interes prin ele însele, s-au ivit până azi pretutindeni unde s-au constituit societăți umane, dar numai aceste mari unități pe care le numim

civilizații și care, din zorii Istoriei, nu par să fi fost mai mult de vreo douăsprezece, apar ca locurile privilegiate unde, de câteva milenii, se manifestă în modul cel mai dinamic evoluția speței umane.

Să convenim, așadar, să păstrăm termenul „civilizație" pentru a desemna culturile care:

1. *au acoperit o arie geografică relativ întinsă pentru epoca în care au apărut, îmbrățișând mai multe etnii sau mai multe state organizate;*
2. *au realizat o anumită unitate în moravuri, tehnici, arte, credințe și care,*
3. *dezvoltându-se în general pe o durată de peste două mii de ani, au trecut prin fazele aceleiași scheme de evoluție politică.*

Aceste trei constatări țin respectiv de știința istorică, de etnografie și de morfologia culturilor.

Se poate spune despre civilizații, la o scară mai mare, ceea ce Teilhard de Chardin spune despre speciile (sau *phyla*) evoluției: „Ceea ce [...] clasează *phylum*-ul fără ambiguitate în categoria unităților naturale ale lumii este «forța lui și legea lui de dezvoltare naturală». Fără să recurgem la metafore, se comportă, în felul lui, ca un lucru viu: crește și înflorește."[1]

Văzute din această perspectivă, civilizațiile sunt un episod al căutării de către viață a unor forme noi. Nu trebuie să căutăm nici mai multă, dar nici mai puțină „realitate" în aceste ansambluri umane, civilizații, culturi, națiuni, etnii, decât în clasele, familiile, genurile și speciile pe care le distinge sistematizarea în științele naturale.

Aceste ansambluri, aceste unități există. Dacă autorii nu sunt încă de acord asupra numărului lor, a delimitărilor și caracteristicilor lor, aceasta e din cauza faptului că știința noastră se află încă în faza tatonărilor asemenea științelor naturale de dinainte de clasificările lui Linné. În pofida imenselor progrese pe care metoda istorică le-a făcut în ultimele două secole, istoria a rămas la procedee descriptive. Toată problema constă în a descoperi, a distinge și a izola caracterele esențiale, lăsând deoparte caracterele secundare. Adversarii teoriei civilizațiilor, relevând tot ceea ce le distinge unele de altele, constată că se pot discerne între civilizații cel puțin tot atâtea diferențe câte analogii. Comparând între ele, de

exemplu, statele care în diverse civilizații au realizat unitatea lumii lor, de pildă Egiptul de Sus, cu Persia Ahemenizilor, Imperiul lui Yin, republica romană sau, pentru epoca contemporană, cu aceea a puterii ce pare a fi cel mai bine plasată pentru a impune unitatea lumii occidentale, adică Statele Unite, ne aflăm în condiții favorabile pentru a sublinia ceea ce le separă și pentru a minimaliza ceea ce le apropie. Or, caracteristica unei științe este de a izola trăsăturile considerate de ea ca fundamentale de acelea considerate ca superficiale. Cei mai mulți vor vedea o mai mare asemănare între balenă și rechin decât între balenă și șoarece. Dar naturalistul, înlăturând aparența pentru a nu reține decât esențialul, va clasifica balena împreună cu șoarecele în categoria mamiferelor, și rechinul în aceea a peștilor — deoarece diviziunea dintre ovipare și vivipare este mai utilă scopului lui decât dimensiunile sau formele exterioare ale animalului sau mediul fizic în care se mișcă.

La fel, în curentul continuu al istoriei, știința, pentru a-și ușura înțelegerea, trebuie să poată izola elementele, formele și ritmurile care, de la o epocă la alta, de la o grupare umană la alta, prezintă asemănări fundamentale.

Când apar în evoluția umană aceste mari unități pe care le numim civilizații?

Nu putem fixa cu precizie momentul apariției lor: ca toate mutațiile, trecerea de la clanuri la imperii s-a făcut imperceptibil. La cumpăna decisivă dintre mileniile al IV-lea și al III-lea î. Hr., istoria și arheologia scot la lumină în Valea Nilului și în Mesopotamia de Jos unități politico-economice deja solid structurate. Vom vedea mai departe că acest stadiu de evoluție, mai ales în privința Egiptului deja unificat sub un singur sceptru, presupune o evoluție interioară cu o durată de aproximativ un mileniu, ceea ce mută formarea primelor unități „civilizate“ din aria considerată la sfârșitul mileniului al V-lea sau la începutul celui de-al IV-lea.

Mai târziu, alte două centre de civilizație apar în Valea Fluviului Galben și în Valea Indusului. După secole de evoluție, centrul se deplasează, aria se mărește.

Mai multe constatări se impun imediat:

— primele civilizații s-au născut în văile fluviale, care au fost primele zone de economie agricolă sedentară (vom vedea

mai departe că civilizațiile precolumbiene par să facă excepție);
— toate presupun existența unei vieți urbane;
— ele progresează conform unui proces similar de organizare a statului;
— grupul unificator este constituit de o minoritate, originară cel mai adesea din vecinătatea ariei „civilizate“;
— în sfârșit, cu fiecare generație de civilizații, aceste arii se întind mai mult, ajungând să acopere astăzi cvasitotalitatea pământurilor locuite.

Sedentarizarea unor grupuri etnice în regiunile care se pretează la cultura sezonieră a cerealelor, permițând asigurarea cu un minim de hazard a subzistenței permanente a colectivității, pare a fi condiția primordială a civilizației. Ea antrenează puțin câte puțin o anumită diviziune a muncii, făcând disponibilă o parte din populație pentru alte sarcini decât producția alimentară: administrarea și apărarea grupului, producerea uneltelor și a armelor, organizarea schimburilor comerciale.

Tocmai în principalele centre ale acestor schimburi se nasc primele aglomerări urbane pentru a-i adăposti pe neproducători[2]: piețe de cereale și de animale, răspântii de drumuri pentru caravane, puncte de confluență a râurilor, mici porturi maritime, depozite de sare sau de metale. Aceste aglomerări se diferențiază puțin câte puțin de aglomerările din zona rurală învecinată. Habitatul se ameliorează, arhitectura încetează să fie exclusiv utilitară, un anume urbanism apare ici și colo. Curând, pentru a se apăra mai bine împotriva raidurilor făcute de nomazi, aceste centre mai populate și mai bogate se împrejmuiesc de ziduri. În același timp, țăranului războinic îi succedă soldatul de meserie. Războinicul nu este singurul care se specializează. Olarii, fierarii, dulgherii, zidarii, scribii și preoții încetează să fie niște izolați în satul lor, obligați de cele mai multe ori să participe la activitățile agricole ale comunității. Ei se unesc pentru a-și apăra corporațiile. Se formează grupuri de interese, are loc o delimitare care dă naștere claselor, subînțelegând o clasă de inactivi sau semiactivi care consideră că puterea le aparține de drept. Din ciocnirea acestor interese se nasc

tensiuni, bogate în virtualități spirituale. Condițiile sunt reunite pentru înflorirea unei civilizații. Cuvântul cultură amintește munca pământului. În civilizație există cetatea.

Totuși — și vom regăsi această remarcă mai departe —, aceste comunități, care vor da naștere primelor civilizații cunoscute, nu sunt în mod necesar mai avansate decât comunitățile învecinate. Popoarele care creează prima agricultură sedentară în Mesopotamia de Jos („Țara de la Mare“) par din punct de vedere tehnic în întârziere (habitat, artizanat, arte) față de populațiile din Elam sau din viitoarea Assyrie. Și vom vedea repetându-se acest fenomen la începutul fiecărui nou „val“ de civilizație.

În aceeași ordine de idei, se dovedește că primii unificatori ai acestor regiuni privilegiate nu aparțin în general primelor grupuri sedentarizate pe aceste meleaguri. Dacă nu știm aproape nimic despre originea egiptenilor, în afară de datele lingvistice, pare dimpotrivă stabilit că sumerienii nu sunt primii ocupanți sedentari din Mesopotamia de Jos. Sosirea arienilor în India este databilă istoric. Civilizația chineză propriu-zis istorică, după era „regatelor combatante“, este unificată de către cel mai excentric dintre aceste regate, acela al lui Qin. Ahemenizii care unesc sub un singur sceptru întregul Orient Apropiat aparțin unei etnii venite mai târziu în circuitul lumii Orientului Apropiat. La fel, romanii în interiorul lumii elenice. Dacă, prin urmare, elementul urban este indispensabil înfloririi unei civilizații, minoritatea care impune unitatea pare să provină de la periferia acestei civilizații.

Totuși, stilul unei civilizații se cristalizează în orașe. La limită, aceasta iradiază dintr-o singură cetate. De pildă, Bizanțul. Dacă arta bizantină înflorește aproape simultan în Alexandria, Antiochia și Bizanț și se extinde ulterior în Italia, în Sicilia, în Africa de Nord, în Balcani și până în Rusia, esențialul civilizației bizantine se va concentra, din ce în ce mai mult, la Constantinopol. „Bizanțul după Bizanț“[3] se va îndrepta lent spre scleroză. Dar nu din Constantinopol se ivesc dinastiile puternice.

Toate aceste societăți *se dezvoltă conform aceluiași proces de organizare de stat.* Mi se pare că nu s-a subliniat suficient faptul că pretutindeni organizarea grupurilor umane superioare a îmbrăcat forme politice asemănătoare limitate numeric. Organizarea cetăților,

a regatelor și imperiilor; sistemul municipal, sistemul feudal, sistemul monarhic: în toate societățile pe cale de a se civiliza regăsim forme analoage, fără să fie posibil, de cele mai multe ori, să dovedim existența unor influențe sau filiații. E vorba oare de un fenomen de structură? Sunt puține șansele să rezolvăm această problemă, tot așa cum nu sunt prea multe să răspundem la întrebarea dacă există sau nu o origine unică a speciei umane. Să fim și aici în prezența unor apariții spontane, a unei „mutații" simultane în mai multe puncte ale globului? Avem aici un întreg domeniu de cercetări antropologice care depășește cadrul acestei lucrări.

Dacă în Egipt, în Orientul Mijlociu, în China, în Japonia, în India, în Grecia și în Europa Occidentală regimul feudal sau regimul monarhic se nasc spontan și se dezvoltă independent conform acelorași modele, acelorași tipare (*patterns*), acest lucru pledează în favoarea existenței unui mecanism-tip al dezvoltării societăților. Din secolul al VIII-lea până în al XIII-lea, Japonia, într-un uimitor paralelism cu Europa Occidentală, evoluează spre regimul feudal, în timp ce singurul model pe care îl are sub ochi și încearcă să-l copieze fidel este monarhia chineză centralizată Tang și Song. (Ce extraordinară similaritate între istoria fraților dușmani Yoritomo și Yoshitsune și aceea a contemporanilor occidentali Ioan fără de Țară și Richard Inimă de Leu — frații Minamoto având în plus geniu!)

E și mai greu să înțelegem cum rituri atât de speciale, ca acela al sacrificiului sau al flagelării simbolice a regelui sau a reprezentantului unui zeu, au putut să se nască simultan în societăți atât de îndepărtate unele de altele cum sunt cele din Mexic, din vechiul Babilon sau din Africa sud-erythreeană.[4]

La fel pentru personificările mitice ale puterilor fertilității în legătură cu care regăsim nu numai rituri foarte asemănătoare la popoare foarte îndepărtate, dar chiar și o identitate de terminologie: „Mama grâului" sau „Mama spicului" la popoarele germanice, „Mama recoltei" la arabi, „Mama porumbului" la peruvieni, „Mama orezului" la minangkabauerii din Sumatra etc.[5]

Simbolismul agrar al acestor rituri și miturile de care ele se leagă (de pildă, mitul zeiței Iştar sau al zeului Tammuz) limitează în timp și spațiu nașterea unor legende asemănătoare, deoare-

ce astăzi pare stabilit că produsele fundamentale ale agriculturii se aflau în stare sălbatică într-o arie bine delimitată a Orientului Mijlociu. Ar fi deci legitim să deducem că miturile suscitate de economia agrară nu au putut apărea decât în acest mediu. Paralel, existența motivelor decorative identice, de exemplu în China și în America precolumbiană, și a stilurilor comparabile în desenele rupestre din Africa și din sud-vestul european pare greu de explicat dacă înlăturăm ipoteza transmisiei. Și totuși, civilizațiile americane precolumbiene au evoluat foarte probabil în afara oricărei influențe a lumii vechi, având în vedere că totul pare să dovedească existența unei migrații datând din epoca paleolitică, cu mult înainte de înflorirea primelor civilizații agricole din Asia. Or, regăsim nu numai metode agricole foarte asemănătoare, dar și mituri și practici religioase a căror analogie cu acelea din Asia este izbitoare. Trebuie să deducem de aici că anumite rituri legate de fecundarea pământului sunt anterioare agriculturii propriu-zise și că ele datează din epoca în care oamenii încă erau culegători? Sau trebuie mai degrabă să vedem în această ubicuitate un fenomen de structură?

Oricum ar fi, cele două ipoteze (fenomen de structură, fenomen de transmisie) nu se exclud în mod necesar. Putem foarte bine admite că un anumit mit, un anumit rit sau un anumit motiv artistic se vor fi ivit dintr-o sursă unică și vor fi fost transmise prin filiație sau contact (Lévi-Strauss a remarcat că mitul este manifestarea culturală cea mai transmisibilă), în vreme ce formele socio-politice și ciclurile culturale ale comunităților organizate vor fi fost fenomene structurale.

Am putea aplica aici distincția făcută de sociologii germani (după Max Scheler) între *factorii reali* și *factorii ideali* ai unei civilizații. Primul grup — domeniul politicului, al socialului și al economicului — ar fi structural, recurent, în număr limitat; al doilea — domeniul cultural propriu-zis, credințele, riturile, artele — ar da forme nenumărate, originale și indefinit evolutive. (Ar trebui totuși să avem rezerve față de această distincție, deoarece, în domeniul sacrului, ca și în domeniul lingvisticii generale, anumite funcții și anumite concepte pe care le regăsim aproape pretutindeni ar putea să fie structurale, tipologice.)

Am spus despre factorii reali că sunt recurenți, fiindcă formele pe care poate să le îmbrace organizarea politică și socială a civilizațiilor sunt nu numai puțin variabile în ciuda imenselor transformări suportate de societățile umane de câteva milenii, dar au și tendința să se succeadă într-o ordine și într-un ritm care sunt oarecum constante. Aristotel observase deja acest lucru în cadrul cetății antice. Aristocrație, Democrație, Tiranie se zămislesc una pe alta și se succedă în ordine.[6]

Cred că se pot distinge următoarele faze în evoluția fiecărei civilizații:

— prima fază sau *faza larvară*: o energie latentă împinge triburile, neamurile să se unească, să se miște. Ele intră în contact, cel mai adesea violent, cu alte grupuri, cu alte culturi pe care le copleșesc (aproape întotdeauna lăcomia îi atrage spre culturile superioare). Noua civilizație este încă informă. La drept vorbind, ea nu *există* încă și nu se știe dacă va exista vreodată. Apar numai un elan și o solidaritate;

— a doua fază sau *faza de formare*: într-un anumit spațiu, se degajă un stil comun și, în ciuda luptelor intestine, ansamblul este animat de o mare forță de expansiune; (aceste două faze reprezintă vârsta eroică a civilizației pe cale de a se naște);

— a treia fază sau *faza de înflorire*: stilul se precizează în centrele urbane și se conturează o organizare politică mai mult sau mai puțin uniformă; ansamblul este încă divizat din punct de vedere politic, dar expansionismul este la culme;

— a patra fază sau *faza luptei pentru hegemonie*: pentru a relua o expresie consacrată a istoriei Chinei, este vorba de era „regatelor combatante“ (în engleză: *the Contending States*); principalele unități culturale, principalele state își dispută imperiul, supremația asupra lumii lor;

— a cincea fază sau *faza imperială*: unul dintre combatanți iese învingător din competiție; pacea este pentru un timp asigurată; avem de-a face cu o eră de stabilitate, de prosperitate, de uniformizare a artei și gândirii. Urmează apoi scleroza.[7]

Să adăugăm că fiecărei faze a ciclului politic îi corespund forme particulare ale creației artistice și intelectuale, creativitatea atin-

gând punctul culminant la sfârșitul fazei de înflorire și începutul luptei pentru hegemonie.

Vom vedea ulterior mai amănunțit corectivele pe care trebuie să le aducem în fiecare caz acestei scheme generale, precum și durata medie pe care o putem atribui fiecăreia dintre aceste vârste. Să arătăm deocamdată, cu titlu indicativ, că schema aplicată civilizației occidentale ar da următoarea împărțire:

— De la invazia barbarilor (sau migrația popoarelor, *Völkerwanderung*) până în epoca carolingiană, aproximativ din secolul al IV-lea până în secolul al IX-lea, avem faza larvară. Începutul ei se amestecă cu ultima fază a civilizației greco-romane căreia îi succedă. Civilizația nu și-a găsit încă stilul. Noii stăpâni se instalează în instituțiile vechiului imperiu, deformate, aproape de nerecunoscut.

— Din secolul al IX-lea până în secolul al XIII-lea, faza de formare. Structurile politice moștenite de la Roma imperială au fost puțin câte puțin golite de orice conținut. Ansamblul geografic s-a fărâmițat conform vechilor diviziuni „etnice“ la care se adaugă acelea ale barbarilor nou-veniți. Totuși, noul contur geografic se desenează deja (el coincide practic cu granițele catolicismului roman)[8]; se naște un stil uniform în gândire, arte, moravuri, îmbrăcăminte. După asimilarea ultimului val barbar („normanzii“ la vest, statele scandinave la nord, ungurii și slavii occidentali la est), vine expansiunea cuceritoare a „francilor“: cucerirea Angliei și a Siciliei de către normanzi, Reconquista spaniolă, cruciadele, avântul teutonic spre est.

— Vârstelor eroice le succedă faza de înflorire care s-ar întinde din secolul al XIII-lea până la începutul secolului al XVII-lea; seniorii independente apar în Italia, iar în Anglia, Franța, Spania, monarhii centralizate. Gândirea și artele încep să înflorească: filozofia devine sistematică (Albert cel Mare, Sfântul Toma d'Aquino); capodoperele poetice traduc viziunea epocii asupra lumii (*Weltanschauung*) (Dante). Dar odată cu începuturile Renașterii se cristalizează forme noi — mai întâi în vechea Lotharingie (din Țările de Jos

până în Italia, țări de întâlnire între această lume „romană“ și lumea germanică). O extraordinară efervescență animă din aproape în aproape ansamblul lumii occidentale: Renașterea în arte, inventarea tiparului, marile descoperiri geografice, Reforma, „revoluția copernicană“.

— Odată cu duelul dintre Carol V și Francisc I se distinge deja era „regatelor combatante“, lupta pentru hegemonie prinzând contur cu încercarea de hegemonie franceză de la Ludovic XIV la Napoleon. Această eră nu s-a încheiat încă, dar totul pare să indice că e pe sfârșite.

*
* *

Pentru a stabili în ce măsură această schemă generală se repetă de la o civilizație la alta, să căutăm acum să izolăm unitățile comparabile, adică civilizațiile noastre, cu ajutorul criteriilor pe care le-am distins în definiția de mai sus.

Am spus că pentru a izola o civilizație în continuumul istoric, trebuie ca unitatea astfel decupată să prezinte următoarele caracteristici:

— să fie plurinațională și să acopere o arie geografică relativ importantă pentru vârsta istorică la care ea apare (pentru „generația“ ei);
— să se poată distinge o anumită continuitate a stilului;
— să se desfășoare pe o lungă durată și să realizeze un anumit ciclu de evoluție politică.

Două dintre aceste criterii ne par esențiale, determinante: trecerea prin toate — sau aproape toate — fazele ciclului politic și existența unei viziuni particulare asupra lumii, a unei *Weltanschauung*, generatoare a unui stil. Și tocmai acesta este motivul pentru care observarea realizărilor artistice ale unei civilizații ne oferă criteriul cel mai sigur pentru identificarea acelei societăți. O anumită concepție asupra spațiului și formelor se impune unei colectivități și se transmite, devenind stil. În civilizațiile cele mai bogate în potențialități (în general, în acelea unde întâlnim cea mai mare varietate etnică, odinioară în Orientul Mijlociu și astăzi în Occident),

stilul poate evolua, suportând chiar transformări profunde; însă mereu rămâne un fir conducător. Nu trebuie să fie nici o „soluție de continuitate“.

De pildă, nu-l putem urma pe Toynbee când acesta scindează în două istoria Chinei, distingând o primă civilizație chineză (*the Sinic Society*) și o a doua civilizație, extrem-orientală (*the Far Eastern Society*), separate prin introducerea budismului în China, după cum nu putem fi de acord cu el nici când scindează în două istoria Indiei (*the Indic Society* și *the Hindu Society*), pentru că atât într-un caz, cât și în celălalt a doua unitate pe care el crede că o poate izola: 1. ocupă aproape aceeași arie geografică ca prima; 2. prezintă o mare înrudire de stil cu aceasta (absolut comparabilă cu unitatea stilului egiptean de-a lungul a trei milenii); 3. nu mai trece prin fazele ciclului politic pe care le-am descris, ci, în cazul Chinei, reîncepe de mai multe ori ultima fază a aceluiași ciclu, pentru a sfârși într-o lungă agonie.

Nu-l putem urma pe Toynbee nici când decupează o civilizație hittită distinctă de civilizația babiloniană, pentru că regatul hittit: 1. nu este plurinațional; 2. nu creează un „stil“ suficient de independent de stilul babilonian din care se inspiră; 3. nu durează decât opt sau nouă secole în cursul cărora evoluția lui nu urmează principalele faze ale ciclului politic-tip.

Nu consider acceptabilă de asemenea includerea civilizației bizantine în civilizația arabă, cum ar vrea Spengler și Bagby, pentru că lumea bizantină și lumea islamică, pe lângă unitățile lor politice distincte și puternic diferențiate, au urmat foarte curând căi prea divergente în domeniul religiei și în cel al artei pentru a ne permite să le confundăm sub pretextul unei oarecare înrudiri în moravuri.

Având în vedere toate acestea, iată civilizațiile pe care cred că le putem distinge:

— *Civilizația egipteană*, practic limitată la valea inferioară și mijlocie a Nilului. N-a avut decât puțină influență în afară, în pofida relațiilor cu porturile de pe coasta asiatică a Mediteranei, ca Byblos, și a unei dominații politice târzii și efemere asupra Palestinei și Syriei meridionale. A avut totuși

influență certă asupra culturii popoarelor din zona Nilului superior, a nubienilor și a etiopienilor, precum și asupra civilizației cretane și deci asupra civilizației elenice.

La începutul mileniului al III-lea î. Hr., găsim Egiptul deja unificat sub sceptrul regilor din sud. Ceea ce știm despre epoca imediat precedentă ne permite să întrevedem o luptă pentru hegemonie între dinastiile din Egiptul de Sus, regii cu coroană albă, și dinastiile din Egiptul de Jos, regii cu coroană roșie. Prin urmare, spre sfârșitul mileniului al IV-lea î. Hr., se desfășoară ultimul episod al erei „regatelor combatante". Nu e deloc nesocotit să deducem că faza larvară a civilizației se instalează cel mai târziu la începutul mileniului al IV-lea. Cum, pe de altă parte, în ciuda vicisitudinilor politice, Egiptul prezintă o extraordinară continuitate culturală (artistică, religioasă, lingvistică) până la începutul erei creștine, se poate afirma că civilizația lui are cea mai lungă durată dintre acelea care ne sunt cunoscute. Mai departe vom vedea mai amănunțit fazele pe care le putem distinge aici.

— *Civilizația babiloniană sau a Orientului Mijlociu* (unii o numesc de asemenea mesopotamiană) ia naștere în Mesopotamia de Jos și acoperă, în momentul celei mai mari întinderi a ei, sub Ahemenizi, ansamblul Orientului Mijlociu, din Asia Mică până la Indus și din stepele Asiei Occidentale până în deșertul Arabiei. Găsim cetățile sumeriene deja constituite în mici state rivale în primul sfert al mileniului al III-lea. Putem deci să-i situăm începuturile între 3400 și 3300 î. Hr., dată probabilă a instalării sumerienilor în „Ținutul de la Mare". Ea se încheie brutal odată cu cucerirea Imperiului persan de către Alexandru Macedon în 330 î. Hr.

Și întrucât, în ciuda unei longevități excepționale de aproximativ trei mii de ani, ea s-a prăbușit politic, din cauza presiunilor unei civilizații rivale și nu s-a stins de moarte lentă precum civilizația egipteană, vom vedea că faptul acesta va avea consecințe importante asupra dezvoltării civilizației învingătoare, civilizația elenică. O voi numi civilizația Orien-

tului Mijlociu sau civilizația babiloniană. Prima expresie, pur geografică, are avantajul de a pune pe picior de egalitate toate grupurile etnice, toate neamurile sau toate statele care, în interiorul acestei arii, au participat la aceeași civilizație (sumerieni, akkadieni, elamiți, hittiți, mitannieni, arameeni, fenicieni, evrei, persani etc.). Ea poate da însă prilej de confuzie datorită faptului că anumiți autori desemnează sub numele de „Orient Apropiat“ o civilizație a generației următoare, pe care noi o vom desemna sub numele de arabă sau islamică. Pe de altă parte, epitetul „babiloniană“ este, pe bună dreptate sau nu, consacrat de istorici și se justifică parțial prin rolul determinant pe care l-a jucat regatul vechiului Babilon în cristalizarea culturii Orientului Apropiat, între secolul al XIX-lea și secolul al XVIII-lea î. Hr. În realitate, Babilonul, chiar decăzut din puterea sa vremelnică, va rămâne, mai mult de un mileniu, un fel de oraș sfânt, centrul intelectual și religios al lumii Orientului Apropiat.

— *Civilizația cretană sau minoiană* iradiază din Creta, în arhipelagurile Mării Egee, până în Cipru. Ea se va prelungi într-un soi de ev mediu în Pelopones, mai ales în Argolida, de unde, începând din secolul al XV-lea î. Hr., ea „va civiliza“ noul val indo-european care a coborât probabil prin Macedonia și Epir. Arheologii datează în jurul anului 3000 î. Hr. începuturile vechiului Minos, în timp ce ruina definitivă a regatului din Cnossos, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, coincide cu apogeul Mycenei.

Sărăcia relativă a vestigiilor cretane și faptul că scrierile minoiene nu au fost încă descifrate fac hazardată orice concluzie referitoare la evoluția acestei civilizații. Cei mai mulți autori refuză să facă din ea o unitate aparte. Practic, asemenea celor două civilizații precolumbiene și din aceleași motive, ea ne va fi de puțin ajutor în încercarea de studiu comparat al civilizațiilor.

— *Civilizația indiană* se naște în nordul subcontinentului indian, în marele arc indo-gangetic. Mai mult decât probabil, ea succedă unei civilizații din generația anterioară —

contemporană cu cea egipteană, cea mesopotamiană, cea cretană — și pe care am putea-o numi *civilizația indusiană*. Din nefericire, în afara ruinelor celor două aglomerații urbane din Valea Indusului, Harappa și Mohenjo Daro, ale căror inscripții nu sunt încă descifrate, n-avem elemente care să ne permită un studiu diacronic. Civilizația indiană ar fi deci, în acea arie, o civilizație din a doua generație, care se naște din simbioza năvălitorilor indo-europeni (arieni) cu vechiul stat local, după un „șablon" similar cu acel al valului indo-european din Elada. Se datează în general începutul invaziei ariene spre anul 1600 î. Hr. Un mileniu mai târziu, în momentul propovăduirilor lui Djīnā și ale lui Buddha, ea a realizat deja sinteza dintre aporturile ariene și vechiul fond preindo-european. Politic, ea s-a unificat prima oară, sub șocul greco-macedonenilor, în Imperiul Maurya, apoi, mai durabil, deși pe o întindere mai mică, între începutul secolului al IV-lea și mijlocul secolului al VII-lea era noastră. Va urma fărâmițarea și lentul regres în fața puterii musulmane în pofida, încă, a unor frumoase perioade de înflorire culturală; în sfârșit, de-a lungul ultimelor două secole, reunificarea sub dominația britanică. Statele din Deccanul meridional nu vor face niciodată parte din ansamblul politic indian, și totuși o incontestabilă înrudire spirituală unește întregul subcontinent. *Mother India* nu e vorbă-n vânt.

Astăzi, în ciuda eforturilor de occidentalizare, civilizația indiană este încă vie. Adaug că ea s-a răspândit, cel mai adesea în mod pașnic, în tot sud-estul asiatic și că, prin intermediul budismului, a influențat puternic civilizația extrem-orientală (Tibetul, Mongolia, China, Coreea, Japonia, Indochina).

— *Civilizația chineză* sau *extrem-orientală* acoperă, cum am spus, China și vechii ei supuși, mongolii și tibetanii, Coreea, Japonia și Peninsula Indochineză (unde ea se află în competiție cu influența indiană). Istoria Chinei apare din legendă în ultimul sfert al veacului al XI-lea î. Hr., odată cu

începuturile dinastiei Zhou. În acest moment, ea prezintă deja toate caracteristicile unei societăți medievale. În 221 î. Hr., sub Qin Shi Huangdi, ea realizează statul unitar, care își atinge expansiunea maximă la începutul secolului I î. Hr. Fărâmițarea imperiului după 220 e.n. nu înseamnă sfârșitul unei civilizații. Asemenea regatului egiptean, Imperiul chinez va renaște de mai multe ori din propria cenușă și se va prelungi până în zilele noastre, când este pe cale de a se transforma radical după modelul occidental.

Unii autori propun gruparea istoriei Coreii și a Japoniei într-o subdiviziune separată, tot așa cum ei separă istoria Rusiei de istoria a ceea ce Toynbee numea „corpul principal“ al civilizației bizantine.

Vom vedea, în sfârșit, dacă trebuie să presupunem o primă civilizație chineză anterioară ciclului care începe la mijlocul mileniului al II-lea î. Hr.

— *Civilizația elenică* sau *greco-romană* înflorește în Grecia și în insulele Mării Egee pe ruinele civilizației cretane. Ea se va întinde la maximum sub Imperiul roman, „statul ei universal“ acoperind întregul litoral al Mediteranei, până în Mesopotamia și în Arabia la est, până în Bretania și Mauritania la vest. Ea începe cu infiltrarea aheană în Grecia la începutul mileniului al II-lea î. Hr. și se încheie cu instalarea definitivă a barbarilor germani în Europa Occidentală în secolele al IV-lea și al V-lea era noastră. Pe ruinele ei se vor ridica trei noi civilizații: cea bizantină în estul Europei și în Asia Mică, cea arabă în Orientul Apropiat și în Africa de Nord, cea occidentală în Europa de Vest.

Am numit cele trei civilizații ale generației următoare:

— *Civilizația bizantină* sau *creștin-ortodoxă*; aceasta prezintă anumite particularități asupra cărora voi reveni mai îndelung: ea nu se naște, precum civilizația elenică, cea arabă și cea occidentală, din contactul unor nou-veniți barbari cu o veche civilizație, ci din contactul a două civilizații: elenică și babiloniană. De unde lipsa aparentă a „perioadei larvare“.

Lumea orientală, subjugată politic peste jumătate de mileniu de regatele elenistice mai întâi, apoi de Imperiul roman, a minat spiritual lumea elenică. Când la Constantinopol se va instala un Imperiu roman de răsărit, el nu va mai fi roman decât cu numele, căci religia, arta și, curând, chiar instituțiile sale vor fi orientale. Aportul barbar, numeric important în creștinătatea ortodoxă (slavii de sud și de nord) va fi tardiv și nu va mai avea decât o influență marginală asupra formelor unei civilizații deja mature. Civilizația creștin-ortodoxă nu va mai cunoaște nici „statul universal“, „corpul ei principal“ sucombând prematur în fața asalturilor unui imperiu străin, Imperiul otoman, realizatorul „statului universal“ al civilizației arabe.

La cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea începe procesul de occidentalizare a lumii ortodoxe, în mod autoritar în Rusia, în mod mai lent și mai spontan în interiorul Imperiului otoman, mai ales la greci și la români. Procesul s-a încheiat sub ochii noștri.

— *Civilizația arabă* sau *islamică* (vom întrebuința de preferință primul termen, islamul depășind în bună măsură cadrul civilizației arabe în Asia Centrală, în Indonezia, în Africa neagră) se naște din întâlnirea nomazilor arabi cu civilizația babiloniană. Acest contact e străvechi, dacă este exact că Arabia a fost leagănul tuturor triburilor semite pe care le găsim din mileniul al IV-lea î. Hr. în Mesopotamia și în Syria. Nu e mai puțin adevărat că, atunci când arabii rămași în afara societăților „civilizate“ ale Orientului Apropiat vor intra în contact cu acestea, ei vor găsi aici, sub un lustru străin, moravuri foarte asemănătoare cu ale lor și idiomuri înrudite cu limba lor. De altfel, dacă admitem ca prim simptom al aculturării arabilor inscripțiile arameene din nordul Arabiei, care datează, după toate probabilitățile, din secolul al V-lea î. Hr., constatăm că peste un mileniu s-a scurs între această primă fază de aculturare și cucerirea arabă din secolul al VII-lea d. Hr., mileniu în cursul căruia s-au constituit puțin câte puțin statele arabe periferice aflate în con-

tact permanent cu cele două mari imperii din nord, cel part și cel roman, în vreme ce elemente ale acestor culturi străine pătrundeau până în inima Arabiei prin intermediul negustorilor. Această lungă perioadă de contact coincide cu dominația greco-romană asupra unei mari părți din aria civilizației babiloniene. Dar aceasta din urmă a conservat o uimitoare vitalitate atât în partea supusă elenismului, cât și în aceea unde Sasanizii sunt în fruntea renașterii persane, ceea ce explică de ce perioada de înflorire a civilizației arabe urmează de aproape cucerirea Syriei și a Persiei. *Civilizația arabă este esențial persană*, mai ales după transferul Capitalei la Bagdad de către Abbasizi.

Dar unificarea aproape în întregime a lumii arabe nu va fi realizată decât de cei târziu veniți, turcii otomani, în secolul al XVI-lea. Acest „stat universal“, care ajunge la expansiunea lui maximă la mijlocul secolului al XVII-lea, intră atunci în decadență. El a dispărut imediat după primul război mondial. Astăzi, civilizația islamică nu și-a păstrat vitalitatea decât în domeniul religios; extrem de fărâmițată, ea suportă de pretutindeni asaltul civilizației occidentale.

— *Civilizația occidentală* se naște din contactul germanilor cu civilizația greco-romană deja puternic colorată cu elemente orientale. Am văzut mai sus (v. pp. 29–30) diferitele faze pe care le putem distinge aici. Născută în Europa de vest, ea este pe cale de a se impune, cu rezultate variate, întregului glob.

— *Civilizația mexicană* s-a dezvoltat în jumătatea sudică a Mexicului și într-o parte din Guatemala și Honduras. Ea apare în Golful Mexic, având deja trăsăturile unei culturi superioare, în primul secol î. Hr., în ceea ce s-a numit epoca olmecă. Ea înflorește patru sau cinci secole mai târziu, în țara Maya. Statul ei unitar este realizat de azteci în ajunul cuceririi spaniole.

— *Civilizația peruviană* sau *andeană* este mai greu de delimitat, din lipsă de documente. Ea acoperă, cu oarecare

aproximație, teritoriile actuale ale Boliviei, Perului și Ecuadorului. Primele urme par să dateze de la mijlocul primului mileniu î. Hr. Ea a fost unificată pentru prima oară de suveranii incași în cursul secolului al XV-lea.

Am enumerat astfel unsprezece civilizații. Această enumerare nu pretinde să fie exhaustivă. Nu e deloc exclus ca noi descoperiri arheologice să ne permită să coborâm și mai mult în timp și să identificăm o generație de civilizație și mai veche. Dar acest lucru nu ne-ar duce prea departe: între începutul societăților agricole și al aglomerărilor urbane și începutul civilizațiilor cunoscute, intervalul de timp scurs este în general prea scurt pentru a fi permis desfășurarea unui ciclu de civilizație.[9] Anumite cazuri sunt totuși tulburătoare: a existat o civilizație a Elamului sau a Mesopotamiei de Sus înainte de sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos? A existat o civilizație palestiniană contemporană cu primele ziduri ale Ierihonului, a căror dată a fost stabilită prin metoda carbonului 14 în mileniul al VIII-lea î. Hr.? Sau e vorba de un caz izolat, de „un caz monstruos de pubertate precoce“ cum l-ar numi un medic?[10]

Se pune atunci întrebarea: o astfel de cetate este ea imaginabilă fără existența, în zona ei de influență, a unei societăți agricole sedentare? Or, cei mai mulți specialiști în preistorie și protoistorie sunt de acord să situeze în jurul anului 5000 apariția primelor comunități agricole și începutul domesticirii animalelor. Trebuie să revizuim una sau alta dintre aceste date aparent contradictorii?

De altfel, chiar dacă admitem existența unor astfel de comunități deja „civilizate“ (acesta este de asemenea cazul unor comunități din Elam și din Valea Indusului), putem vorbi de civilizație în sensul pe care l-am definit, adică de o societate care realizează un ciclu de evoluție mai mult sau mai puțin complet? Din definiția noastră reiese că anumite condiții minime trebuie să fie reunite pentru ca o societate umană, privită diacronic, să fie considerată civilizație; printre acestea, o întindere geografică anumită, care să cuprindă grupuri culturale diferențiate de la origine, o anumită durată și trecerea prin anumite stadii determinate. În acest sens,

Mesopotamia de Jos, cu amestecul ei de rase, de altfel recent instalate, cu sosirea dominatorilor sumerieni, cu constituirea cetăților-state și apoi stabilirea hegemoniilor succesive, pare să fie, pentru civilizațiile Orientului Apropiat, cea mai mică unitate geografică posibilă. Culturile preariene din Valea Indusului, pe care ni le-au scos la lumină săpăturile din Harappa și Mohenjo-Daro, sunt oare vestigiile unui ciclu de civilizație anterior sosirii indo-europenilor? Și care a fost istoria Deccanului înaintea contactului cu noua civilizație indiană? Există puține șanse să putem răspunde vreodată la aceste întrebări.

La fel, trebuie oare să admitem o primă civilizație chineză, anterioară aceleia pentru care Imperiul hanilor va fi statul unitar? Voi reveni asupra acestei chestiuni mai târziu. În orice caz, identificarea unităților a căror evoluție politică și culturală nu o putem urmări nu prezintă decât un interes teoretic…

În sfârșit, contrar părerii lui Spengler[11], nu cred că trebuie eliminate din Istorie popoarele care n-au participat la o mare civilizație (*Hochkultur*), chiar dacă e adevărat că marile curente ale Istoriei trec pe „calea regală“ a civilizațiilor. A spune că „înainte, după și în afara“ unei civilizații nu există istorie înseamnă să respingi în mod arbitrar în afara Istoriei toate culturile considerate secundare, adică să înlături din arborele vieții toate vlăstarele care nu vor fi devenit (încă) ramuri. Or, istoria se naște în primul rând din interogația noastră, din curiozitatea noastră. Cu ce drept am îndepărta din ea anumite aspecte? Și dacă la rigoare ar fi admisibil să excludem din curiozitatea noastră istorică popoarele care vor fi trăit în afara civilizațiilor, cum să le excludem pe acelea care au trăit înainte? Cunoașterea vieții și trecutului celților și germanilor înainte de asimilarea lor de către romani sau înainte de contactul lor cu ei nu este oare esențială pentru înțelegerea propriei noastre civilizații? Încercarea de a pătrunde în lumea stepelor, în inima clanurilor turce sau mongole nu este un demers indispensabil istoricului marilor imperii asiatice, de la cel al lui Genghis-Han la cel al lui Soliman Magnificul? Nu există cultură minoră ai cărei purtători să nu fie susceptibili să devină într-o zi purtătorii de drapel ai unei culturi majore, trezind astfel retrospectiv curiozitatea istoricului. Ne-am interesa atât de mult de protoistoria Japoniei dacă

aceasta n-ar fi devenit o mare putere și n-ar fi intrat atât de neașteptat în competiția pentru hegemonia civilizației occidentale?

Pentru popoare și oameni, prezentul este în egală măsură creator de trecut și de viitor. Cum scrie poetul vorbind de strămoșii săi:

„Si j'écris leur histoire, ils descendront de moi.“[12]

Să încercăm să vedem acum în ce măsură unitățile pe care le-am izolat astfel au urmat o evoluție similară.

De pe acum, această scurtă trecere în revistă ne permite să tragem câteva concluzii provizorii.

Lăsând pe moment deoparte civilizația occidentală, singura dintre cele unsprezece unități ale noastre care este încă în plină vigoare, două dintre celelalte zece civilizații identificate par să prezinte un ciclu complet cu o durată medie de două milenii: aceea minoiană și aceea elenică. Civilizația elenică fiind în același timp cea mai bine cunoscută și aceea ale cărei faze se disting cel mai clar, nu e de mirare că a existat ispita pentru „comparatiști“ de a o lua drept model. O consider de asemenea ca fiind cazul-tip, unitatea de măsură.[13]

În jurul acestui caz-tip, celelalte unități reprezintă două sau trei variante:

Egiptul, India și China au *un ciclu prelungit*. Istoria Egiptului antic se întinde pe patru mii de ani, din prima jumătate a mileniului al IV-lea î. Hr. (dacă admitem că începutul fazei sale larvare precedă cu aproximativ o mie de ani formarea regatului unit) până la prima jumătate a mileniului I era noastră (ultimele secole nefiind decât o lungă agonie sub dominația succesivă a două civilizații rivale ale celei egiptene, cea babiloniană și cea elenică).

Civilizația indiană urmează o curbă pe care aș califica-o drept normală, de la mijlocul secolului al XVI-lea î. Hr. — coborârea indo-europenilor în India — până la căderea regatului lui Harșa și intrarea arabilor în Sind, la răscrucea dintre secolele al VII-lea și al VIII-lea, afară doar că era „regatelor combatante“ se prelungește cu două sau trei secole prin intruziunea succesivă a „barbarilor“ din nord-vest (greci, sciți, parți etc.). Pe plan politic, ea se va fărâmița progresiv începând din secolul al VIII-lea și va fi cu încetul ciuntită de cuceritorii musulmani (afgani, turci sau mongoli) vreme de peste jumătate de mileniu, înainte de a fi din nou

unificată sub stăpâni care au aparținut mai întâi civilizației arabe, apoi civilizației occidentale. Dar pe plan spiritual ea va opune o rezistență îndârjită și va da chiar, din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea, remarcabile creații în artă și gândire. Agonia ei va fi fost la fel de lungă ca aceea a Egiptului după căderea regatului nou (începutul secolului al XI-lea î. Hr.).

Ciclul chinez durează trei mii cinci sute de ani, de la mijlocul mileniului al II-lea î. Hr. până la începutul secolului al XX-lea. În China, ca în Egipt, primul stat unitar se prăbușește când civilizația a atins longevitatea medie a primelor faze, care ține, cum vom vedea, între o mie cinci sute și două mii de ani (inclusiv faza larvară). Dar el se reconstituie de mai multe ori, după „perioade intermediare" sau medievale. Aceste renașteri se explică printr-o relativă izolare geografică. Egiptul n-a fost niciodată pândit de un pericol major nici dinspre mare, nici dinspre deșert (deoarece nu putem considera Imperiul kușit din secolele al VIII-lea–al VII-lea î. Hr. ca reprezentând o invazie etiopiană a Egiptului — ar fi mai degrabă vorba de începutul unei ultime renașteri sub impulsul unei dinastii periferice). Egiptul a fost într-adevăr vulnerabil doar dinspre istmul Suez, ceea ce explică faptul că, exceptând episodul hyksos, el a beneficiat de o relativă imunitate până la cucerirea de către regele pers Cambyse (în 525 î. Hr.).

China era, aparent, mult mai deschisă la invazii. O privire asupra hărții ne arată totuși că această masă continentală nu era într-adevăr vulnerabilă decât la frontiera ei nordică, acolo unde avea să se ridice, în secolele al III-lea și al II-lea î. Hr., Marele Zid. La vest, ea era apărată de formidabila masă a Himalayei, la est și sud de mare. În sfârșit, dacă cele două peninsule vecine, Coreea și Indochina, și de asemenea Japonia ar fi prezentat vreodată un pericol militar, o eventuală cucerire a Chinei de către ele n-ar fi antrenat o mutație culturală, deoarece popoarele lor adoptaseră civilizația chineză chiar din momentul accesului lor la cultura superioară.

Cu totul alta a fost situația lumii elenice. Imperiul roman e un imperiu maritim. Imaginea țăranului-legionar ne face prea adesea să uităm acest lucru: Imperiul roman la apogeu era ca o panglică largă, o ghirlandă, o cunună în jurul Mediteranei. Stilizată,

această cunună ar fi, dacă mi se îngăduie această metaforă geometrică, precum intervalul a două elipse cu aceleași focare, elipsa centrală reprezentând Mediterana. De unde rezultă că o presiune barbară (sau străină) exercitată asupra imensei elipse exterioare este infinit mai greu de stăpânit decât în cazul unui imperiu continental. Din toate părțile, o presiune mai puternică a barbarului îl poate aduce pe acesta în inima imperiului, adică în marea centrală, în *Mare Nostrum*. E un caz unic în istoria civilizațiilor.

Să adăugăm că Imperiul roman a fost hărțuit dinspre aproape toate frontierele sale, având în același timp de luptat împotriva unui puternic imperiu rival, regatul part. China n-a avut la porțile sale o civilizație rivală agresivă; invaziile barbare au venit exclusiv dinspre frontiera ei nordică. Mai mult, acești invadatori nu aparțineau unor etnii atavic rezistente la mentalitatea și la cultura chineză. Roma ar fi reușit poate să-i asimileze pe germanici, veri îndepărtați care erau în starea de precultură, dar supușii ei berberi, egipteni, semiți și orientali în general au rămas în majoritatea lor impermeabili la civilizația elenică. Aceasta cu atât mai mult cu cât la est, în Iran, persista, mai ales după revoluția sasanidă, un nucleu ireductibil al civilizației Orientului Apropiat. În vremea invaziilor barbare, Imperiul hanilor era în întregime sinizat, însă jumătatea orientală a Imperiului roman n-a fost niciodată pe deplin romanizată (nici elenizată). De unde orientalizarea progresivă a imperiului chiar de la începutul secolului al III-lea[14], într-o epocă în care el era încă în plină vigoare și își atinsese maxima expansiune teritorială. Această orientalizare urma să ne dea Bizanțul, neocolind în întregime nici jumătatea vestică a imperiului. Imperiul roman sucombă deci din cauza conjugării unei presiuni barbare cu *presiunea unei alte civilizații*, cea dintâi fiind în primul rând militară, iar a doua, o lentă acțiune de subminare.

Nimic de acest fel în cazul Chinei. Dacă infiltrarea budismului în China oferă un oarecare paralelism cu infiltrarea creștinismului în Imperiul roman, cele două fenomene prezintă de asemenea caracteristici care le diferențiază profund. În vreme ce creștinismul își găsea de la început puncte de sprijin solide în coloniile orientale răspândite de jur-împrejurul Mediteranei și chiar

la Roma, budismul n-a început să pătrundă în China decât după cinci secole de la moartea lui Buddha și în mici etape de-a lungul drumului mătăsii în urma negustorilor și a rarilor misionari. El n-a avut „a cincea coloană“ în interiorul acestei citadele chineze la al cărei asalt a purces. De asemenea, succesul lui e lent și parțial, și când ajunge în sfârșit să se implanteze durabil, este profund transformat, sinizat. Desigur, creștinismul a suportat și el amprenta lumii elenice, mai întâi în dogmele lui, turnate în tiparul gândirii filozofice grecești, apoi în organizarea lui, calchiată după structura administrativă a Imperiului roman. Dar pe ansamblu, la sfârșitul acestui proces de compenetrare, lumea elenică era mai profund transformată de creștinism decât era transformat creștinismul. În sfârșit, cum vom vedea, budismul n-a stabilit niciodată un monopol religios asupra lumii chineze, ci a rămas mereu o religie minoritară.

Iată unele dintre rațiunile care explică de ce civilizația chineză, deși atinsă de senescență ca și civilizația elenică, contemporana ei, la capătul unui ciclu comparabil sub toate aspectele, a reușit să-și supraviețuiască, absorbindu-și invadatorii barbari și asimilând religia superioară care-i venea de la civilizația indiană vecină.

Alături de aceste civilizații cu ciclu prelungit, găsim civilizații *al căror ciclu a fost întrerupt*, fie pentru că statul unitar a fost prematur distrus de intruziunea unei civilizații rivale mai puternice (faza finală scurtată), fie pentru că fazele maturității, mai ales era „regatelor combatante“, au fost anormal prelungite de valuri succesive de invazii barbare, de fiecare dată absorbite; ele nu erau suficient de devastatoare pentru a anihila civilizația, dar erau destul de puternice pentru a le opri evoluția. Civilizațiile precolumbiene intră în prima categorie, cea babiloniană în ambele, deoarece, pe de o parte, între unificarea provizorie sub primii Sargonizi și unificarea definitivă sub Ahemenizi sunt șaptesprezece secole, iar pe de altă parte, Imperiul persan sucombă după numai două secole de existență, sub loviturile greco-macedonenilor.

Avem în sfârșit o ultimă variantă, *civilizațiile cu fază inițială scurtată*: cea bizantină și cea arabă. Prima, pentru că ea se naște din simplul contact prelungit între două civilizații, elenică și babiloniană, fără amestec barbar — caz aparent unic și care ar putea

explica relativa ei sterilitate; a doua, pentru că barbarii invadatori, arabii, după un lung contact periferic cu lumea babiloniană, acoperă aproape exact aria acestei vechi civilizații stinse la suprafață, dar al cărei foc mocnește sub cenușă. În realitate, dacă, așa cum am presupus, coborâm aculturarea arabilor în secolul al V-lea î. Hr., faza larvară a civilizației arabe are, într-un sector periferic, o longevitate normală. Cele două civilizații își au centrul de înflorire în *teritorii cu veche civilizație, relativ puțin barbarizate*: Grecia, Tracia, Asia Mică pentru prima; Persia, Mesopotamia, Syria, Egiptul pentru a doua.

Să amintim, în sfârșit, că civilizația indiană, ca și civilizația babiloniană și din aceleași motive, își prelungește perioada de maturitate dincolo de medie. Prezentând un caz intermediar între cele două extreme, romană și chineză, aceste două civilizații s-au aflat în același timp deschise la invaziile popoarelor barbare, pe care de fiecare dată au reușit să le asimileze (elamiți, kassiți, hittiți, mitannieni, perși etc. pentru prima, sciți, parți, huni, turci etc., pentru a doua) și supuse presiunii civilizațiilor rivale de care, în cele din urmă, au fost dominate. Dar e de remarcat că, dacă India și Babilonul reușesc, asemenea Egiptului și Chinei, să-și absoarbă barbarii, aceștia pătrund în ariile lor respective înainte de stabilirea statului unitar al acestor civilizații, și nu după, de unde diferența în ritmul de evoluție: nu asistăm, ca în Egipt și în China, la resurgențe ale imperiului după „perioade intermediare“, ci la o prelungire a fazei de formare sau a erei „regatelor combatante“.

Aceste scurte considerații ne revelează complexitatea extremă a problemei noastre, fără totuși să-i modifice fundamental datele, care ne permit să întrevedem anumite regularități (*patternuri*).

Putem de asemenea să facem distincție între civilizațiile cu mai multe focare și civilizațiile cu focar unic. Cazuri extreme din prima categorie: civilizația occidentală și, într-o mai mică măsură, cea babiloniană. Cazuri tipice din a doua: Creta, Bizanțul, Egiptul, China. La mijlocul drumului, civilizațiile bipolare: indiană (arcul indo-gangetic și Deccanul), elenică (Grecia și Roma)[15] și arabă (Iranul și lumea arabă). Pentru civilizațiile precolumbiene, e mai dificil să ne pronunțăm: civilizația mexicană pare să fi avut trei focare (olmec, maya și toltec), cea peruviană, unul singur (chimu).

Civilizațiile constituite prin amalgamare și alipire de unități etnice sau culturale mai numeroase și mai variate oferă un evantai infinit mai bogat de creații spirituale.

În Extremul Orient, ca și la Bizanț, nu atât lipsa de varietate a componentelor explică relativa uniformitate a civilizației, cât sosirea târzie a acestor componente într-un amalgam care primise deja coloratura lui mai mult sau mai puțin definitivă, în vreme ce în Occident, de exemplu, ansamblul componentelor se aglutinează înainte ca civilizația să fi luat formă, să fi ieșit din faza larvară (*grosso modo* între secolele al IV-lea și al X-lea era noastră). Și în Europa, fiecare dintre principalele componente intră în sinteza spirituală cu un aport particular și participă la competiția politică, centrul de gravitate deplasându-se în cursul secolelor (ca în cazul civilizației babiloniene). În Extremul Orient, în ciuda interesului pe care îl prezintă, în sine, fiecare dintre unitățile periferice (Coreea, Japonia, Tibetul, Vietnamul), influența acestora asupra focarului central al civilizației este aproape nul. Nu există interacțiune. Undele concentrice, după ce au atins alte țărmuri, nu revin la centru. Se poate observa cel mult o etalare progresivă a centrului de iradiere, mult timp învecinată cu valea mijlocie a fluviului Huanghe și care se va întinde spre nord-est (Beijing), cât și spre sud (valea inferioară a fluviului Yanzi Jiang și Huang-ho), creând astfel centre secundare, sau succesive. Cu excepția perioadei imperiului dinastiei Qin în sud și a Imperiului chinez timpuriu, n-au existat totuși niciodată în interiorul civilizației chineze mai multe centre de iradiere, acționând unele asupra altora, cum a fost cazul în Orientul Mijlociu sau în Europa Occidentală.

Să reluăm acum fiecare dintre unitățile noastre, încercând să le delimităm diferitele perioade comparabile.

Note

1. P. Teilhard de Chardin, *Le phénomène humain*, Éd. du Seuil, 1955, p. 123.

2. Această expresie poate părea improprie într-o epocă în care în unele țări industrializate mai puțin de 10% din populație se dedică agriculturii.

Să nu uităm că nu demult, în secolul al XVIII-lea, spiritele cele mai distinse continuau să considere adevărat productive doar „munca pământului și pășunatul“, artizanatul, comerțul, banca, administrația fiind văzute ca activități parazitare.

3. Titlul unei cărți a lui N. Iorga.

4. A se vedea în această privință, pentru Africa, Leo Frobenius, *Schiksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*, trad. fr.: *Le destin des civilisations*, ed. a 2-a, Gallimard, Paris, 1940, pp. 154 și urm.; pentru America, Paul Radin, *Histoire de la civilisation indienne*, trad. fr., Payot, Paris, 1953 (mai ales ceremoniile în onoarea zeului Tezcatlipoca, pp. 64 și urm.).

5. Cf. Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Paris, 1959, cap. IX: Agricultura și cultele fertilității.

6. Mai exact, Aristotel clasează formele de guvernare după două criterii, în funcție de numărul celor care dețin puterea (guvernarea unuia singur, guvernarea mai multora, guvernarea tuturor) și în funcție de un principiu moral (guvernanții exercită puterea în favoarea interesului general sau în interesul lor propriu). Combinarea acestor două criterii ar da fie secvența Monarhie–Aristocrație–Politeia, fie secvența Tiranie–Oligarhie–Democrație.

7. Nu pot avea pretenția de a data cu precizie cotiturile decisive, modificările care justifică această diviziune. Perioadele se suprapun parțial; precum în toate manifestările vieții, transformările se desfășoară de-a lungul generațiilor. Tranzițiile de-abia sunt perceptibile pentru observator. În culorile curcubeului ochiul parcurge întreaga gamă a culorilor, de la roșu la violet, fără să poată determina în ce loc precis roșul a devenit portocaliu, portocaliul galben, galbenul verde și așa mai departe. De asemenea faza de înflorire, de pildă, va depăși era „regatelor combatante“, care nu se va contura clar decât la capătul unui secol sau mai mult. Astfel, o putem data, în cazul civilizației elenice, fie de la formarea Confederației „de la Delos“ în cazul civilizației elenice (începând din 478 î. Hr.), fie de la tentativa macedoneană de unificare (începând din 350 î. Hr.); iar în cazul civilizației occidentale, fie de la duelul Carol Quintul–Francisc I (începând din 1519), fie de la încercarea franceză de hegemonie (începând din 1667).

8. Nu e cazul să încercăm aici — cel puțin nu încă — să știm dacă civilizația occidentală a acoperit aria geografică a Bisericii catolice sau dacă Biserica catolică a luat forma lumii occidentale; altfel spus, dacă lumea occidentală este un produs al Bisericii catolice sau dacă lucrurile stau invers, catolicismul fiind un produs al Occidentului. Să ne limităm

pe moment să constatăm că în faza de formare a civilizației occidentale cele două arii geografice coincid.

9. Astfel am crezut că trebuie să împingem prima fază a civilizației egiptene până la începutul mileniului al IV-lea î. Hr., urmele cele mai vechi de viață comunitară în regiunea Fayum nu sunt însă, conform datării prin metoda carbonului 14, decât de la mijlocul mileniului al V-lea, deci de-abia o jumătate de mileniu mai devreme.

10. Emmanuel Anati, *Palestine before the Hebrews*, Alfred A. Knopf, New York, 1963, p. 42.

11. *Op. cit.*, II, p. 51: „Omul istoric, în sensul în care înțeleg eu acest cuvânt și în care a fost înțeles de toți marii istorici, este omul unei culturi pe cale de a se realiza; înainte, după și în afara acestei culturi, nu există istorie."

12. Alfred de Vigny.

13. Până în prezent, civilizația occidentală a urmat o evoluție foarte apropiată de aceea a modelului elenic.

14. Asupra acestui punct, a se vedea magistrala lucrare a lui Franz Altheim, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

15. Deși e necesară o oarecare indulgență pentru a considera Roma drept un focar secundar al civilizației elenice. „Pietatea filială" a Occidentului față de Roma ne-a mascat prea multă vreme sărăcia aportului ei. În afară de remarcabilul ei simț al organizării și al dreptului, ea n-a dat nimic original Antichității clasice. Nu există nici un singur domeniu în gândire, în științe, arte și literatură unde creațiile ei să se fi dovedit a fi ceva mai mult decât un palid reflex al geniului grec. Italia ca focar al civilizației este Italia Evului Mediu târziu și a Renașterii. Cu totul altul pare să fie, de exemplu, aportul Persiei la civilizația Orientului Mijlociu. Dar dacă au fost mai originali decât romanii în domeniul artei și mai ales în acela al gândirii religioase, persanii au fost administratori mai puțin buni. În concluzie, dacă recunoaștem Romei dreptul de a figura alături de Grecia ca focar de civilizație, lucrul se datorează mai ales marii ei puteri de asimilare a unei părți din popoarele pe care le-a supus, precum și faptului că a furnizat Occidentului, prin intermediul Bisericii, prima lui *lingua franca*. În acest sens, probabil că dacă Imperiul incas n-ar fi fost prematur distrus de spanioli, ar fi trebuit să fie considerat ca reprezentând un al doilea focar al civilizației peruviene, deoarece posedă caracteristicile care-l apropie în mod deosebit de Imperiul roman.

Civilizația egipteană

Egiptul este țara care a văzut succedându-se pe solul ei cele mai multe civilizații:

1. prima, singura autohtonă, este aceea pe care deja am denumit-o „civilizația egipteană“;
2. un scurt episod (au fost chiar două) al civilizației babiloniene sub ocupația ahemenidă, care a lăsat puține urme în ciuda durității ei și a persecuției sporadice a zeilor locali;
3. aproape o mie de ani de ocupație elenică, de la cucerirea lui Alexandru la cucerirea arabă. Influența elenică rămâne multă vreme superficială și limitată la vecinătatea marilor cetăți. Cultele vechiului Egipt se perpetuează sub Ptolemei și sub dominația romană, arta repetă neostenit aceleași forme de mai multe ori milenare. Edificiile religioase, sarcofagele, picturile tombale, statuarul nu revelează practic nici o influență elenică. Apoi, subit, sub influența creștinismului, se operează o profundă mutație. Egiptul participă la orientalizarea Imperiului roman și devine curând unul dintre focarele cele mai active și mai ardente ale creștinismului pe cale de a se naște, odată cu iluștrii Părinți ai Bisericii și cu dezvoltarea excepțională a mișcării cenobite și eremite. În numai câteva generații, antica civilizație egipteană, pe care milenii de stagnare apoi de decadență și secole de dominație străină n-au putut-o știrbi, dispare fără altă urmă decât pietrele rămase mărturie despre măreția ei;
4. o nouă civilizație se va naște la umbra crucii, unde elementele orientale și elenice se vor topi într-o sinteză originală, în care influențele locale sunt puțin vizibile. În arta coptă, care se dezvoltă simultan cu arta bizantină și paralel cu ea

și care ar fi putut sfârși prin a se topi în ea, este mai ușor să detectăm o filiație orientală și o filiație elenică decât o origine autohtonă. Primele icoane copte sunt fresce romane cu subiecte syro-palestiniene. Dar, pe măsură ce-și abandonează, în cele din urmă, vechea civilizație pentru a adopta noi forme, ieșite din conjuncția a două alte mari civilizații contemporane, elenică și babiloniană, Egiptul continuă să opună o surdă și îndârjită rezistență față de puterea politică moștenitoare a acestor civilizații: Imperiul roman de răsărit. Iar această rezistență se va manifesta, în primul rând, în domeniul religios (singurul care avea importanță atunci), în erezii succesive și adesea contradictorii.[1] Căci, de fapt, fenomenul nu se datora vreunei pasiuni *pentru* o anumită doctrină, ci unei ostilități instinctive *împotriva* doctrinei apărate de Roma sau Bizanț. În așa măsură, încât creștinătatea egipteană, asemenea celei syriene, va cădea fără apărare sub loviturile islamului, considerat, la început, nu atât ca o religie nouă, cât ca o altă religie-soră, aliată împotriva stăpânului bizantin detestat;

5. puțin câte puțin, civilizația arabă, rudă atât de apropiată la început, în ochii poporului, a propriei sale religii, se va implanta profund, fără să reușească totuși să extirpeze în întregime creștinismul copt. E dificil să apreciem în ce măsură elementul autohton a participat cu timpul la înflorirea culturii arabe. Călătorul străin păstrează impresia că și astăzi membrii clasei conducătoare egiptene sunt de origine arabă, sau turcă, sau levantină, și că amestecul de rase — în pofida absenței, în general, a prejudecăților rasiale la arabi — n-a fost foarte profund. S-ar zice că acești mari apărători ai arabismului contemporan nu se recrutează dintre descendenții felahilor epocii faraonice;
6. în sfârșit, odată cu Mehmet-Ali, Egiptul este primul stat arab care se angajează — mai întâi timid — pe calea occidentalizării. El este încă în plină fază de aculturare. Vom vedea de altfel[2] că durata medie a acestor perioade de incubare este de o sută-o sută patruzeci de ani și că ocuparea de către o putere aparținând civilizației „donatoare“ (în speță, Marea

Britanie, din 1882 și până după al doilea război mondial), prin traumatismul pe care îl creează, mai degrabă încetinește decât favorizează această aculturare.

Astfel, Egiptul își trăiește astăzi a cincea metamorfoză, în vreme ce China abia și-a amorsat prima transformare (sau a doua, în cazul în care s-ar verifica existența pe solul ei a unei civilizații prechineze).[3]

Dar e timpul să revenim la prima civilizație egipteană, singura care ne interesează aici.

Africa neagră prezintă observatorului contemporan fenomenul unei fărâmițări nesfârșite de triburi și de etnii ale căror limbi sunt fie prea îndepărtate unele de altele, fie chiar de structură complet diferită. Fenomen derutant la prima vedere, dacă admitem o origine unică a rasei negre. Totuși, rapiditatea transformărilor lingvistice, mai ales în epocile preculturale, ar putea explica această extraordinară fărâmițare, favorizată de dificultatea comunicațiilor în zonele tropicale și ecuatoriale. (Să presupunem oare o răspândire de grupuri umane de aceeași origine înainte de descoperirea limbajului?)

Dacă acest fenomen este dovedit pretutindeni unde occidentalul a descoperit societăți primitive (în sensul propriu al termenului și nu revenite la primitivism), atunci ne putem imagina că primele civilizații cunoscute se vor fi clădit pe o puzderie de etnii aglomerate ici-colo sub efectul unui element centralizator.

Datele antropologice, arheologice și lingvistice de care dispun specialiștii în preistorie pentru a-și forma o opinie despre originea etnică a vechilor egipteni ne permit să afirmăm că cel puțin trei mari grupuri umane (hamit, semit și negroid) au contribuit la constituirea rasei egiptene, și poate și un al patrulea (alpin?) printr-o infiltrare din sud-vestul asiatic, lucru pe care-l deducem din apariția mai târzie de motive artistice și de unelte asiatice precum și de animale domestice ai căror strămoși în stare sălbatică se găseau în Orientul Mijlociu.

Primul nucleu „civilizat“ se va constitui fără îndoială în regiunea Deltei, culturile paleolitice și neolitice din nord părând în general mai evoluate decât acelea din sud. Poate că a existat chiar

o primă unificare sub cei ce se închinau lui Horus din Egiptul de Jos? Puțin înainte de anul 3000 î. Hr., țara era împărțită în două, Egiptul de Sus și Egiptul de Jos, centrul regatului din nord aflându-se în vestul Deltei, iar cel al regatului din sud în dubla capitală de la Nekhen-Nekheb, în sudul Thebei. La începutul mileniului al III-lea, regatul din sud anexează regatul din nord. *Unitatea este asigurată de cel mai periferic, de cel mai puțin civilizat dintre cele două regate*. Vom regăsi acest fenomen în toate cazurile unde observația ne este permisă: Persia pentru civilizația babiloniană, Imperiul Qin pentru civilizația chineză, Roma pentru civilizația elenică, turcii otomani pentru civilizația arabă, aztecii în Mexic, incașii în Perú. Cele două dinastii unificatoare ale Indiei, Maurya și Gupta, sunt ambele originare din Maghada, din extremitatea orientală a arcului indo-gangetic, în timp ce civilizația ieșită din întâlnirea arienilor cu elementele autohtone progresase de la vest la est și se cristalizase mai întâi în regiunea Thanesvar, între Sarasvāti și valea superioară a Gangelui. Nu știm în schimb care era originea dinastiei minoice — și la drept vorbind nu suntem siguri nici dacă a existat un imperiu cretan unificat. Pentru civilizația bizantină, vom vedea că ea nu a putut să atingă faza statului universal. În privința civilizației occidentale, dacă ea trebuie într-o bună zi să urmeze modelul (*pattern*) tuturor acelora care au precedat-o și să-și realizeze într-un fel sau altul unitatea, este de pe acum evident că după ultimele sale două războaie mondiale această unitate nu se va mai face sub egida uneia dintre puterile „centrale“ ale Europei Occidentale care i-a fost leagănul, ci sub egida unei puteri periferice, intrată mai târziu în competiție, în speță Rusia sau Statele Unite (v. cap. Concluzii).

Am spus-o deja: când Egiptul intră în Istorie, adică în „spațiul“ cunoașterii noastre, el se află deja în ultima fază a erei „regatelor combatante“. De aceea, el nu oferă decât un câmp limitat observației noastre. Singura civilizație cu care prezintă un paralelism izbitor este civilizația chineză, mai ales în ceea ce privește recurența perioadelor de unitate imperială și a „perioadelor intermediare“.

De la începutul mileniului al III-lea, primele dinastii thinite domnesc peste ansamblul țării, și în jurul anului 3000, sub a treia

dinastie din Memfis, unificarea Egiptului de Sus și a celui de Jos apare ca definitivă, dispărând caracterul dualist al monarhiei și administrarea separată a celor două teritorii. Este regatul vechi. Din secolul al XXV-lea se disting semnele dezagregării: puterea în creștere a clerului memfit, nesupunerile nobilimii față de puterea regală, punerea sub semnul întrebării a credințelor religioase, infiltrarea barbarilor beduini în Deltă. La mijlocul secolului al XXIII-lea, avem de-a face cu anarhia și fărâmițarea: prima „perioadă intermediară“, care se încheie la mijlocul secolului al XXI-lea odată cu restabilirea autorității și unității sub a XI-a dinastie, de origine thebană. Cele două perioade acoperă opt-nouă secole.

Același proces în China: imperiul întemeiat de Qin Shi Huangdi în 221 î. Hr. se fărâmițează în 230 d. Hr. și cunoaște trei secole de anarhie.

Regatului egiptean mijlociu (de la 2050 î. Hr. la 1785 î. Hr.) îi corespunde reconstituirea Imperiului chinez sub dinastiile Suei și Tang (de la 581 la 755, începutul marelui război civil). Celei de-a doua „perioade intermediare“ egiptene care se întinde de la epoca celor patruzeci de faraoni (începând din 1785 î. Hr.) până la respingerea hyksoșilor și la crearea regatului nou (1580) îi corespunde a doua perioadă de anarhie chineză, de la 775 la restaurarea unității sub dinastia Song în 960.

În continuare, China, supusă unor presiuni exterioare relativ mai violente decât acelea suportate de Egipt, va fi guvernată, cu excepția perioadei Ming, de dinastii de origine străină (turcă, mongolă, manciureană), toate însă rapid sinizate. Agonia ei, după prima perioadă strălucitoare a Genghishanizilor, va fi mai puțin lungă decât aceea a Egiptului după Ramesizi.

De la început, statul egiptean unificat prezintă caracteristicile pe care le regăsim aproape peste tot în faza imperială a civilizațiilor: centralizare administrativă, economie etatistă, mari lucrări, gust al colosalului în arhitectură, standardizare a artei. Civilizația care înflorește sub a III-a și sub a IV-a dinastie, în Egiptul dinastiilor lui Djoser, Kheops și Khephren, atinge un asemenea grad de perfecțiune încât, de-a lungul mileniilor, fiecare epocă de sta-

bilitate nu va putea să facă altceva decât să-i reînvie stilul și instituțiile.

Totul se petrece ca și cum, într-o aceeași arie geografică, o schimbare de civilizație nu poate avea loc decât în două cazuri: ca urmare a unei răsturnări „culturale“ prin intruziunea masivă a unor popoare alogene sau ca urmare a adoptării brutale (și voluntare) a unei alte civilizații vii. Exemple-tip din primul caz: trecerea civilizației cretane la civilizația elenică și trecerea acesteia la civilizația occidentală. Exemple-tip din al doilea caz: adoptarea civilizației occidentale de către creștinătatea ortodoxă și de către Japonia.

Note

1. De pildă, la Alexandria s-a născut erezia lui Arie, care tăgăduiește divinitatea lui Hristos; dar când, un secol mai târziu, arhimandritul Eutihie de la Constantinopol va afirma că nu există în Hristos decât o singură natură, natura divină sub aparență umană, tot în Egipt noua erezie monofizită își va găsi cei mai înverșunați apărători. Să amintim că ea a persistat până în zilele noastre și numără milioane de credincioși, în Egipt, în Ethiopia, în Armenia, în Siria (iacobiții).

2. Vezi, mai jos, pp. 338 și urm.

3. Vezi, mai jos, pp. 242 și urm.

Civilizația babiloniană

Perioadele caracteristice ale Istoriei antice din Orientul Mijlociu sunt mai greu de discernut. Deschis din toate părțile invaziilor, infiltrărilor și influențelor de tot felul, Orientul Mijlociu vede succedându-se vreme de peste trei milenii un mare număr de popoare și de state. Civilizația care se va dezvolta aici va fi una dintre cele mai durabile, mai bogate și mai fecunde, care nu va fi poate întrecută în plenitudine și varietate decât de civilizația occidentală.

Vedem mai întâi țâșnind simultan, în mai multe puncte dispersate ale Orientului Mijlociu, surse de cultură a căror urmă se pierde ulterior: de pildă, în Valea Iordanului, sau în Mesopotamia, sau în Elam, sau în Valea Indusului. Apoi, în Mesopotamia de Jos, care va fi sursa principală a unei culturi majore. Aici se naște un stil care urmează să devină de-a lungul secolelor stilul comun al unor popoare foarte diferite: asiatici, sumerieni, semiți, indo-europeni și poate și dravidieni.

Chiar din mileniul al V-lea î. Hr. găsim așezări agricole prospere în Mesopotamia.[1] Spre mijlocul mileniului al IV-lea, arheologii constată oprirea avântului cultural. Această oprire sau mai degrabă acest regres pare să se datoreze intruziunii celor nou-veniți: sumerienii.[2] Începutul a ceea ce va fi civilizația mesopotamiană sau babiloniană trebuie plasat în această epocă de relativă regresiune.

Putem situa începutul vârstei eroice a civilizației mesopotamiene în jur de 3400 î. Hr. Ea prinde contur în ochii noștri prin epopeile pe care ni le-a lăsat moștenire începutul mileniului al III-lea, cum este cea a lui Ghilgameș, care va rămâne vie de-a lun-

gul mileniilor și al cărei fundament istoric poate fi azi reconstituit cu destulă probabilitate.[3]

Ne aflăm în prezența primei „epoci eroice“ cunoscute.

Cum au arătat Chadwick[4] și Kramer[5], epocile eroice constatate în diverse civilizații prezintă prea multe caractere comune pentru a putea atribui hazardului apariția, în epoci foarte diferite, a unor structuri politice și sociale asemănătoare, a unor concepții religioase învecinate și mai ales a unei literaturi epice caracteristice. Avem cel puțin patru exemple tipice: la Sumer, în Grecia primelor secole de după sosirea elenilor, în India după infiltrarea indo-europeană, în sfârșit în Europa Occidentală după invaziile germanice. Voi reveni asupra acestei chestiuni mai departe, când voi căuta să definesc trăsăturile particulare ale fiecărei „vârste“ a unei civilizații.[6]

De la 2600 î. Hr., începem să dispunem de surse propriu-zis istorice. Găsim atunci, în Mesopotamia de Jos, un anumit număr de cetăți constituite în principate independente, cu instituții care ne amintesc de acelea ale cetăților din Grecia antică sau ale orașelor Italiei medievale. Ele sunt guvernate de suverani, regi sau mari preoți, asistați de consilii, de notabilități și de adunări populare despre care s-a putut spune că erau primele „parlamente“ cunoscute (S.N. Kramer). Un suzeran, regele din Kiș sau „Rege al Totalității“, asigură ansamblului o anumită unitate, dar puterea lui este mai mult teoretică decât reală, nici o dinastie neajungând să-și impună hegemonia pentru mai mult de câteva generații. Epoca eroică mesopotamiană are mai multe asemănări cu epoca eroică elenică (legenda Atrizilor, războiul troian) decât cu Evul Mediu occidental. Se pare că suntem în prezența unor mici grupări teritoriale de jur-împrejurul unor cetăți mai mult sau mai puțin independente, și nu a unui sistem teritorial cu structură piramidală, cum sunt sistemele feudale din Occident sau din Japonia. În general, structura feudală e consecutivă descompunerii unui stat imperial (exemple: Europa Occidentală după fărâmițarea Imperiului carolingian, Egiptul primei „perioade intermediare“, Persia Arsacizilor, probabil și China dinastiilor Chang și Yin), și nu anterioară creației sale, cum este cazul Sumerului și al Greciei preclasice. Văzut din acest unghi, sistemul feudal este o variantă a epocii eroice.

Când, spre sfârșitul secolului al XXIV-lea, Lugal Zaggisi din Umma, învingătorul lui Urukagina din Lagaş, pune rând pe rând stăpânire pe regatele din Ur, Uruk și Kiş, se pare că suntem în prezența primei unificări reușite a civilizației mesopotamiene. Ea este însă efemeră. Câțiva ani mai târziu, din rândul semiților care se infiltraseră deja în regatele sumeriene, se ridică primul Sargon[7], care în puțini ani își va întinde dominația de la Golful Persic până la Marea Mediterană. După toate probabilitățile, această dominație militară și politică nu va fi încă însoțită de instituții centralizate, cu excepția Mesopotamiei de Mijloc, unde populația akkadiană este mai compactă. (Totuși, nepotul lui Sargon, Naram-Sin, pare să fie primul suveran din Orient care și-a comandat divinizarea, introducând în forma monarhiei concepții și un stil care, prin intermediul monarhiei persane, al dinastiilor elenistice, apoi prin Roma și Bizanț, au supraviețuit într-un mod sau altul până în timpurile moderne.)

Acest prim regat babilonian (zis „din Sumer și Akkad"), încercare prematură, durează abia mai mult de un secol, deoarece în același moment începe una dintre marile perioade de migrație din Istorie, repercusiune probabilă a primului val indo-european. Or, cum deja am subliniat, Orientul Mijlociu este deosebit de expus: cu invaziile indo-europene de la nord-vest spre sud-est și infiltrările semite de la sud la nord, Asia Occidentală se află în plină confuzie vreme de mai bine de un mileniu. Din secolul al XXII-lea până în secolul al X-lea î. Hr., era „regatelor combatante" din lumea babiloniană reîncepe sporadic, fiecare încercare de unificare fiind întreruptă nu de victoria unui alt concurent, a unui alt *Contending State*, ci de apariția unui nou popor barbar, care aruncă din nou într-un fel de Ev Mediu aria „civilizată", în întregime sau parțial. Această serie de invazii, care durează, în mare, din secolul al XXII-lea până în secolul al XII-lea, este deschisă spre anul 2190 de iruperea în Babilonia a gutilor care veneau din nord, în timp ce primii indo-europeni se infiltrează în Anatolia. Imperiul lui Naram-Sin se prăbușește. Elamul se revoltă, micile regate sumeriene își recapătă independența. Când unitatea babiloniană de abia a fost restabilită, la mijlocul secolului al XXI-lea sub a treia dinastie din Ur, începe invazia amoriților, semiți veniți din sud-vest

și care vor sfârși două secole mai târziu prin a se stabili în Syria. Între timp, din secolul al XX-lea, Egiptul regatului mijlociu, o putere exterioară ariei Orientului Mijlociu, își extinde influența în Syro-Palestina, jucând aici neîncetat un rol până în primul sfert al mileniului I. Spre 1800, în vreme ce amoriții ating regiunea Alepului, huriții pătrund în Mesopotamia nordică, iar elamiții în Mesopotamia sudică. La mijlocul secolului al XVIII-lea, hittiții, noua putere din Asia Mică, pun capăt imperiului întemeiat de dinastia lui Hammurabi. Putem totuși considera cele trei secole care tocmai s-au scurs ca o eră de echilibru relativ, ca primul episod al erei „regatelor combatante". Spre 1700, îi găsim în Palestina pe hyksoși, viitorii cuceritori ai Egiptului. În același moment, apăreau în zona analizată primele populații indo-europene, kassiții în Mesopotamia, arienii în Iran. Spre 1600, se consolidează regatul hittit vechi; spre 1500, apare regatul mitannian. Spre 1200, valul seismic al „Popoarelor Mării", care s-a spart rostogolindu-se spre Syria, Palestina și Egipt, distruge regatul hittit nou și îi depune probabil pe filistini pe coastele Palestinei (care le păstrează de-atunci numele). În sfârșit, această eră de migrații se încheie pe la 1100 prin instalarea mezilor și a perșilor în Iran.

Așadar, vreme de peste un mileniu, de fiecare dată când un popor, care și-a asumat moștenirea culturală a Sumerului, încearcă să-și impună dominația în Mesopotamia și dincolo de ea, sosește pe neașteptate un nou val barbar, care pune totul sub semnul întrebării. Sargonizii sunt măturați de invazia gutilor. În secolul următor, unitatea este restabilită de a IV-a dinastie din Uruk, apoi de a III-a dinastie din Ur. Avem oare de a face cu o renaștere politică a sumerienilor, sau cu afirmarea unor noi dinastii semitice asimilate? Nu știm. Rămâne însă faptul că un secol mai târziu această nouă putere se descompune sub presiunea amoriților. Din secolul al XIX-lea până în secolul al XVII-lea, avem de-a face cu o nouă și remarcabilă reușită, aceea a vechiului regat babilonian, urmată de o perioadă și mai tulbure, în timpul căreia se succedă efemere realități hurite, kassite sau mitanniene, în vreme ce la periferia lumii mesopotamiene nou-veniții hittiți (indo-europeni) își consolidează puterea. În sfârșit, din secolul al XIV-lea, Mesopotamia septentrională și centrală redevine pentru câteva secole, sub

assyrieni, nucleul politic și cultural al Orientului Mijlociu. O relativă stabilitate teritorială permite înflorirea în zona considerată a câtorva mari state rivale: Assyria, Hatti, Mitanni, regatul din Alep, regatul hassit din Babilonia, la care trebuie să adăugăm o putere al cărei centru este exterior ariei noastre: Egiptul. Acest echilibru relativ va fi o dată mai mult rupt din secolul al XII-lea până în secolul al X-lea de ultimul val de migrații, acela al „Popoarelor Mării“, al mezilor și perșilor, arameenilor și evreilor, după care se formează noi constelații unde nou-veniții, evreii, arameenii, fenicienii, urartienii[8], frigienii, joacă un rol determinant. La sfârșitul secolului al VIII-lea, era „regatelor combatante“ se conturează în forma ei clasică, cu o luptă înverșunată pentru hegemonie între Assyria, Egipt, Urartu și Elam. În secolul al VII-lea, un al cincilea concurent, regatul noului Babilon, pare s-o domine, urmând apoi succesul fulgerător al ultimului venit, al celei mai periferice puteri: Persia, care va unifica pentru prima oară în mod durabil întregul Orient Mijlociu și va încerca să domine de asemenea cele trei civilizații vecine: India, Egiptul și Grecia.

Astfel, valurile de migrații care se succedă vreme de o mie două sute de ani în întregul Orient Mijlociu au întrerupt evoluția „normală“ a ciclului de civilizație, fără totuși să-i modifice structura fundamentală, cu excepția prelungirii fazei de înflorire și a reînceperilor erei „regatelor combatante“. Este vorba de o „oprire a creșterii“ între faza de înflorire și era „regatelor combatante“. Or, durata acestor infiltrări barbare este comparabilă cu durata altor migrații, pe care le cunoaștem mai bine: cea care a dat naștere civilizației elenice și cea care a dat naștere civilizației occidentale. Prima durează aproximativ din secolul al XX-lea î. Hr. (apariția în Beoția a primilor greci numiți adesea minyeni) până în secolul al XII-lea î. Hr. (invazia doriană). A doua durează de la sfârșitul secolului al IV-lea d. Hr. (începutul străpungerii de către germani a hotarului roman) până în secolul al IX-lea (scandinavi, avari, unguri) sau până în secolul al XII-lea, dacă ținem seama și de pecenegi, cumani, tătari și turci care n-au străpuns în realitate decât estul Europei, în special zona de cultură bizantină. În cele trei cazuri, Orientul Mijlociu, Grecia și Occidentul, invaziile cunosc un răgaz în a doua jumătate a perioadei: din secolul al XVI-lea până

în secolul al XIII-lea î. Hr. în Orientul Mijlociu și în Grecia, și din secolul al VI-lea până în secolul al IX-lea d. Hr. în Occident. Am putea, așadar, considera aceste trei perioade ca echivalente sau „contemporane" din punctul de vedere al ciclului de civilizație. De ce șovăim în cazul Orientului Mijlociu? *Pentru că începutul invaziilor n-a avut loc, în cele trei cazuri, în același moment al ciclului.* Dacă în cazul invaziei elenice și al celei germanice barbarii se ciocnesc de o societate care a parcurs toate fazele ciclului de civilizație, adică după era „regatelor combatante" și după stabilirea statului unitar[9], în cazul Mesopotamiei prima invazie care răstoarnă ordinea politică existentă se petrece înainte ca această evoluție să fi avut loc. Prin urmare, deși masa invadatorilor nu pare să fi fost proporțional inferioară aceleia care a copleșit Grecia spre aceeași epocă și Imperiul roman două mii de ani mai târziu, barbarii din Orientul Mijlociu se asimilează progresiv, fără să provoace un „cataclism cultural". Vedem țări întregi prădate, cetăți distruse, dinastii răsturnate, dar de fiecare dată, după reflux, chiar sub dinastii străine, aceeași organizare, aceleași moravuri, aceleași credințe par să renască, menținând de-a lungul veacurilor o unitate de stil incontestabilă. Putem oare vorbi de ruptură în acest caz? Putem distinge două cicluri în evoluția Orientului Mijlociu, separate de un Ev Mediu, perioadă în timpul căreia toate valorile vechi se năruie? Întrebarea poate fi pusă. Pentru a răspunde, să încercăm să aplicăm cele două criterii majore ale noastre: 1. a existat, de la o perioadă la alta, o schimbare radicală în „stil"?; 2. putem distinge în fiecare dintre perioade un ciclul politic complet?

Răspunsul mi se pare negativ la ambele întrebări. Pe de o parte, în nici un moment al acestei lungi perioade de tulburări care se întinde de la invazia gutilor din secolul al XXII-lea până la cristalizarea primelor mari unități rivale spre secolele al XV-lea–al XIV-lea (Assyria, Hatti, Mitanni etc.), nu găsim o modificare profundă, o răsturnare în formele artei și ale gândirii sau în concepțiile religioase; pe de alta, ansamblul ariei considerate rămâne în mod manifest în interiorul aceluiași ciclu de dezvoltare politică; fazele inițiale nu se repetă.

În domeniul evoluției artelor, e greu să emiți opinii tranșante. E un domeniu care prin chiar natura lui ține mai mult de impresia

individuală trecătoare decât de categoriile intelectuale. Unii ar putea susține de pildă că există o mai mare deosebire între statuetele lui Gudea, prinț din Lagaș (ultimul sfert al mileniului al III-lea), și un basorelief assyrian din Khorsabad (sfârșitul secolului al VIII-lea) decât între arta statuară romană și arta statuară gotică, sau între vasele din Cnossos și vasele Greciei continentale din epoca preclasică. Și totuși, privind mai îndeaproape, diferența dintre arta sumeriană (cel puțin arta neosumeriană care reprezintă momentul clasic al acestei civilizații) și arta mai târzie din Babilon și Assyria, și chiar aceea a epocii ahemenide, constă poate nu atât într-o schimbare de stil, cât într-o modificare a modei (barbă, îmbrăcăminte) și a profilului uman (tipul semit înlocuind tipul sumerian) și în introducerea tehnicilor noi (ceramicile multicolore ale perioadei ahemenide). Se constată, în schimb, de-a lungul duratei civilizației babiloniene, conservarea remarcabilă a celor mai multe convenții în artă, precum lipsa perspectivei și reprezentarea simbolică a indivizilor, în funcție de poziția lor pe scara socială și în funcție de merit (zeul este mai mare decât regele, acesta este mai mare decât soldații săi și decât dușmanii pe care i-a învins, eroul este mai mare decât leul pe care-l doboară etc.). Mai mult, regăsim aici aceleași atitudini, aceleași motive, aceleași simboluri.[10] Dacă din mica placă zisă a Preotului Dudu (săpăturile de la Tello, mijlocul mileniului al III-lea, Muzeul Luvru) luăm detaliul Vulturului cu doi lei, simbolul zeului Ningirsu, vedem deja un motiv pe care-l vom regăsi în întregul Orient Mijlociu de-a lungul secolelor ca un simbol rămas viu, și nu ca un simplu motiv decorativ a cărui semnificație ar fi fost uitată. Același lucru, *a fortiori*, în ce privește reprezentarea eroului Ghilgameș. Fără să părăsim Muzeul Luvru, putem compara detaliul unui cilindru-sigiliu din a doua jumătate a mileniului al III-lea reprezentându-l pe Ghilgameș și Taurul Ceresc cu marele basorelief din palatul de la Khorsabad (sfârșitul secolului al VIII-lea) care reprezintă același motiv. Trecând în revistă vestigiile artei plastice din Orientul Mijlociu, nu putem să nu fim izbiți de continuitatea stilului, de la stela lui Eatanum din Lagaș, numită „stela vulturilor", până la basoreliefurile assyriene din secolele al VIII-lea–al VII-lea și până la arta persană. Înseamnă oare această afirmație că arta Orientului Mijlociu

s-ar fi dezvoltat izolat? Nicidecum. O anumită influență exercitată de arta egipteană este perceptibilă pe coasta mediteraneană, mai ales în marile centre comerciale ca Byblos și Ugarit. Influența cretană este de asemenea detectabilă în special la fenicieni și în Asia Mică (dar nu oare Creta a fost prima care și-a împrumutat Orientului motivele?). La hittiți, mitannieni și urartieni, se dezvoltă o artă originală, a cărei filiație este dificil, dacă nu imposibil, de stabilit în starea actuală a cercetărilor. Pretutindeni totuși pecetea mesopotamiană este vădită. Ea este de asemenea evidentă în cazul mitannienilor, popor cu majoritate probabil asianică, dacă ținem cont de criterii lingvistice, la care distingem elemente indo-europene de cultură, precum prezența zeilor Mithra, Indra, Varuna sau utilizarea militară a calului, viața artistică înscriindu-se fără tăgadă în evoluția artei babiloniene. Găsim desigur elemente originale, ca introducerea porticului în arhitectură sau inventarea emailului, dar dintre aceste elemente cel secund aparține mai mult tehnicii decât stilului.

Continuitatea este și mai evidentă în tradiția literară, cum o dovedește persistența anumitor legende epice sumeriene, de pildă *Poemul creației* sau *Epopeea lui Ghilgameș*, aceasta fiind reluată și amplificată succesiv de diferite etnii în întregul Orient Mijlociu. E vorba aici de credințe într-adevăr asimilate, adică asumate de noile straturi, și nu de simple jocuri ale spiritului, cum s-a întâmplat în Occident după Renaștere. (Occidentul n-a reluat miturile Antichității decât târziu și într-o manieră eminamente artificială, o înfloritură în jurul unor motive cu totul diferite; și mania Antichității, care a durat în Occident până în plin secol al XIX-lea, n-a fost decât un joc de intelectuali, incapabil să producă opere autentice, exceptând poate arhitectura. Voi reveni asupra acestei chestiuni.)

Perioadele de împlinire sau de decadență observate în dezvoltarea artelor și a tehnicilor nu acoperă deloc nici amploarea, nici durata acelora cunoscute de Evul Mediu elen și de cel occidental. Regresul artelor coincide în general cu perioadele relativ scurte de răsturnare politică (atunci când ele nu sunt pur și simplu un moment al perioadelor lui Sorokin). Asistăm de asemenea pentru prima oară în Babilonia la o renaștere culturală după refluxul

gutilor, între secolul al XXI-lea și secolul al XVIII-lea, culminând într-o veritabilă eră clasică pe vremea lui Hammurabi, eră care avea chiar o tendință spre academism. Artele și literatura (mai ales cea religioasă) înfloresc din nou spre mijlocul mileniului al II-lea, cu precădere la periferici, pe coasta mediteraneană, în Hatti și Mitanni. O a treia perioadă de renaștere este observabilă în secolul al XIII-lea, sub regatul assyrian mijlociu. În sfârșit, odată cu stabilizarea ultimilor veniți ai marii perioade de migrații, adică din secolul al X-lea, se dezvoltă aproape pretutindeni culturi pe cât de bogate pe atât de variate în Iudeea, Syria, Asia Mică, Mesopotamia, Iran — dar suntem deja, sau din nou, în era „regatelor combatante".

Evoluția lingvistică poate să furnizeze și ea câteva indicii, deși, cum vom vedea mai departe, ea nu urmează în mod absolut evoluția ciclului politic. Dacă trecerea de la o civilizație la alta, în timp, este însoțită de profunde mutații lingvistice, afirmația inversă nu este întotdeauna adevărată. În cursul aceluiași ciclu de civilizație, limbile locale se transformă în ritmuri variabile, în timp ce mai multe limbi de circulație internațională se pot impune pe rând. Se remarcă faptul că perioadele de măreție politică și de înflorire culturală sunt însoțite în general de o stabilizare, de o fixare a limbii, în vreme ce perioadele de tulburări și decadență cunosc o accelerare a transformărilor lingvistice. În Egipt, de pildă, limba vulgară înlocuiește vechea egipteană, tocmai în cursul primei „perioade intermediare", pentru a da ce s-a numit egipteana medie (medio-egipteana). În timpul „revoluției amarniene" a lui Akhenaton, limba vorbită, neoegipteana, ieșită din limba clasică pe parcursul celei de-a doua „perioade intermediare", se impune ca limbă literară nouă.

În Orient, problema se pune diferit datorită varietății și amestecării grupurilor etnice[11] și de asemenea duratei prea scurte a Imperiului ahemenid, statul unificator al Orientului Mijlociu, care n-a permis impunerea unei limbi administrative în întregul imperiu așa cum s-a întâmplat în Egipt, la Roma sau în China. În Mesopotamia, sumeriana cedează locul akkadienei în epoca regatului vechiului Babilon, când puterea a trecut în mâinile semiților și când centrul s-a deplasat spre nord, unde aceștia din urmă

erau majoritari. Dar sumeriana rămâne mult timp limba savantă, chiar în afara Mesopotamiei; cancelariile regatelor periferice ca Hatti o utilizează încă o mie de ani după dispariția puterii politice sumeriene.[12]

La rândul ei, babiloniana epocii lui Hammurabi va deveni limba clasică, limba clasică prin excelență, și operele ei literare, poeme epice sau religioase, vor fi vreme de peste un mileniu moștenirea comună a Orientului Mijlociu, în timp ce akkadiana va fi limba diplomatică a Orientului Mijlociu, așa cum franceza este limba diplomatică a Occidentului Modern.[13] Ea va rămâne așa de-a lungul întregii ere a „regatelor combatante“ chiar când Babilonia va fi încetat de a fi principala putere în lupta pentru hegemonie.

La sfârșitul primului sfert al mileniului I, se produce un nou fenomen: arameica devine cu vremea *lingua franca* a Orientului Mijlociu.

Uimitoarea soartă a arameicii în Antichitate oferă istoricului exemplul unui idiom care se impune ca limbă de circulație internațională, fără să posede prestigiul de a fi limba unei mari puteri sau a unei culturi superioare, fenomen relativ rar, exemple de acest tip fiind astăzi hausa în Africa de vest și swahili în Africa de est. Desigur, regatul arameean din Damasc a avut momentul lui de glorie, ca regatul lui Iuda, dar acest moment de înflorire politică și culturală este absolut insuficient pentru a explica expansiunea arameicii din Asia Mică până în Chaldeea și din Iran până în Egipt. Probabil că trebuie să atribuim altor factori acest succes extraordinar. Fără îndoială că nomazii arameeni s-au răspândit în mare măsură în Syria, în Palestina și în Mesopotamia. Ei au format neîndoielnic un strat de mici negustori care aveau legături ce depășeau granițele statelor. Cuceririle assyriene și politica de deportări masive practicată de regii din Assyria, mai ales în Samaria, asemenea regatului noului Babilon în Iudeea mai târziu, au favorizat pătrunderea limbii arameice. Poate că anumite calități ale limbii și adoptarea unui alfabet fonetic, de origine feniciană, au contribuit de asemenea la acest succes. Oricum ar fi, în momentul în care dinastia ahemenidă stabilește în sfârșit „imperiul universal“ al Orientului Mijlociu, ea adoptă din comoditate arameica drept

limbă administrativă a imperiului — cum recent s-a dovedit. Simultan cu administrația satrapilor, arameica va pătrunde în întregul Orient, până în Egipt, Afganistan și India, unde scrierea arameică va da naștere lui Kharosthī. Această consfințire oficială a unei lungi cariere începute obscur nu va înceta, nici chiar sub dominația greco-macedoneană și romană: arameica va rămâne *lingua franca* a popoarelor supuse, până la cucerirea arabă; în arameică vor fi scrise ultimele cărți ale Bibliei; Iisus va predica în arameică. Astfel, o limbă semită, înrudită cu akkadiana, cu feniciana și ebraica, a servit drept liant, în primul mileniu, între toate popoarele Orientului Mijlociu, accentuând caracterul semit al civilizației lor.

Căutarea unei unități religioase în Orientul Mijlociu antic poate să pară un rămășag. Tărâm cu mii de zei, Orientul Mijlociu n-a cunoscut niciodată unitatea religioasă înainte de islam. La Sumer, apoi în Babilonia, fiecare cetate își venerează propriii ei zei, dintre care unul este zeul tutelar al cetății, poate chiar regele ei spiritual, regele și marele-preot nefiind decât reprezentanții lui pe pământ. Când dușmanul ia cetatea, el răpește adesea zeul ei tutelar, îl umilește și îi distruge efigiile, sau dimpotrivă îl adoptă. Spre sfârșitul mileniului al II-lea, în ciuda venerației de care se bucură zeii din Babilon în întreaga Mesopotamie și a faptului că toate popoarele din Orient i-au împrumutat în bună măsură miturile[14], proliferarea zeităților și confuzia credințelor este atât de mare încât descurajează orice încercare de generalizare. Totuși, se poate observa o anumită continuitate a miturilor și a structurilor sacrului, de la epoca sumeriană până la epoca assyro-babiloniană: panteonul babilonian va conserva, cu aceleași nume, marile divinități cosmice ale sumerienilor, Anu, Enlil și Enki și, cu alte nume, principalele divinități astrale: Sin (Soarele), Șamaș (Luna) și Iștar (care va da Venus Astarteea). O astfel de continuitate ar fi fost cu totul improbabilă dacă am fi avut de-a face cu trecerea de la o civilizație la alta.

Se impun alte două observații: prima este că (orice ar fi spus Toynbee în această privință) religia nu este elementul determinant al unei civilizații. Mai precis, asemenea evoluției limbii, evoluția religiei nu oferă un criteriu absolut pentru decupajul

civilizațiilor. Dacă un anumit moment al ciclului politic este mai propice decât altul mutațiilor religioase, marile religii, la fel ca marile transformări economice, se suprapun parțial, depășind ciclurile politice. Ele depășesc granițele temporale și spațiale ale civilizațiilor. Voi reveni mai departe asupra acestei chestiuni.

A doua observație: tocmai în amalgamul de credințe politeiste ale Orientului Mijlociu apar pentru prima oară marile voci care cheamă umanitatea la cultul zeului unic, în două focare periferice aparent fără legătură, Palestina și Persia. Desigur, avem în Egipt efemera încercare a lui Akhenaton. Dar nu trebuie oare să detectăm și aici influența asiatică? „Erezia“ monoteistă se produce două secole după refluxul hyksoșilor și spre sfârșitul șederii evreilor în Egipt. Amenophis al IV-lea are el însuși „sânge amestecat“, iar soția lui, Nefertiti, care îi apără cu încăpățânare reformele după moartea lui, este asiatică, probabil mitanniană. Astfel Orientul este leagănul a două mari religii universale.[15] Sub acest raport, Orientul este în avans față de Grecia, a cărei civilizație e totuși mai tânără — și, dacă eșecul perșilor în Grecia a permis înflorirea uneia dintre cele mai strălucitoare civilizații ale Istoriei, nu e mai puțin adevărat că el a întârziat progresul monoteismului în lume. Dar pe termen lung se impun forțele irezistibile: crucea lui Constantin la Bizanț înseamnă revanșa Orientului asupra victoriei de la Salamina.

Există de asemenea „accesoriile“ religiei sau religiozității: științele sau pseudoștiințele care se dezvoltă în jurul templelor mesopotamiene și care vor lua un avânt atât de mare, încât de-a lungul mileniilor astrologia, arta divinației și științele oculte ale babilonienilor vor deveni moștenirea comună civilizațiilor din Orientul Mijlociu și din Mediterana. Știința prezicerilor, astrologia, implorările, anumite rețete medicale se regăsesc la romani, care le aveau de la etrusci[16]; și până la creștinii din Evul Mediu (în acest ultim caz, e mai probabil ca aceste practici oculte să fi avut drept origine coloniile evreiești din Occident).

Această orientare nu trebuie să fie considerată ca un aspect secundar, ci ca un aspect esențial al religiozității babiloniene, care justifică parțial numele de „cultură magică“ dat de Spengler civilizației-fiică a civilizației babiloniene (care înglobează, în concepția

lui, ceea ce numim aici civilizația arabă și civilizația bizantină). Din acest caracter subiacent, din această viziune „magică“ asupra lumii, Spengler a căutat să tragă concluzii extreme pentru a explica creațiile acestei *Hochkultur* în toate domeniile gândirii și ale artei, și mai ales în arhitectură.

Dar încă o dată, desfășurarea ciclului politic este elementul care ne furnizează cea mai bună dovadă a unității civilizației babiloniene în timp.

Nu avem decât o singură epocă eroică (faza larvară, de la sosirea sumerienilor până la primele dinastii din Kiș și din Uruk, aproximativ din secolul al XXXV-lea până în secolul al XXIX-lea î. Hr.; și faza de formare, aproximativ din secolul al XXIX-lea până în secolul al XXIV-lea); o singură perioadă de înflorire, aproximativ din secolul al XXIV-lea, timpul primei înfloriri sumeriene, apoi al Imperiului akkadian, până la sfârșitul primului regat babilonian în secolul al XVIII-lea — întrerupt de episodul gutean. E o perioadă în cursul căreia formele esențiale ale culturii se cristalizează, pentru a se regăsi fără modificări esențiale la sfârșitul fiecărei „perioade intermediare“ provocate de un nou val de invazii, având de fiecare dată drept rezultat o reluare a erei „regatelor combatante“; avem un singur imperiu universal de o anumită durată (Imperiul ahemenid), care acoperă și chiar depășește aria culturală considerată, asigurând popoarelor o prefigurare a viitoarei *Pax Romana*. El se prăbușește accidental și prematur, de unde consecințele, deja semnalate, asupra celor două civilizații ale ciclului următor (Bizanțul, arabii).

În fiecare perioadă, distingem toate caracteristicile-tip enunțate: cele ale vârstei eroice, ale perioadei de înflorire, ale erei „regatelor combatante“, ale statului unitar, mai ales în evoluția artistică și în structurile politice și sociale.

Astăzi e dovedit faptul că vârsta eroică din Sumer a inspirat marile epopei (dintre care cea mai bine cunoscută și mai remarcabilă este aceea a lui Ghilgameș), care au fost reluate de-a lungul a două milenii în întregul Orient, de cele mai diverse popoare, babilonieni, assyrieni, huriți, mitannieni și chiar hittiți. Unitățile politice sunt cetăți-state sau mici regate care se luptă constant între ele. Este o perioadă esențial barbară, unde curajul este virtutea

dominantă, și războiul, apanajul nobililor. Eroii, mișcându-se într-o lume în care dezmățul și cruzimea sunt regula, seamănă ca frații cu Heracles, cu Tezeu, cu Atrizii, cu Ahile, din legenda grecească, cu eroii războiului dus de clanul Bhārata din legenda indiană, cu eroii din *Nibelungenlied* sau din *La Chanson de Roland* din legenda occidentală. Nu e remarcabil faptul că tocmai un mic popor din Sumer, eliminat atât de timpuriu din arena politică, și-a oferit cânturile epice întregului Orient Mijlociu, a cărui istorie este totuși fertilă în evenimente? *O singură explicație mi se pare plauzibilă: cei trei mii de ani ai istoriei Orientului Mijlociu antic formează un ciclu unic și, în interiorul acestui ciclu, fazele, odată încheiate, nu se mai repetă.*

Perioada de înflorire a civilizației babiloniene, care, întreruptă de invazia gutilor pentru o perioadă de un secol și jumătate, se întinde *grosso modo* din secolul al XXIV-lea până în secolul al XVIII-lea, vede precizându-se cu încetul lupta pentru hegemonie între cetăți-state și între regate. Este de asemenea o eră de înflorire artistică, și probabil literară, judecând după legendele care vor fi transmise epocilor următoare. În interiorul acestei perioade, episodul Imperiului akkadian apare mai degrabă ca un accident istoric comparabil cu epopeea lui Alexandru în ciclul civilizației elenice. În orice caz, el pare să fi fost un fapt prematur, zona pe care o controlează Sargonizii, mai mult ca suzerani decât ca stăpâni direcți, nefiind cristalizată încă în regate rivale. Această cristalizare, stânjenită de recurența invaziilor barbare, nu se va produce decât câteva secole mai târziu. Tocmai această epocă, numită neosumeriană, a celei de a III-a dinastii din Ur, care continuă perioada akkadiană și care se perpetuează sub dinastia babiloniană a lui Hammurabi, trebuie s-o considerăm ca fiind epoca clasică a civilizației mesopotamiene. Perfecțiunea Stelei cu vulturi a lui Naram-Sin nu va fi probabil niciodată depășită în cadrul acelei civilizații. S-ar zice că arta mesopotamiană nu-și atinge perfecțiunea decât atunci când amestecul sumero-semit ajunge la un anumit punct de echilibru. Astfel stilul babilonian, și mai târziu assyrian și persan, va fi, în ciuda distanței în timp, mai apropiat de stilul akkadian și neosumerian decât este acesta față de vechiul stil sumerian. În orice caz, din epoca neosumeriană până la sfârșitul

primului regat babilonian, timp de aproximativ patru secole, unitatea de stil este totală. Între basorelieful din partea superioară a stelei conținând Codul lui Hammurabi (probabil, de la începutul secolului al XVII-lea), care-l reprezintă pe rege rugându-se în fața zeului-soare, Șamaș, și stela zisă „a lui Ur-Nammu“, de la numele fondatorului celei de a treia dinastii din Ur (mijlocul secolului al XXI-lea), asemănarea este atât de mare în modul de dispunere, în atitudini, îmbrăcăminte și simboluri, încât doar câteva amănunte o disting (dispariția simbolului arborelui între rege și zeul său, gestul de rugăciuni al mâinii regelui Hammurabi, în sfârșit tiara zeului, văzut din profil în al doilea monument, în loc să fie văzut din față, ca în desenele tradiționale). Ca în arta egipteană contemporană, se copiază Antichitatea.

Dar arta devine puțin câte puțin academică, aproape rece. Este interesant să notăm de asemenea schimbarea care intervine în modelele imaginarului, axate mai mult pe teme religioase, semn al unei întăriri a religiozității, în vreme ce în epoca sumeriană subiectele, reprezentate mai ales pe cilindri-pecete, sunt în primul rând inspirate din viața pastorală și agricolă. În literatură, copierea operelor vechi tinde să domine creațiile noi. Se începe stabilirea primelor coduri de legi cunoscute, codul lui Ur-Nammu (secolul al XXI-lea), cel al lui Lipit-Iștar (secolul al XIX-lea), cel al lui Hammurabi (secolele XVIII–XVII). Și, cum vom vedea, avem aici un nou semn de maturitate — aproape de scleroză. În domeniul economic și social, se constată, sub Hammurabi și succesorii săi, o restrângere a comerțului, o rarefacție a metalelor prețioase, o multiplicare a beneficiilor dobândite pe domeniul regal. Tot atâtea trăsături caracteristice ale unei societăți care se îndreaptă spre faza imperială. Pe planul politicii „internaționale“, vedem constituindu-se o serie de regate rivale, care în jurul anului 1700 î. Hr. reprezintă un nou echilibru, întrerupt de supremația Babilonului.

Este prima constelație de „regate combatante“. Ea va fi amânată vreme de aproximativ două secole și jumătate de valul popoarelor indo-europene care-i va împinge pe hyksoși spre Egipt și-i va așeza pe hittiți în Anatolia, iar pe kassiți în Babilonia. Reluarea erei „regatelor combatante“ va avea loc spre mijlocul secolului al XV-lea când, pentru aproape un secol, vom avea un nou

echilibru între patru „mari puteri“: Babilonul, Hatti, Mitanni și Egiptul — iar mai târziu a cincea putere: Assyria. Din acea epocă ne-au parvenit primele documente de politică internațională: tratate de pace sau de alianță, legături matrimoniale între dinastii etc. și de asemenea dovada existenței unei prime „limbi diplomatice“.

La sfârșitul secolului al XII-lea, se afirmă pentru prima oară preponderența assyriană, însoțită de o renaștere artistică și literară, în special sub domnia lui Tukulti-Ninurta. Și cuvântul „renaștere“ nu este exagerat, căci e momentul când în Assyria și Babilonia străvechea moștenire sumero-akkadiană, reluată și amplificată, capătă forma ei clasică, pe care veacurile următoare o vor lua drept model în artă, în literatură, în științele medicală și astrologică și chiar în lexicografie.

Va urma, pentru mai multe veacuri, haosul pricinuit de ultimul val al migrației indo-europene.

A treia reluare a erei „regatelor combatante“ are loc în secolul al VIII-lea, după refluxul sau „sedimentarea“ barbarilor. Ea opune Assyria, Egiptul, Urartu, Elamul și regatul noului Babilon, încheindu-se cu victoria pe cât de neprevăzută pe atât de decisivă a ultimilor veniți, perșii. Asistăm la o unificare progresivă a civilizației în întreaga arie a Orientului Mijlociu simultan cu expansiunea artei assyriene impregnate de influențe syro-palestiniene, a religiei chaldeene și a limbii arameice. Structurile imperiale prind contur din secolul al VIII-lea, după accesul la tronul Assyriei al lui Teglathphalasar al III-lea, odată cu decăderea marii aristocrații, cu stabilirea unei administrații centralizate și cu constituirea unei oștiri permanente care căuta superioritatea mai ales în calitatea armamentului, a tehnicii și a organizării. Perșii vor moșteni sistemul și îl vor perfecționa. În arhitectură, gustul colosalului (palatul din Khorsabad), care se va continua sub regatul noului Babilon (Babilon), își va atinge apogeul sub Ahemenizi (Suza, Persepolis). Imperiul ahemenid prezintă toate caracteristicile statului unitar. Dacă durează mai puțin decât Imperiul roman sau primul Imperiu chinez cred că nu trebuie să atribuim această prăbușire descompunerii interne, cum cel mai adesea s-a făcut. Răul nu vine numai din corupția Curții. Imperiul roman cunoaște aceeași corupție și aceleași convulsii sub primii urmași ai lui Augustus,

și totuși structura rezistă. Două fapte explică, poate, diferența dintre cele două imperii: Roma s-a format mai încet. Mezii și perșii sunt într-adevăr nou-veniți în circuitul civilizației babiloniene și se pare (deși trebuie să ținem seama de partea noastră de ignoranță, din lipsă de documente) că ei au dus multă vreme o existență aproape nomadă. *Constituirea statului lor nu prezintă nimic comparabil cu lenta maturizare a instituțiilor romane*. Ei nu irup în marea politică decât spre 625, când Cyaxares, regele mezilor, se impune sciților și perșilor, extinzându-și autoritatea asupra întregului platou iranian. După mai puțin de o sută de ani, Cyrus își stabilește „imperiul universal". De altfel, structura socială a statului va fi mereu fragilă, întemeiată pe un exclusivism aristocratic exagerat.

Cu toate acestea, putem spune că prăbușirea Imperiului ahemenid este un eveniment accidental datorat „nebuniei" lui Alexandru. Rezistența tenace a civilizației al cărei imperiu reprezintă faza ei finală și victoria ei pacifică, câteva secole mai târziu, asupra elenismului cuceritor, ar veni în sprijinul acestei ipoteze: imperiul, ultimul avatar al civilizației, s-a prăbușit înainte ca energia creatoare a acesteia să se fi consumat.

Amintesc, pentru a încheia această panoramă a Orientul Mijlociu, că nu cred posibil, cum ar vrea Toynbee, să-l fărâmițăm, temporal și spațial, în patru civilizații distincte: sumeriană, babiloniană, hittită și syriacă.

Toynbee vede o întrerupere între prima și a doua diviziune după căderea lui Hammurabi, adică în momentul stabilirii primelor regate cu minoritate dominantă indo-europeană (hittiți, kassiți, mitannieni). Or, cum am văzut, dacă la rigoare criteriul artistic ar putea provoca vreo îndoială în privința continuității între epoca sumeriană și epoca akkadiană și neosumeriană, el nu lasă nici o îndoială în privința continuității între aceasta din urmă, considerată aici ca epoca clasică a civilizației babiloniene, și epoca primei constelații a „regatelor combatante", de care o separă doar o furtună politică de un secol și jumătate sau două, și nicidecum un veritabil *dark age*. Criteriul politic confirmă criteriul artistic. Din aceleași motive, nu putem izola confederația hittită de restul lumii orientale. De curând, am dobândit o mai bună cunoaștere referitoare la cultura hittiților, fapt care nu ne autorizează să-i

tratăm diferit de hurriți, de mitannieni și urartieni sau de alte popoare care, aflându-se la periferia lumii mesopotamiene, au adoptat ceea ce era esențial în cultura sa și au participat în interiorul aceluiași ansamblu la lupta pentru hegemonie. De altfel, durata relativ scurtă a regatului, sau a regatelor hittite (în jur de șapte sau opt secole), nu a permis dezvoltarea unui ciclu clasic de civilizație — căruia îi lipsește de asemenea un alt element esențial: un ansamblu plurinațional. Suprapunerea unei aristocrații indo-europene peste vechiul fond asianic nu este suficientă. El nu este decât fermentul în general indispensabil înfloririi unei culturi superioare. În interiorul confederației hittite, n-au existat niciodată unități diferențiate din punct de vedere etnic și politic. Suntem în prezența unei structuri politice relativ uniforme, care prezintă de-a lungul existenței ei trăsăturile caracteristice ale unui regat barbar: guvernare printr-o aristocrație militară întemeiată pe proprietatea funciară, obiceiuri cavalerești, cultură împrumutată în ceea ce privește esențialul.

La fel, Toynbee ar vrea să facă din ansamblul syro-palestinian o civilizație izolată care s-ar naște între secolele al XV-lea și al XI-lea, în momentul în care puterea celor trei civilizații vecine, egipteană, babiloniană și hittită, cunoaște o eclipsă, ca urmare a invaziilor din nord, mai ales ale hyksoșilor. Această civilizație ar fi fiica civilizației minoiene. Argumentele aduse de el în sprijinul acestei teze (vocația maritimă a fenicienilor și împrumutarea posibilă, dar nicidecum dovedită a alfabetului cretan) nu mi se par convingătoare din aceleași motive ca în cazurile precedente: ținând cont de influența predominantă a culturii babiloniene și de apartenența la același ansamblu politic, cred că trebuie considerate ca parte integrantă din civilizația babiloniană culturile arameică, feniciană și ebraică.

Note

1. Culturile zise din Eridu și din Ubaid.

2. Se discută încă despre originea sumerienilor: legenda lui Oannes, ființă supranaturală jumătate-om jumătate-pește și care ar fi fost „educatorul“ lor, ne-ar face să înclinăm către o origine maritimă a sumerienilor.

Totuși, modelul cel mai des întâlnit în statuar este de tip armenoid, brahicefal cu nas mare și frunte înclinată înapoi, în vreme ce rarele schelete datând cu certitudine din epoca sumeriană ne oferă specimene dolicefalice cu cutie craniană înaltă. Să fie aceștia oare reprezentanții populației asianice primitive? Avem aici un alt mister.

3. Ghilgameș figurează pe lista regilor aparținând primei dinastii din Uruk, aproximativ secolul al XXX-lea î. Hr.

4. H. Munro Chadwick și N. Kershaw Chadwick, *The Growth of Literature*, Cambridge, 1932–1940.

5. S.N. Kramer, *L'Histoire commence à Sumer*, trad. fr., Arthaud, Paris, 1957.

6. Vezi, mai sus, pp. 282 și urm.

7. Sau Sharu-Kin, adică „Regele este legitim", poreclă semnificativă, deoarece ea ar putea să indice că el era, dimpotrivă, ilegitim nu numai în ochii sumerienilor, dar probabil și în propria sa etnie, cum pare s-o dovedească legenda nașterii sale ilegitime, precum și abandonul său într-un coș de răchită lăsat să plutească pe apele fluviului (originea legendei lui Moise?).

8. Urartienii, a căror limbă nu este nici semită, nici indo-europeană, se numeau ei înșiși chaldini, dar nu pare să fi existat o legătură între acest nume și cel al chaldeenilor, locuitori târzii ai Mesopotamiei de Jos, care sunt de origine semită.

9. Fenomenul e mai puțin distinct în cazul Cretei, dar întinderea ariei civilizate și complexitatea amalgamului etnic au de asemenea un rol important în ceea ce privește durata și rezistența societății considerate.

10. Dacă facem o comparație între celebra statuetă din alabastru a intendentului Ebih-il (săpăturile de la Mari, mijlocul mileniului al III-lea, Muzeul Luvru) și fildeșul din palatul lui Hazael, regele Damascului (secolul al IX-lea), reprezentând un syrian purtând tunică și manta, constatăm că, în afară de port și pieptănătură, regăsim aceeași atitudine, aceeași expresie și chiar același desen al bărbii, transmis din Sumer de assyrieni, ca și de hittiți și mitannieni.

11. Astfel, dintre popoarele a căror istorie în Orientul Mijlociu ne este cât de cât cunoscută, sumerienii, urartienii, hurriții și mitannienii vorbeau limbi preindo-europene (și nu aparțineau grupului semit), ca și khati sau locuitorii țării hittite înainte de sosirea dominatorilor indo-europeni pe care astăzi îi numim hittiți; akkadienii, amoriții, assyrienii, arameenii, fenicienii, evreii, chaldeenii etc., limbi semite; kassiții, hittiții, armenii, mezii și perșii, limbi indo-europene.

12. Așa cum dovedesc tăblițele din Boghaz-Köi care conțin „vocabulare“ trilingve, hittit–babilonian–sumerian.

13. A se vedea între altele corespondența de la Tell el-Amarna între regele Egiptului și vasalii sau clienții săi din Syro-Palestina în secolul al XIV-lea î. Hr.

14. Asistăm astfel în secolul al VIII-lea la o convertire a Assyriei, sau cel puțin a castei sale conducătoare, la chaldeism, adică la zeii Babilonului. Acest lucru reiese cu claritate din comportamentul plin de menajamente, contrastând cu politica lor pe alte fronturi, pe care regii assyrieni îl adoptă față de Babilonul învins: se fac gesturi de devoțiune în oraș, recunoscut ca oraş sfânt, se stabilește o colonie assyriană în templul lui Borsippa, marea aristocrație assyriană își ia nume babiloniene etc. De fapt, se reia tradiția regatului assyrian din secolul al XIII-lea.

15. Totuși, trebuie să notăm că peste câteva sute de ani, între secolele al VII-lea și al IV-lea înaintea erei noastre, omenirea producea, ca printr-un impuls simultan, pe deasupra popoarelor și culturilor și fără legături vizibile, o pleiadă de mari creatori, vestitori ai mutației spirituale care urma să marcheze umanitatea pentru mileniile viitoare. China îi dădea pe Lao-Zi și Confucius, India pe Djīna și Buddha, Persia pe Zarathustra, Israelul pe marii profeți, Isaia (din secolul al VIII-lea), Ieremia, Daniel și Ezechil, Grecia pe Pythagora, Socrate și Platon, Dacia (sau Tracia) pe Zalmoxis. E „perioada axială“ a lui Karl Jaspers.

16. Anumite modele din bronz reprezentând organe de animale, care serveau prezicătorilor romani, sunt foarte asemănătoare cu acelea descoperite în Chaldeea.

Civilizația cretană

Cei mai mulți autori pe care i-am cercetat omit civilizația cretană. Această omisiune se explică pentru cei mai vechi prin ignoranța aproape totală în care se aflau în privința trecutului Cretei înainte de faimoasele săpături ale lui Evans. Mai aproape de noi, numai Toynbee îi acordă locul pe care îl merită; Spengler o ignoră și Bagby o numără printre civilizațiile secundare sau periferice. În lumina lucrărilor mai recente, această opinie pare să nu mai poată fi susținută.

Lumea egeeană, într-adevăr, nu poate fi considerată, cum vrea Bagby, o „civilizație secundară“ a „ariei egipto-babiloniene“, asemenea culturilor hittiților, mitannienilor și syro-fenicienilor pe care i-am legat de civilizația babiloniană. Pe de o parte, cultura ei (arta, scrierea, credințele și moravurile) prezintă o netăgăduită originalitate și nu poate fi rezonabil atașată nici la civilizația egipteană, nici la civilizația babiloniană. Pe de altă parte, evoluția ei politică apare, în esență, independentă de evoluția acestora două din urmă, deși oarecum contemporană. În sfârșit, influența ei asupra civilizației elenice apare astăzi ca fiind atât de evidentă și atât de profundă, încât trebuie să facem din ea o unitate aparte, adică civilizația-mamă a civilizației elenice.

Durata civilizației cretane este de aproximativ două mii de ani. Arheologii datează instalarea noilor popoare peste populațiile societăților neolitice vechi la mijlocul mileniului al IV-lea. Printr-un fenomen analog cu acela provocat spre aceeași epocă de sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos, adică din amestecul nou-veniților cu ocupanții primitivi ai insulei, se va naște prima civilizație propriu-zis mediteraneană. Nu știm nimic despre primele secole ale acestei civilizații, iar despre ceea ce s-a numit, după

Evans, minoianul vechi (aproximativ de la 3000 la 2000 î. Hr.), știm prea puține. În minoianul mijlociu (începând cu anul 2100), simultan cu vestigiile unei organizări politice și ale unei vieți citadine intense (Cnossos, Phaistos) — Creta centrală luând-o înaintea estului insulei care pare să fi dominat la început —, găsim urma unor stabilimente comerciale cretane în Syria și la Ugarit, precum și probe ale prezenței cretane la Byblos. Avem de-a face cu prima civilizație maritimă din istorie. Expansiunea cretană peste toate coastele Mediteranei orientale reprezintă, ținând cont de mijloacele de navigație ale epocii, o performanță remarcabilă. Puțin mai târziu, imperiul lui Minos se întinde probabil până la Melos și Thera, până la Cyclade, în Argolida, în Attica. Așadar, dimensiunile insulei Creta (250 de km în lungime) nu ne apar ca fiind inferioare dimensiunilor acelor nuclee ale civilizațiilor din prima generație pe care le cunoaștem mai bine: valea inferioară a Nilului, țara Sumerului, țara Maya etc. *De altfel, nu trebuie să comparăm dimensiunile teritoriale ale puterilor maritime cu acelea ale puterilor continentale.* Talasocrația oferă o uimitoare economie de mijloace. Aici se află o trăsătură a naturii ei particulare. Cu câteva vase, puterea maritimă înfrânge cele mai mari puteri continentale. Vom avea exemple de acest tip ceva mai târziu cu Atena, Veneția și Genova, Țările de Jos și Anglia. Când o națiune combină stăpânirea mărilor cu puterea continentală, cum a fost odinioară cazul Romei și cum este astăzi cazul Statelor Unite, ea este practic invincibilă. (În zilele noastre, intervine practic un element nou: stăpânirii mărilor trebuie să i se adauge supremația aeriană; iată de ce, toate celelalte fiind egale, hegemonia mondială aparține deja virtual puterii care posedă cea mai mare flotă de portavioane.)

Ne e greu, dacă nu chiar imposibil, în starea actuală a cunoștințelor noastre, să distingem perioadele unui ciclu politic în dezvoltarea civilizației cretane. Incapacitatea noastră de a citi inscripțiile cretane[1] ne condamnă, conform expresiei unui autor, să privim o carte cu imagini fără legende.

Se remarcă totuși două fenomene clasice: deplasarea centrului de gravitate și unificarea progresivă, care ajunge, în minoianul recent, la hegemonia Cnossosului și a dinastiei Minos, nu numai în insulă, a cărei unitate etnică fusese deja realizată[2], ci și într-o

vastă arie a Mediteranei orientale, cuprinzând întreaga Mare Egee și o parte din coastele Greciei. Dar tocmai această expansiune, formidabilă pentru epocă, urma să fie probabil cauza prăbușirii brutale a acestui imperiu. Puși în contact cu această civilizație, „barbarii“ indo-europeni, instalați de puțin timp în Grecia, urmau, după o primă fază de aculturare, să încerce mai întâi să zdruncine tutela minoiană, apoi să pună mâna pe însuși centrul civilizației.

Deja o primă oară, spre 1750 î. Hr., asistăm la o catastrofă petrecută la Cnossos, în cursul căreia palatele din Creta se prăbușesc. Originea acestei prăbușiri nu este încă lămurită: cataclism natural după unii, revoluție interioară sau război civil după alții. Se refuză în general ipoteza invaziei, sub cuvânt că nici un popor n-ar fi putut în acea epocă să răpească cretanilor dominația mărilor. Nu sunt în măsură să intervin în certurile specialiștilor. Sunt totuși obligat să constat că această dată coincide perfect cu valul de invazii care duce la căderea primului regat hittit și a regatului vechiului Babilon și care împinge pe hyksoși la cucerirea Egiptului. Ce știm de altfel despre mijloacele de navigație ale primilor greci? Nu ne putem oare imagina, favorizând poate certuri intestine, o mână de ajutor din partea barbarilor? Puterea bizantină, de pildă, în secolul al IX-lea nu va împiedica raidurile varegilor asupra Constantinopolului. Și totuși, când cetățile cretane se ridică din ruine și mai strălucitoare decât înainte, o jumătate de secol mai târziu, constatăm schimbări notabile: o nouă dinastie s-a instalat la Cnossos și o scriere liniară a înlocuit scrierea hieroglifică. Supremația Cnossosului se afirmă, consecință probabilă a sărăcirii sudului insulei, al cărui comerț cu Egiptul e probabil periclitat ca urmare a stabilirii hyksoșilor în Delta Nilului. Hegemonia minoiană este incontestabilă în secolul al XV-lea. Dar această unificare a civilizației cretane va dura mai puțin de un secol, puterea cretană prăbușindu-se spre sfârșitul secolului al XV-lea sub loviturile invadatorilor elenici.

Vom regăsi două exemple comparabile în imperiile precolumbiene, Imperiul aztec și Imperiul inca, distruse, la puține generații după stabilirea lor, de către invadatorii spanioli. Dar în vreme ce spaniolii erau purtătorii unei civilizații aflate în plină maturitate, total străină civilizațiilor învinse și care va încerca deci să șteargă ori-

ce urmă a vechilor culturi pentru a se impune brutal, în Mediterana orientală asistăm la fenomenul invers: barbarii din nord, deja în contact de mai multe veacuri cu periferia lumii cretane, vor fi parțial convertiți la civilizația cretană de la care, într-o primă fază, vor împrumuta un mare număr de elemente culturale, o parte din zeii, miturile, scrierea, arta, probabil și poezia și jocurile ei. De la sfârșitul secolului al XV-lea, în timp ce Creta se prăbușea într-un marasm economic și o neputință politică din care nu-și va mai reveni niciodată[3], în Grecia continentală, mici regate, dintre care cel din Mycene pare cel mai puternic, prelungesc de-a lungul mai multor veacuri, sub o formă mai grosolană, esențialul culturii cretane.[4] Din acest contact se va naște civilizația elenică ce va atinge apogeul o mie de ani mai târziu. Astfel, în ciuda penuriei de documente, putem regăsi în talasocrația cretană toate elementele unui ciclu de civilizație complet, cu o fază de unitate scurtată, cum am observat mai sus.

Părăsind Creta, urmează, pentru comoditatea expunerii, să lăsăm deocamdată deoparte civilizațiile îndepărtate ale Indiei și Chinei, pentru a trece în revistă civilizația elenică, civilizația bizantină, civilizația occidentală și civilizația arabă, adică civilizațiile înrudite cu cele două civilizații pe care tocmai le-am analizat: cea babiloniană și cea cretană.

Note

1. Descifrarea, acum vreo cincisprezece ani, a scrierii lineare B de către tânărul savant britanic Michael Ventris, ispravă comparabilă cu aceea a lui Champollion pentru scrierea hieroglifică și cu aceea a lui Hrozny pentru scrierea hittită, a deschis perspective noi, mai ales pentru studiul Greciei prehomerice, adică al evului mediu elenic. Ea ne permite de asemenea să afirmăm că în secolul al XV-lea la Cnossos se vorbea un idiom grec înrudit cu acela din Pylos și Mycene. Prin aceasta se confirmă existența înainte de secolul al XV-lea a unui prim val elenic în Creta, pe care din comoditate îl numim ahean. Dar descifrarea nu ne permite — sau nu ne permite încă — să coborâm prin celelalte două scrieri recunoscute în Creta, scrierea lineară A și scrierea hieroglifică, spre fazele de creștere și înflorire ale civilizației cretane. Ipoteza care ne vine în chipul cel

mai firesc în minte este că scrierea lineară B este modificarea, pentru limba invadatorilor aheeni, a scrierii lineare A care ar fi servit încă pentru limba autohtonilor cretani, modificare ce se va fi produsă la un anumit moment între secolul al XVIII-lea și secolul al XV-lea. (Vezi Michael Ventris și John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, 1956, și John Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge University Press, 1959.)

2. Studiul antropologic al scheletelor vechi dezvăluie prezența mai multor tipuri etnice și, în orice caz, a unui amestec de dolicefali și brahicefali. Hrozny crede că în Creta au fost prezenți, între alții, asiatici de tip armenoid (sau subarian), deducție pe care el o derivă atât din observarea profilurilor umane de pe medalii și picturi murale, cât și din similitudinile descoperite de el între scrierile cretane și scrierile hittită hieroglifică, protoindiană și sumero-babiloniană.

3. Opera primilor invadatori aheeni va fi desăvârșită două secole mai târziu de invazia doriană. Totul ne îndeamnă să credem că o parte din populație va prefera servituții exilul, căci din acest moment găsim numeroase indicii ale unei prezențe cretane în insulele Mării Egee, în Cipru, în Asia Mică, pe coasta syro-palestiniană. Toynbee înclină, după G. Glotz, în favoarea unei influențe determinante a cretanilor în nașterea culturii feniciene (ceea ce el numește „civilizația syriacă“). E în egală măsură posibil ca invazia filistină în viitoarea Palestină să fi fost fapta unui amalgam de cretani și aheeni goniți de dorieni.

4. Astăzi, pare stabilit că cele mai frumoase piese găsite în săpăturile de la Mycene nu erau de fabricație indigenă, ci erau opera artiștilor cretani, reprezentând probabil prăzi de război.

Civilizația elenică
sau
greco-romană

Începuturile civilizației elenice se suprapun peste ultima fază a civilizației cretane. Primele infiltrări ale elenilor în Grecia continentală datează probabil de la sfârșitul mileniului al III-lea sau de la începutul mileniului al II-lea. Secolul al XVIII-lea vede deja răspândirea impetuoasă a cuceritorilor aheeni în Pelopones și în insulele Mării Egee, în vreme ce alte popoare indo-europene răstoarnă vechile imperii din Orientul Mijlociu și Apropiat și modifică radical componentele etnice ale Asiei Mici. Primii greci au intrat foarte repede în contact cu lumea cretană, de la care au împrumutat puțin câte puțin elementele civilizației. Relațiile n-au fost întotdeauna pașnice, și dacă cretanii au fost nevoiți să se apere împotriva incursiunilor făcute de aheeni, aceștia din urmă la rândul lor, în perioada de apogeu a puterii minoiene, au trebuit să suporte dominația cretană, cum dovedesc miturile epocii ulterioare, de exemplu mitul lui Tezeu și al Minotaurului.

Ceea ce se numește civilizația miceniană nu mi se pare a fi o „civilizație" în accepțiunea pe care am dat-o termenului. Găsim aici toate trăsăturile unei culturi medievale care datorează cele mai multe dintre elementele sale civilizației cretane. Grecii aduc câteva elemente noi, în cultele funerare de exemplu, în tehnicile de război, în motivele decorative, în habitat, care este marcat de reminiscențele climelor septentrionale. Mai ales în structurile sale politice și sociale, perioada miceniană prezintă caracteristicile unei societăți medievale: forma castelelor din Argolida, relațiile cvasifeudale între suveranii locali, moravuri războinice și aristocratice — un întreg ansamblu dezvăluit de poemele homerice, ale căror mărturii au fost coroborate de trei sferturi de secole de descoperiri arheologice. Să adăugăm că se observă un paralelism impresionant

între valurile succesive ale invaziei elenice și valurile invaziei germanice, două milenii mai târziu. Altfel spus, un paralelism între duratele fazei larvare și cele ale fazei de formare în cele două civilizații, elenică și occidentală.

În Grecia și în Orientul Mijlociu, prima expansiune indo-europeană se face simțită la cumpăna dintre mileniile al III-lea și al II-lea î. Hr. Trei sau patru secole mai târziu, găsim un lanț de regate cu predominanță indo-europeană, din Grecia până în India (hittit, huritt, mitannian, arian etc.). Ultimul val, cel mai devastator, valul dorian, sosește în secolul al XII-lea. În ansamblu, se scurge aproximativ același interval de timp ca acela dintre primele mișcări ale germanilor, opriți o vreme de Imperiul roman aflat la apogeul său, și sosirea ultimului val, acela al invaziilor normande[1], cu constituirea, la jumătate de drum, a primelor regate „gotice". Paralelismul merge până la acest amănunt (fortuit oare?): *Cântecul lui Roland* e scris la patru secole după epopeea lui Carol cel Mare, care precedă cu aproximativ un secol ultimul val germanic, cel al normanzilor, iar poemele homerice sunt scrise patru secole după epopeea războiului troian, care precedă cu aproximativ un secol ultimul val elenic, invazia doriană. Dacă se poate vorbi de un moment de echilibru în faza larvară, epoca miceniană pe cale de a se sfârși, adică aceea a războiului Troiei, corespunde destul de fidel epocii carolingiene. După aceste momente de echilibru, valul dorian și valul normand, prin ultimele elemente barbare pe care le aduc și prin reacțiile pe care le stârnesc, marchează ruptura definitivă cu civilizația precedentă și începutul unei civilizații noi. Micenienii și carolingienii sunt încă epigoni ai Cretei și ai Romei. Grecia secolului al VIII-lea î. Hr. și Occidentul secolului al XII-lea d. Hr. reprezintă deja lumi noi.

Cel mai bun criteriu ne este furnizat de evoluția artei. Desigur, astăzi se vorbește mai puțin despre „miracolul grec". Arta greacă este legată mai ales de Creta și de Orient, în pofida elementelor aduse de eleni prin migrația lor de la nord la sud și a contactului lor probabil cu populațiile trace. Tranziția este lentă, asemănările cu Creta și Orientul sunt mai profunde decât se credea, mai ales de când știm că cele mai multe monumente grecești erau policrome. Influența cretană este încă vizibilă în plină perioadă clasică,

mai ales în artele minore cum e ceramica. Dar în arhitectură, sculptură și pictură asistăm gradual la o veritabilă mutație. La un anumit moment, într-un anumit punct al evoluției artei grecești s-a produs ceva indefinibil, care a transfigurat această artă într-o creație nouă, incomparabilă. Și dacă ruinele albe ale Parthenonului desprinzându-se din stânca roșie a Acropolei, în patetica lor nuditate, sunt poate departe de realitatea complexă, efervescentă și multicoloră a vechii cetăți, ele sunt totuși pentru noi concentratul, esența pură a acestei arte de echilibru și claritate, *„tel qu'en Lui-même enfin l'éternité le change"* (Stéphane Mallarmé, *Le Tombeau d'Edgar Poe*).

Am schițat prima fază a ciclului politic, faza larvară. Odată cu sedentarizarea dorienilor, începe a doua fază, cea de formare. Împinși de dorieni, eolienii și ionienii se instalează în insulele Mării Egee și pe coastele Asiei Mici, implantând aici un nou stil de viață. Civilizația lor este acum suficient de „aglomerată" pentru ca ei să nu mai aibă cu populațiile cucerite sau respinse decât raporturi marginale. Activitatea maritimă și comercială menține contactul cu Grecia continentală și, în ciuda fracționării într-o multitudine de mici unități politice, grecii, deși răspândiți atât de departe, au conștiința că aparțin unei lumi aparte. În secolele al VIII-lea și al VII-lea, colonizarea se întinde puțin câte puțin spre vest, sub o formă nouă, a cărei organizare pleacă de la cetăți deja înfloritoare: în Sicilia, în Italia de sud, și până pe coastele occidentale ale Mediteranei, pretutindeni unde fenicienii, care i-au precedat, nu le barează drumul. Structurile sociale și politice se transformă. Guverne oligarhice succedă guvernelor monarhice. După poezia epică, poezia lirică își face apariția odată cu Hesiod.

Dar putem deja să ne considerăm, la sfârșitul secolului al VIII-lea, în plină fază de înflorire, o fază care acoperă trei sau patru secole, culminând cu extraordinara înflorire din secolul al V-lea care reprezintă apogeul geniului elenic în toate domeniile artei și ale spiritului. Grecii au încetat de secole să învețe de la Orient. Acum sunt ei maeștrii. Deopotrivă arhitecții, artiștii, medicii, meșteșugarii, soldații le sunt solicitați de curțile vechilor civilizații din Asia și Africa, și ei răspund acestor solicitări cu orgolioasa convingere a superiorității lor. Dar, paradoxal, acest sentiment al

comunității de rasă și de civilizație este însoțit de un particularism extrem și de lupte sociale și politice înverșunate în interiorul fiecărei cetăți. Fracționarea este în același timp orizontală și verticală.

Dar paradoxul nu e decât aparent, și istoricii — cei din Antichitate ca și cei de azi — greșesc când deploră neputința congenitală a grecilor de a-și realiza unitatea; căci pretutindeni unde putem observa faza de formare a unei civilizații: în Sumer, în Creta, pe teritoriul maya, în Italia Renașterii, *leagănul civilizației cade mereu pradă unor rivalități și sfâșieri interne iremediabile. E aparent condiția și prețul puterii de creație aflate la apogeul ei.*

În ce moment trebuie să situăm, pentru civilizația elenică, începutul erei „regatelor combatante“? Cum am spus-o, ar fi de prisos să încercăm fixarea unei date. În orice civilizație, în vreme ce o anumită comunitate de stil se impune în arte, moravuri și instituții, organismele politice se extind și se consolidează și, puțin câte puțin, apare o tendință spre unitate — sau cel puțin spre aglomerarea tuturor neamurilor care se simt confuz membrele aceleiași familii. Rivalitățile și războaiele dintre clanuri, cetăți, popoare, dinastii, care n-au încetat niciodată, își schimbă brusc caracterul: de acum încolo, avem de-a face cu lupta pentru hegemonie, pentru unitatea „civilizației“. În cadrul civilizației elenice, talasocrația ateniană pare a fi prima care a încercat să impună unitatea lumii grecești. Mi se pare logic să luăm constituirea ligii attico-deliene după victoria comună împotriva perșilor (478 î. Hr.) ca prima manifestare a tendinței spre hegemonie, și războiul din Pelopones (431–404) ca primul mare război fratricid al lumii elene. Începutul erei „regatelor combatante“ coincide cu apogeul geniului grec.

Tentativei de hegemonie ateniană îi succedă tentativa lacedemoniană, apoi, pentru scurtă vreme, cea beoțiană. Dar Macedoniei i-a fost dat să realizeze pentru prima oară unitatea Greciei. Era în logica lucrurilor — am semnalat deja fenomenul — *ca un stat periferic al lumii elene să-i impună acesteia unitatea.* Dar nu era deloc necesară, nici previzibilă, apariția unui geniu ca Alexandru cel Mare, care a răsturnat toate datele și care, grăbind prăbușirea celor două civilizații contemporane, cea egipteană și cea

babiloniană, a modificat radical evoluția acestor trei civilizații — și a avut, în plus, un impact deloc neglijabil asupra altor două civilizații, mai îndepărtate, indiană și chineză. Fărâmițarea imediată a imperiului lui Alexandru, disputele sordide ale diadohilor, nemiloasa lichidare a familiei genialului fondator de imperiu, în sfârșit, după peripețiile pe care le cunoaștem, decupajul noului ansamblu în unități justificate „cultural“: Grecia și Macedonia, Egiptul și Orientul Apropiat, formațiunile intermediare dispărând progresiv sau fiind reduse la un rol secundar — toate acestea dovedesc că imperiul lui Alexandru era disproporționat și, în orice caz, prematur. Un moment întreruptă, era „regatelor combatante“ își relua suflul și nu trebuia să se încheie decât cu ascensiunea, mai lentă și aparent întâmplătoare, a unui alt nucleu periferic al elenismului: Roma.

Urmărirea etapelor acestei ascensiuni este extrem de instructivă pentru istoria comparată a civilizațiilor. Mult timp preocupată exclusiv să-și asigure propria independență și apoi să adune teritoriile italice, Roma, vreme de secole, nu pare să se intereseze decât de Occidentul mediteranean. Cu ocazia duelului ei cu Cartagina, Roma se găsește, aproape accidental, implicată în luptele regatelor elenistice: alianța nefericită a lui Filip V al Macedoniei cu Hannibal provoacă prima imixtiune a Romei în treburile Orientului mediteranean.

În acest stadiu, aș vrea să anticipez puțin și să pun întrebarea: la ce dată trebuie să situăm instaurarea imperiului universal al Romei și deci sfârșitul erei „regatelor combatante“? Istoricii consideră în general victoria lui Octavianus Augustus asupra lui Antonius și a Cleopatrei, la Actium (septembrie 31 î. Hr.), drept începutul acestei ere noi. Din punctul de vedere al istoricului civilizațiilor, mi se pare că este o eroare de optică. Important nu este să știm în ce moment se va instala definitiv la Roma puterea unuia singur, de fapt un regim monarhic, ceea ce este o problemă internă, *ci în ce moment ia sfârșit echilibrul dintre „Contending States“ și se impune hegemonia romană întregii lumi mediteraneene*. În ciuda polarizării ultimelor forțe din Orient în jurul lui Antonius, războiul dintre Antonius și Octavianus rămâne, în primul rând, un război civil între romani. În momentul în care se încheie ziua fatidică de

la Actium — „[*sur*] *toute une mer immense où fuyaient des galères** “[2] — se scursese peste un secol de când moartea regatului ptolemeic era doar un fapt amânat.

Să reluăm marile etape ale intervenției romane în lupta pentru hegemonia asupra lumii antice. În secolul al III-lea, în momentul marii înfruntări dintre Roma și Cartagina, aceste două puteri au atins doar în mod accesoriu lumea elenică în care faza „regatelor combatante“ începuse de aproximativ un secol și jumătate. E adevărat că ambele puteri sunt parțial elenizate și că rivalitatea lor a început în Sicilia și în „Grecia Mare“, teritorii elenice. Dar centrul de greutate al civilizației nu se deplasase încă spre Mediterana occidentală.

Când, în urma alianței Macedoniei cu Cartagina, Roma se trezește amestecată pentru prima oară în certurile grecilor, intervenția va putea părea accidentală, dar ea va declanșa un proces ireversibil. După al doilea război din Macedonia și după victoria de la Cynoscefales (197 î. Hr.), Flamminus proclamă „libertatea grecilor“, gest care stârnește un entuziasm indescriptibil și a cărui semnificație e mereu pusă sub semnul întrebării. Cred că ar fi nedrept să acuzăm Roma de a fi întreținut artificial fărâmițarea Greciei, aplicând sistematic politica *divide et impera*. Elita romană era sinceră în filoelenismul ei pasional, și de altfel o bună parte din opinia publică va rămâne mult timp „izolaționistă“, adică reticentă față de aceste expediții îndepărtate al căror interes nu-i era evident. Dar a existat de asemenea, foarte curând, un partid al intervenției continue în care se împleteau cupiditatea noilor „capitaliști“ și sentimentul orgolios al datoriei — care revenea de acum încolo Romei — de a asigura echilibrul puterilor și apărarea libertății. Totuși, responsabilitatea primordială a intervențiilor din ce în ce mai frecvente ale romanilor în afacerile Greciei revine chiar grecilor. Cetățile grecești, incapabile să pună capăt rivalităților lor, se vor întoarce din ce în ce mai mult spre Roma ca spre un apărător sau un arbitru. La romani, vechiul complex de inferioritate față de greci se va amesteca curând cu orgoliul propriei lor valori și al excelenței instituțiilor lor și de asemenea cu un pic de dispreț față de

* pe marea nesfârșită, unde fugeau galere [egiptene].

incapacitatea grecilor de a se guverna. Roma va fi astfel adusă în situația de a se amesteca din ce în ce mai mult în afacerile interne ale cetăților sau confederațiilor grecești; și este interesant de notat că ea se va bizui cel mai adesea pe elementele conservatoare, nu atât din simpatie politică, cât din convingerea că sprijină în acest fel partidul ordinii și stabilității.

După Macedonia, va veni rândul Syriei Seleucizilor, cea mai mare putere a epocii, să dea piept cu Roma. Urmarea va fi victoria de la Sipyle din Magnezia (189 î. Hr.). În sfârșit, după al treilea război din Macedonia și victoria lui Paullus Aemilius din Pydna, supremația armiei romane n-are nevoie să recurgă decât la amenințare pentru a determina retragerea seleucidului Antiochos Epifanul care invadase Egiptul, riscând astfel să rupă echilibrul puterilor. Cunoaștem celebra scenă relatată de Polybios și Titus Livius: Antiochos, croindu-și drum printre forțele Lagizilor, înaintase până sub zidurile Alexandriei. C. Popillius Laenas, trimisul Romei, îl întâmpină la periferia orașului. Regele îl primește ca pe un vechi prieten (fusese ostatic la Roma doisprezece ani). Romanul, refuzând mâna întinsă, îi dă regelui hotărârea scrisă a Senatului prin care i se ordonă să evacueze Egiptul pe loc. Regele spune că va da răspunsul după ce va lua avizul Sfatului său. Atunci, Popillius Laenas desenează pe pământ cu toiagul său un cerc în jurul regelui, spunându-i că nu va ieși de acolo până nu va da un răspuns. „Regele, foarte mirat de o asemenea îndrăzneală, ezită pe moment, pentru ca apoi să declare că se înclină în fața voinței poporului roman. Atunci, Popillius și cei care îl întovărășeau îi întinseră mâna și îl salutară curtenitor [...]. Într-adevăr, în răstimpul care i s-a fixat, regele își retrase armata în Syria..." (Polybios, *Istorii* XXIX, 27, trad. rom. de Adelina Piatkowski, Editura Științifică, București, 1995, p. 97). Rar se întâmplă să putem surprinde astfel în mersul Istoriei momentul precis când cumpăna balanței, după o lungă șovăială, se înclină definitiv într-o parte. În acea clipă, chiar dacă nu e încă stăpâna efectivă a întregului bazin mediteranean, Roma exercită deja o hegemonie necontestată.[3]

Douăzeci de ani mai târziu, Roma face un pas decisiv: distruge Cartagina, cucerește Macedonia și ia Corintul. Arbitrajului îi urmează ocuparea directă. În 96, Ptolemeu Apion, rege al Cyrenei,

își lasă regatul moștenire Romei. În anul 80, Ptolemeu Alexandru, soțul reginei Berenice din Egipt, îi imită gestul. În 74, va fi rândul lui Nicomede din Bithynia. Roma nu se grăbește totuși să ia în posesie aceste moșteniri. Un întreg partid șovăie încă să angajeze Republica în aceste țări îndepărtate. Va fi nevoie de războiul împotriva lui Mithridate și de campaniile lui Pompeius în Asia Mică, Syria și Iudeea pentru ca Roma să intre definitiv în posesia întregului Orient elenistic. Așadar, trebuie să situăm instaurarea imperiului universal al Romei undeva între 168 î. Hr. (episodul lui Popillius Laenas) și 61 î. Hr. (triumful lui Pompeius *de Orbe Universo*), și nu în anul 31 î. Hr.

Acest imperiu va avea o durată excepțional de lungă, mai ales dacă ținem cont, așa cum am notat deja, de extrema vulnerabilitate a granițelor sale. O jumătate de mileniu: de la aproximativ 100 î. Hr. la aproximativ 400 d. Hr. (detronarea lui Romulus Augustulus de către Odoacru în 476 consacră doar o stare de fapt deja veche). În 395, la moartea lui Theodosius, împărțirea imperiului între Honorius și Arcadius marchează separarea definitivă a Orientului și a Occidentului. În anul 400, avem consulatul barbarului Stilicon. În 410, jefuirea Romei de către goți. Occidentul se fărâmițează sub acțiunea barbarilor germani, în vreme ce în Orient există deja o civilizație bizantină.

Din secolul al II-lea d. Hr., putem detecta acțiunea progresivă, oarecum insensibilă, de distrugere dusă de Orient. Civilizația greco-romană era minată din interior de vechea civilizație a Orientului Mijlociu, distrusă politic înainte de termen de aventura lui Alexandru, dar ale cărei resurse spirituale nu se stinseseră. Într-o lucrare celebră[4], Franz Altheim a descris lenta orientalizare a lumii romane în secolul al III-lea d. Hr. Dar trebuie să plasăm mult mai adânc în timp influența Orientului. De fapt, de la cucerirea lui Alexandru. Între momentul în care, spre mirarea și ciuda ostașilor săi, Alexandru îmbracă costumul marilor-regi ai Persiei și momentul în care Constantin, adoptând creștinismul și mutând capitala de la Roma la Bizanț, orientează Imperiul roman spre Asia, există o lungă perioadă de incubație comparabilă cu aceea de care au avut nevoie „barbarii“ elenici sau barbarii germanici pentru a crea pe ruinele civilizațiilor care i-au precedat o civilizație nouă,

originală. Influența orientală se manifestă imediat în instituțiile politice, în concepția asupra monarhiei, în moravurile curților elenistice, care vor fi adoptate de Roma și într-o măsură mai mare de Bizanț (chiar Roma Papilor va primi o parte din această moștenire: mitra papală cu trei coroane poartă un nume persan, *tiara*, ornament al marilor-regi!). Ritualurile de încoronare, de pildă, vor trece de la regatele persane la regatele elenice și de aici, prin Bizanț, la Sfântul Imperiu Romano-German și, în sfârșit, la toți regii Europei care se consideră „împărați în regatul lor". În vremea noastră, la Abația Westminster, în timpul încoronării reginei Angliei, ultimul dintre marii suverani din Occident, milioane de spectatori din toată lumea au putut s-o vadă pe fragila suverană în lunga ei rochie de brocart cu înalta coroană închisă pusă pe cap și ținând în mâini simbolurile puterii supreme. Oare câți dintre ei bănuiau că la distanță de douăzeci și cinci de secole de istorie ritualurile de încoronare ale marilor-regi persani se repetau în îndepărtata Britanie?

S-ar putea chiar zice că influența Orientului asupra grecilor este și mai veche, prin contactul cu Asia Mică și Creta. Chiar la Roma, o primă influență orientală este perceptibilă prin intermediul moștenirii etrusce. Dar aceste influențe se exercitau în stadiul ascensional al civilizației, ele fiind deci asimilabile fără să aibă un efect dizolvant. Cu totul alta este situația sub imperiu. Civilizația a depășit acum stadiul dinamismului creator. În mod confuz, ea caută alte credințe, alte forme, într-un cuvânt, alt stil. Contactul cu Orientul încetează să fie faptul unei minorități dominante. Curentul se desfășoară acum în ambele sensuri: dacă Egiptul și Syria sunt presărate cu orașe grecești și dacă Asia Mică este elenizată, Occidentul, Italia, și mai ales Roma trăiesc un aflux de sclavi, de soldați, de negustori, de artiști și chiar de înalți funcționari veniți din Orient, care își aduc cu ei gusturile, moravurile, mentalitatea și religiile. New Yorkul este probabil singurul oraș din lume care ne poate oferi astăzi un amestec de rase comparabil cu acela din Roma imperială.

La început, în interiorul acestor colonii (colonii ale colonizaților acasă la colonizator) iau naștere și se dezvoltă curentele care puțin câte puțin vor schimba înfățișarea imperiului care, în secolul al

II-lea, era încă animat de o puternică dinamică, așa cum o dovedesc campaniile lui Traianus în Dacia și în Orient. Imperiul își atinge chiar dimensiunile maxime. Tocmai în aceste colonii și prin ele se răspândesc mai întâi religiile și cultele Orientului, precum cultul Soarelui, cultul lui Mithra, apoi iudaismul și creștinismul. Dar secta creștinilor va avea această particularitate: ea nu va accepta nici să rămână religia unei singure rase și nici, pe măsură ce se extindea la celelalte națiuni ale imperiului, să împartă ceva cu cultele lor particulare. Și va urma începutul lungii crize care nu va lua sfârșit decât cu victoria oficială și definitivă a creștinismului în secolul al IV-lea. Dar în acest moment Imperiul roman este deja condamnat.

În artă, infiltrarea orientală pare mai lentă, sau mai puțin evidentă. Arta romană inspirată din Grecia se instalează ca stăpână, din meleagurile germanice până în Tripolitania și în deșertul din Syria. Sub Hadrianus se observă chiar o reluare intensă a clasicismului antic. Dar în vremea lui Traianus (primul lui arhitect este un grec din Syria, Apollodor din Damasc) se poate deja surprinde o ușoară mutație care provine fie dintr-o bruscă revigorare a influenței etrusce, fie direct din Orient; și basoreliefurile coloanei lui Traianus, cu reprezentarea lor în registre, sunt poate mai apropiate de basoreliefurile palatului lui Sargon din Khorsabad decât de friza Parthenonului. Curând se va introduce utilizarea cupolei, care e în același timp o revoluție tehnică și un semn prevestitor al unei alte viziuni asupra lumii.[5] Între Villa Hadriana de lângă Roma (secolul al II-lea) și mausoleul Gallei Placidia de la Ravenna (secolul al V-lea) revoluția a triumfat.

S-a insistat mult asupra rolului jucat de Severi și de dinastia Iuliei Domna în orientalizarea imperiului. Cred că se poate afirma că ei n-au făcut decât să accelereze un proces deja vechi; tot așa cum, pe plan politic, luarea puterii de către africano-syrieni nu reprezintă decât un episod al „ascensiunii perifericilor", fenomen-tip al societăților pe cale de dezagregare. Romanii, și chiar italicii, pierd puțin câte puțin controlul imperiului. Cu oarecare întârziere, în domeniul spiritului devine manifestă aceeași sterilitate a elementelor „centrale". Plotin este un roman din Egipt, marii jurisconsulți din secolele al II-lea și al III-lea sunt syrieni.

Și tocmai dintre acești îndepărtați cetățeni romani care încercau, dramatic, dificila sinteză dintre elenism și tradițiile lor, s-a născut omul care a făcut poate cel mai mult pentru a da naștere lumii noi: Saul din Tarsus, pentru noi Sfântul Pavel.

Note

1. Îi lăsăm deoparte pe unguri, care adoptă și ei civilizația occidentală, dar rămân la urma urmelor la periferie, ca și polonezii. Cât despre ultimele valuri de invazii din Orient (pecenegi, cumani, tătari etc.), ele nu ating practic aria civilizației occidentale. Pecenegii și cumanii vor fi absorbiți de provinciile bizantine, de Ungaria și de țările române, pe când tătarii vor rămâne la marginea civilizației bizantine și vor adopta islamul.

2. William Shakespeare, *Antony and Cleopatra*, trad. fr. de André Gide.

3. Generațiile viitoare vor ști dacă civilizația occidentală n-a cunoscut o clipă asemănătoare în acea zi dramatică de octombrie 1962, când președintele Kennedy, prin telescriptorul conectat cu Kremlinul, l-a silit pe Hrușciov să retragă rachetele sovietice din Cuba.

4. Franz Altheim, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

5. Italia cunoștea deja prin necropolele etrusce — mai ales din Pupluna, Volterra, Vetulonia — cupola sau pseudocupola, care amintește de mormintele principilor cretani sau micenieni. Dar arta elenistică a exclus cupola din arhitectura monumentală.

Civilizația bizantină

Dintre autorii pe care i-am citat mai sus, numai Toynbee menționează civilizația bizantină ca unitate aparte. Gobineau și Danilevski o ignoră, Spengler și Bagby o includ în civilizația arabă sau a Orientului Apropiat. Toynbee consideră însă Imperiul otoman ca fiind statul unitar al civilizației bizantine. Nu pot subscrie la nici una dintre aceste opinii.

Desigur, între lumea arabă și lumea bizantină există o anumită înrudire în moravuri, explicabilă printr-o filiație comună; dar nu ne e îngăduit să grupăm într-un ansamblu cultural unic două state teocratice a căror evoluție religioasă a fost total divergentă și între care războiul n-a încetat practic niciodată. Apoi apartenența la aceeași civilizație implică o circulație continuă de bunuri, de persoane și de idei între indivizii și statele care o compun. În afară de mișcarea pelerinilor și de contactele dintre negustori, foarte puține relații au existat între lumea musulmană și Bizanț înainte de cucerirea turcă. Nu numai religia, dar și gândirea și artele au evoluat diferit în fiecare dintre cele două sfere de influență. Diferența sare în ochi chiar în arhitectură (unde s-ar putea găsi cele mai multe puncte comune), *a fortiori* în pictură, muzică, literatură. Tendința autorilor de a nu distinge cele două civilizații provine în primul rând din profunda necunoaștere a Bizanțului în Occident și de asemenea din faptul că lunga dominație otomană asupra unei părți a creștinătății ortodoxe a nivelat efectiv unele trăsături culturale. Ni se pare totuși dificil să-l urmăm pe Bagby când, printre argumentele pe care le prezintă în favoarea tezei sale, afirmă că „bucătăria grecilor și armenilor are în mod izbitor același gust cu bucătăria turcească și syriană“[1] și mai departe că „locuitorii țărilor aflate pe malurile Mediteranei răsăritene, fie ei

musulmani, greci, evrei sau copți, au fost îndeobște clasificați împreună ca levantini. Ministerele de Externe ale Marii Britanii și Statelor Unite continuă să considere Grecia ca pe o parte a Orientului Mijlociu sau Apropiat, și nu a Europei“! Pe de o parte, afirmația lui Toynbee conform căreia Imperiul otoman este „imperiul universal“ al civilizației creștin-ortodoxe provine, cred, dintr-o dublă confuzie: în primul rând, statul unitar al unei civilizații reprezintă faza sa finală — sau mai exact aspectul politic al fazei finale a acestei civilizații; el este fructul unei lungi maturizări în interiorul unei societăți multinaționale; el nu poate fi impus decât de unul dintre membrii acestei societăți, de acela care își asumă trăsăturile culturale cele mai marcante ale civilizației și care, eventual, le fixează. Dacă națiunea care impune statul unitar este întotdeauna unul dintre statele cele mai periferice dintre „competitori“ (*Contending States*), *ea n-ar putea să fie străină* de această civilizație, ca turcii care erau străini de civilizația creștin-ortodoxă. În al doilea rând, Imperiul otoman, deși și-a stabilit capitala în prestigioasa cetate a Constantinopolului, a depășit în foarte mare măsură vechile granițe ale Bizanțului — el fiind de fapt imperiul universal al lumii arabe — și nu ocupă decât o fracțiune din această lume ortodoxă, vechiul domeniu al Imperiului bizantin, în vreme ce cealaltă fracțiune, Rusia, era tocmai pe cale să devină o putere susceptibilă să aspire la imperiul universal al lumii creștin-ortodoxe.

La drept vorbind, când istoricul vorbește despre Bizanț, el se lasă furat de mirajul cuvântului „imperiu“. În realitate, în ciuda prestigiului milenar al bazileilor și a splendorii Constantinopolului, Bizanțul încetează să fie — în sensul strict al cuvântului — un imperiu începând cu secolul al VII-lea, adică din momentul pierderii posesiunilor sale din Africa și Asia. Nu mai este decât un regat grec, care își dispută cu slavii regiunile nonelenizate ale Balcanilor și cu „barbarii“ occidentali câteva enclave în Mediterana occidentală, ca Puglia și Sicilia — și încă și aici era vorba de regiuni ale vechii Grecii Mari, revenită parțial la limba greacă în timpul decadenței imperiului. Bizanțul nu mai este decât primul dintre statele care aspiră la hegemonia asupra civilizației creștin-ortodoxe; iar Rusia, ultimul. Dar când Rusia va fi ajuns la stadiul

care să-i fi făcut posibilă realizarea acestei unități a lumii ortodoxe, un nou eveniment s-a produs, cu consecințe incalculabile și astăzi: adoptarea de către Rusia, și apoi de către restul Europei ortodoxe, a civilizației occidentale. Brusc, fără să părăsească visul unificării lumii ortodoxe, Rusia se va întoarce spre Occident și va deveni unul dintre „regatele combatante" ale civilizației occidentale. Această cotitură fundamentală în politica Rusiei este vizibilă chiar din timpul lui Petru cel Mare, care acordă vădit mai multă importanță marelui său duel cu Suedia și implantării Rusiei pe malurile Mării Baltice decât acordă extinderii spre sud, posesiunii malurilor Mării Negre și eliberării creștinilor din Balcani. Astfel, civilizația bizantină a fost oprită la faza „regatelor combatante", și dacă e drept că a fost parțial sufocată de dominația turcească în jumătatea sudică a ariei, în cele din urmă Occidentul e cel care a dat lovitura de grație, absorbind-o în întregime.

Dar e vremea să revenim în urmă și să încercăm să delimităm în spațiu și timp civilizația noastră bizantină sau creștin-ortodoxă, să-i distingem perioadele în care o putem împărți și să-i subliniem unele dintre trăsăturile ei caracteristice.

Așa cum frontierele civilizației occidentale coincid în primele faze cu frontierele catolicismului, civilizația bizantină coincide cu granițele creștinătății ortodoxe — sau, dacă preferăm, cu zona de influență a patriarhului de la Constantinopol și a protectorului său, bazileul. Nu se poate afirma că împărțirea între zona de influență a Romei și aceea a Constantinopolului s-a făcut în conformitate cu anumite linii naturale, etnice sau lingvistice. Bizanțul a menținut mult timp enclave sau capete de pod în Mediterana occidentală, în Africa, în Sicilia, în Sardinia, în Corsica, în Italia meridională, în exarhatul din Ravenna. La fel, influența Romei a rivalizat cu aceea a Constantinopolului într-o parte a lumii slave. Și dacă succesul definitiv al catolicismului în Croația, în Ungaria, în Boemia și în Polonia se datorează parțial hazardului, eșecul lui la valahii din Balcani poate fi atribuit nu atât influenței pozitive a Bizanțului cât efectului negativ al celei de-a patra Cruciade și erorii de tactică a papalității care a mizat mai degrabă pe noul Imperiu latin din Constantinopol decât pe țaratul vlaho-bulgar al Asăneștilor. Mai târziu, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea,

puterea politică a Poloniei și Austriei a fost determinantă în crearea a două nuclee de uniați la ucrainenii din Polonia și la românii din Transilvania. Odată însă ce frontierele celor două obediențe au fost consolidate, acest clivaj a avut consecințe decisive asupra evoluției celor două jumătăți ale Europei, mai ales după consumarea schismei între Roma și Constantinopol în 1054. Istoria ne oferă aici un exemplu izbitor al influenței capitale pe care o are religia asupra evoluției culturilor, deoarece clivajul dintre civilizația occidentală și civilizația bizantină nu s-a produs urmând frontiere etnice, ci urmând apartenența la una sau alta dintre cele două mari Biserici creștine. O importantă fracțiune a lumii slave s-a aflat în orbita Romei, în vreme ce cea mai mare parte rămânea în orbita Bizanțului; în schimb, romanitatea orientală a fost separată de romanitatea occidentală și înglobată în lumea slavo-bizantină. Acest fenomen a avut repercusiuni de lungă durată ale căror efecte sunt și astăzi vizibile, la peste două secole și jumătate după începutul occidentalizării lumii creștin-ortodoxe.

Contrar a ceea ce s-a petrecut în India și în Extremul Orient (ceea ce confirmă observația făcută mai sus), „frontul“ dintre cele două confesiuni antagoniste a fost clar, aproape fără interpenetrare și relativ stabil (cu excepția câtorva pătrunderi realizate de catolicism începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea, într-o epocă de dinamism politic al Occidentului în fața unei ortodoxii fărâmițate, sfâșiate și parțial supuse „necredincioșilor“). Putem vorbi într-adevăr despre „un front“, ca în termeni de strategie militară, deoarece împărțirea s-a făcut pe linii pur geografice, plecând de la două „baze de plecare“, baza de plecare a ortodoxiei fiind reprezentată de Grecia și Asia Mică, și aceea a catolicismului de un arc de cerc care mergea de la Roma până în Irlanda. Bătălia decisivă s-a dat în secolele al IX-lea și al X-lea: de la creștinarea Germaniei orientale și a Boemiei sub Carolingieni — de partea catolică — și de la apostolatul fraților Chiril și Metodiu — de partea ortodoxă, până la convertirea ungurilor și scandinavilor, de partea occidentală, și aceea a Rusiei în Orient. Și hazardul a făcut ca această competiție să aibă loc în perioada de maxim dinamism al Imperiului bizantin, care coincidea cu perioada cea mai sumbră din istoria papalității. Așadar, în Occident, inițiativa aparține

Bisericilor locale, mai ales aceleia din Irlanda, sau puterii politice — ca în Bizanț, de altfel. În ultimă instanță, decizia depinde de geografie și de greutatea respectivă a celor două imperii, bizantin și carolingian. Nu mai e vorba doar de rivalitatea existentă între episcopul de la Roma și patriarhul de la Constantinopol[2], ci de rivalitatea dintre două puteri care întrupează de acum încolo două stiluri de viață. Ritul oriental și ritul occidental sunt acum clar diferențiate (schisma lui Photius, 867). Suntem în prezența a două civilizații-surori ale căror drumuri se despart prea mult pentru ca ele să-și mai poată da mâna. În sfârșit, dacă mai multe Biserici din Orient, în Armenia, în Syria, în Egipt, în Etiopia, au rămas independente și eretice, influența culturală a ortodoxiei a rămas vie, grație prestigiului Bizanțului și contactelor între pelerini la Locurile Sfinte din Palestina și Sinai; astfel încât ne este permis, în primele faze, să includem în cadrul civilizației bizantine și comunitățile creștine care vor fi izolate de către islam.

Dacă a fost ușor să precizăm cadrul geografic al civilizației bizantine, trebuie să recunosc că este mai greu să-i fixăm limitele în timp. Mai întâi, trebuie să amintesc că ciclul civilizației bizantine este trunchiat la cele două extremități: faza larvară e oarecum „subterană", iar faza imperială lipsește. Fiecare dintre aceste două accidente își are explicația lui. Dacă creștinătatea ortodoxă n-a fost unificată (grecii, bulgarii, sârbii și rușii au încercat s-o facă pe rând) este pentru că, așa cum am spus, ea a fost absorbită înainte de termen de o civilizație rivală, cea occidentală. În privința fazei larvare, *absența ei nu este decât aparentă*. Într-adevăr, civilizația bizantină nu se naște, ca majoritatea celorlalte civilizații cunoscute, din suprapunerea unui strat barbar peste o societate civilizată pe cale de descompunere, ci din contactul prelungit între două civilizații rivale, cea elenică și cea babiloniană. Fenomenul este rar, dar nu unic: avem exemple de acest gen sub ochii noștri, deoarece trei civilizații contemporane, arabă, indiană și extrem-orientală, suferă mutații sub impactul civilizației occidentale, fără amestec de rase.

Desigur, a existat un puternic val slav în Balcani, care a copleșit cea mai mare parte a romanității orientale și care a pătruns până în inima Greciei continentale. Dar această infiltrare are loc

nu la începutul fazei larvare, ci în secolele al VI-lea și al VII-lea, în plină fază de formare a civilizației bizantine, când aceasta era deja structurată politic și când cultura ei era cristalizată (mozaicurile din Ravenna sunt din secolul al V-lea și Sfânta Sofia e din secolul al VI-lea). Bizanțul s-a lipsit de o primă perioadă medievală. Apoi, în opoziție cu popoarele germanice, slavii, la început, nu sunt invadatori războinici, ci imigranți neorganizați. E simptomatic să constatăm că într-o primă fază ei nu formează nicăieri minorități dominante, ci numai mase reduse adesea la servitute (slav = sclav) fie de către bizantini, fie de către germanici sau avari, și că primele state slave s-au organizat sub impulsul unor minorități străine slavizate: bulgarii în sud, scandinavii în Rusia, cele două grupuri dând țărilor numele lor. Îmi permit să fac o speculație în legătură cu ce s-ar fi întâmplat dacă primii slavi infiltrați în Balcani și în Grecia ar fi format minorități dominante (ca germanii în vest sau arabii în Orientul Mijlociu) sau dacă bulgarii ar fi reușit să pună mâna pe Constantinopol în secolul al IX-lea. Am fi văzut atunci, poate, înflorirea unei alte civilizații, în care elementul barbar și-ar fi adus contribuția. Însă n-a fost cazul: slavii n-au participat la înflorirea civilizației bizantine, influența exercitată de Bizanț asupra lor, mai ales prin intermediul călugărilor și misionarilor, a fost mult mai profundă decât influența Romei catolice asupra germanilor. Ea era dublată de prestigiul politic și cultural al Constantinopolului, „Țarigrad", care depășea în bogăție și strălucire toate cetățile din lume. De aceea, aria est-europeană a fost, în evoluția ei spirituală și în structurile ei politice, mult mai dependentă de Constantinopol decât a fost lumea occidentală de Roma medievală.

Există astfel un decalaj temporal între evoluția celor două jumătăți ale Imperiului roman: pe de o parte, aculturarea jumătății elenice de către civilizația babiloniană precedă cu câteva secole aculturarea jumătății latine, ea fiind de asemenea mai intensă; pe de alta, contactul germanilor cu Roma precedă cu câteva secole contactul slavilor cu Bizanțul. De unde lipsa de sincronizare dintre ciclurile celor două civilizații-surori ieșite din civilizația greco-romană. În Orient, nucleul central (Grecia, Tracia, Asia Mică)[3] este, din punctul de vedere al ciclului de evoluție, mai vechi decât

nucleul central al Occidentului (Italia, Franța, Lotharingia). Prin aceasta, vreau să spun că fizionomia civilizației bizantine se detașează clar din secolele al V-lea–al VI-lea, în vreme ce trebuie să așteptăm secolul al XI-lea pentru a vedea înflorind în Occident instituții și arte originale. Dimpotrivă, în Occident, „periferia" (Peninsula Iberică, Insulele Britanice, Germania) urmează imediat centrul și participă activ la modelarea unor forme noi, în timp ce periferia Bizanțului (slavii de sud, rușii, românii) nu este contaminată de Bizanț decât cu mare întârziere și se mulțumește să absoarbă o cultură deja matură, neaducându-i aproape nimic original. În sfârșit, era „regatelor combatante" se manifestă în Orient odată cu marele duel dintre bizantini și bulgari la sfârșitul secolului al X-lea, iar în Occident apare la începutul secolului al XVI-lea. De asemenea, de la începuturile ei, civilizația bizantină dă impresia că este o civilizație „bătrână". Asta ține fără îndoială de faptul că elementul barbar este practic absent în timpul fazelor inițiale. Acest lucru explică de ce, în ciuda strălucirii civilizației ei materiale, ea este relativ puțin fecundă. Evantaiul creațiilor sale este îngust. În comparație cu Occidentul, constatăm o anumită lipsă de varietate, o anumită fixitate a genurilor, ca și cum ar fi existat de la început un germene de senescență, de sterilitate. E adevărat că Occidentul oferă un exemplu excepțional și că Bizanțul, la urma urmelor, nu e mai puțin bogat și variat decât Egiptul, Creta, China sau civilizațiile precolumbiene, mai ales dacă ne gândim la scurtimea relativă a ciclului. Poate trebuie de asemenea să incriminăm — cel puțin în domeniul literar — respectul superstițios față de Grecia antică pe care bizantinii îl vor păstra până la sfârșit. (Regăsim inhibiții asemănătoare la nivelul psihologiei individuale, când un fiu, de altfel plin de talent, este de-a dreptul paralizat de amintirea unui tată prea ilustru.) Bizanțul n-a avut niciodată conștiința clară a prăpastiei care se căscase, după mai mult de un mileniu, între el și Grecia antică. Acești descendenți ai grecilor se mișcau de acum într-o sferă spirituală complet diferită de aceea a strămoșilor lor. Cele două sfere, a lumii antice și a lumii creștin-ortodoxe, erau aproape impenetrabile una pentru alta. Artele plastice sunt în această privință revelatoare. Arhitectura religioasă a Bizanțului, chiar când inovează vizibil în raport

cu sinagoga orientală, ascultă de reguli estetice total străine de spiritul arhitecturii antice. Accentul nu se mai pune pe linia exterioară, pe perspectivă şi lumină, ci pe „căldura“ interioară, pe „vrajă“, pe mister. Esențialul unui templu grecesc este efectul imediat sensibil al rânduirii colonadei sale. Esențialul unei biserici bizantine este efectul insinuant al decorațiunii sale interioare, încărcată de semnificații mistice. Și, dacă găsim și aici coloane în stil antic, e vorba de o pură necesitate tehnică sau de un ornament fără semnificație particulară — când nu e vorba pur și simplu de utilizarea unui material rar, găsit pe loc.

Alt fapt simptomatic: sărăcia relativă a statuarei bizantine. Cum să explicăm acest fenomen? Iconoclasmul nu este o explicație deoarece el proscrie atât pictura, cât și sculptura, or, știm că tocmai după victoria iconofililor de la mijlocul secolului al IX-lea trebuie să situăm debuturile marii picturi bizantine. Trebuie fără îndoială să căutăm într-o cauză mai adâncă această pierdere a interesului pentru sculptură, în general, și statuară în particular. Artistul bizantin e foarte puțin sensibil la forma corpului uman, ea fiind pentru el lipsită de semnificație, poate chiar impură. În pictură, trupurile sunt parcă descărnate. Efectul de extaz religios, care e căutat, trebuie să provină dintr-un întreg ansamblu de aranjamente, de gesturi, de culori, de convenții chiar, punându-l pe spectator în „starea sufletească potrivită“. În imaginea unui sfânt nu se caută reprezentarea trăsăturilor lui, se caută iradierea sfințeniei lui. Atât în epicentru, cât și la periferie, singura creație durabilă a civilizației bizantine pare să fi fost arta religioasă, mai ales arta picturală, care va evolua puțin în ansamblul ortodoxiei. La drept vorbind, putem spune că românii și slavii de sud nu vor intra cu adevărat cu aport original în istoria culturii decât atunci când vor fi fecundați de Occident. Cazul Rusiei este deosebit de semnificativ în această privință, datorită rezistenței înverșunate pe care „vechea Rusie“ a opus-o occidentalizării. Totuși, până la începutul secolului al XIX-lea, într-o mie de ani de istorie, Rusia n-a oferit aproape nimic în afară de icoanele sale, în vreme ce la aproximativ un secol după adoptarea civilizației occidentale, puțin după accesul ei la prim-planul puterii politice, ea cunoaște o extraordinară înflorire în toate domeniile artei și ale gândirii.

Primele contacte directe și masive ale grecilor cu lumea orientală datează din epoca elenistică. Într-o primă fază, elenismul dă mai mult decât primește. Această influență este vizibilă mai ales în arhitectură. Dar gândirea orientală se va lăsa și ea contaminată. Mă gândesc de pildă la intelectualitatea evreiască, mai ales la aceea din afara Iudeii, la un Philon Evreul și la Școala din Alexandria care pregătesc deja această sinteză iudeo-grecească, aceste tipare elenice în care, în următoarea generație, Sfântul Pavel și apoi Părinții Bisericii vor turna substanța misticismului lor oriental. Și tocmai în această epocă, în secolul I d. Hr., începe într-adevăr mișcarea inversă, adică a influențării elenismului de către Orient, care va lua amploare în toate ramurile culturii. Dacă plasăm deci în secolul I al erei noastre începutul fazei larvare a civilizației bizantine, ruptura decisivă din 395 (împărțirea imperiului între Arcadius și Honorius) se produce în momentul în care stilul său pierde — atât în domeniul artei, cât și în cel al gândirii — legătura cu stilul clasic.[4] În zadar Constantin a reconstruit în noua sa capitală monumentele Romei și palatele senatorilor, deoarece adevărata creație artistică după secolul al IV-lea va fi deja bizantină, nu numai la Constantinopol și în Orient, dar și în Italia și chiar la Roma. O lume — și nu doar zece secole de istorie — separă Sfânta Sofia de Parthenon. În acest sens, evoluția picturii este tipică, și aceasta cu atât mai mult, cu cât ea rămâne fără îndoială contribuția cea mai strălucitoare a Bizanțului la civilizație, pictura religioasă bizantină fiind, după părerea noastră, tot ceea ce omul a creat mai emoționant în domeniul reprezentării sacrului. (Îmi pun totuși întrebarea dacă frumusețea pe care o găsim astăzi în icoanele bizantine nu se datorează cumva unei trecătoare admirații exagerate, tendinței artei occidentale contemporane spre „primitiv“ și hieratic.) Or, trăsăturile esențiale ale picturii bizantine sunt vădit orientale. Descoperirea făcută în Syria, între cele două războaie, a frescelor sinagogii din Dura Europos, aflate într-o stare de conservare într-adevăr miraculoasă[5], a aruncat o lumină nouă asupra filiației picturii bizantine. Pictura bizantină este de origine esențial syro-babiloniană și iraniană.[6] Desigur, în adoptarea unei arte străine rămân mereu elemente din arta anterioară, și criticul de artă, analizând de exemplu mozaicurile de la San

Vitale din Ravenna, nu va avea nici o dificultate în a releva ceea ce în maniera artistului ține încă de tradiția elenistică. El ar regăsi de altfel această influență chiar la Dura Europos, de exemplu în anumite atitudini ale personajelor, comune sarcofagelor antice, în desenul draperiilor sau în prezența decorativă a măștilor comice și tragice, obișnuite în mozaicurile elenistice. Dar mi se pare că aceste elemente „clasice“ rămân superficiale, ornamentale, așa cum trăsătura de penel a meseriașului păstrează urma lecțiilor maestrului. Dar trăsăturile profunde, revelatoare ale sufletului, și de altfel imediat vizibile la o privire de ansamblu, vin din vechiul Orient: lungile procesiuni de personaje, „frontalitatea“ lor, imobilitatea atitudinilor, ierarhia straturilor, perspectiva inversă, absența totală a spațiului. Reprezentarea în registre suprapuse o vom mai găsi în frescele lui Giotto în capela Scrovegni din Padova și în acele bijuterii ale artei bizantine tardive care sunt frescele exterioare ale mânăstirilor din Bucovina. De la Dura Europos la Moldovița, filiația este neîntreruptă de-a lungul unui mileniu și jumătate.

Filiația este la fel de evidentă în domeniul muzicii, cel puțin al muzicii religioase. Dacă urmărești o slujbă ortodoxă într-un sanctuar retras în care riturile vechi s-au păstrat în starea cea mai pură, dacă auzi, de exemplu, cântarea Evangheliei de către călugării de la Muntele Athos, înrudirea cu vechile cânturi religioase evreiești este atât de izbitoare, încât savantele explicații ale muzicologilor sunt de prisos. Faptul în sine nu are de ce să ne mire. Primii creștini n-au făcut decât să continue ritualul evreiesc într-o formă ușor „reformată“. Și azi, diferența dintre o sinagogă din Egipt și o biserică coptă este mai mică decât diferența dintre aceasta și un templu protestant. Fără îndoială, cu timpul, marea muzică corală, atât în Bizanț, cât și în Rusia și restul ortodoxiei, va sfârși prin a suporta diverse influențe și prin a evolua în funcție de legi proprii, dar originea ei ebraică este de netăgăduit.

Și în Occident, muzica religioasă își are originea în slujba evreiască, și dacă ea a evoluat mai rapid spre forme noi, trebuie totuși să ne amintim că ea a suportat de mai multe ori o revenire la influența orientală. Cel puțin în două rânduri: de la reforma muzicală a Sfântului Grigore cel Mare, papă din 590 până la 604, care se află la originea a ceea ce încă numim „cântul gregorian“

(Grigore a fost „apocrisiar“ la Constantinopol sub pontificatul lui Benedict I și reformele lui i-au atras mai târziu reproșul de a fi vrut să-i imite pe greci), și sub Sfântul Sergiu, papă din 687 până la 701, a cărui familie era originară din Antiochia și care a introdus la rândul lui uzanțe și cântece împrumutate de la Bizanț. „Cântul gregorian“ s-a transformat pe urmă în mod notabil, ca și cum occidentalii ar fi fost, atavic, reticenți sau refractari față de stilul oriental de vocalizare. Nu la fel stau lucrurile pentru musulmani, care au păstrat vechiul stil ebraic pentru lectura versetelor din Coran. Avem aici un fenomen de cultură dintre cele mai interesante.

Transplantat în mediu grecesc, centrul Imperiului roman a fost puțin câte puțin elenizat. Atât de puternică era amprenta Romei și atât de prestigioasă amintirea ei, încât procesul va avea nevoie de mai multe secole. Dinastia lui Constantin aparține romanității orientale, acelui Illyricum, pepinieră de împărați. Dinastia lui Theodosius (379–450) este spaniolă. Leon I (457–474) aparține unei familii de traci romanizați. Ginerele și succesorul lui, Zenon (pe numele său adevărat Traskalisseus Russumbladeotes), este un „barbar“ isaurian din Asia Mică; dar Iustin și Iustinian aparțin din nou unei familii din Illyricum, încă puternic impregnată de tradiția romană. Totuși, deja sub Iustinian, latina a ajuns o limbă străină în cea mai mare parte a imperiului. Își păstrează preeminența doar în domeniile care sunt la urma urmelor puțin reprezentative pentru o cultură, pentru „mentalul ei colectiv“, precum dreptul, administrația și armata. Istoricul oficial (și mai puțin oficial!) al lui Iustinianus, Procopius din Caesarea, în Palestina, scrie în greacă. Marii arhitecți ai domniei, Antim din Tralles și Isidor din Milet, sunt și ei originari din Asia, în vreme ce moravurile, religia, arta și costumul se orientalizează din ce în ce mai mult.

Cu Mauriciu (582–602), originar din Cappadocia, avem primul împărat „elenofon“ — deși nu e vorba, să luăm seama, de un grec din Grecia. Totuși, elenizarea lingvistică a imperiului continuă. Ea apare totală sub domnia lui Heraclius, care, primul, va lua titlul oriental de bazileu după victoria sa asupra perșilor (629). Literatura se străduiește să reînvie clasicismul antic. Exceptând istoria, ea este puțin creatoare, deși se prezintă încă bine în comparație cu producția Occidentului barbar din aceeași epocă.

Astfel, transformarea Imperiului roman din Orient într-o monarhie grecească cu moravuri orientale va lua trei secole. De-a lungul acestui interval de timp, se poate vorbi de un Ev Mediu bizantin. Dacă, din rațiuni pe care le-am expus mai sus (contact prelungit cu civilizația babiloniană și absența elementelor barbare în inima imperiului), faza larvară a Imperiului bizantin nu este perceptibilă, perioada care durează din secolul al IV-lea până în secolul al X-lea poate fi considerată ca faza de formare a civilizației. În secolul al V-lea, sub loviturile acelorași barbari, care au sfârșit prin a copleși imperiul din Occident, imperiul din Orient este gata să se prăbușească. Poate că nu și-a datorat salvarea decât hazardului care i-a abătut succesiv pe Attila și pe Theodoric spre Occident, ca și prezenței temuților isaurieni, barbari din interior, de care puterea a știut să se servească împotriva goților, înainte de a-i înfrânge și pe ei.

În secolul următor, sub Iustinian, asistăm la revigorarea spectaculoasă a imperiului. Dar, contrar a ceea ce au putut să creadă contemporanii, obsedați de amintirea măreției romane, nu e vorba de renașterea unei vechi civilizații, ci de nașterea uneia noi. Nu ne mai aflăm în interiorul aceluiași ciclu. Tot ce am spus despre transformările moravurilor și ale culturii dovedește acest lucru. În domeniul economic, regăsim aceleași simptome ale unei structuri medievale, când puterea trece imperceptibil din mâinile vechii aristocrații senatoriale în mâinile unei noi aristocrații de mari proprietari. Și aici, Bizanțul devansează Occidentul cu mai multe secole. S-a vorbit de imperiu în decadență. Ar fi mai just să vorbim de un regat care se naște. De altfel, putem oare califica de decadent un stat care, redus practic la bastioanele din Asia Mică și Peninsula Balcanică, ține piept victorios vreme de secole dublei presiuni a barbarilor din nord și a imperiilor asiatice? Care se opune Persiei cu tot atât și uneori mai mult noroc decât acela al Romei aflate la apogeul ei și care, în momentul desfășurării valului arab, a reprezentat singurul veritabil zid de apărare al creștinătății împotriva islamului? (Vârful extrem al valului oprit de Carol Martel în Occident nu se compară nici în intensitate, nici în durată cu asaltul multisecular al lumii musulmane împotriva creștinătății orientale.) Excepționala gravitate a primejdiei exterioare

ne furnizează poate de asemenea o explicație pentru intensitatea pasiunii religioase care însuflețește Bizanțul: luptă pe două fronturi, pe de o parte rezistă la asalturile „necredincioșilor“ și pe de alta îi respinge și îi evanghelizează pe slavii păgâni. El luptă de asemenea pe un al treilea front, cel din interior. Timp de un secol și jumătate, e sfâșiat de cearta dintre iconoclaști și partizanii icoanelor. Astfel, se dovedește că, de-a lungul perioadei care ne interesează, Orientul creștin trăiește mai intens pentru apărarea adevăratei credințe decât Occidentul creștin. Doar de la sfârșitul secolului al XI-lea acesta din urmă va cunoaște marile elanuri și marile crize ale credinței.

Între mijlocul secolului al IX-lea și mijlocul secolului al XI-lea, la sfârșitul perioadei de formare, Bizanțul ajunge la apogeul puterii sale. A restabilit situația în Orient, până în Armenia, în Georgia, în Syria și Palestina, i-a respins la nord pe ruși, și-a restaurat protectoratul asupra Italiei de sud, în sfârșit i-a zdrobit pe bulgari sub Vasile II Bulgaroctonul. Prestigiul lui e mai mare ca niciodată. Expansiunea religioasă nu e mai puțin spectaculoasă, culminând cu convertirea rușilor sub Vladimir din Kiev (989). Pe mare, imperiul și-a regăsit puterea, ceea ce îi permite, plasat cum e pe „drumul mirodeniilor“, să întrețină între Orient și Occident un flux comercial care îi este favorabil. În interior, manufacturile prospere care depind de stat îi asigură acestuia alte surse de profit. În sfârșit, o înțeleaptă politică a pământului, favorabilă soldaților, menține o vreme echilibrul între țăranii liberi și marii proprietari, furnizând imperiului solide cadre militare.

Astfel, la cumpăna dintre secolele al X-lea și al XI-lea, în fața unei lumi arabe divizate și decadente și a unui Occident aflat încă în semibarbarie, în plină mutație feudală, Bizanțul este neîndoielnic cea mai mare și mai civilizată putere din bazinul mediteranean. Și aceasta, în ciuda unei anumite instabilități politice. Avem într-adevăr impresia unui dinamism interior, independent de valoarea oamenilor.

Dar acest elan este, la urma urmei, de scurtă durată. Să atribuim faptul unei adversități extreme a evenimentelor exterioare? Sau unei sărăcii relative a elementelor etnice constitutive ale civilizației? Faptele economice, de exemplu, nu vor explica niciodată suficient prin

ele însele cum, începând din secolul al XII-lea, Bizanțul cedează puțin câte puțin supremația republicilor negustorești din Italia. În realitate, anul 1071, care vede simultan excluderea bizantinilor din Italia de către normanzi și teribila înfrângere a lui Roman IV Diogene la Mantzikert în fața turcilor selgiucizi, marchează începutul decadenței politice a Bizanțului.[7] Imperiul, prins între presiunea turcilor și aceea a „latinilor“, începe o lungă agonie de patru secole. Mai ales ocuparea celei mai mari părți a Anatoliei de către turci — care va fi completă un secol mai târziu, după bătălia de la Myriokephalon (1176) — va avea consecințe dezastruoase atât din punct de vedere economic, cât și militar. De la început, Asia Mică fusese nucleul imperiului și rezervorul lui de oameni. Prăpastia care se cască între greci și latini după primele cruciade va fi nu mai puțin plină de consecințe. Neînțelegerile, ura acumulată mai ales în timpul efemerului „Imperiu roman de răsărit“ vor împiedica pentru secole — până în epoca contemporană — toate încercările de unire a Bisericilor și vor cristaliza lumea ortodoxă în ostilitatea ei față de Occidentul catolic. În așa măsură, încât, atunci când civilizația occidentală va fi în sfârșit în măsură să domine definitiv în Europa Răsăriteană, în cursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, lucrul se va realiza sub forma unei civilizații esențial laice și în mare parte decreștinate.

Această „fixație“ negativă nu va fi însă singura consecință a contactului dintre bizantini și „latini“. Împrumuturile reciproce au fost numeroase. Occidentalii au fost fascinați de bogăția și rafinamentul Bizanțului, mai ales venețienii, care se aflau de multă vreme în relații strânse cu imperiul. Numărul mare de opere de artă bizantine cu care „latinii“ au inundat Occidentul după jaful Constantinopolului nu constituie doar o dovadă a spiritului lor mercantil, ci dovedește că în acea fază de dezvoltare a Occidentului exista încă mult loc pentru împrumuturi fecunde și că Bizanțul avea un ascendent asupra culturii occidentale pe cale de a se naște. Se poate spune același lucru despre creația literară și științifică, mai ales despre studiul autorilor din Antichitate, care a avut o influență deloc neglijabilă asupra începuturilor Renașterii italiene. Schimburile s-au făcut de altfel în ambele sensuri, deoarece, în

timp ce Occidentul își începea extraordinara ascensiune, Bizanțul, sărăcit și neputincios, se scleroza.

Când în secolul al XV-lea primul, unicul mare centru de iradiere al culturii bizantine se va fi stins, întreaga cultură ortodoxă se va întoarce la un nivel aproape medieval. Tinerețea, dinamismul Occidentului au exercitat atunci o atracție sigură asupra unei părți din elita bizantină. Nu trebuie să vedem numai gesturi de oportunism politic în încercările repetate de apropiere de Roma. În ciuda dușmăniilor și a ranchiunelor, o anumită simbioză spirituală s-a produs, mai ales prin intermediul Veneției, care a fost în toate vremurile un teren de contact între cei doi „frați dușmani“. (Mai târziu, de asemenea, după căderea Bizanțului, Veneția va păstra o atitudine mai tolerantă și mai liberală, și tocmai prin intermediul școlilor din Veneția și Padova începe în secolul al XVII-lea aculturarea grecilor de către cultura occidentală.)

S-a spus adesea că, în fanatismul lor anticatolic și antioccidental, grecii au preferat să cadă în brațele turcilor mai degrabă decât să accepte protecția „latinilor“. Realitatea este mai nuanțată. La urma urmelor, nu spre alte țări musulmane, nici spre îndepărtata Rusie, „apărătoarea adevăratei credințe“, ci spre Italia se vor îndrepta cei mai mulți dintre membrii familiei imperiale care au scăpat teferi și cei mai mulți dintre refugiații de după luarea Constantinopolului de către turci. Și aici ei vor forma câteva centre de activitate care vor influența viitoarea evoluție a celor două civilizații. E suficient să amintim două cazuri ilustre, cel al cardinalului Visarion (Bessarion) și cel al Zoei Paleologul, nepoata ultimului împărat, mort pe meterezele Constantinopolului, și care se va căsători mai târziu în mare pompă cu primul țar al Rusiei, legitimând întrucâtva prin înrudire dinastică pretențiile Moscovei la titlul de „a treia Romă“.

Mai târziu, tot în aceste locuri de întâlnire a celor două civilizații pe care le reprezentau vechile posesiuni bizantine cedate Veneției sau Genovei se vor ivi primii greci „occidentalizați“ în faza care precedă marea cotitură spre adoptarea civilizației occidentale: între alții, Chiril Grecul, călugăr crescut în Epir și la Corfu, care va trăi treizeci și opt de ani în Rusia începând din 1518 și care se va număra printre aceia care vor aduce aici ideile Renașterii

italiene; Chiril Loukaris, originar din Creta, patriarh al Constantinopolului din 1620 până în 1638, care va plăti cu capul încercarea de unire cu calviniștii; sau, în sfârșit, Alexandru Mavrocordat, originar din Chios, mare-dragoman al Porții (1641–1709), primul din seria de demnitari greci care vor încerca să domine din interior Imperiul otoman decadent.

Pentru a reveni la influența occidentală asupra Bizanțului aflat în declin, trebuie notat de asemenea un aspect mai puțin pozitiv al acestei influențe, anume feudalizarea imperiului imediat după a patra cruciadă. Sub presiunea evenimentelor și a imitării lumii feudale din Occident, asistăm în secolele al XIII-lea–al XIV-lea la o fărâmițare a vechilor posesiuni imperiale în principate mai mult sau mai puțin independente, fie sub dinastiile locale, ca a Comnenilor la Trebizonda și a Anghelilor din Epir, mai târziu a Cantacuzinilor în Moreea, fie sub dinastiile „frânce" precum Villehardouin, Lusignan, Acciaiuoli. La mijlocul secolului al XIV-lea, se va ajunge chiar la împărțirea resturilor imperiului între doi coîmpărați, cum va fi cazul între Ioan VI Cantacuzinul și ginerele și rivalul său Ioan V Paleologul.

Totuși, încă o dată, este remarcabil că, în frământările care-l răpun inexorabil, Bizanțul, pradă atacurilor din afară și anarhiei din interior, nu-și pierde energia creatoare în domeniul spiritului. Redus puțin câte puțin la Capitala sa și la periferia ei, imperiul, politic muribund, continuă să strălucească în toată ortodoxia, și dincolo de ea. Epoca Comnenilor și a Paleologilor ne-a lăsat, la Muntele Athos, la Mistra în Moreea, la Arta în Epir, unele dintre cele mai frumoase monumente ale artei bizantine, care se răspândea în același timp la Kiev, apoi în Rusia de nord, în Serbia și în țările române. Literatura bizantină a ultimelor secole e probabil superioară literaturii occidentale care îi este contemporană și istoria este cultivată cu tot atâta talent ca în secolele precedente. În sfârșit, reînnoirea studiilor antice și admirația oarbă pentru literatura și filozofia clasică au deschis calea umanismului occidental. Și în această privință, Bizanțul a precedat Italia și a influențat-o puternic.

Prin urmare, deși între secolele al XIII-lea și al XV-lea, civilizația occidentală ia subit un avans considerabil, se poate spune că civilizația bizantină rămâne încă vivace.

Dacă Bizanțul n-ar fi fost prematur înghițit de Imperiul otoman, ar fi putut el oare să inițieze o cotitură hotărâtoare, comparabilă cu aceea a Occidentului în momentul Renașterii? E o întrebare la care nu putem răspunde. Tot ce se poate spune este că un avânt ca acela al Occidentului începând cu secolul al XIII-lea cere un minimum de securitate exterioară. Europa Occidentală se află la adăpost, de secole — grație parțial tamponului pe care Orientul ortodox l-a reprezentat împotriva arabilor, mongolilor și turcilor. Dacă presiunea exterioară ar fi continuat la est, probabil că Europa ortodoxă n-ar fi putut începe această evoluție, chiar fără căderea Constantinopolului și a statelor din Balcani. Ca dovadă, nici marile puteri catolice din Răsărit, Ungaria și Polonia, probabil pentru aceleași motive, n-au putut participa din plin la elanul Occidentului.

Odată cu declinul statului bizantin nu e încă lovită mortal civilizația pe care a reprezentat-o, ci numai primul dintre „regatele sale combatante". Într-adevăr, la sfârșitul secolului al XII-lea, alți concurenți intră în arenă pentru dominarea lumii ortodoxe. De la sfârșitul secolului al XI-lea, Bizanțul și-a pierdut șansele de a realiza unitatea lumii ortodoxe. Angajat într-o luptă nemiloasă în același timp împotriva turcilor și a Occidentului, Bizanțul pierde controlul asupra vecinilor lui și asupra clienților lui slavi, în vreme ce Rusia este oprită în avântul ei pentru mai multe secole sub șocul marii invazii mongole.

Primul concurent la imperiu, după Bizanț, va fi țaratul vlaho-bulgar al Asăneștilor, la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Ioniță III (zis Caloian) din dinastia Asăneștilor reînvie pe de o parte tradițiile primului țarat bulgar și invocă, pe de altă parte, pe lângă papa Inocențiu III, originea sa valahă, adică romană, pentru a lua în 1204 titlul de țar. Dar acest al doilea țarat bulgar, fiind prins între bizantini și „latini" și căzând pradă certurilor intestine, nu va reuși să se impună și va trece în plan secund.

El va fi înlocuit de dinastia sârbească a Nemanizilor. Într-adevăr, un secol și jumătate mai târziu, va veni rândul lui Ștefan Dușan să ia titlul de „Împărat al Sârbilor și Romanilor“. Dar va fi deja prea târziu. La sfârșitul secolului al XIV-lea, otomanii stăpânesc Bulgaria și Serbia și toată împrejurimea Constantinopolului.

În ciuda scurtimii existenței lui (ceva mai mult de două secole, de la suirea pe tron a lui Ștefan Nemania în 1171 până la bătălia de la Kosovo din 1389), regatul sârbesc a atins în cadrul civilizației bizantine un înalt grad de cultură. Pe lângă influența bizantină, poate că el a beneficiat și de proximitatea Veneției și a posesiunilor sale dalmate. După dispariția Serbiei ca stat, sârbii vor continua de-a lungul mai multor generații să joace un rol deloc neglijabil în dezvoltarea spirituală a Rusiei și a țărilor române.

Aici, poate că trebuie să zăbovim o clipă asupra cazului reprezentat de români și de nucleele care au supraviețuit din romanitatea orientală și să ne întrebăm ce explicație s-ar putea da eclipsei lor aproape totale din Istorie timp de un mileniu — cu excepția scurtei participări a românilor din sudul Dunării (vlahii sau blacii cronicarilor „frânci“) la „al doilea imperiu“ bulgar în care se pare că au jucat rolul de inițiatori, pentru a se lăsa pe urmă absorbiți de tradiția primului țarat bulgar. N-aș dori să mă lansez într-o polemică, astăzi întrucâtva depășită, asupra continuității românilor în Dacia, însă aș vrea să risc o explicație a acestei lungi eclipse, deoarece primul stat valah nu se constituie la nord de Dunăre decât în ultimul sfert al secolului al XIII-lea[8], exact la o mie de ani după retragerea legiunilor lui Aurelianus. Desigur, de-a lungul acestui interval de timp, adversitatea a fost extremă. În lunga migrație a popoarelor, din secolul al III-lea până în secolul al XIII-lea, n-a existat aproape nici o hoardă barbară, nici un val abătut peste vestul și sudul Europei care să nu fi măturat spațiul carpato-danubian. Și când primele unități politice, slave și române, se vor fi constituit în secolul al XI-lea în arcul Carpaților — într-o epocă în care Occidentul construia deja catedrale — ele vor sucomba sub loviturile ungurilor, în timp ce în câmpiile aflate la est și la sud de Carpați se instalau pentru trei secole ultimii invadatori turanici, pecenegii și cumanii. Cine ar putea totuși afirma că această adversitate a fost mai mare decât aceea din câmpiile învecinate

ale Ucrainei, Poloniei și Pannoniei, sau chiar decât aceea din Peninsula Balcanică, de vreme ce, de la sfârșitul mileniului I, în toate aceste teritorii înfloresc state puternice? Or, ceea ce trebuie să remarcăm este faptul că *toate aceste state sunt create de popoare nou-venite*, și aceasta nu numai dincolo de vechiul hotar (*limes*) roman, ceea ce ar fi firesc, dar de asemenea în interior, atât în Occident cât și în Orient. Din regatul vizigot se va naște Spania, din regatul franc, Franța. Anglii și saxonii, danezii și normanzii sunt aceia care creează Anglia. În Italia, herulii, ostrogoții, longobarzii, francii și normanzii dețin succesiv puterea sau formează minoritatea dominantă. Va trebui să așteptăm cumpăna decisivă a mileniului al II-lea pentru a vedea apărând primele unități politice care pot fi într-adevăr considerate italiene, cu cetăți negustorești precum Amalfi, Pisa, Veneția, Genova. Ele ajung la politic prin intermediul economicului, și în această epocă deja târzie ne scapă complet evaluarea rolului jucat de minoritatea barbară în noul amalgam. Într-un cuvânt, *totul se petrece ca și când „fibra politică" s-a distrus pentru multă vreme la descendenții vechii puteri imperiale*. Fenomenul pare să se verifice în alte cicluri de civilizație, pretutindeni unde observarea trecerii de la o civilizație la alta este posibilă. Cretanii nu joacă nici un rol în cadrul civilizației elenice. Italienii și chiar grecii din Grecia nu conduc Imperiul bizantin. Cum am văzut, avem întâi provincialii romani, apoi, după dispariția dinastiei illyriene a lui Iustinianus, oameni din Asia Mică: isaurieni, cum sunt împărații iconoclaști din secolul al VIII-lea, și cappadocieni, ca Focas; neamul lui Vasile I Macedoneanul, fondator al dinastiei numite macedoneană, era foarte probabil de origine armeană, cum a fost de asemenea marele Ioan Tzimiskes. Perșii, descendenți ai vechiului popor al civilizației babiloniene, nu conduc lumea arabă la începuturile ei, chiar dacă influența lor e capitală, cum vom vedea, în înflorirea noii civilizații. Perșii joacă în civilizația arabă, *mutatis mutandis*, rolul de germene cultural pe care în civilizația occidentală îl joacă italienii. În ceea ce privește pe descendenții vechilor egipteni, ei se lasă în întregime dominați, vreme de milenii, de minoritățile aparținând celor două civilizații de care au fost cuceriți, elenică și arabă.[9]

Odată cu dispariția aproape simultană a primilor concurenți la „imperiul universal“ al civilizației creștin-ortodoxe, Bizanțul, Bulgaria, Serbia, pretenția de a asigura unitatea ortodoxiei nu dispare. Ea va fi curând reluată de un alt stat ortodox, cel mai periferic: Rusia.

Rusia kieveană, puternică un moment sub Vladimir cel Sfânt și Iaroslav cel Înțelept, apoi sub Vladimir Monomahul, devine anarhică de la mijlocul secolului al XII-lea, parțial pentru că nu a știut să se debaraseze de un sistem dinastic aberant, care autoriza nesfârșite competiții între toți moștenitorii defunctului monarh. Ea va fi ștearsă de pe hartă de marea invazie mongolă din 1240–1241. Rusia continuă totuși să existe în nord și la est, în marea cetate negustorească Novgorod, având ceva influență germanică, la Suzdal, la Vladimir, la Riazan, la Tver și la Moscova. Dar în cursul acestei migrații către nord, va interveni o profundă mutație. Și orizontul geografic nu este singurul care se schimbă. Țăranului din câmpiile ucrainene îi succedă sihastrul și deștelenitorul de păduri. Amestecul cu triburile finice modifică și tipul fizic. În sfârșit, o lungă și umilitoare supunere față de suzeranul mongol al Hoardei de Aur introduce la domnitori și la boieri și până în popor moravuri asiatice, care vor marca de acum încolo întreaga istorie a Rusiei și în care fatalismul, viclenia și duplicitatea se amestecă straniu cu curajul, violența și cruzimea. Cred totuși că a fost adesea exagerată importanța pe care „rasa“ și „mediul“ au avut-o asupra sufletului rusesc, mai ales în privința anumitor manifestări ale credinței. Când observăm aceleași manifestări la alte popoare ortodoxe, al căror substrat etnic și al căror mediu fizic sunt foarte diferite de acelea ale Rusiei, de exemplu la greci sau la români, suntem ispitiți să atribuim mai multă importanță formei sub care creștinismul oriental a fost transmis Rusiei de către Bizanț decât influenței rasei sau a mediului. Desigur, această formă și mai ales „monstruozitățile“ ei, de pildă exagerările dogmei sau ale practicii religioase, și-au găsit în Rusia un teren deosebit de favorabil, crizele religioase atingând aici un paroxism niciodată atins în restul ortodoxiei.

Nu se va insista niciodată destul asupra rolului jucat de Bizanț în formarea culturii rusești. De la început, Rusia a împrumutat de

la lumea bizantină aproape toate elementele civilizației (cu excepția anumitor structuri sociale și economice, care sunt slave, și a organizării dinastice, care pare să fie de origine varegă). Totul vine de la Bizanț: religia, scrierea, literatura, pictura și arhitectura, muzica, moravurile și costumele de la Curte. Nu se spune oare că Sfântul Vladimir, care ezita încă între catolicism și ortodoxie, și chiar islam, s-ar fi decis pentru a doua din cauza magnificenței riturilor bizantine? — ceea ce subliniază de la început aspectul esențial emoțional al religiozității rusești. Influența bizantină se va menține chiar în epocile de eclipsă a puterii politice a Constantinopolului, mai ales grație influenței puternice a Patriarhatului ecumenic asupra Bisericii rusești.[10] Vom vedea chiar o întărire a acestei influențe, în special asupra concepției autorității monarhice, după căderea Constantinopolului, odată cu sosirea unor cadre ecleziastice emigrate și cu căsătoria Sofiei Zoe Paleologul cu Ivan III. Considerându-se din acel moment moștenitor al bazileilor, acesta își ia titlul de *samoderjeț* „autocrat“ și de *țar* < *csar* < *cezar*[11] și lasă să se acrediteze legenda Moscovei ca „a treia Romă“.[12]

Influența „țarinei“, crescută în Italia în spiritul Conciliului de la Florența, nu va zdruncina deloc credința ortodoxă a lui Ivan III și a anturajului său. Opera de pionierat a călugărilor și eremiților, care mergea împreună cu aceea a deștelenitorilor din noua Rusie, precum și regruparea poporului rus în jurul Bisericii în nefericirile abătute asupra lui, atât din cauza mongolilor, cât și a occidentalilor, au întărit atașamentul poporului față de credința ortodoxă.[13] Occidentalii catolici, suedezii, cavalerii teutoni și polonezii au ajuns să fie considerați dușmani și mai de temut decât mongolii, care, cel puțin, nu încercau să le smulgă credința ancestrală. Aleksandr Nevski, care va rămâne în amintirea populară ca eroul național prin excelență, își afirmă vitejia în luptele împotriva suedezilor și împotriva Cavalerilor Teutoni, dar se arată supus smerit al suzeranului său mongol.

Influența Bizanțului se manifestă în modul cel mai izbitor tot în domeniul artei și mai ales al picturii bisericești (de altfel, nu există alt gen de pictură în Rusia înainte de Petru cel Mare). Rușii îi vor egala, și uneori chiar îi vor depăși, pe maeștrii lor bizantini,

prin finețea trăsăturilor, intensitatea dramatică a expresiei, armonia culorilor și echilibrul construcției. Arta picturală rusă, în momentul apogeului ei de la începutul secolului al XV-lea (cu Andrei Rubliov și maestrul lui, Theofan Grecul), este direct influențată de arta epocii Paleologilor, ea însăși mai pătrunsă de influența „antichizantă“ decât arta bizantină a epocilor precedente — la care ar trebui să adăugăm influența exercitată de arhitecții italieni la Moscova. Astfel încât, paradoxal, arta rusă din secolul al XV-lea, pe punctul de a suporta presiunea decisivă a influenței asiatice, este mai mediteraneană decât arta bizantină dinainte de Paleologi. Vedem apărând în pictură un fond de peisaj sau un decor arhitectural cu reminiscențe clasice, totul construit într-o anumită perspectivă și cu o grijă extremă pentru compoziție și echilibru. Galeria Tretiakov din Moscova posedă câteva specimene remarcabile, precum acea Buna Vestire a școlii moscovite de la sfârșitul secolului al XV-lea, atât de apropiată în mișcarea și decorul ei de operele italiene contemporane, sau celebra Sfânta Treime a lui Rubliov, una dintre cele mai pure capodopere ale artei religioase din toate timpurile.

Subit, în secolul următor, asistăm la un asalt al influenței asiatice. Ea este neglijabilă, sau mai exact negativă, în arta picturală, probabil din cauza proscrierii picturii în arta religioasă a islamului. Frescele dispar puțin câte puțin din bisericile rusești și icoanele suportă influența realismului occidental, în vreme ce imaginea acoperită cu aur sau argint domină de acum pictura pură. Schimbarea este mai pronunțată în arhitectură. În secolul al XVI-lea, tocmai în momentul eliberării de umilitoarea vasalitate față de Hoarda de Aur (sau de statele succesoare cum erau hanatele din Kazan și Astrahan), s-ar zice că influența orientală crește în Rusia, conform fenomenului, pe care-l vom regăsi și în alte părți, al „influențelor fără constrângere“. Catedrala Adormirii Maicii Domnului, construită la Moscova între 1472–1479 de arhitectul bolognez Rodolfo Fioravanti degli Alberti — după modelul catedralei din Vladimir —, este încă o pură bijuterie bizantină cu arhitectura ei exterioară severă și frumoasele ei fresce interioare.[14] În aceeași epocă, Marco Ruffo și Pietro Solario construiesc în stil renascentist Palatul cu fațete, și Aloisio di Milano construiește Catedrala

Bunei Vestiri (1484–1489), dar aceasta comportă deja mai multe turle „în formă de ceapă“. În sfârșit, în 1552, Catedrala Sfântului Vasile din Moscova, construită de Ivan cel Groaznic după luarea Kazanului, are deja stilul Asiei Centrale, cu turlele sale multicolore și excesiv ornate. Și acest tip va rămâne atât de mult tipul arhitecturii religioase din Rusia, încât diaspora rusească din secolul al XX-lea îi va transporta modelul stereotip în toate coloniile ei din Occident.[15] S-ar zice că tocmai în momentul în care marii-cnezi moscoviți doborau puterea ultimului hanat tătar, Asia Centrală, cu arta ei și de asemenea cu unele dintre moravurile ei, intra din ce în ce mai mult în componența culturii rusești, de acum izolată de modelul ei bizantin.

S-a discutat și se discută încă despre originea turlelor în formă de bulb sau de acoperiș de cort. S-a tăgăduit originea lor mongolă sau iraniană, pentru a vedea în ele o creație autohtonă sub influența probabilă a arhitecturii rustice fino-careliene. Oricum am lua-o, influența este vădit asiatică.

Nu cred totuși că trebuie subliniată importanța acestei „deviații“ într-atât încât să se tragă concluzia — cum face Toynbee, de pildă — unei detașări a Rusiei de civilizația bizantină. În primul rând (și am spus că aici se află criteriul decisiv) pentru că istoria rusească, izolată, nu oferă desfășurarea unui ciclu de civilizație; apoi pentru că, prin cele mai multe dintre trăsăturile sale culturale, Rusia rămâne puternic legată de Bizanț, chiar după dispariția statului bizantin. Cel mult trebuie să constatăm că, accentuându-și caracterul oriental, Rusia își întărea particularismul ortodox în chiar momentul în care creștea presiunea politică a Occidentului și apăreau primele simptome ale occidentalizării.

Ca întotdeauna, primele încercări de aculturare apar în domeniul militar. Avem aici un fenomen pe care Toynbee l-a observat în legătură cu primele încercări de modernizare a lumii arabe, în Egiptul lui Mehmet-Ali. O civilizație care resimte pe pielea ei superioritatea tehnică și materială a unei civilizații rivale crede că poate să pareze pericolul adoptând întâi armele adversarului, fără să-și dea seama că o civilizație reprezintă un tot practic indivizibil și fără să-și imagineze limpede consecințele ineluctabile ale acestei prime concesii făcute dușmanului. Țarii vor începe imperceptibil

procesul de occidentalizare tocmai fabricându-și primele tunuri cu ajutorul tehnicienilor occidentali și reorganizându-și armata după modelul german sau suedez.

Am văzut că, în domeniul artei, influența italiană fusese frânată, pentru a nu spune oprită, de influența Orientului asiatic. Occidentul nu va învinge decât un secol și jumătate mai târziu prin voința deliberată a lui Petru cel Mare și a succesorilor lui (Ecaterina a II-a mai ales), care vor impune în noua capitală, și apoi în guberniile cele mai îndepărtate ale imperiului, un stil monumental neoclasic de inspirație franceză, care va rămâne stilul arhitectural oficial al Rusiei până în epoca contemporană.

În evoluția religioasă, impactul Occidentului n-a fost nici acolo neglijabil, cu toate că se exercita în domeniul în care în chip firesc e cel mai refractar influenței străine. Catolicii și protestanții se vor concura pentru a converti creștinătatea ruso-ortodoxă. Catolicismul va fi deservit de sprijinul brutal pe care i-l va acorda Polonia, un moment dușmanul cel mai de temut al Moscovei, mai ales în timpul ocupației Moscovei și al domniei efemere a falsului Dmitri I (1605–1606). Propaganda protestantă va fi mai puțin bătătoare la ochi și se va infiltra prin straturile de jos în loc să încerce să se impună de sus. Ea va fi servită de predicatori izolați și de existența în marile orașe a unor grupuri din ce în ce mai numeroase de negustori, meseriași și „tehnicieni“ germani, olandezi, englezi — în majoritate protestanți.[16] Astfel, printr-un fenomen curios, tocmai calvinismul, creștinismul cel mai îndepărtat de spiritul ortodoxiei, este acela care, prin intermediul câtorva predicatori — precum Quirinus Kuhlmann, acest iluminat, jumătate german, jumătate polonez, care va sfârși pe rug în Piața Roșie a Kremlinului în 1689 — se află la originea unora dintre sectele religioase care vor juca un rol atât de mare în timpul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea în rezistența împotriva modernizării, considerată a fi opera Diavolului. În realitate, înaltul cler ortodox se va împotrivi doctrinelor protestante cu mai multă vigoare decât catolicismului, deoarece îi era mai ușor să detecteze în ele germenii ereziei și să-i denunțe. Oprit pe terenul propriu-zis religios, protestantismul joacă în Rusia rolul de precursor al raționalismului, al gândirii libere și al materialismului.

Influența catolică, dimpotrivă, s-a exercitat involuntar la începutul secolului al XVII-lea, în sensul unei regenerări a Bisericii ortodoxe rusești. Figura dominantă a acestei mișcări de reînnoire e moldoveanul Petru Moghilă (Movilă, 1586–1647).[17] După ce a studiat în Polonia și la Paris și a luptat în rândurile polonezilor împotriva turcilor, el se călugărește la Kiev, unde ajunge arhimandrit, apoi mitropolit. Crescut în mediu catolic, el a devenit cu toate acestea prin scrierile sale un înfocat apărător al credinței ortodoxe și a contribuit puternic la reorganizarea învățământului religios după modelul iezuit (catehismul său a fost scris întâi în latină). Deși a făcut apostolatul pe teritoriul polonez (Kievul ținea încă de coroana Poloniei), Movilă a jucat un rol determinant în evoluția ulterioară a Bisericii rusești — provocând aprige controverse și o rezistență înverșunată din partea „arhaizanților“, care se va cristaliza mai târziu în secta Vechilor Credincioși. Crearea la Moscova, în 1689, la mai mult de o jumătate de secol de la moartea sa, a Academiei slavono-greco-latine se datorează inițiativei sale și aceleia a discipolilor săi. Trei orașe Moghilev sau Moghilev Podolski păstrează amintirea lui în Ucraina și Bielorusia.

Alți străini, greci, slavi sau români, vor lua activ parte la lentul proces de occidentalizare a Rusiei, de pildă: preotul catolic croat Iuri Krijanici, primul militant al panslavismului[18]; Nicolae Spătarul, zis mai târziu Milescu (1636–1708), care călătorise în tot Occidentul și căruia, devenit interpret la Curtea din Moscova, țarul Aleksei îi va încredința una dintre primele ambasade rusești pe lângă împăratul Chinei; în sfârșit, domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, care, după alianța sa nefericită cu Petru cel Mare în războiul ruso–turc din 1711, se va exila în Rusia devenind unul dintre sfetnicii țarului.

Astfel, în Balcani, în ciuda prezenței sterilizante a otomanilor, curentul occidental era mai spontan decât în Rusia. Am văzut rolul pe care l-au jucat aici coloniile italiene.[19] Patriarhul Chiril Loukaris se născuse în Creta ca supus venețian și studiase patru ani la Veneția și șapte ani la Padova. Presiunile religioase pe care le-a suportat aici au trezit în el o profundă ostilitate față de catolicism, ceea ce explică fără îndoială orientarea lui spre protestantism în momentul în care a căutat să obțină un sprijin occidental.

Probabil că în Polonia-Lituania luase el contact pentru prima oară cu calvinismul, cu prilejul unei misiuni pe care i-o încredințase patriarhul ecumenic, aceea de a lupta împotriva unirii cu Roma, pe care o acceptase în 1594 o parte din clerul ortodox. Devenit patriarh al Alexandriei în 1602, apoi însărcinat cu patriarhatul ecumenic în 1612 și, în sfârșit, patriarh al Constantinopolului în 1620, el a întreținut relații strânse, în timpul Războiului de treizeci de ani, cu ambasadele statelor protestante de pe lângă Poartă și cu teologii olandezi, predicând deschis unirea ortodocșilor cu calviniștii. Printr-o stranie inconsecvență a sultanului Murad IV, care n-a înțeles că Sfântul Imperiu, mare putere catolică, era dușmanul cel mai primejdios al Porții, Chiril Loukaris a fost acuzat de trădare și executat în 1638. Domnul Moldovei, Vasile Lupu, jucase și el un rol în condamnarea patriarhului.

O altă figură de prim-plan a începuturilor occidentalizării, Alexandru Mavrocordat, zis „Exaporitul“ — sau „Păstrătorul Tainelor“ — (1641–1709) aparține unei familii originare din Chios, o vreme colonie italiană. Mama sa, Roxana di Scarlatti, era fiica unui mare demnitar creștin de la Poartă, probabil de origine italiană. Alexandru, care va purta multă vreme și numele mamei, își face studiile la Roma, apoi la universitățile din Padova și Bologna, unde obține titlul de doctor în medicină. Pe lângă greaca veche și modernă, vorbește slavona, turca, araba, persana, latina, italiana și franceza. Ajuns mare-dragoman al Porții, adică mare-interpret, el va fi, sub acest titlu sonor și modest în același timp, adevăratul ministru de externe al Imperiului otoman de-a lungul unei întregi generații. Marea lui abilitate ca negociator al tratatului de la Karlowitz (1699) îi va permite să-și păstreze intactă influența la Poartă, primind în același timp distincția de conte al Sfântului Imperiu. Mavrocordat deschide seria marilor dregători fanarioți[20] care vor încerca să domine Imperiul otoman dinlăuntru, prin suplețe și viclenie, adeseori cu prețul onoarei și chiar al vieții.

O altă cale va alege Dimitrie Cantemir (1673–1723). Crescut în Fanar, ca ostatic sub domnia tatălui său, Cantemir frecventează cu asiduitate mediile occidentale. Adevărat poliglot (pe lângă română, el vorbea nouă limbi: greaca veche și modernă, turca, araba, persana, slavona, latina, italiana și mai târziu rusa), el va

lăsa opere de filozofie, de teologie, de istorie și chiar muzicologie. *Istoria Imperiului otoman*, *Descrierea Moldovei* și cercetările întreprinse asupra populațiilor din Caucaz în timpul campaniilor lui Petru cel Mare împotriva perșilor fac din el primul orientalist și unul dintre primii istorici moderni în cadrul civilizației occidentale. Ales în Academia Regală din Berlin, e de asemenea primul „oriental" membru al unei societăți savante occidentale. Suindu-se pentru a doua oară pe tronul Moldovei în 1710, cu binecuvântarea sultanului, el îi va trăda încrederea făcând o alianță cu Petru cel Mare și, după înfrângerea de la Stănilești, va fi constrâns să se exileze.[21]

De acum încolo, avem, în principatele dunărene, o „tendință Cantemir" și o „tendință Mavrocordat", un curent al rezistenței prin revoltă și un curent al rezistenței prin infiltrare. Regăsim cele două curente chiar în Grecia. S-ar putea spune că după căderea Constantinopolului există două Grecii: pe de o parte, Grecia propriu-zisă, care se închide către lume și se întoarce la o civilizație esențial țărănească, și, pe de altă parte, minoritatea care „colaborează", adică Grecia fanariotă. Cele două Grecii, profund diferite în spirit, nu se vor regăsi decât în secolul al XIX-lea, când minoritatea fanariotă, părăsind, sub influența unui naționalism de inspirație occidentală, tactica subtilă a sabotării lente a Imperiului otoman din interior, se va alia cu cei care luptau în munți pentru independența Greciei. Îi vom regăsi în fruntea acestei mișcări pe Alexandru Ipsilanti, fiul unui domn fanariot, și pe Alexandru Mavrocordat, stră-strănepotul Exaporitului, apărătorul de la Missolonghi, prietenul lui Byron, al lui P.B. Shelley și al lui Mary Shelley.

Dacă această reconvertire a fanarioților trebuie pusă pe seama influenței „filozofilor" francezi și a revoluționarilor americani și francezi, a existat de asemenea o altă cale de penetrare a lumii ortodoxe de către Occident: Bisericile „uniate". Din 1594, o parte din clerul ortodox din Ucraina poloneză acceptase unirea cu Roma în termenii Conciliului de la Florența din 1439. Același fenomen se va reproduce cu o parte din clerul ortodox român din Transilvania după ocuparea acestei provincii de către Austria, în 1699–1700. Tinerii preoți români instruiți la Roma vor juca de acum

încolo un rol capital în trezirea naționalismului românesc, de ambele părți ale Carpaților, precum și în procesul de occidentalizare.

Dar deja Rusia o luase înainte. Am văzut apărând în secolul al XVII-lea, și mai ales sub domnia lui Aleksei Mihailovici (1645–1676), primele simptome ale crizei, primele semne de occidentalizare.[22] Revoluția lui Petru cel Mare nu este un trăsnet într-un cer senin. Dar dacă trebuie să acordăm importanța cuvenită acestui lung travaliu de apropiere, nu trebuie să subestimăm rolul capital jucat de personalitatea excepțională a lui Petru cel Mare.

Nu e locul aici să începem o discuție asupra omului. Blamat de unii, ridicat în slăvi de alții, el n-a încetat după două secole și jumătate să provoace aprige polemici, chiar în Rusia. Dar el este rus, profund rus, atât în cele mai înalte calități, cât și în cele mai rele excese ale sale. Putem chiar spune că el anticipează Rusia viitoare, că prefigurează Rusia secolului al XX-lea. Nu e deloc de mirare că Rusia lui Stalin i-a dedicat un cult. Minima afirmație pe care o putem face este că, fără acțiunea lui brutală, îndârjită și eficace, procesul de occidentalizare a Rusiei ar fi întârziat cu un secol. Putem preciza începutul acestui proces, data la care s-a luat o măsură, în aparență modestă sau superficială, dar cât de semnificativă: ukazul din 4 ianuarie 1700 care impunea costumul occidental („haine nemțești“) tuturor demnitarilor și funcționarilor imperiului. Ukazul din 4 ianuarie 1700 este actul de naștere al Rusiei moderne.[23]

Dar rezistența vechii Rusii va fi lungă și înverșunată. Ea se va întinde la toate domeniile și la toate straturile sociale, de la înaltul cler până la călugări și „sectari“, de la anturajul țarului până la cazaci — și secolul al XVIII-lea va fi jalonat de opoziții îndârjite și revolte sângeroase. Nicăieri în ortodoxie reacția nu va fi atât de sălbatică. Printr-un fenomen pe care-l vom regăsi și în altă parte, rezistența la influența occidentală își va relua suflul un secol mai târziu, odată cu „slavofilii“, într-o formă desigur mai puțin brutală și în cele din urmă mai eficace. Totuși, grefa occidentală își arătase deja roadele și dacă primul poet rus modern este încă un străin, Antioh Cantemir[24], primul dintre marii lor poeți naționali, Pușkin, își publică primele opere în 1820 — la 120

de ani după ucazul din 1700, în vreme ce prima manifestare politică în stil occidental, complotul Decembriștilor, datează din 1825.

De la sfârșitul acestei „perioade de incubare“ începe o eră de creație cu totul remarcabilă, care face din secolul al XIX-lea cel mai mare secol al Rusiei, în ciuda unui regim politic sufocant — dar și poate, parțial, grație contradicțiilor provocate de dubla tensiune autocrație–democrație și Orient–Occident. În aproape toate domeniile artei și ale gândirii, dar mai ales prin literatura și muzica sa, Rusia accede dintr-odată la cel mai înalt nivel al civilizației occidentale. Între timp, ea intrase deja în ceea ce se va numi „concertul european“. Și aici este posibil să datăm evenimentul: 1756, alianța cu Austria și Franța împotriva Prusiei.[25] În 1756, Rusia, dincolo de interesul imediat al „adunării pământurilor rusești“ și al accesului la mare, intervenea pentru prima oară în lupta pentru menținerea echilibrului între puterile europene. Începând din 1756, Rusia este unul dintre „regatele combatante“ ale civilizației occidentale.[26] Două secole mai târziu, ea este unul dintre cei doi combatanți care au mai rămas în arenă.

Această imixtiune continuă în afacerile Europei merge mână în mână cu o formidabilă expansiune spre est care nu e lipsită de asemănare cu cucerirea Vestului de către Statele Unite, deși foarte diferită în spirit. Ea echivalează cu o recucerire de către indo-europeni a unei vaste zone care odinioară a fost a lor, înainte de a se fi trezit nomazii turanici în stepele din Asia Centrală. Această recucerire, începută în secolul al XVI-lea de către aventurieri cazaci, ține până la începutul secolului al XX-lea, când Rusia ajunge și spre vest la expansiunea ei maximă (cu excepția Galiției, a Ucrainei subcarpatice și a Bucovinei de Nord, anexate ca urmare a celui de-al doilea război mondial). Și, tocmai în plină expansiune teritorială și în plină forță de creație spirituală, Rusia, asemenea Franței din secolul al XVIII-lea, își face revoluția internă. Iar divorțul politic de Occident, pe care această revoluție îl va antrena, culminând cu formarea așa-ziselor „blocuri“ răsăritean și apusean, va masca în ochii contemporanilor un fapt capital pentru istoricul civilizațiilor, și anume că *doar astăzi Rusia a renunțat definitiv la vechea moștenire bizantină, occidentalizându-se în întregime*.

Numai astăzi, pentru prima oară în Istorie — și în pofida unor diferențe superficiale și în mare parte artificiale — există o singură Europă, de la Atlantic la Ural, de-a lungul căreia circulă, când nu sunt voluntar deformate, sau interzise, aceeași știință, aceeași artă și aceeași filozofie. Este perioada de vulgarizare, perioada „elenistică“ a civilizației noastre.[27]

Rusia a realizat însă această ultimă etapă a metamorfozei sale sub forma unei erezii a Occidentului, marxismul, printr-un fenomen asemănător aceluia care îi incita pe barbarii germani să adopte religia lumii antice în declin mai degrabă sub forma ereziei ariene decât sub forma ortodoxiei romane. Această reacție, irațională, pasională, a fost de multă vreme pregătită de climatul „slavofil“ și violent antioccidental în care s-a dezvoltat doctrina revoluționară rusă în secolul al XIX-lea, climat pe care-l regăsim nu numai în speculațiile filozofice și politice, dar și în marea literatură, mai ales la Dostoievski și Tolstoi. Această convingere mesianică, conform căreia Occidentul era „putred“ și salvarea nu putea să vină decât de la Rusia, n-a fost lipsită de influență asupra gândirii occidentale, mai ales în Germania. Găsim urme ale acestui „complex“ chiar la Spengler, care nu e departe de a admite că flacăra, abandonată de mâinile slăbite ale Occidentului, va fi reluată de Rusia.

Dacă am zăbovit puțin mai mult asupra cazului civilizației bizantine, am făcut-o:

- mai întâi, pentru că ceilalți autori au omis-o (Gobineau, Danilevski, Spengler, Bagby) sau, după opinia noastră, au „decupat-o“ greșit (Toynbee); or, cred că am demonstrat că regăsim în ea toate fazele unui ciclu de civilizație, cu excepția fazei statului unitar, care n-a avut timpul să se desfășoare din dublul motiv că o jumătate din aria sa a fost cucerită de o civilizație rivală, cea arabă, în timp ce cealaltă, Rusia, se convertea la o altă civilizație contemporană: cea occidentală;
- apoi, pentru că aportul ei la civilizația occidentală, deși târziu, a fost considerabil: ar fi suficient să menționăm influența literaturii și muzicii rusești asupra artei occidentale

contemporane; vom semnala imediat un alt fenomen care, după câte știm, n-a fost destul de remarcat: rolul „orientalilor" în marea cotitură pe care a cunoscut-o arta occidentală la începutul secolului al XX-lea, într-un moment în care toate valorile tradiționale erau răsturnate. Îi cităm în treacăt, deoarece vom reveni asupra acestei probleme, pe Stravinski pentru muzică, pe Kandinski pentru pictură și pe Brâncuși pentru sculptură[28];

— în sfârșit, pentru că, odată intrat în competiția pentru hegemonia lumii occidentale, unul dintre vechile *Contending States* ale civilizației bizantine, Rusia, este astăzi, împreună cu Statele Unite ale Americii, una dintre puterile care pot ridica pretenții la această hegemonie.

Note

1. E cam superficial să înglobezi Grecia și Syria în aceeași civilizație numai pentru că și într-un loc, și în celălalt se mănâncă vinete umplute și iaurt!

2. La un moment dat, asistăm chiar la situația paradoxală că Papa, în ciuda certurilor sale cu patriarhul de Constantinopol, favorizează, cel puțin la început, acțiunea misionară a fraților Chiril și Metodiu în Moravia, pentru a se împotrivi acțiunii clerului german, ale cărui „metode de evanghelizare" Papa le condamna.

3. Dacă studiem o hartă a expansiunii creștinismului în jurul anului 300, zonele cele mai creștinate din întregul Imperiu roman sunt Tracia și Asia Mică, adică exact nucleul viitorului Imperiu bizantin. Printr-o ironie a sorții, ele corespund de asemenea teritoriului actual al Turciei.

4. Școala din Atena, ultimul bastion al gândirii antice, nu va fi închisă decât sub Iustinian, în 529.

5. Ele sunt anterioare cu puțini ani cuceririi orașului de către perși în 260 d. Hr. (cf. Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la synagogue de Doura Europos*, Roma, 1939).

6. Dacă vrem s-o coborâm și mai mult în timp, putem regăsi o schiță a ceea ce mai târziu va fi stilul bizantin, în frescele palatului part de la Kuh i Khwaja, din Seistan, care datează din secolul I al erei noastre. Tocmai aici, la extremitatea sud-orientală a lumii iraniene, cu tehnici și uneori cu motive greco-romane, dar într-un cu totul alt spirit, ia naștere

noul stil pictural. Aceeași manieră se regăsește la Dura, nu numai în frescele sinagogii, dar și în acelea ale altor sanctuare: zeul Mithra la vânătoare, din frescele de la Mithraeum, este deja Sfântul Gheorghe doborând balaurul, din icoanele bizantine.

7. S-a remarcat pe bună dreptate că nu forța irezistibilă a valului turc a provocat atunci prăbușirea puterii bizantine în Asia Mică, deoarece înfrângerea de la Mantzikert, la urma urmelor accidentală, ar fi fost reparabilă dacă n-ar fi fost însoțită și urmată de partea bizantină de o serie incredibilă de lupte intestine și de trădări. Asistăm, așadar, la o veritabilă „putrezire“ din interior. Și totuși, în artă și gândire, civilizația bizantină va mai cunoaște încă, sub Comneni și Paleologi, secole de vitalitate.

8. După ce vârful occidental al marelui val mongol a distrus ultimul regat barbar constituit la nord de Dunăre, cel al cumanilor. Știm că după refluxul valului mongol, Béla IV al Ungariei va coloniza resturile de cumani împinși spre vest, în regiunea Tisei, pentru a face din ei aliați împotriva puterii crescânde a magnaților lui.

9. Astăzi, dacă Egiptul a luat conducerea proiectului pentru unitatea lumii arabe într-un cadru nou, acela al adaptării la civilizația occidentală, este, probabil, pentru simplul motiv că, dintre toate țările arabe, Egiptul a fost primul care s-a angajat pe calea occidentalizării sub impulsul dinastiei turco-albaneze a lui Mehmet-Ali.

10. Timp de veacuri, toți mitropoliții Rusiei vor fi greci. Ultimul dintre ei va fi mitropolitul Isidor al Moscovei, semnatarul unirii de la Florența din 1439, care la întoarcerea lui la Moscova în 1441 va fi aruncat în închisoare și destituit de marele-cneaz Vasili. Sinodul reunit ulterior va desemna un rus, pe Ionas, episcopul de Riazan, adversar al unirii.

11. Titlu pe care patriarhul ecumenic nu îl va recunoaște decât lui Ivan cel Groaznic, în 1561.

12. Termenul pare să-i fi fost sugerat pentru prima oară lui Ivan III de un călugăr al mânăstirii Eleazar din Pskov, Filotei.

13. Astăzi, după o jumătate de mileniu, și în circumstanțe desigur mult diferite, se dovedește că tot patriarhul ecumenic este acela care caută o apropiere de Roma și tot patriarhul de la Moscova ia conducerea rezistenței împotriva catolicismului.

14. În cazul acestei catedrale, ne e greu să despărțim aportul bizantin de aportul italian. În realitate, cele două arte avuseseră aceeași origine și Veneția realizase deja o sinteză între romano-gotic și bizantin. Să comparăm, de pildă, unele fresce religioase din regiunea Veneției, mai ales acelea ale lui Giotto din capela Scrovegni de la Padova, și frescele,

în același oraș, din baptisteriul Domului, cu picturile din Mistra, Dalmația, Rusia sau Bucovina.

15. Putem compara fenomenul cu ceea ce s-a întâmplat, pe o scară mai mică în țările române, cel puțin în Valahia, după construirea de către Neagoe Basarab a bisericii de la Curtea de Argeș (nefericit restaurată la sfârșitul veacului al XIX-lea de Lecomte du Nouÿ, discipol al lui Viollet Le Duc. Turlele răsucite și ornamentația exterioară trădează influența arabo-persană. Prestigiul acestei opere, numită uneori „minunea Orientului“, va fi atât de mare, încât modelul va fi abundent — și sărăcăcios — imitat până în plin secol al XX-lea, iar peripețiile construirii ei vor intra în legendă (*Legenda Meșterului Manole*; regăsim această temă în alte țări din Europa, și până în China, pentru construirea Marelui Zid). A se vedea în această privință Mircea Eliade, *Manole et le Monastère d'Argés*, în *Revue des études roumaines*, III–IV, 1955–1956, pp. 7–28).

16. La Moscova a existat, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, un întreg cartier german, „mahalaua“ *Svoboda* — altfel spus „Slobozia“. Aici a zburdat tânărul Piotr Alekseievici, viitorul Petru cel Mare, în timpul regenței surorii sale Sofia și aici va prinde gustul lucrurilor din Occident și al modului de viață al occidentalilor.

17. Movilă sau Moghilă, neam de mari boieri moldoveni care a dat Moldovei și Țării Românești domnitori la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. Aliat cu marea nobilime poloneză, el va favoriza în Moldova influența poloneză și catolică. Reamintesc cititorului că, prin intermediul familiei Potocki și al Mariei Leszczinska, soția regelui Ludovic XV, o picătură din sângele Movileștilor curgea în venele lui Ludovic XVI, nefericitul rege ghilotinat în 1793.

18. El nu e însă primul teoretician, această onoare revenind, se pare, unui preot italian, Mauro Orbini, în cartea sa *Il regno degli Slavi* (1601). Krijaniæ, adevărat personaj romanesc, plecat la Moscova în speranța de a convinge pe țarul Aleksei Mihailovici să facă o alianță cu Papa și cu împăratul împotriva turcilor, va petrece zeci de ani în surghiun în Siberia, pentru ca, eliberat după moartea țarului, să cadă sub zidurile Vienei, în 1683, în rândurile armatei lui Jan Sobieski.

19. Vezi, mai sus, pp. 103–104.

20. Din Fanar, „ghettoul“ grec din Constantinopol. Se pare că termenul vine din francezul „fanal“ care desemna în epoca „francă“ un far plasat în acest loc, pe țărmul Cornului de Aur.

21. Începând cu această dată, se deschide pentru principatele române era zisă fanariotă (1711–1821), în timpul căreia Poarta, pierzându-și încrederea în domnitorii autohtoni, nu va mai numi în fruntea acestor

principate decât domni fanarioți sau „fanariotizați", dintre care șase sunt membri ai familiei Mavrocordat. Această eră a lăsat o amintire execrabilă în memoria populară, și istoriografia română a fost severă cu aceste familii străine venite să facă avere în țară, în puținul timp care le era acordat de stăpânii lor, sultani sau mari viziri, ale căror favoruri trebuiau neîncetat cumpărate. În o sută zece ani, cei mai întunecați din istoria țării, se perindă nu mai puțin de treizeci și doi de principi care au domnit de șaptezeci și șase de ori în unul sau altul dintre principate! Prințesa Bibescu, din familia Mavrocordat prin mama sa, a încercat, cu talentul pe care i-l cunoaștem (*La Nymphe Europe*, Plon, Paris, 1960), o apologie a fanarioților prin ceea ce s-ar putea numi o monografie poetică a Mavrocordaților. E totuși îndoielnic ca acest panegiric înflăcărat să influențeze pe istoricii de meserie — deși N. Iorga a schițat deja în acest sens o reacție împotriva judecăților prea categorice ale înaintașilor săi.

22. Să-i semnalăm, printre precursori, în primul rând pe cancelarul țarului Aleksei, Artemon Sergheievici Matveiev (unchiul Nataliei Narâșkina, care va fi mama lui Petru cel Mare și care el însuși era căsătorit cu fiica unui imigrant scoțian, Hamilton); apoi, pe prințul Vasili Galițân, un timp principal ministru al regentei Sofia, ulterior exilat de aceasta. Vărul său, Dmitri Galițân, mare-cneaz de Kiev, mare bibliofil, teoretician politic, va muri în închisoare sub domnia țarinei Ana.

23. Vom vedea mai departe în ce măsură proverbul „nu haina face pe om" este fals în viața popoarelor.

24. Fiu al lui Dimitrie Cantemir și al unei Cantacuzine; va muri în 1743 la treizeci și patru de ani. A fost ambasador al Rusiei la Paris și Londra.

25. Un prim pas fusese făcut la 30 august 1721 prin semnarea păcii de la Nystad, care consacra victoria Rusiei asupra Suediei după un duel care durase mai mult de douăzeci de ani. Dar nu era vorba încă decât de un război local pentru a asigura accesul Rusiei la mare. Totuși, este simbolic faptul că la 22 octombrie 1721, în noua Catedrală a Sfintei Treimi, Petru cel Mare, împotriva părerii unora dintre consilierii lui (inclusiv a lui Cantemir), a luat titlul de „împărat al tuturor Rusiilor" și nu pe acela de împărat al Orientului.

26. Unii contemporani nu s-au înșelat în această privință. Iată scrisoarea pe care i-o adresa la 25 aprilie 1760 ministrului francez de externe, ducele de Choiseul, ministrul danez al afacerilor străine, contele Bernstorff (danezul încerca să-l convingă pe francez să iasă din alianța pe care o semnase Franța cu Rusia în 1756 împotriva Prusiei): „Rusia e o teroare pentru toate națiunile civilizate de care se apropie. Ce limite

s-ar putea pune vreodată cupidității unei națiuni destul de numeroase pentru ca pierderea oamenilor să n-o afecteze, și destul de săracă pentru a fi obligată să caute la altul ceea ce nu are la ea acasă; unei națiuni dure și războinice care n-are nici moravuri, nici legi, nici plăceri care să poată s-o îmblânzească, s-o oprească sau să o rețină; care nu recunoaște drept regulă decât voința unuia singur; care nu se teme de nici o altă putere; care, în sfârșit, poate să-și cucerească toți vecinii, încredințată că nici unul dintre ei nu poate face același lucru cu ea?... (Dacă o soartă nefericită vrea ca Prusia să cadă în mâinile rușilor), aceștia, predispuși de acum încolo să participe direct și imediat la afacerile Germaniei, ar arăta Europei mirate, în urma unui război întreprins pentru menținerea libertății și a liniștii publice, o putere incomparabil mai înspăimântătoare decât aceea care s-a vrut să fie doborâtă..." (citat de contele de Montbas, ministru plenipotențiar, comunicare la Academia de Științe Morale și Politice, 28 mai 1956: *À propos d'un bicentenaire: le premier traité de Versailles (1 mai 1756)*, în *Revue des travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques*, 1956, semestrul I, pp. 179 și urm.). Scrisoarea contelui Bernstorff, de o extraordinară luciditate politică, se poate citi după mai bine de două sute de ani ca și când ar fi vorba de istoria contemporană a Europei.

27. Apartenența Uniunii Sovietice la „clubul" afro-asiatic a fost contestată nu numai din cauză că URSS nu este într-adevăr o putere asiatică și nici pentru că membrii „clubului" țin să păstreze echilibrul între cele două superputeri — ostilitatea celor mai mulți dintre ei față de SUA fiind suficient de explicită ca să nu se încurce în asemenea calcule politice —, ci în primul rând pentru că ei simt confuz că de acum încolo Rusia face parte integrantă din lumea occidentală. Nu face parte din lumea lor.

28. Există o altă influență târzie a Bizanțului asupra Occidentului, aceea exercitată foarte recent de Biserica din Orient asupra Bisericii catolice, și dorința acesteia de a favoriza Unirea n-ar fi suficientă pentru a o explica: e perceptibilă în arta Bisericii, în revenirea la unele rituri vechi, în adoptarea limbilor vernaculare în liturghie și, pe scurt, într-o întreagă serie de reforme propovăduite Conciliul Vatican II.

Civilizația occidentală

Națiunile membre ale civilizației bizantine apar astfel ca primele națiuni ale lumii contemporane convertite de bună voie la civilizația occidentală. Procesul, care a durat în jur de două secole și jumătate și care astăzi este practic încheiat, ne va furniza exemple prețioase pentru studiul, în general, al fenomenelor de aculturare (sau de contact între civilizații), deși o filiație comună ambelor civilizații, o anumită înrudire etnică și apartenența la aceeași religie falsifică puțin problema.

Să vedem acum perioadele pe care le putem distinge în evoluția civilizației occidentale, înainte de a examina cazul civilizației arabe, mai în vârstă cu câteva secole.

Am schițat această „periodizare“, cu titlu de exemplu, la începutul părții întâi.[1]

Să reluăm aici marile faze ale ciclului occidental. Primul contact al barbarilor germani cu Roma datează de la sfârșitul secolului al II-lea î. Hr., când cimbrii și teutonii înving de mai multe ori armatele romane înainte de a fi zdrobiți de Marius și Catulus în 101; dar cred că aceste contacte ostile, ca și incursiunea lui Caesar pe malul drept al Rinului nu pot să fie considerate ca un început de aculturare, și nici luptele defensive pe care Marcus Aurelius și succesorii lui nemijlociți au trebuit să le susțină împotriva primilor germani veniți din est, cvazii și marcomanii. Într-adevăr, doar când unele popoare germanice vor fi fost admise, de voie sau de nevoie, dincoace de hotarul roman (*limes*) în a doua jumătate a secolului al IV-lea, putem vorbi de un contact direct și continuu. Mai întâi, vor fi francii salieni instalați de Iulianus la gura Rinului (357–358), apoi goții, admiși de Gratianus și Theodosius după dezastrul de la Adrianopol, unde a pierit Valens (378),

în sudul Dunării, la cealaltă extremitate a *limes*-ului european. Dar aceste concesii, la urma urmelor limitate, vor fi curând urmate de multe altele. Deja, înainte de a fi instituit sistemul *foedus*-ului, din ce în ce mai mulți barbari fuseseră angajați ca mercenari în armatele romane. Ei vor juca un rol considerabil. Unii, ca vandalul Stilicon, vor accede până la cele mai înalte demnități militare și se vor alia cu familia imperială. La mijlocul secolului al V-lea, francii, vizigoții, burgunzii, herulii și vandalii vor fi practic stăpânii Imperiului roman de apus, și tocmai cu ajutorul câtorva contingente germane Aetius, „ultimul dintre romani“, îi va izgoni din Gallia pe hunii lui Attila. Perioada care se scurge de la instalarea francilor în Batavia până la Codul de legi al lui Alaric (506), adică un secol și jumătate, reprezintă prima fază a aculturării germanilor în Occident. La sfârșitul ei, barbarii dețin puterea nu numai de fapt, ci și de drept. Totuși, populațiile nu s-au contopit încă, după cum o dovedește diversitatea codurilor de legi. Procesul va cere mai multe secole. Căsătoriile mixte vor favoriza fuziunea, ca și întrebuințarea latinei bisericești și de cancelarie. Dar e neîndoielnic că dozajul de sânge german nu va fi același în diferitele provincii, în Italia, în Galla, în Peninsula Iberică. Chiar în Gallia, infiltrarea germană a fost mult mai masivă în nord și nord-est decât în sud, după cum o dovedesc astăzi încă datele lingvistice și antropologice. Pentru a reveni la mărturiile din domeniul dreptului, e semnificativ să constatăm că, atunci când în secolul al X-lea unificarea dreptului barbar și a dreptului galo-roman va fi fost realizată, în sud a predominat dreptul roman, în timp ce în nord dreptul cutumiar de origine germană a fost probabil dominant. Poate că trebuie să acceptăm data de 842, anul *Jurământului de la Strasbourg*, primul document scris în franceza medievală, ca marcând sfârșitul perioadei larvare.[2] O nouă civilizație iese din crisalidă.

De la mijlocul secolului al V-lea, când Imperiul roman de apus cade în anarhie, fărâmițându-se definitiv, și până la începutul secolului al XI-lea, Occidentul, odinioară unificat, înfloritor și acoperit de monumentele unui stil unitar, cunoaște într-adevăr o epocă întunecată, *a dark age*. Putem spune că, exceptând scurta perioadă a „renașterii carolingiene“, mândrul edificiu roman s-a năruit în întregime: organizarea politică este fragmentată în regate dominate

de minorități de origine barbară, economia este pretutindeni redusă la „ținuturile“ din jurul „burgurilor“, justiția este primitivă, moravurile brutale, confortul rudimentar, științele cad în uitare, filozofia și literatura sunt plăpânde, pentru a nu spune inexistente, artele se mulțumesc să repete timid modelele romane, paleocreștine sau bizantine. Istoricii artei nu găsesc nici măcar termenul potrivit pentru a desemna stilul sau stilurile care anunță stilul romanic. Chiar renașterea carolingiană se încheie brusc, probabil din cauza ultimului și teribilului val barbar, al normanzilor, care a fost mult mai devastator decât precedentele și care încheie sau precipită procesul de fragmentare feudală odată cu ruina economică a satelor și regruparea populațiilor în jurul punctelor fortificate.

Brusc, la începutul secolului al XI-lea, la puțin mai mult de două secole după convertirea forțată a saxonilor și la puțin mai mult de un secol după sedentarizarea nou-veniților scandinavi în Normandia, asistăm la o extraordinară efervescență. Regatele creștine din Spania încep *Reconquista*; baronii „franci“ (și normanzi) pleacă să cucerească Sicilia, Italia, Anglia și atacă lumea musulmană în inima Orientului, copleșind Imperiul bizantin; germanii încep *Drang nach Osten*. Față de Bizanț și de lumea arabă, cruciații par încă barbari prin asprimea moravurilor lor, dar sunt barbari care construiesc deja catedrale.

Evoluția artei — în special a arhitecturii — ne va servi și aici drept fir călăuzitor. Atât în artă, cât și în politică, civilizația occidentală ne oferă cel mai larg evantai de creații și cel mai mare număr de „centre de greutate“ succesive din toată istoria civilizațiilor. Fenomenul se datorează probabil întinderii ariei sale și marii varietăți a componentelor sale etnice. Am relevat deja un fenomen asemănător în Orientul Mijlociu. La cealaltă extremă, exemplele sunt: Egiptul, China și Creta, iar la mijloc am avea civilizațiile indiană, greco-romană, arabă, bizantină și cele două civilizații precolumbiene. În interiorul fiecărei civilizații — voi reveni asupra acestui lucru mai târziu —, energia creatoare se mută cu timpul și formează focare succesive, vârtejuri care se deplasează. Să le numim „centre de civilizație“, sau „culturi“ sau, după expresia lui Philip Bagby, „subcivilizații“. La o scară mai mică, ele prezintă similitudini de evoluție cu civilizațiile globale.

Ca în cazul civilizației bizantine care înflorește în zona cea mai apropiată de focarul vechii civilizații căreia îi succedă, adică în Tracia și Asia Mică, și nu în Grecia continentală și nici în țările slave târziu asimilate, civilizația occidentală înflorește în zonele de amalgam optim, adică acolo unde elementul celtic, iberic și germanic s-a aflat în contact cu Roma de cel mai mult timp: nordul Italiei, Spania, Franța și Valea Rinului.[3] Astfel, prima mișcare literară din Occident apare în sudul Franței. De asemenea, leagănul artei romanice se află în centrul Franței, probabil în Auvergne, și cu toate că acest stil, a cărui extindere a fost favorizată de acțiunea ordinelor monastice și de mobilitatea meșterilor, s-a impus rapid într-o mare parte a ariei Occidentului, în nordul Franței, în nordul Italiei, în Spania, Germania și Anglia, putem afirma că în Franța el a progresat de la sud la nord și că provinciile sale predilecte sunt provinciile cu o puternică predominanță galo-romană sau iberică: Auvergne, Limousin, Anjou, Touraine, Poitou, Angoumois, Provence, precum și sud-vestul Franței și Catalonia. Invers, faza următoare, aceea a artei gotice, înflorește în zone mai puternic germanizate, în Île-de-France și în Normandia, sudul Franței fiind lent și reticent în a o accepta, în vreme ce Italia nu o va adopta decât târziu, cu excepția Siciliei și a sudului peninsulei, unde va fi importată de dominatorii normanzi.

Arta romanică, în pofida netăgăduitei ei originalități, este încă puternic tributară artei greco-romane, artei bizantine și pe alocuri artei arabe. Influența ultimei, cu excepția Siciliei, unde este profundă, se manifestă, în general, numai în arta ornamentală. Influența bizantină a fost mai profundă și mai durabilă, mai ales în pictură, în mozaic și în artele minore, și, în sfârșit, în vitraliu, această ramură atât de caracteristică artei occidentale medievale. Ea va rămâne mult timp vie în planul bazilicilor și de asemenea în basorelief, unde transmite vechea moștenire babiloniană. Figurile capitelurilor romane, monștrii, leii, taurii, berbecii și grifonii, vin direct din vechea civilizație a Orientului Mijlociu. Niciodată nu se va spune suficient: dintre toate influențele suportate de Evul Mediu occidental, aceea care, în definitiv, este preponderentă este influența Iranului part și sassanid. S-a exercitat sub diverse forme și a apucat pe mai multe căi, care uneori se întâlnesc sau se confundă:

aceea a imaginarului creștin primitiv, încă apropiat de arta elenistică, dar deja puternic impregnat de influențe semite și iraniene; aceea a artei bizantine, care se desfășoară de-a lungul secolelor, pătrunzând mai ales prin intermediul artelor minore, tapiserie, fildeș, orfevrărie; aceea a costumului și a artizanatului „barbar“ sau gotic, la originea cărora se află sarmații, rude apropiate ale parților și imitatori ai acestora. Nu trebuie să uităm că și costumul și echipamentul de război medieval vin de la parți și sarmați. Cavalerul part îmbrăcat în zale de pe inscripțiile de la Dura Europos[4], sau războinicii sarmați din picturile funerare din Panticapeea, în Crimeea[5], seamănă atât de mult cu cavalerii bătăliei de la Hastings din faimoasa tapiserie de la Bayeux, încât ar putea fi confundați. Statuile și gisanții catedralelor gotice nu-l reprezintă pe prințul sau pe cavalerul medieval după imaginea lui Traianus sau Marcus Aurelius, ci după imaginea regelui perșilor, așa cum apare ea mai ales în statuia colosală a lui Șapur I din grota de la Bișapur, în sudul Iranului. (Hazardul care a spart globul de deasupra coroanei regelui, pentru a nu lăsa decât coroana deschisă, accentuează și mai mult apropierea.)[6] Și, mai ales, *Hristos, așezat pe tron într-o atitudine hieratică, așa cum este reprezentat pe arcul portalurilor romanice, ca și în mozaicurile bizantine, este un rege sassanid pe tronul său*. Cum scrie Roman Ghirshman (*op. cit.*, p. 305), „exemplul dat de imaginea Regelui Regilor, înconjurat de demnitarii săi, va servi drept model artiștilor bizantini pentru a crea imaginea lui Hristos triumfător, locuind printre ierarhiile cerești“.[7]

Într-un punct al ariei occidentale, influența orientală e posibil să fi apucat pe altă cale: aceea a artei etrusce. S-a remarcat că sculptorii toscani din Evul Mediu reiau adesea motive din arta tombală etruscă pe care o aveau sub ochi.[8] În domeniul sculpturii și al arhitecturii, elementele greco-romane care au supraviețuit sunt mult mai marcate în Occident decât în Grecia și în întreaga zonă bizantină, ceea ce confirmă ideea noastră despre influența mai târzie, și mai puțin profundă, a Orientului asupra jumătății vestice a Imperiului roman.

Dar domnia stilului romanic este la urma urmei scurtă, cel puțin în Franța. Și, în pofida perfecțiunii pe care a atins-o, el rămâne, la scara civilizațiilor, ca un stil de tranziție care nu va face decât să

deschidă calea celui mai reprezentativ stil pentru sufletul occidental: stilul gotic. La mai puțin de un secol și jumătate după primele sale manifestări, apar semnele unei arte noi, mai zbuciumate, mai „aeriene“, care rupe categoric cu tradiția mediteraneană.

Mai mult decât arta romanică, arta gotică este o artă franceză sau, să zicem, o artă franco-normandă, o artă din „Neustria“, și înflorirea ei coincide cu momentul de dinamism maxim al elementului franco-normand (cucerirea Angliei, a Siciliei și a sudului Italiei, cruciadele, războiul împotriva ereziei cathare). Ea iradiază din Île-de-France și din „domeniul regal“ al dinastiei capețiene, și, fapt remarcabil, lucrul se petrece nu numai la începuturile sale, ci și de-a lungul întregii durate a „elanului său vital“. Regăsim o inițiativă franceză în fiecare dintre fazele artei gotice, în fiecare dintre reînnoirile sale.

Din Île-de-France, goticul trece în Normandia și în posesiunile regilor angevini din Anglia. Aceștia vor rivaliza în măreție cu regii Franței în toată întinderea vastelor lor domenii, fără să ajungă totuși să le smulgă întâietatea. Dar ceea ce ne interesează aici, încercând să localizăm centrele de iradiere ale unui stil și zonele lor de expansiune, e mai ales stabilirea legăturii care poate să existe între înflorirea lui și mentalul colectiv. Istoricii artei au prea mult tendința să acorde o importanță decisivă descoperirilor tehnice, ca și când acestea ar avea propriul lor dinamism. Or, nu e oare remarcabil să constatăm că unele dintre elementele arhitecturale considerate a fi caracteristice pentru viitoarea artă gotică, arcul *brisé*, ferestrele ogivale, în calitate de descoperiri tehnice, apar oarecum la întâmplare, mai întâi în sudul Franței și în Lombardia? Arcul butant nu este nici el o invenție din Île-de-France. Totuși, aceste descoperiri nu „fac școală“ acolo unde apar. La fel, un secol mai târziu, când goticul va fi în plină expansiune, nu din ignoranță Italia și sudul Franței îl vor respinge. Fenomenul este mai profund. În nordul Franței, e vorba de o aspirație spre alt univers de forme, expresie a unui univers mental diferit, a unei tendințe spre spațiul infinit, tendință care, câteva secole mai târziu, își va găsi expresia supremă în marea muzică polifonică. Arhitectura romanică este încă o arhitectură terestră, unde volumele își păstrează greutatea, trăgându-și frumusețea din echilibrul for-

melor. Arhitectura gotică este o arhitectură a spațiului aerian care își caută frumusețea în lumina și elanul lui. Caracteristică în această privință îmi pare a fi dezvoltarea vitraliului sau mai exact „alunecarea“ de la fresca de origine bizantină, încă frecventă în bisericile romanice, la vitraliul gotic. Primele vitralii ale epocii romanice sunt încă simple icoane, cu o tehnică nouă. Puțin câte puțin, ele se însuflețesc și se luminează; în primul rând, ele se lărgesc, locul lor devine preponderent și, pe măsură ce perfecționarea arcurilor butante autorizează deschideri din ce în ce mai vaste, ele domină suprafețele murale. Astfel se trece imperceptibil de la pictura murală într-o atmosferă de penumbră, adică de la o artă orientată spre interior, spre replierea asupra ei înseși, la o artă a luminii, condusă spre exterior, spre spațiu.

După o scurtă perioadă de gestație, în domeniile franco-normande, arta gotică pătrunde puțin câte puțin în toată aria occidentală. Ea se răspândește, odată cu cruciații și cuceritorii normanzi, până în tărâmurile bizantine și musulmane. Dar succesul și originalitatea ei variază în funcție de zonele de cultură pe care le cucerește. Cele mai frumoase rezultate în afară le are în Anglia regilor angevini. Ea pătrunde de asemenea cu ordinele mânăstirești în tărâmul renan, în Italia, în Spania — mai ales în Catalonia, la Santiago de Compostela, unde pelerinii francezi vin în număr foarte mare. După zdrobirea ereziei cathare, baronii din nord o impun — de altfel superficial — în sud, unde au devenit noii seniori. Misionarii englezi și negustorii orașelor hanseatice o importă în Scandinavia; francezii în Boemia. Ciudat e că această artă, supranumită mai târziu „gotică“, va avea cele mai mari dificultăți de a se impune tocmai în Germania. Acolo, arta romanică va rămâne vie mai multă vreme. Să atribuim oare această rezistență influenței italiene? Sfântul Imperiu Romano-German, atașat de amintirile carolingiene, este încă axat pe Italia și gelos pe tot ceea ce vine din regatul Franței. Dar când țările germane vor fi în cele din urmă cucerite, arta gotică, în arhitectură, va cădea ușor în formele extreme ale stilului flamboiant, în timp ce sculptura va anunța, dincolo de Renașterea antichizantă, mișcarea, „verismul“ tragic — și de asemenea, uneori, grația searbădă a barocului. În Italia, influența gotică este și mai târzie, și mai superficială, și, fapt caracteristic, ea atinge mai

puțin arhitectura bisericească (Domul din Milano este la urma urmei o excepție) decât arhitectura civilă. Goticul își pierde prin aceasta o mare parte din semnificație. El încetează de a mai fi o formă de dialog cu Dumnezeu pentru a deveni o simplă ornamentație profană. Il Campo din Siena ilustrează perfect acest lucru, simbolizând în același timp transformarea economică și socială care anunță sfârșitul Evului Mediu: marii negustori iau locul seniorilor și călugărilor.

Secolul al XIII-lea e încă un secol francez, secolul Catedralei din Reims, secolul Universității din Paris și al lui Ludovic cel Sfânt. Dar deja dincolo de Alpi mijesc timpuri noi. De-a lungul a două secole, Italia va fi centrul lumii occidentale. Timp de două secole, Italia — mai exact jumătatea nordică a peninsulei — va cunoaște o atât de mare explozie de vitalitate, un atât de mare clocot de energie creatoare și atât de multe capodopere încât s-ar zice că nu putem găsi un exemplu de o bogăție comparabilă în toată istoria umanității. Aparent, preponderența italiană în acest interval de timp nu se manifestă decât în domeniul spiritului. Dacă ținem seama de influența politică a papalității și de puterea economică — și uneori și militară — a talasocrațiilor venețiană și genoveză, ca și a marilor centre comerciale ca Florența și Milano, nu este excesiv să afirmăm că, în această perioadă, Italia este de asemenea centrul politic al Europei. Din păcate, structura și dimensiunile unităților sale, ca și rivalitățile lor neîncetate îi vor limita câmpul ambițiilor, făcând din ea o pradă ușoară pentru cele două mari monarhii care apar la sfârșitul secolului al XV-lea, pe de o parte Spania, care și-a realizat unitatea, iar pe de altă parte Franța, care iese din lunga noapte a Războiului de o sută de ani. Dar Europa modernă s-a născut în Italia.

O serie de fenomene precedă și însoțește această alunecare a centrului de gravitație al lumii occidentale de la Franța spre Italia. Cruciadele i-au sărăcit pe baronii „franci“, permițând în schimb avântul comercial al porturilor și orașelor italiene. Unei economii esențial agricole, în care bogatele zone rurale din Franța dețineau primul loc, îi succedă o economie comercială unde tonul este dat de cetățile maritime și bancherii „lombarzi“. O serie de calamități naturale, în preajma secolului al XIV-lea, ciumă și epidemii

de tot felul după neîncetate războaie, antrenează în Franța o vizibilă scădere demografică și o sărăcire a satelor, care va continua să se agraveze în timpul Războiului de o sută de ani. Dar nu aceste fenomene parțial fortuite încercăm să le elucidăm aici. Să ne mulțumim pur și simplu să constatăm că noua civilizație care s-a ivit mai întâi din „*dark age*“ în Franța caută în prezent noi forme în Italia. După aproximativ opt secole de la descompunerea Imperiului roman, nordul și centrul Italiei redevin principalul focar al civilizației.

Ciudat, acela pe care-l putem considera primul „geniu“ al Renașterii italiene este un străin, Frederic II de Hohenstaufen, acest seminormand crescut în atmosfera cosmopolită și liberală din Palermo la cumpăna decisivă a secolului al XIII-lea, unde pentru prima oară Occidentul și Antichitatea, islamul și Bizanțul se topesc într-o armonioasă sinteză în artă și în speculația intelectuală. Influența lui a fost considerabilă în mutația spirituală care afectează de acum încolo Occidentul, atât în filozofie și știință, cât și în arte. Dar nu Sicilia va fi aceea care va vedea înflorirea noilor forme. Dominațiile și influențele s-au succedat aici (greacă, romană, sarazină, bizantină, franco-normandă, spaniolă), fără să se ajungă la scoaterea vechiului fond autohton din letargia lui de mai multe ori milenară.

Miracolul se va realiza ceva mai la nord, în Toscana, în acest vechi domeniu al etruscilor; și sculpturile din amvonul Baptisteriului de la Pisa datorate dălții lui Nicola Pisano (1260) pot fi considerate ca prima operă antichizantă a Renașterii italiene. Abia se încheiase construirea Catedralei din Reims. Tot în Toscana se naște pictura nouă, la cumpăna decisivă a secolului al XIV-lea, odată cu florentinii Cimabue și Giotto, și cu Simone Martini din Siena, care pictează în stil antic pentru Papii din Avignon. Dar pictura se va elibera mai lent de formele vechi. Avântul ei va fi cu atât mai remarcabil. *Ea va deveni expresia privilegiată a artei occidentale în acest moment al evoluției ei.* Această întârziere poate fi atribuită relativei sărăcii a modelelor antice pe care oamenii Renașterii le aveau sub ochi (fără să mai ținem seamă de faptul că pictura n-a fost niciodată expresia privilegiată a artei antice), în vreme ce descoperirea, sau redescoperirea, arhitecturii, sculpturii și

cu atât mai mult a gândirii și științei din Antichitate era pentru ei o revelație exaltantă. Nu e lipsit de interes să notăm în treacăt: *cele două domenii unde creația occidentală a fost cea mai bogată și mai inovatoare, pictura și muzica, nu datorează nimic, sau foarte puțin, influenței exercitate de Antichitate.*

Poate că e locul să deschidem o paranteză. Spengler și Toynbee insistă amândoi asupra iluziei oamenilor Renașterii, care, în admirația lor exagerată pentru Antichitate, își închipuiau într-adevăr că reînviau arta Romei și a Greciei, în vreme ce ei creau o artă complet nouă, reflex al unei viziuni asupra lumii fundamental diferite de aceea a omului antic. Dacă ar fi să le dăm crezare, nimic n-ar fi filtrat din *sufletul* (*psyché*) antic în creațiile omului occidental al Renașterii. Crezând că se inspiră din modele antice, Michelangelo este deja omul „faustian“ care avea să se dezvolte în baroc. Marile monumente ale Renașterii, chiar cele mai antichizante, rămâneau, cu domurile lor și cu decorația lor exuberantă, funciar străine de viziunea antică asupra lumii (*Weltanschauung*). Cât despre știința modernă, care urma să-și ia avânt odată cu descoperirea numărului funcție și a calculului diferențial, se afla la antipozii gândirii antice.

Aceste afirmații sunt prea categorice. Există cel puțin o ramură a artei occidentale, arhitectura, unde influența antică a fost determinantă și a sfârșit prin a se incorpora orizontului cotidian al omului occidental, temperând sau sufocând periodic toate încercările „barocului“ sau ale „romanticului“. Dacă am admite împreună cu Spengler și Toynbee că doar barocul, după gotic, era în descendența firească a spiritului occidental, atunci am ajunge să considerăm că Sagrada Familia a lui Antonio Gaudí din Barcelona este ultima expresie a artei occidentale! Or, aproape pretutindeni, Occidentul a reacționat diferit. Urmând Italia și apoi Franța (rolul palatului Versailles a fost probabil capital în această propagare), neoclasicismul s-a răspândit în întreaga lume occidentală, inclusiv în Rusia și Statele Unite. Nu putem să nu ținem seama de faptul că această artă oficială a modificat profund și pe termen lung gustul omului occidental până într-o epocă foarte recentă, chiar la popoarele aparent mai puțin dispuse s-o asimileze, ca germanii, anglo-saxonii sau rușii.[9] Fie că e vorba de Londra sau

de Berlin, de Washington sau de Sankt Petersburg, arhitectura oficială a capitalelor occidentale este neoclasică. În vechile reședințe administrative ale Imperiului țarist regăsim pretutindeni, din Polonia în Armenia sau din Finlanda în Basarabia, aceleași construcții neoclasice sobre și elegante, atât de străine de tradiția artistică rusă (de unde acest caracter puțin artificial al artei oficiale relevat deja de Custine). Neoclasicismul este de asemenea pronunțat la cealaltă extremitate a lumii occidentale, în Statele Unite, unde nu numai monumentele capitalei, dar și plăcutele reședințe din provincie conservă cu grijă colonadele și frontoanele împrumutate de Renaștere de la Antichitate. Avem aici un fenomen prea generalizat pentru a nu fi considerat ca unul dintre rezultatele de adâncime ale pasiunii antichizante a oamenilor Renașterii.

Există o altă trăsătură esențială a artei occidentale, care pare să se datoreze influenței antice: perspectiva în pictură. Ea nu e direct inspirată din pictura antică. Avem de-a face cu o „invenție“ proprie omului occidental, însă probabil inspirată din ordinea arhitecturală antică. Ea domină în întregime marea perioadă a picturii occidentale, de la Renaștere[10] până la revoluția actuală, care se manifestă mai întâi la Cézanne și Gauguin. Voi avea ocazia să revin asupra acestei chestiuni.

Odată făcută această rezervă, nu e mai puțin adevărat că, la sfârșitul Renașterii, artele plastice se îndepărtează din ce în ce mai mult de idealul clasic. Fie că acceptăm explicațiile lui Spengler și ale lui Toynbee, fie că admitem recurența ciclurilor lui Sorokin, faptul este de netăgăduit. De altfel, dacă noul stil înflorește în Italia, leagănul Renașterii, el își găsește curând un teren favorabil în imensele domenii pe care Habsburgii le-au reunit fortuit sub coroana lor în secolul al XVI-lea. (Mai puțin în Țările de Jos decât în țările germane și în Peninsula Iberică.) La drept vorbind, în secolul al XVI-lea, parțial grație eclipsării relative a Franței, care era sfâșiată de războaiele religioase, *centrul de gravitație al Europei s-a deplasat spre Spania*.

Mergând odată cu *Reconquista*, ascensiunea Spaniei a fost lentă, dar continuă — totuși cu o „întrerupere de creștere“ în secolul al XIV-lea datorată în primul rând imperfecțiunii instituțiilor politice și urmărilor ei.

Regatul aragonez (de fapt mai ales elementul catalan) a devenit în Mediterana un concurent primejdios pentru republicile maritime italiene. Curând, într-un elan care va rămâne una dintre marile epopei ale Istoriei Universale, portughezii și spaniolii, profitând de câteva inovații capitale în tehnica navigației, pleacă pe ocean ca să descopere lumea și apoi ca să cucerească noi continente. Dacă adăugăm la această expansiune fără precedent, generatoare a unui imens orgoliu, faptul unei lungi coabitări cu musulmanii și evreii, care a permis o fecundă compenetrare a trei culturi — coabitare cel mai adesea pașnică, în ciuda „războiului sfânt“ endemic —, vom înțelege că Spania și Portugalia se aflau în acest moment al Istoriei în avangarda civilizației europene. Printr-o contradicție dialectică, fanatismul care a condus Spania la intoleranță și la nemiloasa suprimare a islamismului și a iudaismului iberic a fost, totodată, unul dintre primii factori ai măreției hispanice și una dintre cauzele principale ale rapidei sale scleroze.[11] O altă cauză a decadenței a fost chiar succesul cuceririi Lumii Noi. Cucerire care duce la o exploatare istovitoare, fără o concomitentă dezvoltare economică a coloniei sau a metropolei. Spania sărăcește chiar datorită bogăției sale factice, în vreme ce în restul Europei Occidentale, în Anglia, în Țările de Jos, în Germania, acționau fermenții care urmau să dea naștere noii Europe economice și politice. Spania se va închide, puțin câte puțin, într-o splendidă izolare, într-o lentă secătuire. Dar la mijlocul acestui deșert se va ivi într-o zi un titan: Goya.

Să revenim la evoluția artelor. De-a lungul secolului al XVII-lea și al unei părți din secolul al XVIII-lea, barocul este rege (în privința sculpturii, trebuie să remarcăm că modelele antice de care artiștii Renașterii se atașaseră erau nu atât cele ale „marelui secol“, secolul lui Pericle, cât cele ale epocii elenistice, ea însăși întrucâtva „barocă“).

Cred însă că ar fi o eroare pentru istoricul civilizațiilor să-și centreze atenția, în acest stadiu al civilizației occidentale, asupra artelor plastice. Din acest unghi de vedere, secolul al XVII-lea este o perioadă confuză, încâlcită, grandilocventă și, cum ne place să spunem astăzi, lipsită de „autenticitate“. În Italia, la Praga, în toate domeniile Habsburgilor din Germania, Spania, Mexic, ce

proliferare a decorului gratuit, a gestului inutil! Ce distanță parcursă de la Mantegna la Guido Reni și de la Catedrala din Lerida la altarul Bisericii San Esteban din Salamanca! Dacă rămânem la artele plastice, mai ales în Italia, secolul al XVII-lea, în raport cu secolele precedente, oferă deja simptomele unei epoci decadente.[12]

Dar aici trebuie să facem două remarci esențiale:

— în primul rând, noi genuri înlocuiesc parțial artele plastice;
— pe urmă, centrul de gravitate al Europei se deplasează din nou spre Franța și de acum încolo „pulsul" civilizației occidentale trebuie luat la Paris.

Pictura și sculptura, fără să înceteze să dea capodopere, au încetat să fie modurile privilegiate de expresie ale acestei civilizații; alte două genuri preiau ștafeta, unul pentru o perioadă limitată: tragedia, altul pentru multă vreme: muzica polifonică. Perioada de înflorire a tragediei în Occident, ca în cazul Greciei, este de foarte scurtă durată; în realitate, de la Lope de Vega, Shakespeare și Calderón, la Corneille și Racine, de-abia avem un secol. O a doua înflorire, de o amplitudine mai mică, are loc la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, odată cu romanticii germani și apoi cu romanticii francezi — în sfârșit, o ultimă înflorire, și mai redusă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, la periferia Europei (Scandinavia cu Ibsen și Strindberg și Rusia cu Cehov). Cu alte cuvinte, în afară de secolul care se scurge de la Shakespeare la Racine, tragedia este un gen secundar în civilizația occidentală.[13] Locul ei va fi luat puțin câte puțin de un gen nou: romanul. Ieșit din romanul cavaleresc, el devine roman psihologic în secolul al XVII-lea când dă cel puțin o capodoperă, *La princesse de Clèves*, se dezvoltă în secolul al XVIII-lea în Franța, Anglia și Germania și își atinge maxima înflorire în secolul al XIX-lea în Franța și Rusia. El pare să fie astăzi în decadență în pofida enormei proliferări, cu excepția, poate, a țărilor anglo-saxone.

Alt gen privilegiat de expresie care se dezvoltă în secolul al XVII-lea, veritabilă invenție a civilizației occidentale, este muzica polifonică. Și ea se naște în Italia, în cursul secolului al XVI-lea, pentru a ajunge la punctul de perfect echilibru în secolul al

XVIII-lea în țările germane. Între apariția înnoitorilor și deplina dezvoltare a noii arte se scurg o sută cincizeci-două sute de ani (Palestrina se naște în 1525, Monteverdi în 1567, Bach și Haendel în 1685, Haydn în 1732, Mozart în 1756). O perioadă de „incubare“ cu o durată asemănătoare fusese necesară înfloririi marii picturi occidentale (Giotto născut spre 1276, Da Vinci în 1452).

A doua observație: în secolul al XVII-lea, centrul de gravitație al Occidentului se deplasează din nou spre Franța. Franța lui Richelieu și a lui Ludovic XIV strălucește atât de intens, încât celelalte focare ale civilizației occidentale sunt eclipsate pentru mai multe generații. Or, în Franța, chiar în epoca în care în alte părți înflorește barocul cel mai extravagant, un anume simț al măsurii împiedică artele plastice să ajungă la excese, așa cum s-a întâmplat în Italia, în Spania și în țările germane.

Dintre toate focarele de cultură ale civilizației occidentale, dintre toate subcivilizațiile care o constituie, numai Franța a fost de mai multe ori centrul de gravitație al ansamblului — oferind astfel o anumită analogie cu Babilonia din cadrul civilizației Orientului Mijlociu. Atât din punct de vedere politic, cât și din punct de vedere spiritual, se pot distinge trei epoci în care Franța dă tonul, de fiecare dată animată de un nou ideal: din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, de la mijlocul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea și, în sfârșit, în epoca revoluționară, de la 1789 până la 1848. Aceste două ultime faze, deși sunt foarte diferite în orientarea lor, sunt în realitate legate dinamic. Căci Revoluția franceză (ar trebui să spunem „revoluțiile“ dacă ținem cont de efectul contagios al răzmerițelor din 1830 și 1848) n-ar fi avut niciodată imensul ecou pe care l-a avut în lume, dacă Franța n-ar fi fost de un secol și jumătate modelul Europei. La fel, avântul demografic al Franței până la sfârșitul secolul al XVIII-lea, relativa ei prosperitate economică, întâietatea ei în științe, excelența organizării ei militare sunt toate, n-ar trebui să uităm acest lucru, moștenite de la Vechiul Regim. Admirabilul instrument de război pe care îl va manevra Napoleon nu este o pură creație a geniului său.

Un alt fapt se impune observatorului simultan cu constatarea acestei remarcabile vitalități a „ansamblului Franța“: în toată is-

toria Occidentului, Franța oferă paleta cea mai completă de creații spirituale. Deși poporul ei nu a dat dovadă de excepționale înzestrări în vreun domeniu particular, ca muzica, poezia, pictura sau speculația filozofică, el a reușit să exceleze în toate domeniile. Dintre toate țările Europei, numai Franța ar putea să fie aleasă într-o zi pentru a prezenta viitoarelor neamuri cel mai complet tablou al creațiilor geniului occidental.

S-ar putea propune numeroase explicații pentru această uimitoare reușită: o națiune înzestrată și ingenioasă, un sol generos, un climat temperat, dimensiuni ideale pentru o unitate politică aflată la această vârstă a civilizației, o situație geografică jumătate continentală, jumătate maritimă, suficient de continentală, pentru ca Franța să fi fost implicată în toată istoria Europei, dar nu suficient pentru ca să riște să fie zdruncinată de invazii succesive; suficient de maritimă pentru a fi deschisă lumii, dar nu suficient pentru a rămâne vreodată izolată de restul continentului.[14] N-aș vrea să rețin aici decât un singur considerent: dintre toate marile țări europene, Franța este aceea care a reușit miracolul celei mai mari coeziuni în cea mai mare diversitate. Nici o altă țară nu prezintă pe un teritoriu de această dimensiune o mai mare varietate de limbi și culturi tradiționale. Ce contrast la prima vedere între un normand și un provensal, între un breton și un corsican, între un basc și un alsacian! Lenta progresiune a amalgamării lor îi face totuși să se simtă mai legați unii de alții decât se simte un bavarez de un prusac, un lombard de un napolitan, sau un scoțian de un englez. Se poate deduce de aici că, atunci când forțele centrifuge nu domină forțele de atracție și asimilare, *o cultură este cu atât mai bogată cu cât componentele ei etnice sunt mai numeroase și mai puternic diferențiate.*

Această mare varietate etnică e dublată de o progresivă ascensiune a diferitelor straturi sociale. În epoca cruciadelor și a catedralelor vedem preeminența aristocrației militare originare din nordul Franței, și mai ales din Normandia. Fără să îmbrățișez tezele lui Augustin Thierry și ale lui Gobineau asupra originii nobilimii franceze, putem admite că elementul de origine germanică era atunci predominant. Nu e nevoie de o predominanță cantitativă. Într-un amalgam de rase unde germinează o cultură nouă, nu

cantitatea are importanță în primul rând, ci acțiunea „grefei". În Franța medievală, grefa minorității dominante este fără îndoială germană.

În secolul al XVII-lea, în epoca absolutismului regal, un nou strat accede la putere, nobilimea de robă și marea burghezie. Din interiorul acestui strat sunt recrutați în primul rând înalții funcționari ai statului.[15] Acest strat dă de asemenea cvasitotalitatea personalităților de excepție din arte și gândire, ca Descartes, Pascal, Fermat, Corneille, Racine, La Fontaine etc. Dar această nouă clasă dominantă este încă, în marea ei majoritate, originară din provinciile dialectelor nordice. Odată cu Revoluția, asistăm la o nouă alunecare spre mica burghezie și popor, în vreme ce guvernanții sunt furnizați din ce în ce mai mult de provinciile periferice, în detrimentul vechiului nucleu al regatului. Voi studia mai amănunțit acest fenomen când voi încerca să formulez ceea ce am numit „legea retragerii progresive a centralilor" — adică a elementelor inițiatoare ale unei culturi — și a înlocuirii lor concomitente de către „periferici", adică de elementele ulterior asimilate.

În secolul al XVIII-lea, în ciuda a două domnii mediocre, Franța este încă de departe cea mai mare putere a epocii. Întreaga Europă se orientează după ora Parisului. Niciodată lumea occidentală n-a fost atât de aproape de constituirea unei anumite unități spirituale. Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea, cu explozia naționalismelor, provocate și favorizate de Revoluția franceză, va marca mai degrabă un regres decât un progres. Desigur, această Europă franceză este o Europă aristocratică, Europa unei elite. Dar Antichitatea elenistică a prezentat ea vreodată altceva decât suprapunerea unei elite grecești sau elenizate peste masele eterogene? Puțin câte puțin, franceza s-a impus ca limbă a culturii și a diplomației. De la Lisabona la Sankt Petersburg, de la Stockholm la Napoli, franceza este vorbită la curte, în saloane, în societățile savante. Frederic cel Mare scrie versuri în franceză și consideră germana o limbă pentru soldați și servitori. Supremația francezei nu începuse doar în „marele secol" (adică secolul lui Ludovic XIV), cum prea adesea se crede. De la sfârșitul secolului al XV-lea franceza se impusese *de facto* ca limbă diplomatică. Cauzele sunt multiple. Trebuie probabil să coborâm până la vremea cruciadelor

și la rolul preponderent pe care l-au jucat aici baronii „franci"; ca și la expansiunea normandă în Anglia și Sicilia; la prezența regilor angevini în Italia și Ungaria; la „francofilia" împăraților și regilor din Boemia ai casei de Luxemburg; la strălucirea ramurii capețiene din Burgundia și din posesiunile sale în țările flamande; la Carol Quintul însuși, care prin bunica lui cobora din ducii Burgundiei, iar prin educație era un prinț francez. În secolul al XVI-lea, asistăm la un regres al francezei și la o revenire a latinei, datorită unui concurs de împrejurări: influența Renașterii italiene, resentimentul Angliei ca urmare a pierderii posesiunilor sale franceze, războaiele religioase din Franța și apariția puterii spaniole etc. Totuși, la sfârșitul secolului al XVI-lea, regele Franței nu mai scrie în latină decât în afara lumii occidentale *stricto sensu* (regelui Poloniei, de exemplu). În tratate, latina continuă să-și dispute întâietatea cu franceza de-a lungul întregii domnii a lui Ludovic XIV: tratatele din Westfalia sunt redactate în latină, ca și Marea Alianță din 1701. În 1713, tratatele cu Portugalia, Prusia, Savoia și Țările de Jos sunt în franceză. Dar tratatul de pace dintre împărat și Franța, din 1714, este încă scris în latină. Începând cu tratatele de la Aachen (1748), marile tratate europene vor fi toate redactate în franceză, dar însoțite de o clauză anexă specificând că aceasta „nu va constitui un exemplu care să poată fi invocat...". Clauza, devenită una de stil, se regăsește în actul final al Congresului de la Viena din 1815 care pune capăt aventurii napoleoniene; dar în 1856, la Paris, ea va fi omisă, fiindcă utilizarea francezei ca limbă diplomatică (în ciuda rezistenței încăpățânate a Angliei) se generalizase.[16] Această ultimă consacrare precedă cu puțin timp scăderea puterii militare și politice a Franței.

Limba puterii dominante a devenit nu numai *lingua franca* a ansamblului cultural, dar a și invadat celelalte limbi naționale, le-a impus vocabularul ei politic, administrativ, militar, științific etc. și chiar turnúrile sale de fraze. De fapt, nu există un raport între excelența unui idiom și extensiunea lui în lume. Asistăm de câteva zeci de ani la un regres general al francezei și la înlocuirea ei progresivă de către engleză, ca *lingua franca* a civilizației occidentale și, de aici, a lumii, pe măsură ce are loc aculturarea celorlalte civilizații și culturi contemporane de către civilizația occidentală.[17]

Acest lucru se datorează doar parțial enormei extensiuni, în secolul al XIX-lea, a Imperiului britanic, a comerțului și finanțelor britanice; elementul determinant a fost brusca apariție a Statelor Unite ca putere politică dominantă, precum și influența culturală care a însoțit, și uneori a precedat, această ascensiune (admirația exagerată pentru jazz, pentru *western*, pentru modul american de viață, pentru maniera americanilor de a se îmbrăca, adoptarea de noi termeni științifici, tehnici și militari, extensiunea tentaculară a marilor întreprinderi americane, organizarea „în stil american" a aproape tuturor marilor instituții internaționale etc.). „Puriștii" din fiecare țară invadată strigă în zadar[18], deoarece ei nu vor putea împiedica puterea hegemonică a momentului să-și impună vocabularul tehnic și mai ales pe cel militar. Armatele de astăzi adoptă, aproape toate, jargonul militar american, la fel cum întreaga Europă, pe toată durata preponderenței franceze — să zicem, în mare, între 1648 și 1815 —, a adoptat terminologia militară franceză. Acest lucru este izbitor mai ales în cazul Germaniei, deoarece era vorba de o mare națiune cu virtuți războinice care îi dădea Europei suveranul de cel mai înalt rang, pe împărat, și în care s-a născut cel mai mare comandant de oști al timpurilor moderne, înainte de Napoleon, adică Frederic cel Mare. Totuși, cvasitotalitatea vocabularului militar modern este, în germană, de origine franceză.[19] Dar această mișcare se oprește brusc după 1870, când noul Imperiu german devine prima putere militară a lumii. Noii termeni militari care s-au născut după această dată nu mai sunt adoptați de limba germană (mitralieră, avion, car sau tanc), creându-se termeni autohtoni (*Maschinengewehr*, *Flugzeug*, *Luftwaffe*, *Panzer* etc.).

De la mijlocul secolului al XVIII-lea, în momentul celui mai mare avânt demografic și al celei mai mari străluciri a Franței, putem deja să detectăm semnele prevestitoare ale sclerozei. De exemplu, insuficiența efortului colonial. Oamenii din popor care se expatriază sunt puțini. Aventura colonială rămâne cel mai adesea fapta câtorva aristocrați izolați sau a unor țărani săraci. „Intelectualii" și opinia publică nu urmează politica regelui; Voltaire vorbește cu ironie despre „câteva pogoane de zăpadă în Canada". Alt semn, incapacitatea clasei conducătoare de a rezolva problema politică primordială a lumii moderne: ascensiunea la putere

a claselor mijlocii. Reînnoirea aristocrației, prin vinderea posturilor, este o „supapă de eșapament" insuficientă. Aristocrația, rămânând o castă militară prea închisă, semnează condamnarea la moarte a tipului de societate pe care l-a întruchipat. Dacă vrem să găsim o dată precisă care să marcheze cotitura hotărâtoare de la care conflictul între clase devenea inevitabil, propun data decretului lui Ludovic XVI care cerea candidaților ofițeri să aibă în ascendența lor patru strămoși direcți nobili.[20] Dar Istoria se răzbună: printre cei care se strecoară totuși la școala militară din Brienne se va afla un tânăr — membru al acestei clase — care mai târziu va contribui puternic la ruinarea Vechiului Regim și la venirea erei noi: Napoleon Bonaparte.

Totuși, când încep să clocotească pasiunile care vor izbucni sub Revoluție și când noile tendințe, care se manifestă deja într-un mod mai pragmatic în țările anglo-saxone, își găsesc în Franța expresia dogmatică sau literară, se înregistrează un fenomen social interesant: burghezia, chiar dacă luptă împotriva privilegiilor nobilimii, atacându-i pozițiile, adoptă totuși stilul ei. În Germania, se va produce fenomenul invers: nobilimea, o clipă deznaționalizată de influența franceză, va regăsi în contactul cu burghezia valorile autohtone care vor da naștere noilor forme ale artei și ale spiritului.[21] În secolul al XVIII-lea, în ciuda strălucirii ei, Franța încetează, cu excepția domeniului științific, să fie în fruntea civilizației occidentale. Dacă arhitectura și pictura ei dau încă tonul[22], muzica ei nu ajunge la culmile atinse de muzica germană, în timp ce literatura și gândirea rămân atașate de forme deja perimate. Din nou, centrul de gravitație se deplasează; de această dată, spre țările germane. Voltaire, mort în 1778, este încă un om al secolului al XVII-lea, pe când Goethe, născut în 1749, aparține deja secolului al XIX-lea.

Noua orientare este perceptibilă chiar în Franța. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, există cel puțin un domeniu, acela al gândirii politice, unde o anumită elită își va căuta inspirația în Anglia și, mai târziu, în America. În același timp, prinde contur o schimbare în literatură, în primul rând sub influența unui om venit de la hotarele germane: Jean-Jacques Rousseau. În generația următoare, avem un alt autor de origine elvețiană, Madame de

Staël, care va juca un rol asemănător, pregătind influența romantismului german în Franța. În sfârșit, pe plan politic, secolul al XIX-lea vede ascensiunea aproape paralelă a Angliei și a Prusiei, pe măsură ce puterea franceză descrește.[23]

Voi arăta mai departe cum aceste două pulsiuni aproape simultane se inserează în procesul luptei pentru hegemonie a statelor din cadrul civilizației occidentale. Și pentru că pe moment ne plasăm într-o perspectivă propriu-zis culturală, aş dori, lăsând pe mai târziu analiza evenimentelor politice, să deschid aici o paranteză despre cazul particular al Germaniei ca centru de cultură și subcivilizație a Occidentului.

În primul rând, caz extrem de rar în istoria universală, *perioada de înflorire culturală maximă precedă aici punctul culminant al puterii politice*. Germania secolului al XVI-lea, care era fecundată de Renașterea italiană și care își găsise cu Habsburgii o dinastie puternică, părea a fi pe punctul de a trăi marea înflorire intelectuală și artistică și a realiza unitatea politică ce i-ar fi permis să ridice pretenții la hegemonie. Ea este oprită în avântul ei de războaiele religioase. Problema religioasă se grefează pe problema politică: rezistența marilor feudali la acțiunea centralizatoare a Habsburgilor. Războaiele religioase duc la Războiul de treizeci de ani care nu mai este decât aparent un război între catolici și protestanți; el este în realitate un episod al luptei pentru hegemonie, o fază a erei „regatelor combatante". Înfrângerea Habsburgilor și dezastruoasele tratate din Westfalia nu numai că au redus Germania la neputința politică, dar i-au cauzat de asemenea ceea ce am putea numi un „traumatism cultural" apt să favorizeze domnia completă a culturii franceze.

Totuși, trezirea culturală a avut loc mai rapid decât redresarea politică. Aceasta este întârziată de existența în secolul al XVIII-lea a doi poli de atracție: Austria și Prusia. Ele sunt amândouă periferice. Dar în timp ce Prusia se va strădui din ce în ce mai mult să-și mărească influența asupra Germaniei, Austria, întorcând spatele Occidentului, va fi din ce în ce mai mult absorbită de grija posesiunilor sale exterioare (Boemia, Ungaria) și de lupta împotriva Imperiului otoman. Datorită acestui fapt, ea încetează foarte curând să fie unul dintre „concurenții valabili" între statele

civilizației occidentale care luptă pentru hegemonie. Fărâmițarea Germaniei și rivalitatea „celor doi mari“ în interiorul lumii germane vor avea drept consecință faptul că cele mai remarcabile focare de cultură se vor dezvolta cel mai adesea pe la curțile principilor de al doilea sau al treilea rang, de pildă la Dresda, la Hanovra, la Weimar. De-a lungul acestei perioade de relativă eclipsare politică, ce se întinde de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la mijlocul veacului al XIX-lea, germanii vor da Occidentului unele dintre cele mai mari genii în muzică, filozofie, știință, literatură și, mai târziu, în istorie și alte științe umaniste, acelea pe care le vor numi *Geisteswissenschaften* și pe care ei le vor teoretiza primii. Constatăm astfel că *ei excelează în majoritatea ramurilor creației umane în care civilizația occidentală a inovat sau a atins cele mai înalte culmi*. Și totuși, în ciuda acestei înfloriri extraordinare, Germania este singura dintre marile țări ale Occidentului care n-a reușit niciodată să devină un veritabil focar central, un model pentru Europa, asemenea Franței, Italiei, Spaniei sau țărilor anglo-saxone. Cărui fapt trebuie să-i atribuim acest eșec? Avem aici o problemă de psihologie a popoarelor care ar merita un studiu mai adâncit.[24]

Această deplasare a centrului de gravitație de la țările cu predominanță latină spre țările cu predominanță germanică înseamnă de asemenea că puterea politică și *energia creatoare din această fază a erei „regatelor combatante“ au trecut gradat de la țările cu majoritate catolică la țările cu majoritate protestantă*. Cele două fenomene sunt legate sau, mai exact, reprezintă cele două fețe ale aceluiași proces.

Să privim o hartă a Europei Occidentale cu delimitările actuale, chiar aproximative, între catolicism și protestantism. Ce vedem? Linia despărțitoare urmează, în mare, limitele etno-culturale: de partea catolică, țările latine și celtice, de partea protestantă, țările germanice, cu excepția zonelor frontaliere, aflate de mult timp în contact cu populațiile celtice romanizate și, mai târziu, cu Franța și Italia (Renania, Bavaria, Austria), anumite regiuni fiind egal împărțite între cele două confesiuni (Țările de Jos, Elveția).

Să comparăm procesul acestei împărțiri între catolici și protestanți cu mai vechea împărțire între ortodocși și catolici. Clivajul

s-a făcut atunci în două faze și în funcție de două criterii diferite. În primul rând, criteriul etno-cultural între jumătatea occidentală a imperiului, jumătatea romanizată, care a suportat mai puțin influența orientală, și jumătatea elenizată a imperiului, care a suportat mai mult influența orientală. Diferențele în rituri și în interpretarea dogmelor se agravau. O primă criză gravă s-a produs la jumătatea secolului al IX-lea cu schisma lui Photius, dar ea n-a antrenat o ruptură definitivă. Ruptura, schisma definitivă, intervine la mijlocul secolului al XI-lea. Între aceste două date a avut loc marea luptă de influență, marea rivalitate între Roma și Bizanț pentru creștinarea vastelor regiuni ale Europei nordice, centrale și de est, care rămăseseră păgâne. Și în această a doua fază determinarea nu se va mai face în funcție de criterii etno-culturale, cum am văzut, ci în funcție de poziții propriu-zis „strategice“.[25]

Vom regăsi ambele faze, în duelul catolicism–protestantism, dar faza „strategică“ nu e la fel de vizibilă ca în cazul precedent. Mai exact, ea se situează la scara globului, mai ales în Lumea Nouă și în Africa, dar într-un mod mult mai nuanțat, probabil din simplul motiv că, exceptând colonizarea Americii Latine și într-o mai mică măsură a Statelor Unite până la mijlocul secolului al XIX-lea, prozelitismul religios a acționat într-o epocă în care religia era despărțită de stat, pe măsură ce acesta se laiciza. S-a întâmplat, pe deasupra, ca în unele regiuni creștinarea să fi precedat colonizarea și să fi fost independentă de aceasta, ceea ce explică, de exemplu, faptul că astăzi Tahiti și Madagascar (foste colonii franceze) sunt în majoritate protestante, în vreme ce în Nigeria (fostă colonie britanică) catolicii sunt numeroși.

În prima fază, aceea a războaielor religioase, clivajul, ca odinioară în cazul rivalității Roma–Bizanț, s-a făcut în funcție de liniile etno-culturale de împărțire. În zonele unde lupta a fost mai fierbinte, Franța, Anglia, Țările de Jos, Germania, Boemia, au intervenit desigur și alți factori: o complexitate extraordinară de cauze locale, politice, sociale, economice, precum și „accidente“ individuale, rolul jucat de o anumită personalitate de excepție[26] și, în sfârșit, hazardul geografic, mai ales după acceptarea compromisului *cuius regio eius religio*. Dar rezultatul final este cu atât mai remarcabil. Catolicismul roman a învins ușor în țările cu netă

predominanță latină, ca Italia, Spania și Portugalia; după aprige bătălii, a izbândit într-o țară latină mai puternic germanizată, ca Franța, precum și în țările germanice aflate în contact de multă vreme cu populațiile celte romanizate și cu Italia, ca Renania, Bavaria și Austria; în fine, și-a împărțit cu protestantismul Țările de Jos și Elveția. În Insulele Britanice, reforma a dominat aproape complet în țara cu netă predominanță anglo-saxonă, în vreme ce catolicismul rămâne ferm în bastionul celt din Irlanda. Germania de nord și est a devenit, în ansamblu, protestantă. În sfârșit, cei mai puri germanici, scandinavii, au trecut în câmpul protestant, nemailăsând nici cea mai mică minoritate catolică.[27]

(La slavii și fino-ugricii din centrul și estul Europei, deci în afara nucleului propriu-zis al civilizației occidentale, situația este mai complexă. Cehii, în rezistența lor națională împotriva germanilor, se află cu Jan Hus printre precursorii Reformei; catolicismul a reușit totuși să rămână majoritar. Polonezii au fost puțin atinși de protestantism. Ungurii, supuși turcilor în Ungaria propriu-zisă, au rămas catolici; cei care-și păstrează o semiindependență, ca secuii și feudalii din Transilvania, basculează spre protestantism, probabil din ostilitate față de Habsburgi. Invers, slovacii rămân catolici, fără îndoială prin reacție împotriva baronilor unguri care îi domină și care au trecut ei înșiși de partea Reformei. Finezii, mai izolați, își urmează stăpânii suedezi.)

După ce pasiunile s-au calmat și pozițiile celor două confesiuni s-au stabilizat, constatăm, cum am spus mai înainte, că țările protestante se află puțin câte puțin în fruntea evoluției lumii occidentale. Avem aici o nouă ilustrare a deplasării centrului de gravitație în interiorul unei civilizații. Dacă în prezent căutăm să analizăm acest fenomen, descoperim un anumit paralelism între dezvoltarea spiritului protestant și apariția mitului progresului care hrănește întreaga evoluție a lumii moderne. Comparând cele trei mari ramuri în care s-a divizat creștinismul european, se dovedește că aceea care în mod vădit s-a îndepărtat cel mai mult de spiritul creștinismului primitiv este ramura protestantă, în ciuda convingerii sincere și pasionate a inițiatorilor ei de a se fi întors la surse.[28]

Ortodoxia pune accentul pe contactul colectiv, teluric, cu Dumnezeu, ca un atașament aproape fizic față de lumea supranaturală.

În catolicism, mântuirea individuală prin opere dobândește mai multă importanță, dar aici individualismul e puternic temperat de simțul ierarhiei și al organizării pe care Biserica Romei l-a moștenit de la imperiu și care rămâne una dintre caracteristicile sale dominante. În sfârșit, în protestantism, în pofida teoriei harului (*gratia divina*) dezvoltată de unele dintre Bisericile reformate, individul are tendința să se elibereze din ce în ce mai mult, pregătind calea gândirii libere și a raționalismului. Această tendință a dus pe de o parte la o fracționare indefinită a Bisericii și la apariția unor teze în care Dumnezeu și misterul lui sunt practic eliminate[29], iar pe de altă parte la materialism, calificat drept științific (sau dialectic). Acest mers al spiritului european de la religiozitate intuitivă la raționalism se înscrie geografic de la sud-estul până la vestul Europei, de la moștenirea vechiului Orient, la aportul Occidentului germanic.

Mesajul-cheie al creștinismului este preceptul nonviolenței: „Ați auzit că s-a zis: Ochi pentru ochi și dinte pentru dinte. Eu însă vă spun vouă: Nu vă împotriviți celui rău; iar cui te lovește peste obrazul drept, întoarce-i și pe celălalt. Celui ce voiește să se judece cu tine și să-ți ia haina lasă-i și cămașa“ (*Matei* 5, 38–40). Rudolf von Jhering, marele jurisconsult german din secolul al XIX-lea, predică preceptul invers, acela al *luptei pentru drept*. Voința indefinită de putere e o caracteristică a lui *homo occidentalis*. Protestantismul anunță *omul faustian* al lui Spengler.[30]

Nu vreau să spun că protestantismul este responsabil de întreaga evoluție spirituală a Europei de trei sau patru secole încoace. El însuși este doar unul dintre efectele, una dintre rezultantele acestei evoluții. Dovada acestui fapt este, între altele, că tocmai într-o țară rămasă în majoritate catolică, Franța, raționalismul și-a aflat prima oară expresia cea mai netă în filozofie și în gândirea politică; că un evreu german, din Renania majoritar catolică, Karl Marx, este cel care a dat materialismului lui doctrina cea mai radicală; în sfârșit, că tocmai într-o țară ortodoxă, Rusia, această doctrină își găsește primul ei teren de aplicare. Vreau doar să spun că aceste fenomene merg mână în mână și provin toate din aceeași sursă, din aceeași tendință subconștientă a omului occidental. Pe urmă, ca în orice manifestare a vieții, efectul devine la rândul lui

cauză și precipită chiar mișcarea care i-a dat naștere. Astfel, mi se pare greu de contestat că mentalitatea protestantă — sau cel puțin evoluția spiritelor din care a ieșit protestantismul — a favorizat pe de o parte dezvoltarea spiritului științific, pe de alta nașterea capitalismului; spiritul științific și capitalismul, acești doi piloni pe care se întemeiază construcția societății moderne, aceea a erei industriale.

Se cunosc deopotrivă teoria lui Max Weber despre rolul protestantismului în nașterea capitalismului și discuțiile pe care le-a stârnit. Astăzi, suntem în general mai dispuși să admitem temeinicia acestei ipoteze. Punând înainte de toate accentul pe meritul individual, pe muncă, singura care sfințește, pe austeritate — sursă de economisire —, societatea protestantă s-a îndepărtat fără știrea ei de spiritul creștinismului primitiv și a creat terenul propice germenilor capitalismului. S-a ajuns în chip firesc să se confunde scopul cu mijloacele. Progresiv, au fost înlăturate teoria prețului just și vechea interdicție lansată de Biserică împotriva dobânzii și cametei. Fructificarea banului a luat cu timpul aspectul unui imperativ moral. Suntem departe de cuvântul lui Isus: „Nimeni nu poate să slujească la doi stăpâni… Nu puteți să slujiți lui Dumnezeu și lui Mamona… Luați seama la crinii câmpului cum cresc: nu se ostenesc, nici nu torc. Și vă spun vouă că nici Solomon, în toată mărirea lui, nu s-a îmbrăcat ca unul dintre aceștia“ (*Matei* 6, 24–29).

Trebuie desigur să ne ferim de explicații prea simpliste și unilaterale. Capitalismul modern are rădăcini vechi, la bancherii din Florența, din Paris sau Augsburg, în cetățile maritime din Italia și în orașele hanseatice, la lombarzii din Evul Mediu, până în Antichitatea babiloniană. Dar acele caracteristici economice esențiale, care au permis avântul fără precedent al Occidentului spre era industrială, apar pentru prima oară în epoca modernă în țările protestante.[31] Nu există contradicție între tezele lui Max Weber și acelea ale sociologului german Werner Sombart referitoare la rolul jucat de evrei în geneza fenomenului capitalist. Putem chiar spune că ele se completează, în măsura în care tocmai relativul liberalism al statelor protestante a facilitat emanciparea evreilor

și asimilarea lor de către civilizația occidentală, mai ales în Germania și Olanda.[32]

În rezumat, oricare ar fi cauzele fenomenului, suntem obligați să constatăm:

— în cadrul Occidentului *stricto sensu* există o alunecare a puterii politice, de la țările catolice (Italia, Spania, Franța) spre țările protestante (Anglia, Prusia, mai târziu Statele Unite);
— țările protestante sunt acelea care dau cel mai reprezentativ tip de om al civilizației occidentale în era industrială, tipul de om aproape exclusiv axat pe progresul material și care se îndepărtează din ce în ce mai mult de idealul creștin al Evului Mediu și de idealul umanist al Renașterii;
— în consecință, țările cu majoritate protestantă se află și astăzi în fruntea dezvoltării economice și se adaptează cel mai bine la stilul de viață modern, atingând cel mai ridicat nivel de trai din lume.[33]

Constatarea declinului relativ al țărilor catolice în raport cu țările protestante nu trebuie să ne facă să uităm extraordinara vitalitate de care a dat dovadă una dintre ele, Franța, mai ales în domeniul producțiilor spirituale. De-a lungul întregului secol al XIX-lea, Parisul rămâne de departe focarul de cultură cel mai activ, cel mai iradiant din lumea occidentală: înflorirea romanului, profuziunea școlilor literare, cvasimonopolul marilor curente din pictură. Practic, în afară de câteva centre secundare, ca Roma și München, întreaga pictură din secolele al XIX-lea și al XX-lea gravitează în jurul școlii (sau școlilor) de la Paris. În a doua jumătate a secolului al XX-lea, Parisul a continuat să rămână cel mai viu centru intelectual și artistic al lumii occidentale — totuși cu riscul de a se vedea detronat de New York. E Alexandria în fața Romei aflate în ascensiune.

Dacă aruncăm acum o privire retrospectivă asupra acestei înfloriri a civilizației occidentale, două fapte se impun observatorului: excepționala ei bogăție și aria relativ îngustă a înfloririi ei.

Chiar ținând cont de inevitabilele distrugeri ale timpului la alte civilizații și fără să dăm dovadă de un egocentrism exagerat, ne este permis să afirmăm că Europa Occidentală a dat cel mai bogat foc

de artificii, cel mai variat și cel mai lung din Istoria universală. Retrospectiv, cearta dintre Clasici și Moderni, care a pasionat atâtea spirite alese în Franța secolului al XVII-lea, ne face să surâdem. La sfârșitul unei lungi perioade în cursul căreia o civilizație stinsă, pentru care se profesa o admirație aproape irațională, exercitase o influență determinantă, s-a ajuns la o producție intelectuală, artistică și tehnică comparabilă, dacă nu superioară, cu aceea a Antichității greco-romane în ansamblul ei. Și producția Occidentului n-a încetat să sporească și să-și extindă domeniul. Tocmai din secolul al XVII-lea au înflorit doi dintre cei mai frumoși muguri ai săi: muzica polifonică și matematica modernă, aceste două creații specifice omului occidental. Pentru a încununa ansamblul, să adăugăm o gândire speculativă de o bogăție și de o subtilitate nemaiîntâlnite până atunci și o putere de invenție tehnică fără precedent și încă în plină desfășurare.

A doua constatare: aria relativ restrânsă a acestei prodigioase înfloriri, înainte de secolul al XIX-lea; de fapt, extremitatea peninsulei europene, în jurul vechii Lotharingii, această axă efemeră a civilizației occidentale în momentul formării ei. Europa Centrală nu participă decât în mod marginal[34] la creațiile spiritului occidental, în vreme ce estul perpetuează până în plin secol al XIX-lea tradiția deja istovită a Bizanțului.

Putem la prima vedere să ne mirăm de mediocritatea aportului slavilor catolici și al ungurilor la creațiile civilizației occidentale, pe care ei au asimilat-o aproximativ din secolul al XI-lea, adică înainte de marile perioade de înflorire. Chestiunea prezintă un interes considerabil pentru observarea fenomenelor de aculturare în general și a condițiilor necesare înfloririi și propagării unei civilizații. Cum să explicăm faptul că perifericii Occidentului, adică popoarele catolice din centrul și estul Europei, rămân „improductive“ — în termeni de cultură — de-a lungul celei mai mari părți a Istoriei civilizației occidentale, și că, dimpotrivă, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, într-o epocă în care tocmai și-au pierdut total sau parțial independența, ele participă deplin la viața artistică și intelectuală a Occidentului? Aici se vede că nu se pune nici o problemă de aptitudini spirituale; în alți termeni, nu e o chestiune de rasă, e vorba de condițiile necesare creației, fenomen de

cultură. Vom avea ocazia să revenim asupra acestei chestiuni când vom studia procesul de aculturare în general.

În cazul care ne interesează aici, putem de pe acum să riscăm o explicație: în primul rând, creștinarea târzie a ungurilor și a slavilor în raport cu ceilalți occidentali, cu excepția germanilor din est și a scandinavilor. Pe urmă, lupta dură pe care au trebuit s-o ducă pentru a-și păstra particularismul național, chiar împotriva acelora care le aduceau creștinismul, vecinii lor germani; de unde o anumită reticență în a accepta fără rezerve cultura ai căror purtători erau aceștia (un amănunt semnificativ: doar în secolul al XVIII-lea nobilimea poloneză și cea ungară au adoptat moda vestimentară occidentală!). În sfârșit, cele două mari regate sunt absorbite spre est de sarcini vitale pentru ele. Ungaria înfruntă de-a lungul secolelor Imperiul bizantin și pe vecinii săi slavi din sud, apoi pe turci, în vreme ce are deja dificultăți în a domina popoarele alogene, slave și român, care ocupă jumătate din teritoriile coroanei. Polonia, de îndată ce a stăvilit presiunea germană și i-a supus pe cavalerii teutoni, se va înverșuna la rândul ei să-și domine vecinii din est și sud, pe lituanieni, ucrainieni și moldoveni, atacând chiar Moscova. Ea nu va reuși decât parțial, în privința Lituaniei, după uniunea personală din 1385, transformată în 1569 într-o unire reală care va dura până la prima împărțire a Poloniei din 1772. Conflictele ei cu turcii din secolul al XVII-lea, haosul interior antrenat de sistemul regalității elective și al atotputerniciei marii nobilimi au întârziat evoluția Poloniei, în pofida existenței unui centru foarte activ în jurul Universității din Cracovia, unul dintre cele mai vechi din Europa[35], și de asemenea în ciuda existenței Lvovului, care a fost, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, un important focar de aculturare pentru supușii și vecinii ortodocși ai Poloniei.[36]

În Ungaria, occidentalizarea a fost în primul rând facilitată de proximitatea Italiei, a cărei influență nu comporta pericole politice, apoi de legăturile strânse care s-au stabilit între coroana lui Ștefan cel Sfânt și Papalitate, în sfârșit, de urcarea pe tron a dinastiei angevine din Neapole (1308). Totuși, doar în secolul al XV-lea, sub strălucita domnie a lui Matei Corvin (1457–1490), curtea din Buda participă într-adevăr, sub impulsul meșterilor italieni, la marea mișcare de cultură declanșată de Renaștere. A venit apoi

dezastrul de la Mohács, Ungaria fiind curând redusă la condiția de pașalâc și rasă de pe hartă ca putere europeană. Vor rămâne totuși două focare, unul în Slovacia, sub stăpânirea Habsburgilor, și altul în Transilvania, semiindependent, sub suzeranitate otomană, și unde se va menține o anumită efervescență intelectuală sub efectul rivalității dintre catolici și protestanți.[37] Datorită acestei largi autonomii și succesului relativ al Reformei, vom asista, când Ungaria se va întoarce politic în Occident, după pacea de la Karlowitz (1699), la o lungă rezistență față de Habsburgi (revolta lui Francisc Rákóczi II susținută de Ludovic XIV), care va avea drept efect frânarea pătrunderii austriece și în mod egal încetinirea influenței Occidentului modern. Fracțiunea „colaboraționistă“ se va reduce la o minoritate aristocratică (de exemplu, cazul fastuoșilor prinți Esterházy) care va atinge foarte repede un nivel occidental de cultură, dar care va rămâne cel mai adesea improductivă în afara domeniului politic. În sfârșit, la mijlocul secolului al XIX-lea, structurile sociale și evoluția politică vor permite în Ungaria avântul culturii occidentale. Ungurii se vor afla cu puțin avans față de vecinii lor ortodocși a căror occidentalizare începuse doar în secolul al XVIII-lea.

În ambele cazuri, al Poloniei și al Ungariei, împrejurările politice și pe urmă acelea economice n-au permis apariția unei veritabile vieți urbane autohtone — cu excepția orașului „liber“ Cracovia — și deci a unei burghezii naționale. Or, doar în acest mediu poate înflori o civilizație. De-a lungul secolelor, burghezia care se ocupa cu negoțul în orașele din estul Europei (și acest lucru e în parte adevărat și în cazul Suediei) este aproape exclusiv de origine germană.

Boemia, cel mai occidental dintre cele trei mari state periferice ale Europei catolice, s-a integrat cel mai bine în Occident. De timpuriu amestecată intim în afacerile imperiului și riscând să-și piardă particularismul național, atât din cauza implantării colonilor germani (deja sub dinastia Přemysl), cât și a germanizării progresive a nobilimii feudale, Boemia și-a salvat „personalitatea“ grație lui Carol IV de Luxemburg, acest mare împărat, Přemislid prin mamă, educat în Avignon și pătruns de cultura franceză, care s-a îndrăgostit de patria cehă și a căutat să facă din ea unul dintre focarele de cultură ale Europei (1346–1378). Sub domnia lui și sub

impulsul unor maeștri arhitecți ca Mathieu d'Arras, sau al pictorilor Nikolaus Wurmser din Strassburg și Tommaso din Modena, cehii vor dezvolta o artă orginală (ciclul din Višebrod, picturile capelei din Karlstein făcute de maestrul Theodoric etc.). Mai târziu, spiritul național se va fixa asupra certurilor religioase, cu mișcarea husită, și Boemia lui Gheorghe de Poděbrad (1458–1471) va fi încă una dintre marile puteri ale Europei. Dar în secolul al XVII-lea și în pofida faptului că revolta lor se afla la originea Războiului de treizeci de ani, cehii, zdrobiți la începutul războiului (bătălia de la Muntele Alb, 1620), nu vor mai profita de înfrângerea finală a Casei de Austria și vor intra în umbră pentru două secole.

Astfel, ungurii și slavii catolici au pierdut ocazia de a participa deplin la creațiile civilizației occidentale în momentul de maxim dinamism al acesteia. Asemenea rușilor, și chiar cu anumită întârziere în raport cu ei, datorată condițiilor politice, ei nu participă la marea înflorire a civilizației occidentale decât în plin secol al XIX-lea, când aceasta dă deja semne de descompunere.[38] Rușii au încă timpul să ofere (între aproximativ 1820 și 1890) o scurtă și strălucitoare înflorire, care se află la același nivel și în aceeași fază de evoluție ca restul „producției" occidentale. Au sosit încă la timp pentru a găsi nivelul cel mai ridicat în ceea ce este probabil ultimul secol de mare putere creatoare al civilizației occidentale. Ceilalți europeni din est, ca și evreii, se remarcă numai prin contribuția la transformarea radicală care începe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Căci, din ultimii ani ai secolului al XIX-lea, cultura occidentală trece printr-o criză a cărei gravitate pare să o depășească pe aceea a trecerii de la Evul Mediu la epoca modernă.

Cu prudența de care e nevoie ori de câte ori e vorba de a evalua valorile estetice, putem spune că, cu toată varietatea sa, producția artistică și intelectuală a Occidentului prezintă o netăgăduită continuitate de la primele sale opere caracteristice și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, în vreme ce de la această dată asistăm la o adevărată revoluție.

Pe ansamblu, putem distinge trei mari valuri sau pulsații. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, valul medieval, esențial creștin, centrat pe catedrală. Din secolul al XIV-lea până în secolul al XVIII-lea, valul Renașterii și al clasicismului, în timpul căruia inspirația creștină trece din ce în ce mai mult în plan secund. De la

sfârșitul secolului al XVIII-lea până la sfârșitul secolului al XIX-lea, ultimul val pe care din comoditate îl putem numi valul romantic, în timpul căruia detașarea de creștinism continuă să se accentueze. (Totuși, nu toate genurile participă în mod egal la cele trei pulsații. De pildă, muzica occidentală nu apare decât în mijlocul celei de-a doua perioade și nu cunoaște nici o întrerupere până în epoca contemporană, nici în calitate, nici în densitate. Se poate susține cel mult că în privința unității de stil și a unei anumite perfecțiuni clasice, secolul al XVIII-lea marchează punctul culminant al curbei.)

Să încercăm o scurtă schematizare a acestei evoluții, în fiecare gen.[39]

Arhitectura

În timp, ea este prima mare artă originală a Occidentului. Începe să se manifeste de la începutul secolului al XI-lea și nu cunoaște practic întrerupere. Putem totuși distinge două mari momente: din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea, epoca catedralelor; din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, perioada castelelor. Cele două momente sunt centrate pe Franța, dar cu participarea întregii Europe occidentale până la periferia ei. Scădere a „simțului stilistic“ în secolul al XIX-lea, în ciuda facilităților tehnice (mai ales, transportul pietrei pe calea ferată; exemplu caracteristic: eleganta fațadă a Hofburgului din Viena construită în cărămidă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în comparație cu fațada greoaie și neinspirată, din piatră cioplită, de la sfârșitul secolului al XIX-lea).

Renaștere într-un stil cu totul nou, în secolul al XX-lea, cum vom vedea mai departe.

Sculptura

Urmează arhitecturii cu oarecare întârziere: fusese aproape absentă în perioada tulbure a Evului Mediu îndepărtat, nefiind o artă utilitară ca arhitectura. Legăturile cu arta antică sunt, datorită acestui fapt, mai slabe. Se desprinde lent din ornamentația arhitecturală. Poate că trebuie să vedem de asemenea în această întârziere efectul vechii interdicții biblice împotriva reprezentării sacrului, care n-a afectat doar arta arabă și arta bizantină. Cunoaște apogeul de

la mijlocul secolului al XIII-lea până la mijlocul secolului al XIV-lea, detașându-se în vremea Renașterii de arta religioasă sub influența artei antice. Noul punct culminant se situează în Italia de la mijlocul secolului al XV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea (Donatello, Pollaiuolo, Verrocchio, Michelangelo).

Ea devine fadă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, pentru a-și regăsi un nou elan, de mai mică anvergură, în secolul al XIX-lea (de pildă în Franța, cu Rude și Rodin).

Pictura

Prima manifestare caracteristică are loc în Italia, simultan cu a doua „pulsație“ a sculpturii, sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Devine curând cea mai expresivă artă a Occidentului. Înflorește în secolele al XV-lea și al XVI-lea în Italia, în Țările de Jos, în Germania, apoi în Spania. Slabă participare a Franței până la mijlocul secolului al XVII-lea. În această epocă și în secolul al XVIII-lea, scădere generală de tensiune, cu excepția Franței și, într-un grad mai mic, a Angliei. O nouă înflorire în secolul al XIX-lea, Franța fiind focarul principal.

Literatura

Literatura își face apariția în secolul al XII-lea în sudul Franței (poezie, roman de curte), apoi în nordul Franței, în Anglia și în Germania (cântece eroice). Slăbește în timpul perioadei de tranziție de la Evul Mediu la Renaștere. Reapare în Italia în același timp cu artele plastice. Dar nu urmează aceeași curbă ascendentă ca artele plastice. Dante apare ca o excepție și aparține spiritual Evului Mediu mai mult decât Renașterii. Producția literară contemporană cu marele secol al Renașterii italiene rămâne relativ mediocră. Literatura modernă nu înflorește într-adevăr decât în secolul al XVI-lea, întâi în Spania (roman cavaleresc, drame), apoi în Anglia (dramele și poezia epocii elisabethane), în sfârșit în Franța („secolul“ lui Ludovic XIV). Ea cunoaște o scădere de tensiune de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea; în fine, o ultimă izbucnire, poate cea mai bogată, cu romanticii germani și englezi, cu școlile literare

franceze, cu romanul rus și focarele locale din estul european și din Scandinavia.

Muzica

Cel mai frumos „vlăstar“ al artei occidentale. Se desprinde târziu din muzica religioasă, în Italia secolului al XVI-lea, și descrie până în secolul al XX-lea o curbă regulată în care secolul al XVIII-lea german — inclusiv Austria — reprezintă punctul culminant. Ea continuă totuși să înflorească în secolul al XIX-lea, tot cu Germania drept centru, dar evantaiul se lărgește: Franța, Rusia, Italia, Scandinavia, țările estului. Din punctul de vedere al individualităților, ea dă atunci genii pe care mulți îi consideră ca fiind cei mai mari creatori ai muzicii, ca Beethoven, Chopin, Schumann, Wagner, Musorgski sau Debussy, dar ea nu mai prezintă unitatea și senina perfecțiune a epocii precedente, aceea care se întinde de la Bach la Mozart; ansamblul este zbuciumat, disparat, centrifugal. În fine, o adevărată ruptură se va produce la începutul secolului al XX-lea.

Filozofia

Și aici, evoluția se încadrează în marile noastre perioade: perioada medievală, care se întinde din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea; perioada clasică, ce începe la sfârșitul Renașterii și se încheie la începutul secolului al XVIII-lea; în sfârșit, epoca modernă, care dă maximum la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, dar care nu pare să-și fi epuizat încă toate virtualitățile. În interiorul ciclului medieval, putem de asemenea distinge trei valuri succesive: primul apare în secolul al XII-lea, în același timp și în aceeași arie geografică cu arta gotică, adică în Franța de nord (Guillaume de Champeaux, Abélard, Bernard de Clairvaux etc.). Ea este intim legată de înflorirea creștinismului catolic și nu se distinge deloc de teologie, cu excepția domeniului logicii formale. Al doilea val dă, într-un foarte scurt timp (mijlocul și sfârșitul secolului al XIII-lea), o serie de personalități mai puternice, dintre care cel puțin una, Sf. Toma d'Aquino, dobândește un loc printre somitățile filozofiei universale. E de asemenea mult mai puțin localizată, deși Universitatea din Paris

rămânea focarul cel mai activ. Găsim aici germani ca Albert cel Mare sau Maestrul Eckhart, italieni din sud ca Toma d'Aquino[40], britanici ca Roger Bacon, Duns Scott și William Ockham. Punctul de vedere religios domină încă ansamblul gândirii filozofice, dar orizontul se lărgește în mod deosebit prin contactul cu filozofia antică, regăsită prin Bizanț și autorii arabi. Totuși, misticismul lui Eckhart care va face școală până în secolul al XV-lea (Thomas a Kempis) și nominalismul lui William Ockham anunță deja o anumită descompunere a filozofiei medievale, în vreme ce în universități gândirea scolastică se sclerozează.

Timp de peste două secole, până la începutul secolului al XVII-lea, va fi tăcere. Renașterea, atât de miraculos fertilă în domeniul artei, pare sterilă în domeniul gândirii metafizice. Putem cel mult releva câteva preocupări filozofice la marii precursori ai cercetării științifice ca Nicolaus Cusanus (Germania, 1401–1464), Giordano Bruno (Italia, 1548–1600), Francis Bacon (Anglia, 1561–1626) sau la teologii sau moraliștii contemporani cu marea criză a Reformei, ca Erasmus, Philipp Melanchthon, Calvin, Montaigne. Această epocă de tranziție (ca și, mai târziu, secolul al XVIII-lea francez) nu dă decât pseudofilozofi.

Filozofia modernă începe cu Descartes în plin secol al XVII-lea și, mai mult decât orice altă activitate spirituală a Occidentului, înflorește într-o arie culturală extrem de restrânsă, în Europa nord-vestică: Franța, Țările de Jos, Marea Britanie, Germania (Țările de Jos nu merită să figureze în acest palmares al marii filozofii decât prin prezența unui filozof, Spinoza, evreu spaniol, care, deși s-a integrat în mișcarea gândirii occidentale care se desfășoară de la Descartes la Leibniz, a fost de fapt crescut în tradiția evreiască a școlii talmudice a ghettoului din Amsterdam). Secolul al XVII-lea cu Descartes, Pascal, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Locke — mai ales dacă îi adăugăm secolul al XVIII-lea anglo-saxon, care este prelungirea lui, cu Berkeley și Hume — prezintă una dintre cele mai frumoase înfloriri din istoria filozofiei.

S-ar zice totuși că al treilea val occidental, acela care se concentrează în Germania în mai puțin de un secol, de la Kant (născut în 1724) la Schopenhauer (născut în 1788), trebuie considerat ca fiind vârful creației metafizice occidentale. Nici „filozofii" fran-

cezi din secolul al XVIII-lea, nici economiștii englezi și francezi, nici Auguste Comte și gânditorii politici din secolul al XIX-lea, precum Karl Marx, nu merită pe deplin epitetul de filozofi. La mijlocul secolului al XIX-lea numai Kierkegaard și Nietzsche par să participe încă la marea vână metafizică a epocii precedente și să anunțe criza gândirii contemporane prin angoasa lor, prin simțul tragicului, prin revolta lor.

Științele

Asemenea muzicii, știința modernă apare târziu. Și aici, mai mult ca în orice alt domeniu, se poate afirma că nici o civilizație n-a acumulat într-un timp atât de scurt o sumă de cunoștințe comparabile cu acelea ale civilizației occidentale. Dintre toate activitățile spirituale ale civilizației noastre, știința este de asemenea aceea care rămâne astăzi cea mai viguroasă. Avem o producție aproape neîntreruptă de la mijlocul secolului al XV-lea până în zilele noastre.

Ea începe în Germania în jurul lui Nicolaus Cusanus, spre 1450, dar nu dă opere cu adevărat originale decât odată cu Copernic (1473–1543), al cărui caz particular l-am expus mai sus.[41] Aproape un secol mai târziu, tot în Germania, Kepler; dar între timp Italia sfârșitului de Renaștere dăduse o nouă înflorire, culminând cu Galilei (1564–1642).

Franța intră târziu în „horă“, dar joacă un rol capital în determinarea metodei științifice. Aportul inițial al Franței, în afară de François Viete (1540–1603) care apare ca un precursor, este concentrat în câteva zeci de ani, în al doilea sfert al secolului al XVII-lea (Descartes, Fermat, Pascal), cu câteva prelungiri în generația următoare (Varignon).

În mod curios, se constată un soi de oboseală la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, cu excepția a două genii universale: Leibniz în Germania și Newton în Anglia. Ar trebui de asemenea să vorbim de câteva focare secundare, ca Olanda cu Huyghens și Suedia cu Linné. Vine apoi o nouă serie, care deschide într-adevăr era științifică modernă la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Franța este aceea care domină prima (D'Alembert, Lagrange, Lavoisier, Lamarck, Laplace etc.). În secolul al

XIX-lea, se pare că Marea Britanie ia puțin câte puțin avans, urmată de aproape de Germania, care domină clar sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.[42]

Ne lipsește totuși distanța necesară pentru a judeca valoarea relativă a „inventatorilor“ și a descoperirilor lor și de aceea ezit, pe măsură ce ne apropiem mai mult de perioada contemporană, să rețin anumite nume din masa de cercetători științifici care s-au distins de la începutul secolului. Unele nume par să se detașeze, cel puțin în ochii profanului (Einstein? Max Planck? Louis de Broglie? Niels Bohr? Heisenberg? Sau doar pentru că numele lor sunt legate de o explicație globală care stârnește interogații filozofice?). Am impresia că era marilor creatori, a marilor „inventatori“ s-a încheiat și că progresul tehnic, profitând de elanul inițial, prodigios, se hrănește de acum încolo din propria lui sevă, într-o muncă din ce în ce mai colectivă și din ce în ce mai anonimă. Probabil că știința occidentală a ajuns și ea la o cotitură decisivă, dar care pare mai puțin clară decât schimbarea hotărâtoare pe care au suferit-o de la începutul secolului al XX-lea toate artele Occidentului și care rămâne până în prezent semnul cel mai vizibil al unei mutații în profunzime. Deoarece, trebuie s-o repet, arta Occidentului în toate manifestările sale și în ciuda incomparabilei ei bogății, dă dovadă de la începuturile ei până la sfârșitul secolului al XIX-lea de o anumită continuitate. Or, destul de brutal, în epoca contemporană avem sentimentul unei rupturi totale.

Primul război mondial nu e cu nimic responsabil în această revoluție, cel mult a putut accelera procesul. Semnele premergătoare sunt de la sfârșitul secolului al XIX-lea și apogeul crizei se situează probabil între 1910 și 1914.

Primul simptom sigur îmi pare a fi noua concepție asupra perspectivei la Cézanne[43] și la Gauguin. Explozia picturii moderne este evidentă odată cu cubismul (*Domnișoarele din Avignon* de Picasso datează din 1907) și mai ales (deoarece cubismul putea să fie interpretat ca o simplă criză) odată cu pictura abstractă. Primele opere caracteristice ale lui Kandinsky se situează între 1911 și 1913. Din 1912, Brâncuși a proiectat spre cer primele sale păsări din marmură și bronz (*Sărutul* fusese realizat în 1908). Pentru muzică, putem plasa primele semne la Debussy (*Preludiu la după-amiaza unui faun* este din 1894); *Petrușka* lui Stravinski e

din 1910–1911; *Sărbătoarea primăverii* din 1914; *Castelul lui Barbă Albastră*, de Béla Bartók, este din 1911, *Mandarinul miraculos*, din 1919. Dar ruptura cu tradiția muzicii occidentale este deja completă odată cu cercetările atonale sau dodecafonice ale Școlii de la Viena. *Simfonia a doua de cameră* și *Cvartetul nr. 2 pentru coarde* de Arnold Schönberg sunt din 1908.

Tocmai în acești ani literatura cunoaște primele încercări de dezintegrare a formelor moștenite din trecut — și în curând chiar a sintaxei. Străbătând toate nuanțele unei producții dintre cele mai variate, aceste tentative au un numitor comun, ca un laitmotiv obsedant: sentimentul absurdului. În 1906 Robert Musil publică *Die Verwirrungen des Zöglings Törless*. Câțiva ani mai târziu, se va înhăma la opera vieții sale, *Der Mann ohne Eigenschaften*, pe care n-o va termina niciodată și pe care unii o consideră ca fiind romanul cel mai caracteristic al primei jumătăți de secol. Din 1910 datează *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* de Rilke; din 1913, *Der Heizer* de Kafka, prima parte a romanului său *Amerika*; de asemenea, din 1913, prima culegere de poezii ale lui Apollinaire, *Alcools.*[44] În 1914 James Joyce dă *Dubliners*. *Ulysses* apare în 1920. Teatrul urmează mult mai târziu, de fapt după al doilea război mondial (Beckett, Eugène Ionesco).

În mai puțin de o generație, s-ar spune că toate certitudinile gândirii occidentale sunt zdruncinate, că toate cadrele esteticii sale sunt sfărâmate. Teoria relativității în fizică, dezvoltarea geometriilor noneuclidiene, filozofia mișcării, fenomenologie, existențialism; părăsirea progresivă a perspectivei în pictură, culoarea detașată de obiect și cultivată pentru propria ei putere magică; sunetul detașat de fraza muzicală; ruptura povestirii în roman. Toate acestea provin dintr-o subită trebuință de a rupe tehnica „punctului de vedere" static, generator al unei viziuni-perspectivă, deci unică, și considerată ca incapabilă de a reda plenitudinea realității. Dar se ajunge (cu excepția arhitecturii) la un divorț între artă și util, între artă și cotidian. Se cade în estetism. Acest lucru este izbitor mai ales în roman. În ciuda proliferării care face din el modul-tip de expresie artistică în timpul nostru, romanul dă semne manifeste de descompunere. El nu mai „aderă" la viață. El este, sau se vrea, roman filozofic. Se va obiecta poate că Balzac sau Tolstoi filozofează și ei din belșug în romanele lor, dar la ei filozofia nu este decât o reflecție

legată de o viață care a țâșnit din profunzimile imaginației lor cu o violență telurică, în vreme ce romancierii contemporani, chiar cei mai dotați, sunt cel mai adesea filozofi veleitari, care își construiesc romanele în jurul unor teme eminamente cerebrale.

Muzica și pictura se îndepărtează de asemenea din ce în ce mai mult de real. În epoca clasică, muzica nu este încă bine detașată de dans. Găsim ritmuri de dans în aproape toate marile opere ale secolului al XVIII-lea și până în simfoniile lui Beethoven. La fel, pictura se desparte progresiv de decorație și portret, apoi de peisaj. Pictorului abstract îi e greu să dea un nume pânzelor sale: le numește cel mai adesea „compoziție". Într-adevăr, ele sunt pure compoziții.

Toată această metamorfoză a artei moderne a avut drept rezultat paradoxal faptul că, cu cât societatea noastră devine mai democratică, cu cât are mai mult tendința să devină o societate de masă, cu atât arta are mai mult tendința să devină ermetică, aproape ezoterică. În epoca puterii aristocratice, Calderón și Shakespeare scriau un teatru pentru mulțime. Într-o epocă a puterii maselor, Ionescu și Beckett scriu pentru un public de inițiați. La drept vorbind, asistăm astăzi la două manifestări estetice distincte, cu prea puține puncte de interferență. Pe de o parte, o artă de „clișee" pentru mase: cinema, televiziune, refrene muzicale repetate ziua întreagă pentru milioane de ascultători; în țările zise „socialiste", există încă pictura și sculptura care ascultă de „linia realismului socialist", și în țările zise „capitaliste", corespondentele lor, romanele polițiste și benzile desenate, făcute într-o manieră mai spontană, dacă nu mai artistică. Pe de altă parte, avem o artă a căutării, fragmentată în timp și spațiu într-o puzderie de grupuscule, uneori animate de personalități talentate, sincer zbuciumate, dar uneori și de alții care sunt la un pas de șarlatanism și în jurul cărora gravitează nebuloase de snobi, aflați în divorț complet, orice ar spune, cu spiritul masei. Michelangelo și Rafael, Rabelais și Shakespeare, Haydn și Mozart se aflau în „contact direct" cu masa; artiștii de astăzi sunt niște izolați. Sunt ispitit să adaug că între muzica lui Rossini și aceea a lui Beethoven nu există decât o diferență de grad. Între muzica lui Hindemith și muzica accesibilă marelui public există o diferență de natură. Arta contemporană, în toate manifestările ei, este o artă pentru inițiați. De asemenea,

în raport cu standardizarea progresivă a tuturor formelor de artă pentru mase, pe care mijloacele moderne de propagare a imaginii și a sunetului le răspândesc la scară mondială, ce șanse au oare aceste încercări ezoterice, indiferent de valoarea lor intrinsecă, de a fi într-o zi cu adevărat reprezentative pentru epoca noastră? Cu acest dualism, ne-am afla în prezența unui fenomen nou în istoria civilizațiilor?

Cazul arhitecturii pare oarecum diferit. Pe de o parte, contrar a ceea ce s-a petrecut în celelalte domenii ale artei, mai ales în pictură, muzică și literatură, unde vitalitatea Occidentului rămâne intactă în secolul al XIX-lea, chiar dacă retrospectiv putem să detectăm aici semnele unei viitoare descompuneri, în arhitectură pierderea simțului stilistic (pentru a relua o expresie a lui Toynbee) este flagrantă din aproximativ primul sfert al secolului al XIX-lea. Prostul gust devine stăpân în cartierele „burgheze“, periferiile marilor orașe se acoperă cu maghernițe sau pavilioane hidoase, monumentele devin greoaie, invenția este aproape nulă; se copiază plat clasicul și goticul, pentru a se ajunge cu *Modern Style* la o resurgență mediocră și uneori monstruoasă a barocului. Pe de altă parte, motivele unei transformări apar mai clar, există o justificare tehnică: invenția betonului armat, care modifică profund datele materiale ale arhitecturii și care autorizează de acum încolo toate îndrăznelile. Astfel, în ultimii ani ai secolului al XIX-lea se ivește o artă nouă, cu un stil mult mai sobru, precedată de o întreagă literatură. Primul apel la utilitar pare să fie acela al lui Sullivan în Statele Unite (*Ornament in Architecture*, 1892). Pe urmă vine școala lui Otto Wagner de la Viena, cu Adolf Loos drept doctrinar (*Ornament und Verbrechen*, 1908), precursor al lui Le Corbusier. F. L. Wright și adepții Școlii de la Chicago sunt deja activi pe la 1900. De atunci, din Manhattan până la Brasilia, secolul al XX-lea occidental pare să-și fi regăsit în arhitectură suflul creator al marilor epoci. Dar acest suflu e probabil ultimul, deoarece, dacă arhitectura este în general prima dintre arte care se afirmă într-o civilizație, ea este de asemenea ultima care moare odată cu ea, și moare în toată splendoarea ei: în pragul prăbușirii lor, „imperiile universale“ au fost întotdeauna mari constructori. Și avem exemple: Egiptul, Creta, Persia, Roma, Mexic, Perú. Deoarece, cum vom vedea, ultimele domenii în care o civilizație își conservă puterea

creatoare în stadiul statului unitar sunt arhitectura, știința și filozofia. Aceasta din urmă nu mai este într-adevăr inovatoare: ea oscilează între eclectism, scepticism, stoicism și misticism. Știința are din ce în ce mai mult tendința să devină o simplă perfecționare a tehnicii. În sfârșit, arhitectura se orientează spre utilitar și colosal, dar rămâne ramura care este cel mai mult timp capabilă de creație.

Totuși, celelalte ramuri ale creației occidentale, precum am văzut, dau semne de istovire și de criză gravă. Nu e vorba, o repet, să emit o judecată de valoare. Unui contemporan îi este permis să prefere *Le Marteau sans maître* de Pierre Boulez *Recviemului* lui Mozart, sau *Une Bataille* de Georges Mathieu unei *Madone* de Rafael. Dar nu se poate tăgădui că arta occidentală suportă, de la începutul secolului al XX-lea, o transformare atât de profundă încât suntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă nu cumva ne aflăm în prezența unei rupturi, dacă n-ar exista o soluție de continuitate în evoluția civilizației occidentale. Am fi îndreptățiți să ne întrebăm care ar fi, în acest caz, semnificația acestei transformări.

A.L. Kroeber, în *An Anthropologist Looks at History*[45], a încercat să compare criza actuală a civilizației occidentale cu criza traversată de aceeași civilizație între începutul secolului al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea, adică în trecerea de la Evul Mediu la epoca modernă, prin Renaștere. Am fi avut înainte de secolul al XIV-lea Occidentul I, din secolul al XIV-lea Occidentul II, și în prezent s-ar pregăti Occidentul III, așa cum împărțim istoria Egiptului antic în istoria regatului vechi, mijlociu și a celui nou, sau istoria Chinei, conform lui Toynbee, în China I sau China dinainte de implantarea budismului, China dinastiilor Shang, Zhou și a hanilor, și China II, aceea a dinastiilor Tang, Song și Ming.

Fără să tăgăduiesc că este posibil, și chiar necesar, să distingem mari perioade „stilistice“ în istoria Occidentului, două obiecții mă împiedică totuși să accept paralelismul propus de Kroeber între criza actuală și criza Renașterii. Prima este că Evul Mediu pe cale de a se sfârși s-a întors spre o civilizație moartă (Antichitatea greco-romană), în căutarea lui de noi forme și noi valori, *în vreme ce Occidentul secolului al XX-lea s-a orientat spre culturi*

contemporane, mai ales spre cultura negrilor. A doua obiecție este că Kroeber nu ține cont de un element esențial, care reprezintă cel mai sigur criteriu în „decupajul“ civilizațiilor, și anume desfășurarea unui ciclu politic. *O criză de stil care intervine, așa cum se întâmplă în zilele noastre, la sfârșitul erei „regatelor combatante“* nu poate avea aceeași semnificație și probabil nici aceeași ieșire ca o criză care survine clar înainte de începutul acestei ere, în plină perioadă de înflorire a civilizației. „China II“, „Egiptul II și III“, de exemplu, sunt faze apărute după ce aceste civilizații au atins, și chiar au epuizat, faza statului unitar. Nu există încă nimic din toate acestea în desfășurarea fazelor politice ale civilizației occidentale.

Să reluăm aceste două observații:

1. *Occidentul, în căutare de noi forme, se orientează spre alte culturi contemporane.*[46]

S-a început prin manifestarea unui anumit interes pentru folclorul est-european, rus în special, dar fără mare răsunet, rădăcinile lui fiind probabil prea apropiate de acelea ale Occidentului. Civilizația arabă nu pare nici ea să fi inspirat Occidentul în epoca contemporană, poate pentru că era prea aproape de el, poate de asemenea pentru că acesta a împrumutat mult de la ea în faza lui de formare. A existat apoi un oarecare interes pentru pictura extrem-orientală. Cred că se poate detecta o anume influență japoneză la unii dintre impresioniști, la Toulouse-Lautrec, poate la Bonnard, la Vuillard, la Ensor. Ghicim de asemenea o ușoară influență a poeziei chineze asupra poeziei europene contemporane. Scrierea chineză pare să fi inspirat câteva picturi abstracte. (Influența Indiei nu pare să se fi manifestat decât în domeniul gândirii; deși s-ar putea spune că ea a acționat mai mult ca un catalizator decât ca un element care să intre chiar în structura filozofiei occidentale contemporane: Kayserling, René Guénon, Lanza del Vasto.)

În rezumat, puține lucruri. În schimb, influența artei negre asupra esteticii contemporane a fost determinantă, în mai multe domenii și la diferite niveluri. Cuvântul „influență“ este prea slab. Ar fi mai potrivit să vorbim de „revelație“. În subita lor răceală pentru formele de expresie care se manifestau de secole și care erau parțial o moștenire a lumii antice, occidentalii au găsit alte forme

și alte simboluri prin mijlocirea anumitor stilizări, a anumitor „racursiuri" care le erau furnizate de arta zisă „primitivă" din Africa sau Oceania — și puțin mai târziu și din America precolumbiană. În primii ani ai secolului, pictorii (Picasso, Vlaminck, Derain, Matisse, Braque, pictorii Școlii din München), poeții (Apollinaire) și colecționarii (Paul Guillaume) „descoperă" arta neagră. Avem de-a face cu o veritabilă pasiune admirativă. Pe urmă, unii artiști s-au dezvinovățit în fața acuzației că s-au lăsat influențați de arta neagră, ca și cum recunoașterea acestei evidențe ar fi diminuat meritul căutărilor lor estetice. La drept vorbind, ar trebui să vorbim nu atât de o influență, cât de o *întâlnire*. Reîntoarcerea la simplificări, la stilizări primitive era un fenomen spontan și irezistibil.[47]

În domeniul muzicii, fenomenul nu este tot atât de evident, cel puțin pentru ceea ce trebuie să numim marea muzică. Aici probabil că spargerea formelor vechi este rezultatul unui proces pur intern. Dar la alte „niveluri" ale creației muzicale contemporane influența neagră este manifestă, și aceasta cu atât mai mult cu cât mijloacele moderne de reproducere și de propagare a muzicii îi extind efectele la dimensiunea globului. Rolul negrilor americani a fost primordial în trei sectoare diferite în care doza aportului african e variabilă: *negro-spirituals*, jazzul și muzica de dans. În privința ultimei, trebuie să constatăm că de un secol *cvasitotalitatea noilor ritmuri de dans ne vine din această regiune de intensă aculturare a negrilor, care se întinde din sudul Statelor Unite până în Brazilia, trecând prin arhipelagul Caraibelor* — și faptul ar putea avea pe termen lung o influență determinantă asupra creației muzicale occidentale în ansamblul ei. (Să remarcăm în trecere că influența neagră asupra muzicii occidentale nu a venit direct din Africa, ci din zonele cu populație neagră deja asimilată din America — contrar a ceea ce s-a întâmplat cu artele plastice.)

În sfârșit, aș vrea să atrag atenția asupra unui alt detaliu, asupra unui alt aspect al gustului occidental, care mi se pare revelator pentru procesul de „dezoccidentalizare" pe care îl trăiește omul alb de câteva zeci de ani: vreau să vorbesc despre moda bronzajului pielii, modă ce se extinde progresiv în toate straturile populației, nu mai e posibil să o considerăm ca o modă trecătoare. Ar fi vorba mai degrabă de o modificare în profunzime, de o schimbare în canoanele

de frumusețe ale occidentalului. Atât pentru femeia albă cât și pentru bărbatul alb, bronzajul pielii a devenit un element esențial al frumuseții și al atracției sexuale. Am asista, în subconștientul omului occidental, la o lentă alunecare de la idealul frumuseții nordice spre idealul frumuseții negre sau al frumuseții rezultate din amestecul de rase. Gauguin a fost primul care a încercat să comunice în Occident atracția pe care o resimțea pentru frumusețea tahitiană, al cărei tip se situează, curios, la egală distanță de tipul galben și cel negru. Dacă observația este pertinentă, atunci poate să pară paradoxal că această mutație a Occidentului spre tipul negru a avut loc într-o epocă în care teoria pretinsei superiorități a dolicocefalului blond se răspândise ca o dogmă mai mult sau mai puțin acceptată de omul alb, cu rezultatele monstruoase pe care le cunoaștem în plan politic. De fapt, paradoxul n-ar fi decât aparent: această „glorificare“ a tipului extrem al occidentalului ar reprezenta un acces de febră în momentul când acest tip încetează să fie trăit estetic ca un ideal.

2. În ciclul civilizației occidentale, criza contemporană intervine la sfârșitul erei „regatelor combatante“ și nu poate, așadar, să fie comparată, cum sugerează Kroeber, cu „criza de stil“ traversată de Occident, de la sfârșitul Evului Mediu la începutul Timpurilor Moderne, adică de-a lungul perioadei sale de înflorire. Deoarece numai căutând să determinăm în ce fază a ciclului său politic se află la ora actuală civilizația occidentală, vom putea să-i recunoaștem „vârsta“, și deci gradul ei probabil de scleroză și șansele ei de readaptare. La prima vedere, criza actuală este mai apropiată de crizele care prevestesc un nou Ev Mediu și, în consecință, fie de nașterea unei noi civilizații (cazul Antichității greco-romane), fie de recurența, sub o formă ușor modificată, a fazei finale aparținând aceleiași civilizații (cazul Egiptului și al Chinei). Totuși, în aceste din urmă cazuri — cum am văzut mai sus — „criza de stil“ s-a declanșat după stabilirea statului unitar al civilizației, și nu înainte, cum pare să fie cazul astăzi. Am avea aici, în mod vizibil, o nouă singularitate a civilizației noastre, care face și mai dificilă orice încercare de pronostic.

Dar acum să încerc să justific afirmația că *lumea occidentală, în desfășurarea ciclului ei politic, s-ar afla la ora actuală în ultima fază a erei „regatelor combatante“.*

Am spus[48] că, în opinia mea, perioada larvară s-a întins de la sfârșitul secolului al IV-lea (începutul stabilirii barbarilor germanici dincoace de hotarele romane) până la sfârșitul secolului al IX-lea, când pe ruinele Imperiului carolingian se naște societatea feudală și când frontierele lingvistice ale Occidentului încep să se cristalizeze. De la sfârșitul secolului al IX-lea până la sfârșitul secolului al XIII-lea, am avea perioada de formare. În sfârșit, Renașterea ar deschide perioada de înflorire a civilizației noastre, când se conturează, în toate domeniile artei și gândirii, formele de expresie caracteristice omului occidental. Există o abundență de genii și de energie care se manifestă în același timp prin exacerbarea luptelor intestine (mai ales a războaielor religioase) și prin începutul unei prodigioase expansiuni dincolo de limitele Europei Occidentale, care va aduce puțin câte puțin civilizația din această extremitate a peninsulei europene în situația de a îngenunchea toate celelalte civilizații vii sau de a le distruge (cazul civilizațiilor din America). Perioada corespunzătoare, în cadrul civilizației elene, s-ar situa din secolul al VII-lea până în secolul al IV-lea î. Hr.

Totuși, în plină perioadă de înflorire, începe de obicei era „regatelor combatante“. Războaiele, care n-au încetat niciodată să opună popoare și dinastii, își schimbă brusc caracterul. Se constituie mari unități care vor încerca pe rând să-și exercite hegemonia în interiorul „lumii“ lor. Prima încercare de acest gen în cadrul civilizației occidentale mi se pare a fi aceea a lui Carol Quintul. Desigur, înainte de el au existat veleități (ale împăratului, ale Papei sau ale regelui Franței) de a asigura întâietatea în întreaga creștinătate, dar confuz simțim că, în cadrul societății feudale, aceste pretenții luau un cu totul alt caracter. La începutul secolului al XVI-lea, pentru prima dată avem de-a face cu înfruntarea a două națiuni pentru hegemonia asupra Europei.

A.E.I.O.U.: *Austriae est imperare orbi universo* „Casei de Austria i se cuvine să comande întregului univers“ — orgolioasa deviză a Habsburgilor nu trebuie să ne înșele; nu între Germania și Franța se desfășoară această primă „rundă“ a erei „regatelor combatante“, ci între Spania și Franța. De altfel, ea nu este încă bine caracterizată și comportă un element accidental. Desigur, în acest moment precis, Spania este pe punctul de a lua conducerea, în

același timp în domeniul tehnicii și în domeniul culturii, și aventura ei colonială îi deschide orizonturi nelimitate. Împreună cu Portugalia, ea este prima putere maritimă a epocii și de asemenea o putere continentală. Vreme de un secol, infanteria ei va fi recunoscută drept cea mai bună din Europa. În același moment, Franța, vindecată de teribilele devastări ale Războiului de o sută de ani și de tulburările feudale din timpul lui Ludovic XI, este din nou statul cel mai populat și mai bogat de pe continent, punându-și la încercare vigoarea regăsită în războaie de pur prestigiu în Italia.

Interesele celor două regate poate nu s-ar fi ciocnit dacă n-ar fi fost persoana — sau personalitatea — lui Carol Quintul. Moștenitor a patru coroane, a Austriei, a Burgundiei, a Castiliei și a Aragonului, și al unor imense domenii care înconjoară Franța, el este în plus, prin alegerea lui ca împărat, primul în rang dintre suveranii Europei — și un suveran modern. Nici una dintre marile probleme cu care se confruntă Europa timpului său nu îi este străină: rezistența la presiunea otomană, criza Bisericii consecutivă Reformei, cucerirea Lumii Noi. În acest stadiu, singurul lui concurent este regele Franței care, deși a rămas mai apropiat decât el de cavalerul medieval, manifestă de asemenea câteva dintre caracterele monarhilor absoluți din secolul următor. Mai ales prin alianța lui „scandaloasă“ cu sultanul otoman, Francisc I consacră ideea modernă a separării dintre politică și religie.

Prin multe laturi, duelul Carol Quintul–Francisc I păstrează încă aspectul unei dispute dinastice medievale: rivalitatea dintre doi veri pentru moștenirea comună, nepotul în descendență feminină al lui Carol Temerarul împotriva reprezentantului ramurii bărbătești a Capețienilor. Evident, la origine Carol Quintul este din punct de vedere spiritual un prinț burgund, deci esențial francez. A fost crescut în Țările de Jos — la Malines și Bruxelles — sub tutela mătușii sale burgunde, Marguerite de Austria, apoi sub influența unui mare senior francofil, Guillaume de Croy. Acest viitor rege al Spaniei și împărat al Germaniei nu vorbește nici germana, nici spaniola, ci doar franceza și puțin flamanda.

Astfel, Carol este pe de o parte unul dintre ultimii repezentanți ai politicii dinastice medievale, iar pe de altă parte, într-un sens modern, primul pretendent la unificarea Europei. La el, absența unui

șovinism german sau spaniol ar fi încurajat mai degrabă visul unui imperiu universal.

Dacă ar fi reușit, am fi fost oare scutiți de Europa „naționalistă“?

Întreprinderea era fără îndoială prematură. Ea se datora parțial ambiției unui om, parțial conjuncturii care a reunit sub același sceptru Spania, Sfântul Imperiu și Țările de Jos. Dar aceste posesiuni erau lipsite de orice legătură între ele, de orice unitate. Imperiul, în sine, era un titlu fără putere. El a fost pentru Carol Quintul mai degrabă o povară decât un aport de putere. Țările de Jos erau bogate, dar urmau să se dovedească rebele de îndată ce au avut sentimentul că Habsburgii căutau să le impună o dominație străină. Rămânea Spania, care se află în plină perioadă de dinamism și în plină expansiune colonială la suirea pe tron a lui Carol Quintul în 1516. Ea va fi adevăratul nucleu al puterii Habsburgilor, atât sub Carol Quintul, cât și sub Filip II. Dar purta deja în ea germenii rapidei sale decadențe.

Așadar, Spania trebuie să fie considerată ca primul pretendent la hegemonia Europei. Însă deja din această primă fază a luptei pentru hegemonie, Anglia apare ca puterea care caută să restabilească echilibrul compromis și să împiedice preponderența uneia dintre puterile continentului. Avem aici un fapt remarcabil: dintre cele cinci mari state europene pretendente la hegemonia civilizației occidentale (Spania, Franța, Anglia, Germania, Rusia), Anglia este singura care, fiind prezentă în toate fazele, n-a încercat niciodată, la drept vorbind, să-și impună hegemonia; dar ea n-a încetat niciodată, de la începutul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XX-lea, să facă un joc de alternanță, pentru a împiedica orice hegemonie pe continent. Această constanță a politicii de echilibru a Angliei este una dintre trăsăturile caracteristice ale istoriei occidentale și ar putea foarte bine să fie unul dintre motivele duratei deosebit de lungi a erei „regatelor combatante“ în lumea occidentală.[49]

Dacă ar trebui să precizăm mai mult data la care începe, pentru Occident, era „regatelor combatante“, aș propune anii 1519–1520. Separarea tradițională dintre Evul Mediu și epoca modernă odată cu luarea Constantinopolului de către turci în 1453, separare pe care din fericire cei mai mulți istorici au abandonat-o, n-avea nici

o noimă în termeni de civilizații. Evenimentul, oricât de impresionant a fost atât pentru contemporani, cât și pentru imaginația generațiilor viitoare, n-a avut decât un foarte slab impact asupra evoluției lumii occidentale, singura care ne interesează aici. Căderea Constantinopolului nu poate fi luată ca simbol al sfârșitului Evului Mediu occidental; dimpotrivă, ea a avut drept efect prelungirea anumitor aspecte medievale în centrul Europei, și, prin ruptura de fapt pe care a impus-o între vestul și sud-estul Europei, ea va fi întârziat participarea la civilizația occidentală a unei întregi părți a continentului. Deci, dacă reprezintă o dată-cheie în istoria civilizației bizantine și a celei arabe, ea are semnificație în evoluția civilizației occidentale doar în măsura în care controlul aproape total al turcilor asupra Mediteranei orientale îi va fi incitat și mai mult pe occidentali să caute alte căi de pătrundere spre Asia Orientală decât calea Mediteranei. Triumful Renașterii, inventarea tiparului, descoperirea Americii, Reforma — iată tot atâtea evenimente care simbolizează mai bine, împreună sau separat, trecerea de la Evul Mediu la epoca modernă. Dar ceea ce ne interesează aici în primul rând nu este distincția clasică și de altfel discutabilă dintre Evul Mediu și epoca modernă, ci data aproximativă la care începe în Occident era „regatelor combatante", în cadrul perioadelor pe care le-am recunoscut în alte civilizații unde observația ne-a fost permisă.

Propun anii 1519–1520, deoarece în acești ani se petrec într-adevăr mai multe evenimente cruciale pentru viitorul Europei Occidentale: alegerea lui Carol Quintul ca împărat împotriva lui Francisc I; ruptura lui Luther cu Roma; călătoria lui Magellan în jurul lumii și începutul cuceririi Mexicului de către Cortés. Aceste trei serii de evenimente concomitente ar fi suficiente pentru a marca faptul că ne aflăm la o cotitură hotărâtoare în istoria Occidentului: Reforma, colonizarea Americii și contactul cu toate celelalte civilizații vii; începutul luptei pentru hegemonie. În sfârșit, să adăugăm că doi dintre cei trei titani ai Renașterii italiene dispar în același moment: Leonardo da Vinci în 1519, Rafael în 1520; Michelangelo, care le va supraviețui până în 1564, este deja un precursor al barocului.

Printr-o stranie coincidență, *asistăm în același timp la stabilirea statului unitar al lumii arabe*. În 1514, Selim I își începe

marele război împotriva perșilor care va avea drept consecință respingerea acestora spre Iran, permițând astfel în mai puțin de trei ani otomanilor să controleze complet Orientul Apropiat, Syria, Mesopotamia, Egiptul — și mai ales Arabia cu Locurile Sfinte. În următorii treizeci-patruzeci de ani, în vreme ce doboară regatul Ungariei (Mohács 1526, cucerirea Budei 1541) și se luptă cu un noroc variabil împotriva Austriei și Persiei, turcii își stabilesc practic imperiul asupra întregii lumi arabe, cu excepția Marocului. Persia șiită va rămâne în afara acestui nou „imperiu universal".

În sfârșit, dacă adăugăm că în 1547 Ivan IV își ia titlul de țar (< csar < caesar), afirmând astfel revendicarea de către Rusia a „imperiului universal" al lumii ortodoxe, vom distinge în această primă jumătate a secolului al XVI-lea jocul de contrapondere al celor trei civilizații ieșite din întâlnirea civilizației elenice și a civilizației babiloniene: în momentul în care lumea arabă își stabilește statul unitar, lumea bizantină își începe ultima fază (eșuată) a efortului ei spre unitate, în vreme ce în Occident de-abia începe prima fază a erei „regatelor combatante", a luptei pentru hegemonie.

Aspectul de luptă pentru hegemonie se estompează puțin în perioada care urmează imediat după duelul Carol Quintul–Francisc I, fiind mascat de confuzia întreținută de războaiele religioase.[50] Acest aspect totuși nu dispare în nici un moment și am putea chiar avansa ideea că interesul de stat influențează adesea alegerea „ideologică". Cu toate acestea, dacă încercarea spaniolă de hegemonie se ascunde adesea — de altfel fără ipocrizie — în spatele luptei pentru ortodoxia catolică, riposta franceză va fi pur politică. Deja Francisc I duce simultan o politică de represiune a Reformei în interior și o politică echivocă față de protestanții din Germania. În 1536, el este de asemenea primul rege creștin (*Le Roi très chrétien*) care se aliază pe față cu păgânul împotriva altui prinț creștin. Politica de echilibru între puterile Occidentului domină de acum încolo orice alt considerent moral sau „ideologic". Încă o dovadă că ne aflăm deja în era „regatelor combatante". E simptomatic că același fenomen se reproduce, sub o altă formă, la începutul celei de-a doua faze a acestei ere, faza franceză: intrarea Franței catolice (dirijată pe deasupra de un cardinal

al Bisericii romane) în câmpul puterilor protestante la sfârșitul Războiului de treizeci de ani.

Această intervenție a Franței, decisivă, în ultima fază a Războiului de treizeci de ani ia încă un aspect defensiv. Cred că încercarea de hegemonie franceză trebuie s-o facem să înceapă numai de la domnia personală a lui Ludovic XIV și de la războiul zis de Devoluție (1667), care provoacă prima coaliție pentru a rezista expansiunii franceze. Începând din acest moment, se detașează clar puterile europene care încearcă să-și impună hegemonia sau acelea care se coalizează pentru a o împiedica pe una dintre ele s-o exercite: Spania (deja în declin), Franța, Austria, Anglia, un timp Țările de Jos și Suedia, curând Prusia și Rusia. După războaiele epuizante pentru Franța, din timpul domniei lui Ludovic XIV, Europa cunoaște în secolul al XVIII-lea o perioadă de relativă acalmie. Dar politica mai pacifică a Franței, dusă sub Ludovic XV și Ludovic XVI, nu trebuie să ne facă să uităm că preponderența franceză în Europa n-a fost niciodată mai accentuată decât sub aceste lungi domnii a doi regi slabi. Niciodată Europa n-a fost mai aproape de o anumită unitate spirituală decât în acest mare secol de preponderență franceză. Și tocmai în acest context trebuie să înțelegem aventura napoleoniană.

Astfel, tentativa spaniolă, pornită în 1520, își pierde elanul la sfârșitul secolului al XVI-lea, și eșecul ei este consacrat de tratatul Pirineilor, din 1659. Tentativa franceză începe în 1642 și se precizează în 1667; preponderența franceză durează, în ciuda unor înfrângeri, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea. Ea aproape că ajunge la o hegemonie militară la începutul secolului al XIX-lea, în cursul unui război de peste douăzeci de ani împotriva tuturor celorlalte puteri ale Europei. Anul 1815 nu aduce o veritabilă prăbușire, dar marchează sfârșitul oricărei veleități franceze de hegemonie. De-a lungul a mai mult de o jumătate de secol, în timp ce avântul demografic este foarte inegal și progresul industrial nu e simultan, Europa cunoaște totuși o perioadă de echilibru politic aproape perfect: cinci state aproximativ egale ca forță, Anglia, Franța, Prusia, Austria, Rusia, formează constelații schimbătoare pentru a împiedica preponderența uneia dintre ele. Un al șaselea, Imperiul otoman, aflat în pierdere de putere și neîndrăznind încă

să se convertească integral la civilizația occidentală, atrage pentru un timp, la periferie, apetitul de expansiune al aceleia dintre marile puteri care, după 1815, pare să cântărească cel mai greu pe continent, Rusia. Totuși aceasta, în pofida creșterilor ei teritoriale spre vest (Polonia, Finlanda, Basarabia) și a rolului ei decisiv în înfrângerea Franței, nu pare să fi nutrit în secolul al XIX-lea ambiții de hegemonie asupra Occidentului european. Inițiativa Sfintei Alianțe și intervenția în Revoluția ungară din 1848 apar mai degrabă ca simple măsuri destinate să mențină un *statu quo* politic și social. Dimpotrivă, expansionismul rus se manifestă neîntrerupt în secolul al XIX-lea spre Turcia și Asia și dezechilibrul pe care el riscă să-l provoace stârnește mai ales neliniștea Angliei. El antrenează două coaliții occidentale care dau o lovitură hotărâtoare — una militară (Războiul Crimeii, Tratatul de la Paris 1854–1856), și alta pur diplomatică grație noii puteri a Germaniei (Congresul de la Berlin, 1878).

Echilibrul stabilit în 1815 este din nou rupt între 1866 și 1870, de această dată în favoarea Prusiei, care învie Imperiul german în 1871. Cum am văzut, această fază de dinamism german s-a manifestat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în mai multe direcții: în domeniul demografiei, în acela al culturii (muzică, filozofie, științe umaniste, științe exacte) și în domeniul economic, pentru a culmina cu o încercare de hegemonie politică, pe care în mare o putem data de la 1866 la 1945, cu trei „accese de febră“ (războiul franco–prusac din 1870–1871, primul război mondial, al doilea război mondial) din ce în ce mai puternice. Primul, acela al epocii lui Bismarck, nu este încă o încercare definită de hegemonie, căutând numai, cum a făcut Richelieu pentru Franța, să facă din Imperiul german arbitrul Europei, *primus inter pares*. Încercarea lui Wilhelm II este mai categorică, deși politic slabă, deoarece alegerea momentului i-a fost impusă de evenimente fortuite. În sfârșit, încercarea lui Hitler este conștientă, premeditată, mărturisită pe față. Din cataclismul celui de-al doilea război mondial nu se ivesc decât două puteri de dimensiuni continentale: Rusia și Statele Unite.[51]

Astfel, deschisă la începutul secolului al XVI-lea de duelul dintre două mari puteri, era „regatelor combatante“, care a cunoscut

un număr din ce în ce mai mare de „concurenți“, se află brusc față în față, din nou, două alte mari puteri. S-ar zice că ciclul e aproape de a se închide. Au existat la început Spania și Franța — plus Anglia care caută să joace rolul de arbitru. La sfârșitul secolului al XVI-lea, ea va fi antrenată în luptă; avem astfel patru concurenți: Spania, Franța, Anglia, Austria (aceasta despărțindu-se de Spania). De la mijlocul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XVIII-lea, ei sunt șase: Franța, Spania, Austria, Anglia, Suedia, Țările de Jos (șapte, dacă adăugăm Turcia, care amenință Austria la granița ei orientală, dar care încă nu este considerată ca făcând parte din ceea ce se va numi „concertul european“). La mijlocul secolului al XVIII-lea, Spania se retrage, Suedia și Țările de Jos, state de dimensiuni prea mici, sunt eliminate, în ciuda remarcabilelor lor fapte de arme. Ele sunt înlocuite de Prusia și Rusia. De la mijlocul secolului al XVIII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea, avem cinci state pretendente la hegemonie: Franța, Anglia, Austria, Prusia, Rusia (plus Turcia). La sfârșitul secolului al XIX-lea, în vreme ce echilibrul forțelor se modifică în favoarea Germaniei, „concertul european“ numără șapte puteri: Franța, Anglia, Germania, Austria, Rusia, Italia, Turcia. În timpul primului război mondial, ele sunt nouă, deoarece pentru prima oară două puteri extraeuropene li s-au alăturat: Japonia și Statele Unite — aceasta din urmă fiind „copilul Europei“. Cu excepția Imperiului austriac și a Imperiului otoman, ieșite din arenă, aceleași puteri se regăsesc în timpul celui de-al doilea război mondial — care, grăbind procesul, nu mai lasă să subziste decât doi concurenți, numiți de acum încolo „superputeri“. Cum vedem, cele două mari războaie ale secolului nostru, numite „mondiale“, nu sunt mondiale decât pentru că teatrul lor de operații s-a întins pe toate oceanele. În realitate, ele sunt *războaiele intestine ale lumii occidentale*. În războiul din 1914–1918, avem o singură putere neeuropeană, Japonia, care tocmai adopta civilizația occidentală, și o putere semieuropeană, Imperiul otoman, admisă de multă vreme în concertul european. În războiul din 1939–1945, aceeași Japonie antrenează China, care se occidentalizează și ea din 1912, dar care, în ciuda dimensiunilor ei și a menajamentelor pe care le manifestă față de ea puterile „aliate și asociate“, nu este încă o mare putere,

unul dintre pretendenții la hegemonie (însă e pe cale de a deveni). Practic, doar țările capabile să producă armament modern sunt admise să participe *à part entière* la jocul masacrului. Reprezentanții celorlalte civilizații sau culturi contemporane (indienii, indochinezii, arabii, africanii) nu participă decât cu titlul de „auxiliari“. Ei au dreptul să moară pentru alții.

În 1945, Rusia se avântă în vidul lăsat de prăbușirea Germaniei și caută fără ocolișuri să domine întreaga Europă. Cu ocazia acestei victorii aproape nesperate, pentru prima oară de aproape două secole[52], Rusia se dezvăluie ca pretendent la hegemonie. Și la hegemonia mondială, deoarece în realitate civilizația occidentală și-a depășit cadrul de origine, pentru a antrena mai mult sau mai puțin în curentul ei toate civilizațiile și culturile vii. Această încercare mai prezintă o particularitate (care o înrudește cu încercarea spaniolă a Preacatolicilor Regi), și anume că ea se sprijină nu numai pe un enorm potențial militar și industrial, dar și pe o ideologie universală de care se servește pentru a face să explodeze structurile sociale și politice ale celorlalte state și care face ca prezența ei să fie efectivă, direct sau indirect, în lumea întreagă. Precedenta ideologie care alimenta expansionismul rus, panslavismul, nu propunea acestuia decât obiective limitate la Estul european, deși începuse să dobândească nuanța unui nou mesianism: slavii erau destinați de providență să preia ștafeta de la poporul german la conducerea civilizației.[53]

Cum am spus deja, Rusia este total asimilată la cultura occidentală, la aproape un veac de la Revoluția din octombrie. Datorită campaniei antireligioase, ultimele urme de particularism bizantino-oriental tind să dispară sau să se refugieze în domeniul, de altfel limitat, al folclorului muzical. Modul de viață al cetățeanului sovietic și manifestările lui spirituale și estetice (când sunt libere) sunt acelea ale lui *homo occidentalis*. De altfel, de la începutul regimului, conducătorii sovietici nu au ascuns faptul că Statele Unite erau modelul lor, cel puțin în domeniul economic, cu toate că ei au ales alte căi pentru a ajunge aparent la același scop.

Rusia se găsește față în față imediat după al doilea război mondial tocmai cu Statele Unite, ca unic adversar în lupta pentru hegemonie. Intrarea Statelor Unite în cercul statelor pretendente la

hegemonie este recentă: ea datează din 1917. Această intrare, deși a avut efecte decisive, poate fi calificată drept timidă. Nepregătite atât pe plan militar, cât și pe plan industrial și profund divizate pe plan moral, Statele Unite se întorc la izolaționism imediat după primul război mondial. Ele încă nu erau coapte pentru a juca un rol internațional și enorma lor putere economică nu se tradusese încă în termeni de putere militară. Va fi nevoie de dubla agresiune germană și japoneză — ultima vizând direct interesele americane — pentru ca Statele Unite să se angajeze în al doilea război mondial cu toată greutatea puterii lor. Imediat după victorie, ele nu sunt încă pe deplin conștiente de forța lor și de rolul lor internațional; se demobilizează aproape complet, aflându-se curând în defensivă pe toate fronturile „războiului rece". Sovieticii, maeștri în arta războiului psihologic, se trezesc în fața lor cu Statele Unite ca singura putere de prim-rang, pe care o taxează foarte repede drept imperialistă, deși Statele Unite nu aveau încă nici gustul, nici politica imperialismului. Iată faptele: timp de cel puțin șase ani — de la lansarea bombelor la Hiroshima și Nagasaki, în august 1945, până la o a doua explozie nucleară sovietică, din septembrie 1951, data la care Statele Unite au trebuit să ia în seamă faptul că nu mai au monopolul bombei atomice —, timp de șase ani, mai mult decât durata celui de-al doilea război mondial, americanii au deținut o putere nelimitată, care nu e comparabilă cu nici o altă putere în cursul Istoriei, un fel de „armă absolută". Or, tocmai în acest interval de timp ele și-au lăsat adversarii să dobândească avantaje decisive, să ocupe Europa Centrală și de Est și să domine toată China continentală. Viitorii istorici vor fi uluiți de acest fenomen și ne putem deja întreba dacă Statele Unite nu au pierdut atunci ocazia de a stabili în beneficiul lor unitatea lumii occidentale.

Totuși, în fața gravității situației astfel create, Statele Unite au reacționat pas cu pas pe eșichierul politic. Planul Marshall, podul aerian pentru aprovizionarea Berlinului, războiul din Coreea, criza din Cuba, războiul din Vietnam, stabilirea de baze aeronavale de jur-împrejurul globului — astăzi, la peste cincizeci de ani de la sfârșitul războiului, ne este permis să vorbim de un imperialism american, cu atât mai mult cu cât puterea militară este dublată de

un expansionism economic fără precedent, întemeiat pe superioritatea tehnologică. Dar „imperialism“ nu e poate termenul potrivit, deoarece el este încărcat cu semnificații polemice și reminiscențe recente ale imperiilor coloniale. Or, astăzi avem de-a face cu un alt fel de dominație: America nu este imperialistă, ea este deja imperială. Ea este condamnată să intervină pretutindeni în lume și să-și extindă propria securitate la dimensiunea globului.

Am ajuns într-un punct în care suntem ispitiți să punem întrebarea: încotro se îndreaptă civilizația occidentală și, odată cu ea, lumea? Spre hegemonia unei singure puteri? Și care este puterea ale cărei șanse par să fie mai mari? Rusia? Statele Unite? Sau un al treilea concurent, și mai periferic și mai recent convertit la civilizația occidentală, cum e China?

Mi-ar plăcea să pot evita aceste întrebări într-un studiu care se vrea științific. Dar oare le putem evita? La urma urmelor, de când se scrie istoria, n-a existat mereu, în spatele pasiunii de a cunoaște trecutul, secreta dorință de a înțelege mai bine prezentul? Nu înlătur, așadar, aceste întrebări, ci doar le voi deplasa la sfârșit, când studiul altor civilizații ne va fi dat noi elemente de comparație și când voi încerca să trag, pe baza lor, câteva concluzii de ordin general.

Note

1. Vezi, mai sus, pp. 29–30.

2. Un secol și jumătate mai devreme, „limba maternă“ a lui Carol cel Mare era încă limba francă, idiom germanic. „Jurământul de la Strasbourg“ e denumirea clasică a alianței între doi dintre nepoții lui Carol cel Mare, Carol cel Pleșuv, viitor rege al „Franciei occidentale“ și Ludovic, viitor rege al Germaniei, împotriva fratelui lor mai mare, Lothar — atunci s-a folosit pentru prima oară într-un document oficial limba vernaculară neolatină care va deveni franceza.

3. Toynbee estimează că aportul barbarilor germani a jucat un rol mai puțin important în nașterea civilizației occidentale decât aportul barbarilor aheeni în nașterea civilizației elene. Iată argumentul lui: germanii au fost în întregime cuceriți de noua religie născută în sânul „proletariatului intern“ al civilizației în declin pe care ei o copleșeau, în timp ce elenii

n-ar fi moștenit nimic din religia cretanilor. Pe lângă faptul că această din urmă afirmație nu este în întregime exactă, mi se pare că aici avem de-a face cu o falsă paralelă, deoarece civilizația cretană n-a suportat, cum s-a întâmplat cu civilizația elenică două milenii mai târziu, impactul unei civilizații rivale (al celei babiloniene). În cazul Occidentului, diferența nu provine, așadar, dintr-o mai mare forță de asimilare a civilizației invadate, ci din *prezența unui al treilea factor — o religie nouă — aproape la fel de nouă pentru civilizația aflată în declin, cât și pentru barbarii invadatori*. Este ca și când civilizația minoică, pe punctul de a fi copleșită de eleni, ar fi adoptat o religie originară dintr-o altă arie de civilizație (de exemplu, Egiptul sau Babilonia) și aculturarea barbarilor ar fi fost făcută în primul rând prin intermediul noii religii.

4. Reprodus în lucrarea absolut remarcabilă *Parthes et Sassanides* de Roman Ghirshman în colecția „L'Univers de Formes“, Gallimard, Paris, 1962, p. 51.

5. *Ibid*., p. 265.

6. *Ibid*. Vezi coperta și pp. 163, 164 și 165.

7. Vezi, între altele, *ibid*., pp. 304–305, fig. 401 și 403, reprezentarea lui Hristos așezat pe tron într-o atitudine hieratică, de pe suprafața internă a portalului catedralei din Moissac (secolul al XII-lea), alături de imaginea regelui Chosroes I tronând pe o cupă din cristal datând din secolul al VI-lea. Asemănarea este atât de izbitoare, până la detaliu, încât pare să fie vorba mai degrabă de o copie decât de o influență. Acum peste un secol, Jozef Strzygowski intuise deja această preponderență a influenței iraniene asupra primei arte creștine, dar opera lui n-a fost decât foarte târziu popularizată în Franța (a se vedea ediția, semnată de Gabriel Millet, a operei lui capitale, *L'Ancien art chrétien en Syrie*, de Boccard, Paris, 1936, in-4°, LII, 215 p.). Observațiile sale s-au sprijinit mai ales pe monumentele arhitecturale și pe motivele decorative. Astfel, el a putut demonstra apartenența la cea mai veche tradiție de pe platoul iranian a cupolei pe plan pătrat, afirmând că „templele mazdeene ale focului“ au servit drept model primelor biserici creștine în mai mare măsură decât bazilicele greco-romane (sau sinagogile). Fiind unul dintre promotorii artei comparate al cărei cadru l-a depășit, Strzygowski s-a aventurat de asemenea în domeniul teoriei și al metodei. Dacă valoarea artei și a credințelor, considerate ca *Lebenswesenheiten* (entități de viață), care se scufundă în cele mai adânci straturi ale psihismului colectiv, pare să fie astăzi general acceptată, celelalte teorii sunt mult mai hazardate — mai ales acelea asupra existenței a trei specii de artă, aceea din sud (Africa și America), aceea din nord (stepele Asiei, Iranul, apoi Europa

nordică) și aceea din zona mijlocie (Orientul Apropiat și Mediterana) căreia el îi tăgăduiește orice originalitate. Aceste teorii, care-l înrudesc cu Gobineau și Frobenius, au năruit probabil succesul operei lui propriu-zis științifice.

8. Sibylle von Cles-Reden în *Das Versunkene Volk* (trad. fr. *Les Étrusques*, Arthaud, Paris, 1962), citează un caz izbitor, acela al diavolului cu trei fețe de pe fațada bisericii San Piero, în Toscana, care n-ar fi decât reîncarnarea unui zeu venerat în Etruria, Mesopotamia și Asia Mică. În aceeași formă Dante îl descrie în Infern pe „Stăpânul împărăției durerilor".

9. Constatăm că succesul clasicismului în arhitectură este mai general și mai firesc în Italia și în Franța decât în celelalte țări ale ariei occidentale — fenomen care ne amintește de rezistența stilului romanic față de cel gotic în Italia și în sudul Franței. Să se datoreze oare acest lucru faptului că în amestecul germano-mediteranean cu dozaje diferite, care formează substratul civilizației occidentale, mediteraneenii sunt mai înzestrați decât nordicii pentru artele plastice? Și astăzi — să zicem până la apariția arhitecturii contemporane revoluționate de inventarea betonului — țările cu predominanță germană sunt mai sărace în creații arhitecturale decât țările cu predominanță mediteraneană. Sau se datorează acest lucru faptului că mediteraneenii au o mai veche tradiție citadină? În satele Occidentului latin, casele au fațade sobre, aproape severe, și ziduri despărțitoare comune ambelor proprietăți. În orașele germane, imobilul are tendința să fie o mare casă de țară, adesea cu grinzi aparente, cu flori și cu grădini de jur-împrejur. În primul caz, satul este un oraș în miniatură, în al doilea caz orașul este un sat care s-a dezvoltat (faptul este izbitor mai ales când treci din Lorena în Alsacia).

10. Apariția „punctului unic de fugă" este în general datată la mijlocul secolului al XIV-lea. El ar fi fost „inventat" aproape în același timp — la Siena de frații Lorenzetti și în Flandra de Melchior Broederlam. Această generare spontană, în cele două focare, în măsura în care n-a existat interacțiune, este prin ea însăși revelatoare. Pe urmă vor veni marii teoreticieni, Brunelleschi, Alberti, Ghiberti, Da Vinci.

11. Ce ironie a sorții dacă se dovedește exactă apartenența lui Cristofor Columb la o familie de origine evreiască!

12. Să ne înțelegem bine: nu e vorba aici de o judecată de valoare, de a exprima o preferință absolută pentru Rafael, Da Vinci, Michelangelo sau pentru Quattrocento în general, în raport cu artiști ca Velázquez, Rubens sau Rembrandt. Nu aici e problema. Ceea ce putem afirma — și vom reveni asupra acestui lucru mai târziu — este că avem pe de o parte înflorirea unei arte spontane, firești, prolifice, în perfectă simbioză cu spiritul

unui întreg popor, fenomen caracteristic marilor epoci clasice, iar pe de altă parte, artiști de curte, indiferent de talentul lor, sau genii izolate, agitate, îndepărtați vestitori ai unei epoci de neliniște și descompunere.

13. Avem aici un fenomen căruia nu i s-a dat încă o explicație: în toată istoria civilizațiilor, tragedia, dacă ținem cont de lacunele documentației noastre, nu pare să fi înflorit cu adevărat decât de trei ori: în epocile „clasice“ ale Greciei, Indiei și Occidentului — numai dacă nu adăugăm aici drama extrem-orientală, gen care s-ar înrudi mai mult cu misterele și pantomimele noastre.

14. În sfârșit, să amintesc motivul dat mai sus, care ar explica faptul că Franța a fost primul focar al culturii occidentale, focar politic (Carolingienii) și focar de cultură (secolele al XI-lea–al XII-lea): amestecul optim celto-romano-germanic.

15. Cred că în mod greșit se atribuie doar voinței lui Ludovic XIV regresul nobilimii militare și ascensiunea nobilimii de robă și a marii burghezii din interiorul căreia se recrutează nobilimea de robă. Fenomenul este mai vechi și nu va lua sfârșit o dată cu moartea lui Ludovic XIV, în ciuda scurtei reacții a marii aristocrații la începutul regenței, care-l va încânta atât de mult pe Saint-Simon (a se vedea în anexa V A, originea familiilor miniștrilor lui Ludovic XV și ai lui Ludovic XVI). Franța, care ieșise la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea din două crize grave, Războiul de o sută de ani și războaiele religioase, separate de numai un secol de răgaz, a suportat transformări sociale profunde care au adus un clar regres al nobilimii feudale, definitiv înlăturată după ultima ei tresărire sub Frondă și după sosirea la putere, alături de rege, a burgheziei și a nobilimii de robă.

16. Bun rezumat al chestiunii în Sir Ernest Satow, *A Guide to Diplomatic Practice*, Londra, 1917, pp. 58 și urm.; cf. de asemenea Raoul Genet, *Traité de diplomatie et de droit diplomatique*, Paris, 1931, vol. 1, pp. 122 și urm., vol. II, pp. 613 și urm., vol. III, pp. 170 și urm.

17. Totuși, trebuie să notăm o diferență între maniera în care s-a exercitat influența francezei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, și maniera în care se exercită astăzi influența englezei. Odinioară, întreaga elită europeană vorbea franceza, și altfel decât se vorbește astăzi engleza, deoarece franceza avea tendința de a se substitui literalmente limbii naționale, ca limbă de expresie intelectuală, ca limbă de cultură. De unde consecința că, deși a fost vorbită doar de o infimă minoritate, franceza a avut pe termen lung o influență profundă asupra vocabularului și uneori chiar asupra sintaxei unui mare număr de limbi europene. Survenind într-o societate cu structuri mai democratice și într-un moment al civilizației

în care cele mai multe limbi naționale și-au trăit deja vârsta clasică în literatură, influența englezei pare să se cantoneze la nivelul vocabularului și în domenii limitate.

18. Din motive de ordin estetic, sunt din toată inima alături de cei care astăzi în Franța pornesc la război împotriva „franglezei“, dar ei ar trebui să știe că duc o bătălie de ariergardă, o „luptă de onoare“. Rare sunt cazurile de rezistență victorioasă împotriva unei astfel de invazii. Există cazul francezei din secolul al XVII-lea, împotriva latinismelor și elenismelor excesive moștenite de la Renaștere, cazul germanei din secolul al XX-lea, împotriva galicismelor. *Dar, în ambele cazuri, era vorba de o reacție culturală care coincidea cu punctul culminant al puterii politice.*

19. Termeni care desemnează organizarea militară: *Militär*, *Armee*, *Truppe*, *Infanterie*, *Kavallerie*, *Artillerie*, *Marine*, *Pionier*, *Kaserne*, *Quartier*, *Uniform*; grade: *Rang*, *Rekrut*, *Soldat*, *Korporal*, *Kadett*, *Kornett*, *Offizier*, *Unteroffizier*, *Kommandant*, *Chef*, *Leutenant*, *General*, *Feldmarschal*; unități: *Gruppe*, *Peloton*, *Kompanie*, *Batterie*, *Batallion*, *Eskadron*, *Garde*, *Regiment*, *Granate* și *Grenadier*, *Bombe* și *bombardieren*, *Korvette*, *Fregatte*; termeni tactici: *Marsch*, *marschieren*, *armieren*, *Attacke*, *defensiv*, *offensiv*, *Taktik*, *Strategie*, *Rokade*, *kapitulieren* etc.

20. Regulamentul din 22 mai 1781.

21. A se vedea analiza pătrunzătoare pe care o face acestui fenomen Norbert Elias în *Über den Prozess der Zivilization*, Basel, 1989.

22. În pictură, numai în secolul al XVIII-lea, deci într-o epocă relativ târzie a înfloririi acestei arte în Occident, Franța dobândește deliberat primul loc, cu Watteau și Fragonard, care anunță deja transformările impresionismului. În arhitectură, predominanța franceză este și mai evidentă; suveranii și marii seniori ai Europei, până în Suedia și Rusia, imită cu toții palatele regilor Franței și locuințele senioriale franceze. Dacă în toată Europa Occidentală există minuni ale artei arhitecturale de toate felurile, biserici și catedrale, palate, piețe monumentale, există o categorie pe care n-o găsim decât în Franța într-o astfel de profuziune, varietate și frumusețe: castelele *de plaisance* — comandate cel mai adesea de membrii noii nobilimi de curte în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, aceste mari secole franceze. Franța este țara castelelor. În sfârșit, mai e un domeniu unde influența franceză a fost determinantă: arta mobilierului atinge în Franța secolului al XVIII-lea o perfecțiune niciodată egalată, și „stilurile“ care se perindă de la Regență la Imperiu reprezintă culmea acestei arte în Occident, și fără îndoială în lume, așa cum ceramica epocilor Ming și Qing este unică în istoria civilizațiilor.

23. Curbele demografice sunt de asemenea elocvente în această privință: în cursul secolului al XIX-lea, populația Franței n-a crescut decât cu puțin mai mult de un sfert, în timp ce aceea a Germaniei s-a triplat și aceea a Angliei a crescut de patru ori. Iată câteva cifre — ținând cont de partea de aproximație când e vorba de cifrele începutului de secol al XIX-lea: de la 1810 la 1910, populația Franței ar fi trecut de la aproximativ 27 000 000 la 38 000 000 de locuitori, aceea a Germaniei, în hotarele ei din 1914, de la 22 000 000 la 65 000 000; aceea a Marii Britanii (fără Irlanda), de la 10 500 000 la 40 000 000. E adevărat că deja în secolul al XVIII-lea populația Angliei sporise mult mai repede decât populația Franței, trecând între 1710 și 1810 de la 5 240 000 la 10 488 000 de suflete (cifre date de G. Talbot Griffith, după Rickmann, în *Population Problem of the Age of Malthus*, Cambrigde, 1926), în vreme ce se estimează că Franța, la începutul secolului al XVIII-lea, atinsese deja 20 000 000 de locuitori.

24. De notat în această privință că celelalte mari focare ale civilizației occidentale au creat pe rând tipuri umane, modele pe care restul Europei a căutat, mai mult sau mai puțin conștient, să le imite. Franța medievală a creat modelul cavalerului, Italia Renașterii pe Principele lui Machiavelli, în același timp om de cultură și politician fără scrupule; Spania, într-o măsură mai mică, a creat tipul *hidalgo*, crescut de geniul unui Cervantes, sub trăsăturile lui Don Quijote, la o sublimă sinteză a eroicului și a caricaturii. Franța Marelui Secol a dat *l'honnête homme*. Mai târziu, Anglia, gentlemanul, care până recent era încă modelul nostru. Germania n-a dat nici un tip de valoare universală.

25. Vezi, mai sus, capitolul despre Bizanț, p. 92.

26. De exemplu, Calvin în Elveția romandă.

27. E simptomatic faptul că în momentul în care Gustav Vasa a hotărât să adopte reforma luterană nici o singură familie suedeză n-a rămas catolică!

28. Nu e oare stranie deformarea pe care evenimentul a impus-o protestantismului dacă luăm în considerare că intuiția majoră a lui Luther a fost salvarea prin credință și nu prin rezultatele muncii, în vreme ce, puțin câte puțin, practica ansamblului lumii protestante s-a axat mai ales pe rezultatele muncii? Avem aici un paradox izbitor, care dovedește în ce măsură — pe termen lung — rezultatele pot să fie contrare intenției inițiale. Ceea ce ne interesează aici în evoluția unei civilizații nu este să știm în numele cărui ideal, al cărui vis a fost declanșată o mișcare, ci să știm unde a ajuns ea. Mai ales aici intervine factorul *rasă* (adică *cultura* în cel mai strict sens). Mișcarea de reformă se declanșează aproape

pretutindeni în lumea occidentală: în Anglia, în Boemia, în Franța, în Italia (Gian Matteo Ghiberti, episcop de Verona etc.), dar la urma urmei numai în țările germane mișcarea ajunge la o schismă adevărată, pentru că sub acest pretext — ar fi putut să fie un altul de sens diametral opus — se ascundea trebuința latentă, inconștientă, organică, de a se disocia de un ansamblu la a cărui spiritualitate nu participa din străfundurile sufletului său.

29. După operele pastorilor germani Rudolf Bultmann și Dietrich Bonhoeffer (ultimul, împușcat de naziști în 1945), cartea episcopului anglican John A.T. Robinson, *Honest to God* (trad. fr. *Dieu sans Dieu*, Paris, 1964), este deosebit de reprezentativă pentru această tendință.

30. S-a avansat, de asemenea, opinia că spiritul protestant e responsabil de dezvoltarea unei tendințe care, deși nu este proprie omului occidental, a atins în Occident proporții dramatice: noțiunea de „rasă aleasă" inspirată, se pare, din Vechiul Testament — noțiune care, la rândul ei, a favorizat rasismul. Fapt este că acesta e mult mai dezvoltat în vechile colonii engleze și olandeze decât în țările colonizate de Portugalia, Spania, Franța sau Italia. Se poate argumenta în sens invers că scandinavii de astăzi par sincer antirasiști. Dar, pe lângă faptul că e vorba aici de națiuni asupra cărora religia a avut o mică influență, este dificil să presupunem ce reacții ar fi avut dacă ar fi colonizat popoare de culoare și dacă s-ar fi confruntat cu problema amestecului rasial. Un studiu asupra comportamentului americanilor de origine suedeză confruntați cu problema negrilor ar fi probabil revelator.

31. „Marea bancă protestantă" în Franța este totodată un fenomen propriu protestantismului și un fenomen de compensație, tipic minorităților religioase oprimate (parsii în Persia și India, grecii în Imperiul otoman, evreii în Europa Occidentală).

32. Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus, historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinem Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1919–1927. S-ar putea spune de asemenea că cele două teze nu se situează pe același plan de explicație sociologică. Rolul evreilor, subliniat de Sombart, este întrucâtva exterior; este aportul unei anumite tehnici și al unui personal antrenat din generație în generație în practica banului. Dar acest aport exterior ar fi rămas probabil ca înainte, adică fără influență asupra structurilor mentale ale omului occidental, dacă n-ar fi existat o mutație în profunzime provocată de protestantism, așa cum a semnalat Max Weber (vezi în același sens: Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der Modernen Welt*, 1906).

33. Criteriul cel mai sigur al gradului de „modernizare“ a unei țări ne pare a fi cifra consumului de energie pe cap de locuitor. Iată primele zece țări, pentru anul 1967, în kilograme pe cap de locuitor, echivalență huilă (extrase din Anuarul Statistic al Națiunilor Unite, 1968, pp. 349–352): 1. Statele Unite, 9 828; 2. Canada, 8 060; 3. Cehoslovacia, 5 487; 4. Germania de Est, 5 336; 5. Regatul Unit, 5 003; 6. Australia, 4 791; 7. Suedia, 4 787; 8. Belgia, 4 670; 9. Danemarca, 4 264; 10. Germania Federală, 4 199 (am lăsat deliberat deoparte micro-statele și posesiunile, precum Noua Caledonie, Christmas Islands, Kuweitul și Saint-Pierre-et-Miquelon etc.). Astfel, în privința consumului de energie pe cap de locuitor, din primele zece țări ale lumii opt sunt state cu majoritate protestantă. (Remarcă: țările din estul Europei nu figurau în Anuarul Statistic din 1965, și figurează acum sub o rubrică specială intitulată „Țări cu economie planificată“; nu știu care este semnificația pe care statisticienii ONU au vrut s-o dea acestei segregări: pentru orice eventualitate, dau următoarele cinci cifre: Norvegia, 3 964; URSS, 3 957; Islanda, 3 824; Țările de Jos, 3 751; Franța, 3 093.) Se obțin rezultate destul de apropiate prin calculul produsului național brut pe locuitor, deși cifrele sunt mai aleatorii; ele dau următoarea succesiune: 1. Statele Unite; 2. Canada; 3. Elveția; 4. Suedia; 5. Australia; 6. Danemarca; 7. Franța; 8. Germania Federală; 9. Regatul Unit; 10. Norvegia (cifre extrase din statisticile generale OECD și reproduse în Anuarul Statistic al Franței, 1965, combinate cu cifrele produsului intern brut, așa cum sunt ele furnizate de Anuarul Națiunilor Unite, 1965, pp. 542 și urm.).

34. O singură excepție notabilă: Copernic — deși a fost pusă la îndoială originea lui poloneză. Fără să vreau să intru aici într-o controversă erudită pe care pasiunile naționale au lipsit-o prea adesea de obiectivitatea recomandabilă, trebuie să notăm: 1. că numele de Copernicus pare să fie de origine germană, ortografierea lui cea mai obișnuită fiind Koppernigk, formă aflată probabil în legătură cu localitățile unde existau mine de cupru, precum Kopirnik, mai târziu Köppernig, din Silezia de Sus; 2. că bunicul lui Copernic era probabil originar din Silezia (ceea ce lasă intactă însă problema originii lui etnice); 3. că tatăl lui, Niklas Koppernigk, era negustor la Cracovia, oraș unde burghezia, încă din secolul al XV-lea, era în majoritate germană; 4. că acesta a emigrat la Thorn, veche ctitorie germană a Prusiei occidentale, afiliată Hansei, și că s-a căsătorit cu fiica unui mare burghez, Watzelrode, a cărui familie, incontestabil germană, este atestată printre consilierii municipali din Thorn de la mijlocul secolului al XIV-lea; 5. că Niklas Koppernigk murind când fiul lui avea încă o vârstă fragedă, unchiul dinspre mamă al acestuia,

Lucas Watzelrode, viitor episcop de Ermland, va juca un mare rol în educația tânărului Copernic, pe care l-a luat o vreme pe lângă el; 6. că pare stabilit că germana era limba lui de exprimare curentă. Din toate acestea, rezultă că, dinspre partea maternă și probabil, de asemenea, dinspre partea paternă, Copernic era de origine germană, fiind crescut în mediu german. Acestea fiind spuse, rămâne faptul că familia lui a fost fidelă regelui Poloniei, ca cele mai multe familii burgheze din Thorn, în lupta împotriva Ordinului Teutonic, și mai ales că nu în Germania, ci la Cracovia, capitala regatului, a studiat Copernic, maestrul lui în astronomie fiind polonez. În rezumat, ne aflăm în prezența unui caz-limită pe care e dificil să-l considerăm ca o veritabilă excepție la afirmația de mai sus.

35. Fondată în 1364, în epoca în care Cracovia era capitala regatului (1305–1595). Dar orașul era deja prosper în secolul al XIII-lea, acordându-i-se în 1257 o constituție particulară inspirată din „libertățile de la Magdeburg". Copernic a studiat aici de la 1491 la 1495.

36. În această capitală a unei provincii cu majoritate ortodoxă, polonezii au fondat o universitate doar în 1661.

37. În Transilvania s-a dezvoltat secta unitarienilor, foarte răspândită azi mai ales în America. Tot aici găsim în secolul al XVI-lea primul exemplu de „coexistență pașnică" între confesiuni (dar egalitatea convențională dintre catolici și protestanți nu se va extinde totuși la ortodocșii care formează majoritatea populației și a căror confesiune va fi pur și simplu tolerată).

38. În treacăt fie spus, nu este straniu că primele două personalități pe care Ungaria și Polonia le dau culturii occidentale, Liszt și Chopin, sunt unul pe jumătate german și celălalt pe jumătate francez?

39. În paginile care urmează, vom folosi în bună măsură tabelele alcătuite de Alfred L. Kroeber în *Configurations of Culture Growth*, University of California Press, 1963.

40. Dar poate nu e lipsit de interes să remarcăm că, în cazul lui Toma d'Aquino, nu este vorba de un italian de spiță veche, deoarece el aparține, atât pe linie paternă, cât și pe linie maternă, clasei conducătoare de origine germană. Tatăl lui, Landolph conte d'Aquino, cobora dintr-o familie longobardă și era strănepotul lui Frederic Barbarossa; mama lui, contesa Theodora, aparținea ilustrei familii a Tancrezilor de Hauteville, cuceritorii normanzi ai Siciliei. Să adăugăm că, în această Europă cosmopolită din secolul al XIII-lea, primii lui maeștri la Universitatea recent creată în Neapole au fost Petru Irlandezul și Martin de Danemarca, înainte ca el să-și urmeze studiile pe lângă Albert cel Mare la Köln și să-și obțină titlurile la Sorbona.

41. Vezi nota 34, p. 185.

42. Această tendință apare destul de clar dintr-o listă a Premiilor Nobel pentru știință, de la crearea acestor premii în 1901 până în zilele noastre (vezi tabelul, anexa II). Din 1901 până în 1939, țările germane (Germania și Austria) cumulează pentru cele trei premii anuale pentru fizică, chimie, medicină și fiziologie, 39 de premii, și acest avans german este probabil și mai pronunțat în domeniul științelor umanistice. Plasate în continuare, Marea Britanie nu are decât 17, Franța și Statele Unite 13 fiecare. Vin pe urmă, în ordine, Țările de Jos și Suedia (6 fiecare), Elveția (5), Danemarca (4), Italia (3), Belgia (2), urmate de alte câteva țări, printre care și Rusia (câte unul). Al doilea război mondial și urmările lui provoacă schimbări notabile, ca și noile condiții ale cercetării științifice, care pretind din ce în ce mai mult organizarea unei munci colective pe scară vastă și alocări de fonduri considerabile. Nu e deci de mirare că Statele Unite iau un avans clar față de toate celelalte națiuni (60 de premii din 1943 până în 1970), atât prin organizarea originală a cercetării lor științifice, cât și prin „scurgerea“ din ce în ce mai accentuată de creiere din Europa, și chiar din alte părți. Oricare ar fi explicația, progresia aproape aritmetică a palmaresului Statelor Unite este impresionantă: 1 singur premiu din 1901 până în 1910, 2 din 1911 până în 1920, 3 din 1921 până în 1930, 7 din 1931 până în 1939, 10 din 1943 până în 1950, 18 din 1951 până în 1960, în sfârșit 32 în deceniul 1960–1970. Marea Britanie se menține pe locul al doilea, la un nivel sensibil egal (24); Germania (cu Austria) e în scădere, ajungând pe poziția a treia (11) — dar este just să notăm că mulți laureați americani și britanici ai Premiului Nobel în perioada 1943–1968 sunt emigranți germani sau austrieci. Toate celelalte țări sunt departe în urmă: Elveția, Suedia și URSS (câte 3), Franța, Italia, Japonia, Australia (câte 2), alte douăsprezece țări, un premiu de fiecare.

43. A se vedea în legătură cu acest subiect teza Lilianei Guerry (Doamna Marcel Brion), *Cézanne et l'expression de l'espace*, Paris, 1950.

44. Aș aminti că tot în 1913 Spengler începe să lucreze la *Der Untergang des Abendlandes*; din același an datează lucrarea lui Edmund Husserl *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, în vreme ce Einstein enunțase din 1905 teoria relativității.

45. University of California Press, 1963 (operă postumă), mai ales cap. 4, „Flow and Reconstitution within Civilizations“.

46. Jurnalul *Le Monde* a publicat în martie 1967 o serie de articole, rezultat al unei anchete asupra insatisfacției crescânde a tinerilor artiști francezi laureați „Prix de Rome“, bursieri la Villa Medici din Roma. Autorul

dă pentru aceasta tot soiul de motive, și unele, și altele la fel de valabile. Cred că totul se rezumă la o singură explicație: *Antichitatea și clasicismul occidental nu mai prezintă atracție pentru tânărul artist de astăzi.* Un contact cu India, China și Japonia, cu Mexicul sau Perú, dar mai ales cu lumea neagră — sau metisată — îi stimulează mai mult inspirația decât o ședere în Cetatea Eternă.

47. Iată un caz. În 1908, din lăcașul lui de pustnic, tânărul Brâncuși dă prima operă care se rupe hotărât de sculptura trecutului, *Sărutul*, piatra tombală a lui Yanosa Sasavskaia, din cimitirul Montparnasse (opera este reprodusă în foarte multe albume de artă modernă). Or, am fost izbit de extraordinara asemănare dintre această piesă și o figurină erotică descoperită în anii '30 la Ain Sakhri, în deșertul Iudeii (cf. R. Neuville, în *L'Anthropologie*, vol. XLIII, 1933, pp. 558 și urm., și *Archives de l'Institut de Paléonthologie humaine*, vol. XXIV, 1951, pp. 132 și urm.; figurina este reprodusă în Em. Anati, *Palestine before Hebrews*, p. 161). A avut oare Brâncuși sub ochi figurine asemănătoare, sau acest autentic țăran de la Dunăre a regăsit, printr-o intuiție de geniu, reprezentări îngropate de milenii în subconștientul colectiv?

48. Vezi, mai sus, p. 28.

49. Profunda răsturnare în echilibrul de forțe apărută ca urmare a celui de-al doilea război mondial face ca astăzi Marea Britanie să nu mai fie în măsură să încline în favoarea unei părți sau a alteia, de altfel ea are legături prea profunde cu unul dintre statele pretendente la hegemonie rămase în arenă, adică cu Statele Unite, pentru a-și putea încă permite să ducă un joc de echilibrare. Ea este obligată să încline cu toată greutatea ei în favoarea unei singure părți. La urma urmelor, aceasta este soarta tuturor fostelor mari puteri ale Europei Occidentale, în pofida unor veleități și manifestări sporadice de independență, sau de umoare, care, pe termen lung, n-ar putea avea nici o influență sensibilă asupra constelațiilor de puteri, de acum încolo guvernate de forțe economice și spirituale care depășesc simplul joc politic.

50. Lucrurile se petrec la fel la ora actuală. Pasiunile ideologice, marxismul împotriva liberalismului, au mascat pentru privirea lumii întregi adevărata miză a „războiului rece“: ultimul act al luptei pentru hegemonie care se juca între Rusia și Statele Unite.

51. Puțini istorici ar fi prevăzut acest lucru cu câțiva ani mai devreme. Unii, ca Tocqueville, l-au prevăzut de peste un secol.

52. Am datat intrarea Rusiei în cercul statelor pretendente la hegemonie în anul 1756, anul alianței cu Austria și Franța împotriva Prusiei lui Frederic II, aliată cu Anglia (Războiul de șapte ani). Este prima in-

tervenție directă în afacerile europene, dincolo de ceea ce avea de împărțit cu vecinii suedezi, polonezi sau otomani.

53. Astăzi este evident că, în rivalitatea SUA–URSS, aspectul ideologic a trecut pe planul doi. Avem de-a face cu un conflict de puteri. Există aici o asemănare izbitoare cu epoca războaielor religioase: Războiul de treizeci de ani, început din motive religioase, a sfârșit prin a fi un conflict de putere între două Case catolice.

Civilizația arabă sau islamică

L-am prevenit pe cititor la sfârșitul capitolului despre civilizația cretană că, pentru o mai bună înțelegere a schemei, am abandonat ordinea strict cronologică a apariției civilizațiilor pentru a ne interesa mai ales de legăturile de filiație. Este motivul pentru care, după civilizația cretană, am abordat civilizația elenică, deși civilizația chineză a fost probabil mai veche. Este de asemenea motivul pentru care, după civilizația elenică, am examinat întâi civilizația bizantină și cea occidentală care îi sunt înrudite mai îndeaproape, și numai pe urmă civilizația arabă, pe care o consider totuși, în ciuda aparențelor, ca fiind mai vârstnică cu câteva secole decât cele două precedente. Ar fi greșit într-adevăr să credem că, deoarece predica lui Hristos datează de la începutul primului secol al erei noastre, iar aceea a lui Mahomed de la începutul secolului al VII-lea, cele două civilizații creștine ar fi cu șase secole mai în vârstă decât civilizația islamică. Este mai degrabă invers.[1]

Se spune uneori că islamul e un parvenit în raport cu Roma și Constantinopol. Islamul, poate, dar nu civilizația arabă așa cum am definit-o și a cărei origine trebuie trasată cu mult înainte de Mahomed. Pe de altă parte, *în momentul irupției islamului, Roma și Constantinopol nu mai fac la drept vorbind parte din lumea romană sau elenică*. Deși aureolate de prestigiul vechilor capitale imperiale, ele se află în centrul a două civilizații pe cale de a se naște, cea occidentală și cea bizantină.

Care sunt elementele care ne-ar permite să stabilim vârsta celor trei civilizații ieșite din întâlnirea elenismului și a Orientului Mijlociu: islamul, Bizanțul și Occidentul? Cred că trei ordine de fapte sunt de luat în considerare:

1. *data aproximativă a aculturării*, altfel spus a contactului dintre barbari și o civilizație, sau a contactului dintre două sau mai multe civilizații care acționează unele asupra altora;
2. *vârsta fiecăreia dintre civilizațiile care se întâlnesc sau care întâlnesc barbari;*
3. *epocile la care au loc ulterior cele mai caracteristice manifestări ale evoluției culturale și politice* a noilor unități astfel constituite (epocile înfloririi lor literare și artistice, începutul erei „regatelor combatante", eventual cel al erei imperiale).

1. Civilizația arabă s-a născut din întâlnirea a trei grupuri de cultură: barbarii arabi, fanatizați de o activitate de predicare recentă; semiții din Orientul Apropiat, aflați sub stăpânire bizantină — să-i numim din comoditate syrieni; în sfârșit, iranienii regatului sasanid.

Primii nu mai sunt întru totul barbari. Vecinătatea și migrațiile sporadice i-au pus în contact din timpuri imemoriale cu frații lor semiți, care s-au răspândit înaintea lor în întreg Orientul Mijlociu. În epoca istorică, le cunoaștem raporturile, nu întotdeauna pacifice, cu assyrienii și babilonienii; mai târziu, unele triburi par să fi avut legături de vasalitate cu Ahemenizii. Am menționat mai sus inscripțiile arameene din Arabia de nord, care ar data din secolul al V-lea î. Hr. Începând din secolul al III-lea, nabateenii din Petra se află în contact direct cu Regatul Seleucid. Se cunoaște rolul Palmyrei la hotarele lumii romane, ca loc de întâlnire între Orient și Occident, din secolul I î. Hr. până în secolul al III-lea d. Hr. În sfârșit, în ultimele secole care precedă apariția islamului, se constituie două regate arabe rivale, sub protecția respectiv a Sasanizilor și a bizantinilor, regatul Dakhmizilor în jurul Hirei și regatul Ghasanizilor. În ambele, influența creștină este preponderentă; există chiar un sediu episcopal nestorian la Hira, în vreme ce Ghasanizii sunt monofiziți. Arabia de sud n-a scăpat nici ea de influența Orientului Apropiat. O clasă de negustori s-a constituit acolo, care se îmbogățește din comerțul cu Orientul Apropiat. În sens invers, colonii evreiești și creștine s-au instalat până în inima Arabiei. Doctrina lui Mahomed ar fi fost de neconceput fără

lenta pătrundere a temelor religioase evreiești și creștine în cercurile arabe mai cultivate.

Syrienii, al doilea grup cu care arabii intră întâi în contact, sunt de șase secole unul dintre elementele constitutive ale civilizației bizantine. În sfârșit, al treilea grup, cel iranian, a început un nou ciclu politic de aproape un mileniu.

Să mai adăugăm că există o diferență esențială între elementul barbar care intră în componența civilizației occidentale și elementul barbar care intră în componența civilizației islamice. Primul (germanii) nu-și începe aculturarea decât după contactul direct cu civilizația invadată; *al doilea* (*arabii*) *a suportat deja o lentă aculturare* înaintea iruperii lui în zonele „civilizate" care vor deveni centrele noii civilizații. Aceste zone civilizate le sunt mai puțin străine decât le era germanilor Imperiul roman. Frontiera dintre Imperiul roman și regatul part, pe de o parte, și lumea arabă, pe de altă parte, a fost mult mai permeabilă decât a fost hotarul germano-roman înainte de stabilirea „federaților" în imperiu. În plus, *arabii sunt purtătorii unei religii superioare*, care va înlocui, în aria cucerită, celelalte religii superioare, în vreme ce germanii sunt păgâni care adoptă religia popoarelor civilizate pe care le subjugă. Din toate acestea, rezultă că vor fi necesare aproximativ șapte secole amalgamului germano-celto-latin pentru a începe să producă opere originale în domeniul artei și în cel al gândirii, în vreme ce amalgamul arabo-siro-iranian dă roade remarcabile la mai puțin de două secole după cucerirea arabă.

2. La acest fenomen contribuie de asemenea un alt factor: vârsta fiecăreia dintre civilizațiile pe care le întâlnesc acești barbari. Germanii se găsesc în Occident în contact cu o civilizație în declin, aflată la sfârșitul erei ei imperiale și care a început de puțin timp o mutație sub efectul unei religii venite din Orient, creștinismul. Arabii se vor afla în contact cu Bizanțul, unde aceeași mutație se produce de mai mult timp, cel puțin de la mijlocul secolului I d. Hr., și cu Persia, unde un alt ciclu de civilizație începuse de multă vreme, la drept vorbind din era partă, în secolele al III-lea și al II-lea î. Hr. Aici, *arabii găsesc începutul unei noi civilizații care își trăise deja Evul Mediu*, și tocmai asupra acestui punct aș dori să insist acum.

Prăbușirea Imperiului ahemenid s-a produs într-un moment în care lumea Orientului Mijlociu nu părea să-și fi epuizat toate virtualitățile. În jumătatea occidentală a vechiului imperiu, aceea care va fi fragmentată prin implantarea elenică (și romană), vechea moștenire babiloniană „fermentează“, pentru a duce, la începutul erei noastre, pe de o parte la apariția creștinismului și pe de altă parte la nașterea civilizației bizantine, esențial orientală în arta, instituțiile și moravurile ei. În jumătatea orientală, evoluția este întrucâtva diferită (numeroasele asemănări pe care le-am relevat între monarhia bizantină și monarhia sasanidă fiind cu atât mai izbitoare).

Cum am văzut, perșii, realizatorii statului unitar al Orientului Mijlociu, au venit târziu în civilizația babiloniană. Aportul lor specific în diferitele domenii ale acestei civilizații rămâne modest în timpul acestei faze imperiale, ceea ce de altfel corespunde unui fenomen destul de general la popoarele „cezariene“. Cu excepția organizării statale și militare, ei împrumută de la națiunile pe care le-au supus cele mai multe dintre elementele de cultură. Ei favorizează amalgamul, jucând rolul de unificatori. Nu au încă o artă foarte originală, și religia lor, de care totuși sunt foarte atașați, nu este exportată. Va fi nevoie de sosirea unui nou val de popoare iraniene din Asia Centrală, parții, pentru ca elementul propriu-zis iranian să-și pună pecetea asupra civilizației Orientului Mijlociu — cu alte cuvinte, pentru ca Persia să devină unul dintre leagănele civilizației următoarei generații. Astfel, în vreme ce civilizația elenică, în cursul erei „regatelor combatante“, se instalează pentru câteva secole, în calitate de cuceritoare într-o jumătate a domeniului ahemenid, cealaltă jumătate, tocmai aceea de unde vechea rasă dominantă era originară, asistă la sosirea unor noi barbari care vor fi germenii unei noi civilizații. Și acești barbari sunt rude apropiate ale perșilor, vechea rasă dominantă.

În fața vidului relativ lăsat de dispariția puterii persane și sub presiunea hunilor, trei grupuri de triburi care duceau o viață nomadă la hotarele nord-estice ale Persiei se vor pune în mișcare: sarmații spre vest, unde-i vor respinge pe sciți și vor fi în contact de-a lungul secolelor, la nordul Mării Negre, cu greco-romanii, apoi cu germanii orientali, asupra cărora vor avea o influență

culturală evidentă (confirmată din ce în ce mai mult de descoperirile arheologice din sudul Rusiei); la cealaltă extremitate a hotarelor iraniene, vor fi triburile pe care chinezii le vor numi yu-zhe și care, coborând spre India, vor crea Imperiul Cușan; în sfârșit, în centru, sunt triburile care vor forma nucleul regatului part. Acesta va porni spre mijlocul secolului al III-lea î. Hr. la recucerirea Iranului împotriva greco-macedonenilor. Această respingere va dura peste un secol, după care frontiera dintre lumea iraniană și lumea elenică (pe rând regatul seleucid, Imperiul roman, Imperiul bizantin) se va stabiliza pentru opt secole, cu câteva mișcări de flux și de reflux în Mesopotamia și Syria. Și este semnificativ să constatăm că această recucerire militară este însoțită, de la sfârșitul secolului al II-lea, de o notabilă schimbare în manifestările a ceea ce s-a numit arta greco-iraniană, în sensul unei „iranizări“ progresive a acestei arte. Iranizarea, adică respingerea unei mari părți a aportului elenic care acoperise toată întinderea Imperiului ahemenid ca un val seismic, până în India și Bactriana (unde se va perpetua încă de-a lungul câtorva generații, cu consecințele cunoscute asupra artei indiene și asupra artei budiste pe cale de a se naște). Iranizarea, adică întoarcerea spre motivele și formele vechii civilizații babiloniene, dar și spre forme mai primitive, proprii popoarelor iraniene. Vedem impunându-se cupola pe plan central și, probabil pentru prima oară, interiorul cu trei naosuri; vedem reapărând motive decorative orientale și un alt element, având-și probabil originea în stepe: figurația din față sau „din trei sferturi“. De altfel, un anumit regres al tehnicii este manifest, mai ales în sculptură. Și asta ne conduce la o altă constatare: timp de o jumătate de mileniu, Persia Arsacizilor prezintă toate caracteristicile unui stat medieval. Constatarea rămâne valabilă pentru epoca sasanidă, cu rezervele pe care le voi face mai departe. Nici o societate nu oferă o mai mare asemănare cu Evul Mediu occidental decât societatea persană a epocii parte și sasanide. Și aceasta din dublul motiv că aceste două societăți sunt „contemporane“ în termeni de civilizație și că societatea occidentală a suportat, indirect, o puternică influență a Persiei sasanide.[2] Regăsim aici o structură esențial feudală, cu o aristocrație suficient de independentă față de rege pentru a reprezenta uneori o gravă primejdie pentru monarhie.

De fapt, de-abia o jumătate din teritoriu (care în ansamblul său acoperă practic întregul vechi Imperiu persan, cu Mesopotamia și o parte din Armenia) ține de rege. Restul este împărțit într-un mare număr de regate rivale. Ca mai târziu în Occident, aceste unități vor face să retrăiască vechile grupuri naționale: Persida corespunde Persiei antice, în sens strict; Elymaida corespunde Elamului, Characena Mesopotamiei de sud, vechea „Țară de la Mare", Adyabena vechii Assyrii, Osroena vechiului Bit-Adini etc. Orașele sunt fortificate după o tehnică ulterior adoptată de Occident. În sfârșit, echipamentul călărețului, cu lancea și greaua lui cămașă de zale, îl prefigurează pe acela al cavalerului „franc". Cu alte cuvinte, Imperiul roman și regatul part nu sunt „contemporane". Șapur I e mai aproape de Filip August decât de adversarul său Valerianus.

Totuși, în toată aria odinioară acoperită de Imperiul ahemenid, o nouă civilizație mijește și de ambele părți ale frontierei romano-persane se pot distinge fenomene medievale:

1. accelerarea evoluției limbilor (arameica devine syriaca, iraniana devine pahlavi);
2. fervoarea și efervescența religioasă (profetism evreiesc, cult al lui Mithra, transformarea zoroastrismului, mazdeismul, creștinismul — cu diversele sale ramuri, ortodoxă, ariană, nestoriană, monofizită etc. —, maniheismul);
3. feudalism social, care se menține sub Sasanizi și care va explica parțial exacerbarea pasiunilor religioase, apariția mișcărilor sociale și, în bună măsură, triumful ușor al islamului[3];
4. în sfârșit, simultan cu întoarcerea la formele vechi de artă, deosebit de vizibilă în epoca sasanidă, care nu e lipsită de asemănare cu fenomenul Renașterii italiene, constatăm o anumită sărăcie a gândirii și literaturii. Paradoxal, în vreme ce în artele plastice se caută imitarea modelelor vechi, literatura pe cale de a se naște și cronicile istorice par să fi pierdut orice contact cu literatura Orientului Mijlociu antic, căutându-și inspirația la greci și indieni.

Astfel, în momentul în care arabii irup în Orientul Mijlociu, dintre toate popoarele pe care le vor subjuga, perșii sunt cei mai

„copți“ din punctul de vedere al ciclului de civilizație. Ei se află spre sfârșitul fazei de formare a unei noi civilizații (de la începutul aventurii parte până la cucerirea arabă sunt nouă secole). Tot perșii au reușit să-și construiască cea mai bine definită personalitate națională. Ei vor marca în modul cel mai profund noua civilizație pe care o vom numi arabă.

Asupra acestui punct nu există unanimitate printre istoricii islamului. Fără îndoială, arabii datorează cele mai multe elemente ale culturii lor culturilor popoarelor pe care le-au supus. Aceasta nu înseamnă să le tăgăduim orice originalitate. S-a observat, de altfel, că de la un capăt la altul al lumii musulmane se recunoaște în toate un semn particular, o savoare unică, într-un cuvânt un stil care nu aparține decât acestei lumi. Arabii au dat dovadă de o putere extraordinară de a asimila aporturile străine și de a le amalgama într-un tot coerent și original. Și acest tot a menținut o relativă unitate spirituală din platourile Asiei Centrale până la Atlantic doar în virtutea unei religii vehiculate de o limbă. Pentru celelalte elemente constitutive ale culturii lor, arabii erau prea fruști pentru a aduce ceva echivalent, dar nu suficient de barbari pentru a le respinge.[4]

În amalgamul de popoare și de secte pe care mareea arabă le acoperă în cursul secolului al VII-lea și la începutul secolului al VIII-lea, putem distinge trei mari culturi care vor avea o influență hotărâtoare asupra celor nou-veniți: în Syria, în Egipt și în Africa de Nord, în Ifriquiya, adică în provinciile bizantine cucerite, moștenirea elenică e pe cale să se amestece cu moștenirea babiloniană pentru a da o sinteză nouă în cadrul creștinismului și al Imperiului roman de răsărit. (La copți, sunt aparent puține reminiscențe ale vechii civilizații egiptene, dar, ca la syrieni de altfel, există o rezistență îndârjită față de dominația Bizanțului, atât față de spiritualitatea lui, cât și față de birocrația și fiscalitatea lui — și această rezistență se traduce în certuri religioase.) În vechile domenii ale Sasanizilor, curentul național persan a respins puțin câte puțin reminiscențele elenistice din artă și gândire, sau le-a modificat profund. Dimpotrivă, moștenirea babiloniană, remodelată de influența autohtonă iraniană, este încă vizibilă. Creștinismul n-a fost practic tolerat decât sub formele sale eretice, persecutate de

Bizanț (mai ales nestorianismul). Cele trei curente pe care tocmai le-am distins, elenic, babilonian și iranian, derivă în diverse grade din vechea civilizație elenică și din vechea civilizație babiloniană. Moștenirea Greciei e din ce în ce mai puțin vizibilă pe măsură ce ne îndepărtăm de bazinul mediteranean, în vreme ce moștenirea Orientului Mijlociu tinde, dimpotrivă, să câștige teren spre vest prin intermediul creștinismului. În vechile provincii bizantine, amalgamul greco-oriental nu este încă perfect și iată de ce distingem un curent elenic și un curent syrian. În vechiul regat sasanid, sinteza este deja realizată și noua civilizație este atât de avansată încât va fi nevoie de câteva generații pentru ca iranienii arabizați, sau arabizanți, să joace un rol hotărâtor în înflorirea noii civilizații arabe care apare astfel ca un rezultat neprevăzut al propriei lor civilizații, ca și cum acesteia i-ar fi lipsit un ultim element constituent, un stimulent, un catalizator.

Se insistă adesea asupra importanței aportului elenic la civilizația arabă. El este de netăgăduit. Mi se pare totuși că, dacă am dori să rezumăm într-un cuvânt această contribuție, am putea să-l caracterizăm drept aport „intelectual“: știință, filozofie, literatură. Și contactul continuă să se facă cel mai adesea prin intermediul traducerilor syriace și de asemenea prin prisma deformantă a creștinismului pe cale de a se naște. Contactul direct cu filozofia greacă va fi un fenomen relativ târziu și nu va mai atinge decât o mică minoritate de gânditori — ei înșiși mai mult sau mai puțin suspecți în ochii musulmanilor ortodocși. E vorba deci de elemente de civilizație care, oricât de importante ar fi, nu afectează noua civilizație arabă în straturile sale cele mai adânci. Lumea syriană, cu pătrunderea tradițiilor Cărții din perioada de precultură a arabilor, apoi prin contact direct, după cucerire, și prin afinitățile etno-culturale pe care le revelează sau le trezește, pare să fi avut o influență mai profundă asupra civilizației pe cale de a se naște. Lucrul este evident în domeniul artelor plastice, mai ales în arhitectura de la începuturile islamului. Se spune de obicei că arhitectura arabă s-a inspirat din arhitectura bizantină. De acord, dar mai trebuie să amintim că arhitectura bizantină și esențialul din decorația ei sunt de origine orientală: syriană, mesopotamiană, iraniană. Arabii n-au nici o dificultate să se adapteze la ea. Sunt la ei acasă.[5]

Arabii au deci cele mai multe afinități tocmai cu acești syrieni, rămășite ale civilizației babiloniene înglobate de aproape o mie de ani în civilizația greco-romană pe care ei au respins-o, dar care i-a marcat: au un idiom înrudit cu limba lor, religii care au aceeași sursă, cutume apropiate, contacte foarte vechi. Nu e deloc de mirare că într-o primă fază Syria își exercită asupra arabilor puterea de atracție. Capitala va fi la Damasc, primele moschee vor fi bisericile creștine ușor modificate, administrația va fi calchiată după cea bizantină. Și totuși, influența iraniană va ajunge foarte repede să domine politic și spiritual.

Cum să explicăm acest aparent paradox? Două elemente par să fi jucat un rol în această rapidă alunecare a centrului de gravitate al lumii arabe, din Syria spre Iran. Primul este că syrienii, adepți ai unei religii relativ noi (creștinismul), se vor converti mult mai încet la islam decât iranienii zoroastrieni. De-a lungul multor generații, syrienii și egiptenii care îi slujesc pe califi vor rămâne cel mai adesea creștini. Iranienii au devenit musulmani. Al doilea element, pe care l-am notat deja mai sus, ar fi relativa *maturitate politică* a iranienilor. Ei au pierdut un stat național în plină vigoare și vor căuta instinctiv să-l reconstituie. De fapt, în noul stat arab, ei vor avea foarte repede tendința, nu să-i slujească pe noii stăpâni, așa cum făceau syrienii, ci să-i înlocuiască.

Căderea Omeyyazilor este în mare parte fapta lor. Un sclav iranian eliberat, Abu Moslim, este acela care, cu trupe din Khorassan, joacă un rol determinant în venirea la tron a Abbasizilor. Acest sprijin al iranienilor explică de asemenea transferarea capitalei de la Damasc la Bagdad (al cărui nume este persan). Începând din acest moment, caracterul iranian al Imperiului arab este din ce în ce mai accentuat. Califii din Bagdad apar în mod manifest ca succesori ai regilor sasanizi. Birocrația lor este moștenită de la „marii regi“ (inclusiv numele atotputernicului *vizir* și al *divanurilor* lui), personalul acesteia fiind în mare parte persan. Prima dinastie de mari-viziri, Barmekizii, e de origine persană.

Și mai semnificativ apare rolul iranienilor în cristalizarea culturii islamice.[6] Chiar în domeniul poeziei, unde aportul arab este cel mai vizibil și mai puțin contestat, trebuie să remarcăm că trecerea de la cântecul popular la marea literatură se face prin intermediul

persanilor recent convertiți, ca Abu Nowas. Primii prozatori „arabi“ sunt de asemenea persani, ca Ibn Moqaffa, care în prima jumătate a secolului al VIII-lea adaptează în arabă versiunea în pahlavi a *Panciatantrei* sanscrite, care va deveni povestirea *Kalila și Dimna*, atât de populară în lumea arabă. Persani sunt de asemenea marii prozatori din secolul al IX-lea, Sahl ben Harun și Ibn Qotaiba, precum și creatorii gramaticii și filozofiei arabe, ca Sibawaihi. O dată cu deplasarea capitalei spre est, influența sasanidă devine preponderentă atât în arhitectură, cât și în artele plastice, cum o dovedesc recentele săpături de la Raqqa și Samarra. Și departe de a se estompa cu timpul, influența iraniană se va accentua pe măsură ce se va întări autonomia Persiei sub Tahirizi, Saffarizi și Samanizi. Cazul celor *O mie și una de nopți* mi se pare deosebit de semnificativ, deoarece această operă populară, considerată astăzi a fi atât de caracteristică lumii arabe, în vremurile ei de splendoare, este citată cu dispreț nedisimulat de primele opere arabe care fac aluzie la ea la sfârșitul secolului al X-lea și la începutul secolului al XI-lea. Enciclopedia istorică a lui Masudi, ca și Fihristul, o jumătate de secol mai târziu, vorbesc în termeni peiorativi despre „aceste istorioare mincinoase“ *traduse în arabă din persană*. Dacă astăzi această culegere, devenită una dintre marile opere ale literaturii universale, poate să pară reflectarea fidelă a societății arabe din timpul marilor califi abbasizi, pentru autorii contemporani, ea era încă o manifestare mediocră a unei literaturi de împrumut.[7]

Chiar în domeniul unde influența elenică și syriacă este predominantă, ca în științe și filozofie, palmaresul iranian este strălucit: Al-Beruni, Avicenna, Al-Ghazali (supranumit Sfântul Toma musulman), matematicianul Omar ben Alhayam, istoricul Tabari și probabil, de asemenea, Al-Baladhuri, pentru a nu-i cita decât pe cei mai iluștri. Și tot un persan, Almawsili, domină viața muzicală sub Harun al-Rașid și Al-Mamun, în epoca unanim recunoscută ca vârsta de aur a civilizației arabe. Acest apogeu, la mai puțin de două secole după Mahomed, ar fi cu totul de neînțeles *dacă n-am accepta ipoteza că civilizația zisă arabă nu este decât rezultatul civilizației începute în Iran de către parți în secolul al III-lea î. Hr.* și a cărei eră sasanidă reprezintă deja în mod strălucit perioada de

formare. Noul amalgam s-a constituit foarte repede din primele secole ale islamului și, grație cuceririlor, unității limbii sacre, pelerinajelor și în general facilității de circulație, chiar în epocile de tulburări politice, o anumită unitate de stil s-a stabilit în moravuri, în artă, în gândire — și aceasta în pofida certurilor tribale, politice, religioase și filozofice care par deosebit de intense. S-ar spune chiar că propagarea ereziilor, prozelitismul sectelor, persistența dușmăniilor între triburile arabe de la un capăt la altul al imensului imperiu favorizează procesul de uniformizare. S-ar zice că există un simț mai ascuțit al comunității islamice în primele secole ale islamului decât în perioada ulterioară, care va ajunge sub turcii otomani la unificare — la fel cum Europa Occidentală va fi mult mai diferențiată și învrăjbită în epoca modernă decât în vremurile cruciadelor și ale atotputernicei papalități.

Am spus imperiu, dar nu trebuie să ne lăsăm înșelați de cuvinte. În nici un moment statul omeyyad sau abbasid nu prezintă caracteristicile statului unitar al unei civilizații, sau ale „imperiului universal“, pentru a relua expresia lui Toynbee. Este o eroare să credem că primii califi reconstituie cumva Imperiul ahemenizilor. *Ne aflăm într-un nou ciclu*, și arabii sunt semibarbari, complet străini de ideea imperială. Dacă s-au instalat definitiv, întâi în Syria, apoi în Mesopotamia, ei păstrează multă vreme moravurile șefilor nomazi, înaintașii lor, și nu adoptă decât parțial structurile administrative ale țărilor cucerite.[8] Când la Bagdad curtea Abbasizilor va lua în cele din urmă aspectul pe care-l avea curtea regilor Persiei, Imperiul arab va fi deja în pragul fragmentării în funcție de traseul principalelor grupuri etno-culturale sau de hazardul sectelor și al pretendenților. Va exista Califatul de Córdoba, Maghrebul occidental, Maghrebul oriental, Egiptul cu Tulunizii, apoi Fatimizii, Syria cu Hamdanizii, în sfârșit Persia, din ce în ce mai autonomă și din ce în ce mai diferențiată de restul lumii musulmane. Pretutindeni elementul arab a cedat puțin câte puțin puterea politică elementelor străine, berbere, turcești, iraniene. Nimic din toate acestea nu ne amintește de *Pax Romana*, sau de *Pax Persica* epocii ahemenide, sau de orice altă pace imperială din faza finală a unei civilizații. *Mutatis mutandis*, perioada califatelor omeyyade și abbaside corespunde mai mult perioadei de expan-

siune elenică din secolul al VIII-lea până în secolul al IV-lea î. Hr. sau expansiunii Europei Occidentale de la sfârșitul Evului Mediu și din epoca modernă. În ciuda unei extreme fragmentări și a unei anumite anarhii politice, regăsim o uimitoare unitate în moravuri, mode și gusturi, o bogăție de idei și de schimburi continue în artă. Chiar după ruptura Omeyyazilor din Córdoba de Califatul din Bagdad, Spania și de asemenea Maghrebul rămân foarte apropiați spiritual de lumea arabă, așa cum s-a cristalizat ea în Oriental Mijlociu.[9] Monumentele din Córdoba, din Sevilla, din Kairuan și Marrakech poartă pecetea artei persane tot atât de mult ca acelea din Cairo sau Samarra.

3. Urmează să abordăm al treilea ordin de fenomene pe care l-am considerat mai sus ca fiind necesar „cadrajului“ civilizațiilor ivite din întâlnirea elenismului cu Orientul Mijlociu, adică *epocile la care au loc manifestările cele mai caracteristice ale evoluției politice și culturale a acestor unități.*

Am văzut că trebuia să considerăm perioada care durează de la sfârșitul secolului al VIII-lea până în secolul al X-lea ca fiind epoca de aur a culturii arabe[10] care urmează de aproape perioadei de dinamism politic maxim. Totuși, cucerirea Indiei de către ghaznevizi și mongoli și cucerirea sud-estului european de către otomani sunt fapte mai târzii, datorate perifericilor islamului. Perioadele corespunzătoare s-ar situa pentru Bizanț în secolul al X-lea în privința dinamismului politic și din secolul al IX-lea până în secolul al XIV-lea în ceea ce privește iradierea culturală. Pentru Occident, dinamismul politic și înflorirea culturală par mai strâns asociate și le putem grupa de la Renaștere și de la epoca marilor descoperiri până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În cele trei cazuri, înflorirea se situează la aproximativ o mie de ani după începutul perioadei larvare, dacă o plasăm pe aceasta, pentru civilizația arabă, la cumpăna decisivă dintre secolele al III-lea și al II-lea î. Hr., adică la începuturile regatului part; la începuturile creștinismului, adică la mijlocul secolului I d. Hr., pentru civilizația bizantină; și la începuturile aculturării germanilor, adică la sfârșitul secolului al IV-lea d. Hr., pentru Occident. Același decalaj se menține de-a lungul fazelor următoare[11], acelea ale „regatelor combatante“ și ale statului unitar, și am văzut că, dacă această ultimă fază

lipsește în istoria civilizației bizantine, atât pentru că ramura principală (Asia Mică și sud-estul european) este absorbită de o civilizație rivală (cea arabă), cât și din cauză că cealaltă ramură (Rusia) se convertește la civilizația occidentală, dimpotrivă, stabilirea statului unitar al civilizației arabe (Imperiul otoman) coincide în prima jumătate a secolului al XV-lea cu începutul erei „regatelor combatante“ a civilizației occidentale.

Dar să revenim la fragmentarea califatului. De la începutul secolului al VIII-lea, în epoca expansiunii triumfătoare a islamului, în extremul occident, în Spania, cucerirea este în primul rând fapta berberilor — chiar dacă autoritatea Omeyyazilor nu este pusă în discuție, în vreme ce în extremul orient, în Khorassan, aceasta începe să fie contestată. Situația va continua să se agraveze sub Abbasizi. Vor exista de acum încolo două califate, la Bagdad și la Córdoba. Maghrebul, cel mai adesea, nu va depinde nici de unul, nici de celălalt. La Bagdad, cum am văzut, iranienii, cărora Abbasizii le datorau tronul, își vor asigura realitatea puterii. Pentru a le rezista, califii se vor sprijini pe mercenari turci care, într-o bună zi, vor deveni la rândul lor stăpâni, în vreme ce Persia, sub Tahirizi, Saffarizi, Samanizi sau Buizi, își va afirma din ce în ce mai mult independența, de fapt dacă nu de drept. Fatimizii, poate pentru că sunt arabi, vor avea și mai puține scrupule față de Abbasizi, întâi în Tunisia, apoi în Egipt. Astfel, din secolul al X-lea, în jurul celor trei dinastii arabe, Omeyyazii, Fatimizii și Abbasizii, lumea musulmană se împarte în cel puțin trei grupuri, fiecare fărâmițându-se într-o puzderie de principate, în funcție de etnii, tradiții și secte — sau pur și simplu în funcție de personalități excepționale. La ambele extremități, în Maghrebul occidental și mai ales în Persia, se nasc sau renasc individualități naționale. Există câteva încercări de unificare, toate din partea unor dinastii turcești, și care rămân la urma urmelor limitate: aceea a Selgiucizilor în secolul al XI-lea; aceea a Aiubizilor în secolul al XII-lea (care-l dau istoriei și legendei pe Saladin); dinastia Mamelucilor mai ales, la sfârșitul secolului al XIII-lea, care, singură, pare să fi avut în lumea musulmană de atunci o „idee imperială“.

Era „regatelor combatante“, care se conturează atât de clar la majoritatea civilizațiilor trecute de noi în revistă, nu se detașează

însă prea bine din istoria civilizațiilor arabe. Schimbările, înfruntările, regrupările nu lipsesc; ele iau chiar, din când în când, un aspect haotic. Niciodată totuși nu vedem constituindu-se constelații de state rivale, de puteri aproximativ egale, dintre care cel puțin una, pe rând, aspiră la exercitarea hegemoniei asupra întregii lumi din care face parte. Această situație se datorează poate faptului că lumea musulmană se întinde, geografic, pe o distanță într-adevăr nemăsurată: de la Indus la Atlantic sunt 8 000 de kilometri și obstacole naturale considerabile. Unitatea lumii greco-romane era asigurată prin mare. Civilizația elenică este o civilizație esențial marină, și Imperiul roman, am spus-o, este o fâșie teritorială în jurul acelei *Mare Nostrum*, căreia el îi controlează întregul litoral. Arabii nu vor avea niciodată decât o jumătate din litoral și, cu excepția unor scurte perioade, nu vor stăpâni Mediterana. În mod tradițional, legătura dintre diversele părți ale lumii arabe se face pe cale terestră. De unde decupajul geografic în cel puțin trei tronsoane principale: din est în vest, aria iraniană, aria Orientului Apropiat — Syria, Arabia, Egiptul —, apoi, de cealaltă parte a deșertului libian, grupul Maghreb-Spania, el însuși adesea scindat în două sau mai multe părți. Astfel, din epoca splendorii abbaside, autoritatea politică a califilor a fost nimicită de la un capăt la celălalt al imensului „imperiu“ care a fost construit în grabă dintr-un elan religios, în timp ce, chiar la Bagdad, realitatea puterii era exercitată de veritabili „intendenți ai palatului“, cel mai adesea de origine străină. Iată de ce tendința spre unitate a lumii musulmane nu apare clar. Mai degrabă decât spectacolul unui grup de state aspirante la hegemonie, comparabile cu acelea din Orientul Mijlociu antic sau din China, din lumea elenică sau din lumea occidentală, vedem o succesiune de încercări în timp, care se încheie în secolul al XVI-lea prin instalarea Imperiului otoman simultan în inima vechiului Imperiu bizantin și în aproape toată aria lumii arabe. Astfel, unificarea a fost în cele din urmă realizată nu de arabi, nici de syrieni și iranieni (cele trei elemente constitutive ale civilizației arabe), ci de o putere periferică, apărută târziu printre acești barbari asiatici islamizați, turcii, care vor juca un rol atât de mare în istoria politică a lumii arabe începând din secolul al IX-lea.

De-a lungul a două secole, efortul principal al otomanilor (căci de ei este vorba) a constat în lupta împotriva dușmanului exterior, lumea creștină. Cu excepția marii lor înfruntări cu turco-mongolii lui Timur Lenk, care era să compromită marile succese repurtate spre vest, otomanii par să nu-și fi făcut prea multe griji în privința celorlalte unități ale lumii arabe, aflate atunci în plină decadență. Imperiul otoman și-a îndeplinit misiunea de unificator al lumii arabe doar după ce a distrus toate statele creștine ortodoxe, cu excepția prea îndepărtatei Rusii (care, de altfel, în epocă, era vasala tătarilor musulmani), atacând în același timp Ungaria, primul bastion occidental. Lumea antică ne-a furnizat deja un exemplu asemănător: numai după ce a zdrobit, prin intermediul celor doi campioni ai săi, Macedonia și Roma, civilizația babiloniană reprezentată succesiv de Persia și Cartagina, civilizația elenică a putut să-și realizeze unitatea. Și paralela cu „imperiul universal" al Romei se continuă prin aceea că tocmai din partea civilizației rivale zdrobite i se va trage mai târziu pieirea.

De altfel, unitatea lumii islamice nu va fi completă. Încercarea turcească se va ciocni de rezistența Persiei, care, după ce a contribuit atât de mult la înflorirea civilizației arabe, s-a detașat și singularizat puțin câte puțin; în așa măsură, încât, de la marele duel Selim I – șahul Ismail, din primul sfert al secolului al XVI-lea, care consacră o separare deja veche, ne este permis să vorbim de două ramuri distincte ale civilizației arabe, ramura turco-arabă și ramura iraniană. (Frontiera între Imperiul turc și Persia va fi fluctuantă, dar se va situa ușor mai la est decât vechea frontieră între Imperiul roman și regatul sasanid, Mesopotamia, care a suportat multă vreme influența iraniană, rămânând Turciei, cu excepția unei scurte perioade în secolul al XVII-lea.)

Pentru a doua oară în două mii de ani, Persia se detașează de un ansamblu pentru a crea o civilizație aparte: în secolul al III-lea î. Hr., cu dinastia partă a Arsacizilor, a doua oară în secolul al XVI-lea d. Hr., cu dinastia persană a Sefevizilor. Dar împrejurările sunt foarte diferite. În primul caz, perșii s-au debarasat foarte repede de stăpânii lor macedoneni, și cultura elenică importată de cuceritori a rămas superficială. De altfel, parții care conduc rezistența sunt semibarbari, în vreme ce elenismul este în plină

maturitate. În al doilea caz, iranienii au fost în contact cu arabii vreme de opt secole, *momentul* întâlnirii între cele două culturi fiind diferit. Persanii sunt cei care se apropie de maturitate, iar arabii sunt semibarbari.

Am văzut rolul capital pe care l-a jucat elementul iranian în primele secole ale islamului, atât în domeniul politic, cât și în domeniul cultural. Acest rol continuă până la sfârșitul secolului al XI-lea cel puțin. De la mijlocul secolului al X-lea până la mijlocul secolului al XI-lea, puterea reală, la Bagdad, aparține emirilor Buizi, care se pretind înrudiți cu Sasanizii și care reînvie vechiul titlu de Șahinșah, Rege al Regilor. Influența iraniană rămâne preponderentă chiar după răsturnarea dinastiei buide de către turcii selgiucizi. Cel mai mare ministru al sultanilor selgiucizi este un persan, Nizam al-Mulk, personaj cu totul remarcabil, al cărui testament politic va servi drept model statelor musulmane de-a lungul secolelor, și care, sprijinit de teologia compatriotului său Al-Ghazali, va fi creatorul acelor *madrasa* care rămân și astăzi în întreaga lume musulmană instituția principală a învățământului ortodox sunnit.

Așadar, de la începutul secolului al IX-lea, Persia, sub Tahirizi, s-a bucurat de o independență reală, care a favorizat o curioasă mișcare îndărăt ce are puține exemple în istorie. Tradiția persană n-a fost niciodată pierdută, chiar când, la iranieni, cultura superioară s-a exprimat în arabă, și în secolul al X-lea, mai ales în timpul reacției aristocratice a Samanizilor, vedem apărând, fecundată de literatura arabă a celor două secole precedente, o mare literatură în limba persană. Această renaștere a unei culturi naționale se manifestă întâi, cum e firesc, în literatură și doar mai târziu în alte domenii. Rudaki, Daqiqi, Firdusi sunt deja poeți persani; compatriotul lor Ibn Sina (Avicenna) este încă un filozof arab. De altfel, această renaștere nu va fi împiedicată de stăpânii turci sau mongoli pe care noile mișcări ale popoarelor din stepă îi vor impune Persiei vreme de câteva secole — Selgiucizi, Ghaznevizi, Genghishanizi, Timurizi. Sub aceștia din urmă, Persia va cunoaște chiar o culme a culturii sale — deși această dinastie străină și-a stabilit capitala la Herat, într-un punct excentric față de lumea iraniană, vestul țării scăpându-i foarte curând. — Astfel, de pildă,

influențată de arta chineză și totuși foarte originală, miniatura persană din epoca timuridă merită să figureze printre marile momente ale picturii universale. Și această apariție (sau reapariție) a picturii, pe care prejudecata arabă potrivnică „imaginilor“ a împiedicat-o până atunci, ilustrează bine, alături de poezia epică hrănită din faptele mărețe ale anticei istorii naționale, această detașare a Persiei de restul lumii musulmane.

De altfel, un alt element consacră separarea: adoptarea de către Persia, în secolul al XVI-lea, sub noua dinastie națională a Sefevizilor, a formei șiite a islamului. Persia a cunoscut, din primele timpuri ale islamizării, accese „eretice“, kharidjite sau șiite[12], dar de fiecare dată fusese readusă la ortodoxie. Faptul că Persia adoptă acum definitiv șiismul, chiar în momentul în care turcii, apărători ai ortodoxiei sunnite, realizau statul unitar al civilizației arabe, va avea consecințe dintre cele mai grave pentru unitatea lumii musulmane. Duelul care-i va opune pe sultanii otomani șahilor din Persia va lua, cel puțin la început, caracterul unui conflict religios. Desigur, acest aspect se va atenua cu timpul, și caracterul politic al unui conflict care va dura cu intermitențe până în plin secol al XIX-lea va deveni din ce în ce mai evident.[13] Dar din secolul al XVI-lea aspectul de conflict între națiuni este dincolo de orice îndoială, și există aici o schimbare notabilă în raport cu primele timpuri ale islamului, când viața religioasă era dominată de rivalitățile dintre descendenții Profetului sau între triburile arabe. Amestecul de profan și de sacru, de temporal și spiritual din propovăduirea lui Mahomed, apoi din viața islamului sub primii califi, a avut drept consecință faptul că certurile în jurul ereziilor islamului sau, dacă preferăm, al sectelor a luat de la început un caracter mult mai personal și mai puțin abstract decât certurile din primele secole ale Bisericii creștine. Bătălia se purta în jurul unor persoane, sau al unor mituri personale, mai degrabă decât pentru o anumită dogmă.

Pe lângă adoptarea oficială a doctrinei șiite, persistența în Iran — până în zilele noastre — a unor practici și credințe zoroastriene a dat de asemenea islamului iranian un caracter particular. Cum s-a întâmplat în Egipt și Syria unde au rămas nuclee creștine, un

nucleu ireductibil de partizani ai vechii religii a persistat în Iran sub forma minorității ghebre sau parsi.

Astfel, începând cu unificarea lumii arabe de către turci, Iranul (regatul persan din acele vremuri) se detașează definitiv de acest ansamblu, și odată cu el întregul islam oriental. Stat național, aproape omogen, el scapă parțial fenomenelor proprii unui imperiu universal și se constituie de acum încolo ca un „microclimat“ în interiorul ansamblului musulman. De notat că Persia, cu o ușoară întârziere, cunoaște un moment de putere și de splendoare comparabil cu acela al Turciei. Dacă domnia lui Soliman Magnificul (1520–1566) este considerată ca reprezentând culmea puterii otomane, Persia modernă își atinge înflorirea două generații mai târziu sub șahul Abbas (1587–1629). În secolul al XVIII-lea, paralel cu Imperiul otoman, Persia se va îndrepta spre decadență, și occidentalizarea ei se va izbi de aceleași dificultăți ca în Turcia.

Istoria Imperiului otoman ne oferă unele dintre cele mai caracteristice trăsături pe care le au statele unitare ale unei civilizații. El se întemeiază pe o rasă războinică, de la periferia civilizației arabe, turcii. Aceștia devin campionii ortodoxiei sunnite și adoptă esențialul din cultura arabă, căreia nu-i aduc nimic original. De la stabilirea sultanatului selgiucid din Konia, limba turcă, îmbogățită cu un mare număr de elemente arabe și persane, începe să fie utilizată de administrație, deși araba rămâne, pentru încă două secole, limba oficială a statului. Sub sultanii otomani, această ultimă urmă de respect pentru limba Coranului va dispărea — cu excepția domeniului religios, bineînțeles. Cum am văzut, primul efort al otomanilor nu este îndreptat spre unificarea lumii arabe, ci este în întregime dirijat împotriva Bizanțului și a celorlalte popoare creștine din Balcani: bulgari, sârbi, albanezi, români. Puterile catolice cele mai direct interesate, Ungaria și Veneția, vor încerca, prea târziu, să oprească valul care se rostogolește, ajutate sporadic de o elită a cavaleriei occidentale. Dar spiritul cruciadei murise. Occidentul va asista, stupefiat și paralizat, la căderea Constantinopolului în mâinile necredincioșilor. Și mai rău, unii creștini îl vor fi ajutat pe sultan să-și făurească mașina de război care va forța meterezele vechiului oraș imperial.

În 1453, turcii sunt în măsură să devină imperiul universal al lumii arabe, tot așa cum romanii erau pregătiți pentru dominarea lumii elenice după căderea Cartaginei în 146 î. Hr. Dar ne putem întreba dacă turcii nu și-au compromis grav șansele unui veritabil destin imperial în interiorul lumii musulmane făcând din prestigioasa cetate creștină capitala propriului lor imperiu. Într-adevăr, războaiele europene au absorbit partea cea mai importantă a resurselor imperiului și diplomația Porții a fost dirijată mai mult spre lupta împotriva Europei decât spre menținerea unității islamului.[14] Și dacă turcii ajung foarte curând în Arabia și Egipt (1516–1517) și până la hotarele marocane (1529)[15], ei se vor arăta pe urmă mai mult preocupați de menținerea sub jug a raialelor din Europa decât de menținerea coeziunii acestui vast Imperiu musulman.

Astfel, de la începutul secolului al XVIII-lea, suzeranitatea otomană asupra Maghrebului devine mai degrabă o autoritate doar cu numele. După 1705, Tunisia, sub dinastia husseinită, este practic independentă. Tripolitania cunoaște mai multe încercări de independență între 1714 și 1835, în vreme ce Egiptul se emancipează prima oară de la 1766 la 1773, înainte de a se emancipa definitiv la începutul secolului următor, cu Mehmet Ali. Turcia nu se va înverșuna să-și restabilească aici autoritatea, ci, dimpotrivă, va accepta alianța lui Mehmet Ali împotriva supușilor creștini revoltați. În schimb, ea va lupta cu îndărătnicie în Europa înainte de a acorda independența națiunilor creștine din imperiul ei. Această diferență de atitudine se datorează, probabil, parțial animozității religioase, parțial bogățiilor agricole ale teritoriilor europene, cu excepția Greciei, dar ea decurge mai firesc din situația geografică a Constantinopolului, care făcea din popoarele balcanice o zonă de protecție între puterile europene și capitala imperiului.

În afară de perși, care le scapă definitiv, singurii adversari de care turcii se vor ciocni în acțiunea lor de unificare a teritoriilor musulmane fărâmițate vor fi mamelucii din Egipt, din acel Egipt a cărui putere economică era, tocmai atunci, brutal și iremediabil atinsă de descoperirea de către portughezi a drumului în jurul Capului Bunei Speranțe, care lipsea Cairo de cea mai mare parte a comerțului cu Levantul. O singură campanie a fost de ajuns pen-

tru ca, din acel moment, Egiptul să devină pentru sultani o colonie de exploatat.

Iar cuvântul „exploatare“ trebuie înțeles în sensul lui cel mai puternic. Căci dacă „națiunilor imperiale“ le e în general sortită o anume sterilitate culturală, ea este compensată cel mai adesea de o bună administrație și de o anumită prosperitate economică. Dar nu acesta a fost cazul turcilor. Țările cucerite, indiferent că au fost creștine sau musulmane, au fost supuse unor deturnări de bogății prin abuz de putere, fără contrapartidă, neexistând nici măcar scuza că de ele a profitat puterea centrală. Indisciplina și cupiditatea șefilor locali, relativa independență de care ei s-au bucurat curând vor conduce la exploatarea nemiloasă a populațiilor, la sărăcirea progresivă a imperiului și la o stare de agitație cronică. În ciuda duratei lungi a acestui imperiu[16], *Pax Ottomanica* n-are nimic comparabil cu *Pax Romana*, nici cu *Pax Sinica* și *Pax Persica*. De-a lungul mai multor secole de dominație, turcii n-au reușit să realizeze nici ordinea, nici prosperitatea, nici pacea veritabilă, ci supunerea prin teroare și o anumită uniformizare a moravurilor.

Dacă absența spiritului creator este o caracteristică destul de generală a „popoarelor imperiale“, ea este deosebit de pronunțată la turci. În afară de câteva opere arhitecturale, mai ales în capitală, cum e marea moschee a lui Soliman sau moscheea lui Selim la Adrianopol, opera arhitectului Sinan, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, turcii, cu tot fastul desfășurat de sultanii lor, au puține „realizări imperiale“ la activ. Se poate spune că sub tirania lor lumea arabă, și împreună cu ea sud-estul european, a suportat o lentă degradare, atât în domeniul economic, cât și în acela al valorilor de civilizație. Și acest fenomen dobândește cu atât mai mult relief, cu cât stagnarea și apoi regresul civilizației arabe coincid cu prodigiosul avânt al Occidentului.

În aceste condiții ne putem întreba prin ce miracol acest mare ansamblu disparat a putut nu numai să se mențină atât de multă vreme, dar să și reprezinte de-a lungul secolelor o primejdie formidabilă pentru Europa. O primă explicație ar fi de găsit în faptul că turcii au fost mult timp animați de zelul religios al neofiților. În momentul în care Occidentul își începe marea criză religioasă,

care va ajunge la un regres generalizat al credinței, islamul, mai tânăr, este dimpotrivă în plină vigoare, cum o dovedește expansiunea lui, cel mai adesea pacifică, în Africa și în Asia de sud-est.

Pe de altă parte, cum am subliniat deja, Occidentul intră în faza „regatelor combatante“ chiar în momentul în care începe pentru lumea arabă era unității imperiale. El nu va fi niciodată capabil să facă un front comun împotriva pericolului otoman — fără să mai vorbim de lipsa lui de vlagă și de interes în a acorda ajutoare „grecilor schismatici“.

În sfârșit, o altă cauză trebuie găsită în tinerețea relativă a națiunii otomane, care va fi amețită și antrenată de propriile sale succese. Ea va da dovadă, până în plin secol al XVII-lea, de o extraordinară combativitate. La aceasta se adaugă o solidă organizare militară, de factură democratică, ce reprezintă un progres în raport cu organizarea și strategia armatelor feudale ale Occidentului (ceea ce nu va mai fi adevărat începând cu nașterea armatelor moderne în secolul al XVII-lea).[17]

Unul dintre secretele acestei reușite a fost instituția ienicerilor, remarcabilă atât din punctul de vedere al caracterului ei democratic[18], cât și din punctul de vedere al recrutării din exterior — sau mai exact din afara comunității turcești. A existat aici o instituție dintre cele mai originale și ale cărei rezultate, într-o primă fază, au fost uimitoare. Educația spartană a copiilor smulși de la părinții lor ne apare ca o aplicație a utopiei Republicii lui Platon și, prin unele aspecte, o prefigurare a practicilor totalitare contemporane. Ea a dus la înființarea unui corp fanatizat, care multă vreme a părut invincibil. Recrutarea lui sistematică dintre copiii creștini supuși imperiului a avut pe de altă parte drept rezultat o reînnoire permanentă, de-a lungul generațiilor, a unei elite militare la un popor relativ puțin numeros. Până în ziua în care acest corp, devenit prea puternic, se va întoarce împotriva stăpânilor lui și, prin indisciplina și neîncetatele lui intervenții în afacerile Seraiului, va compromite stabilitatea politică a imperiului.

Dacă ofensiva turcească împotriva creștinilor este pentru prima oară oprită, pe mare, la Lepanto în 1571, ea nu este totuși zdrobită nici pe uscat, nici pe mare. Ea va ajunge la punctul extrem la Viena în 1663. Tratatul de la Karlowitz din 1699 marchează

primul regres, și este simptomatic că principalul negociator al Porții este un supus creștin, marele-dragoman Alexandru Mavrocordat.[19] Avem aici, în fond, încă un semn al indigenței relative de care dă dovadă „subcivilizația“ turcească, adică faptul că a trebuit să apeleze atât de timpuriu la elemente periferice, adesea chiar din afara comunității „credincioșilor“. Refuzul disprețuitor de a învăța limbile „ghiaurilor“ i-a făcut foarte curând pe turci să fie tributari, în acest domeniu, supușilor lor creștini, mai ales când soarta le devenise potrivnică sub raport militar și când rolul negocierii a crescut proporțional. Chiar în epoca de grandoare a lui Soliman Magnificul, străinii sunt numeroși printre marii dregători ai statului: marele-vizir al lui Soliman, Ibrahim Pașa (1523–1536), este un grec din Parga; marele-amiral Khaireddin Pașa, adversarul lui Andrea Doria, este un grec din Mytilene. Principalul consilier al lui Selim II (1566–1574) va fi un evreu spaniol, Joseph Nasi. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, puterea otomană în declin pare să-și regăsească vigoarea sub dinastia albaneză a marilor-viziri Köprülü.[20] Paralel, comerțul și chiar o parte din administrație cad în mâinile grecilor din Fanar, dintre care unii, cum e la sfârșitul secolului al XVI-lea acest Cantacuzin zis Șeitanoglu („fiul dracului“), descendent probabil al ilustrei familii bizantine, apoi alții, Mavrocordații, Ypsilanții, Moruzeștii, se fac indispensabili prin averea, competența și dibăcia lor, care trebuie să fie extremă ca să le asigure supraviețuirea în acest univers ostil, supus arbitrariului. Situația lor nu e lipsită de asemănare cu aceea a evreilor din Occident, și rolul lor — deși obscur — va spori pe măsură ce imperiul va da semne de descompunere. În schimb, se cuvine să notăm că, invers de cum s-a petrecut în întâlnirea Orientului cu elenismul, unde civilizația cucerită a sfârșit prin a avea o influență preponderentă asupra civilizației cuceritoare, civilizația bizantină aflată în declin n-a avut decât o mică influență asupra turcilor. Ei au adoptat desigur câteva elemente ale culturii și administrației bizantine, dar cele mai multe elemente de cultură care le erau comune cu grecii le dețineau deja din contactul cu lumea arabă. Dimpotrivă, moravurile pe care turcii le-au introdus în posesiunile lor au marcat puternic popoarele sud-est europene.

Turcia urma să se transforme abia în contact cu Occidentul, dar cu o încetineală extremă. Ca în cazul Rusiei, acest contact a fost întâi un contact ostil. Dar primele înfrângeri suferite în fața armatelor occidentale (imperialii, ajutați în această împrejurare de francezi, St. Gotthard, 1664, apoi de polonezi, Viena, 1683) nu par să le fi deschis imediat turcilor ochii asupra superiorității „sistemului“ de care dispuneau adversarii lor. Cu excepția unei prime și scurte experiențe cu contele de Bonneval, la începutul secolului al XVIII-lea, va trebui să așteptăm ultimii ani ai secolului al XVIII-lea pentru a vedea apărând primele reforme de tip occidental. Ele au fost prea timide și puțin eficiente, și mai ales limitate la domeniul militar, conform părerii, frecvente la popoarele „condamnate la aculturare“, că pentru ele ar fi posibilă doar adoptarea celor mai superficiale trăsături ale unei civilizații rivale, a căror superioritate au resimțit-o pe pielea lor. Nu e aici locul să relatăm în amănunt peripețiile occidentalizării Turciei. Mai mult decât în cazul Rusiei, rezistența conservatorilor a fost îndârjită de-a lungul întregului secol al XIX-lea și numai după pierderea ultimelor resturi ale imperiului, în 1918, mâna de fier a lui Kemal Atatürk a putut să impună poporului turc, de acum încolo redus la teritoriul unui stat național de dimensiuni modeste, reformele radicale care să permită occidentalizarea.[21] Secolul al XIX-lea a fost o lungă agonie — în timpul căreia, trebuie s-o recunoaștem, turcii au continuat să dea dovadă de remarcabile calități militare. Dar la urma urmelor, întârzierea dezmembrării Imperiului otoman s-a datorat politicii de echilibru duse de principalele puteri occidentale, care cerea menținerea acestui pion pe eșichierul european. Astfel, Turcia s-a găsit implicată — la un rang secundar și, s-ar putea spune, împotriva propriei voințe — în certurile statelor pretendente la hegemonia lumii occidentale. Rolul ei în această împrejurare ne amintește într-o anumită măsură rolul jucat de Egipt în secolele al VII-lea–al VI-lea î. Hr., în ultima fază a erei „regatelor combatante“ ale Orientului Mijlociu, care se încheie prin victoria neprevăzută a perșilor.

Căderea și dezmembrarea Imperiului otoman nu marchează — cel puțin nu încă, după cât putem judeca — sfârșitul civilizației

arabe. Aceasta oferă astăzi observatorului câteva fenomene deosebit de interesante:

— „imperiul ei universal“ a dispărut după patru secole de existență, fără totuși ca aria ei culturală să fie fizic copleșită de o civilizație rivală sau de mase barbare;

— în schimb, această arie suportă pretutindeni influența economică, tehnică, politică și spirituală a unei civilizații contemporane rivale, cea occidentală, influență care constituie în ultimă instanță o presiune propriu-zis intolerabilă;

— și totuși, religia care a reprezentat și continuă să reprezinte legătura esențială dintre membrii acestei civilizații păstrează o vigoare uimitoare.

1. Astfel, în locul unității imperiale impuse de turci, unitate care de un secol și jumătate prezenta multe fisuri, se conturează alte regrupări întemeiate pe ideea modernă de națiune. Se vorbește pentru prima oară despre „națiunea arabă“ pentru a desemna diversele popoare care, de la Golful Persic la Atlantic, vorbesc idiomuri arabe, și se caută, în același timp, ceea ce este contradictoriu, să se mențină coeziunea lumii musulmane creând o confuzie între arabism și islamism, confuzie favorizată de menținerea limbii arabe ca limba sacră a Coranului și de obligația de a face pelerinaj la Mecca. Evenimentele politice contemporane dovedesc că, în spiritul musulmanilor nonarabi, această confuzie nu mai e posibilă.

2. Astăzi, fenomenul primordial este șocul civilizației occidentale asupra ansamblului lumii musulmane — care depășește, cum am văzut, cadrul civilizației arabe, spre sud în Africa neagră, spre est în Asia Centrală, India, Malaysia, Insulinda, unde au luat naștere culturi hibride. Pretutindeni, deși în grade diverse, popoarele musulmane cad pradă unei mari efervescențe sau unei mari tulburări, datorate grabei cu care conducătorii lor se străduiesc să le modernizeze, precum și enormelor dificultăți și rezistențe de care această modernizare se izbește. Dificultatea majoră provine din atașamentul față de tradiția islamică și din incompatibilitatea acesteia cu datele esențiale ale civilizației occidentale moderne.

3. Religia islamică este în plină vigoare, în plină expansiune. Reînnoirea pare să fi început în Arabia, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, odată cu mișcarea puritană a wahabiților, și s-a extins de atunci la numeroase zone.[22] Astfel, în Africa neagră islamul progresează de zece ori mai repede decât creștinismul. Putem desigur să găsim acestui fenomen motive locale, particulare: simplicitatea dogmelor islamice în comparație cu complexitatea dogmelor creștine (mai ales dogma Sfintei Treimi); îngăduința relativă, mai ales în ceea ce privește practicarea poligamiei etc. Dar elanul islamului vine probabil și din relativa lui tinerețe. Orice credincios este un propagator virtual al islamului, în vreme ce răspândirea creștinismului este practic opera exclusivă a „profesioniștilor“ (această ultimă diferență între cele două religii putând fi de asemenea atribuită structurii lor diferite, la musulmani existând o separare mai puțin netă între sacru și mundan).

Dar acest expansionism musulman nu ajunge el oare prea târziu, într-un moment în care adaptarea la civilizația occidentală a devenit o chestiune de viață și de moarte pentru popoarele din lumea întreagă? Or, incompatibilitatea dintre islam și civilizația occidentală, în forma sa modernă, laică, este flagrantă. Pretutindeni unde occidentalizarea progresează (cu întregul cortegiu de dezechilibre morale pe care acest „progres“ îl implică într-o primă fază), fidelitatea față de islam — fidelitatea reală, profundă, nu aceea pur și simplu afișată de șovinismul antioccidental — este în regres[23]; și ne putem întreba cu adevărat dacă o sinteză creatoare este încă posibilă într-un viitor previzibil, sau dacă stricta respectare a învățăturii Coranului nu reprezintă un obstacol de neînvins în calea occidentalizării. Din acest punct de vedere, s-ar părea că popoarele arabe sunt în întârziere în comparație cu popoarele Extremului Orient.

Note

1. Am spus deja, și voi reveni asupra acestei probleme, că nu împărtășesc opinia lui Toynbee despre rolul religiilor în trecerea de la o civilizație la alta.

2. Cf, mai sus, pp. 128 și urm.

3. Probabil că lunga revoltă a Mazdakizilor la începutul secolului al VI-lea și represiunea ei sângeroasă au lăsat o rană adâncă în unele regiuni ale regatului și că succesul militar al arabilor a fost favorizat de caracterul democratic al islamului, care contrasta cu structura aristocratică a statului sasanid.

4. Vedem aici, repet, diferența capitală care există între fazele inițiale ale civilizației arabe și acelea ale civilizației occidentale. Aceasta din urmă se naște din contactul între ceea ce am putea numi „barbari integrali", adică popoare a căror cultură se situează la nivelul protoistoriei, germanii, și o civilizație pe cale de dezintegrare, lumea romană. Aceasta din urmă nu mai are forță de asimilare, iar germanii încă nu sunt copți pentru a asimila o cultură străină. Va fi nevoie de o lungă perioadă de incubare, de aproximativ șapte secole, cum am spus, pentru ca noul amalgam să dea naștere unei societăți originale. Arabii, în schimb, sunt barbari care au suportat deja o lentă aculturare și care intră în raport cu două civilizații pe cale de a se naște, cea bizantină și ceea ce ar fi putut să fie civilizația iraniană. Pentru a încheia această scurtă prezentare comparativă a fazelor inițiale ale celor trei civilizații născute din întâlnirea elenismului cu Orientul Mijlociu, trebuie notat că barbarii civilizației bizantine (cu excepția câtorva grupuri „barbare" din interior, ca isaurienii și armenii), adică slavii, sunt în același timp prea puțin aculturați, prea exteriori geografic și prea târziu veniți pentru a contribui sensibil la modelarea civilizației bizantine.

5. Am insistat deja de mai multe ori asupra lentei orientalizări a Imperiului roman și mai ales a jumătății lui elenizante. Pentru observatorul modern, faptul este vizibil mai ales de-a lungul transformărilor suferite de arhitectură: adoptarea cupolei și a planului treflat, care urma să devină obișnuit în bisericile creștine, dispariția progresivă a statuarului, importanța sporită a decorului și mai ales acoperirea cu cărămizi, dale colorate și mozaicuri etc. E neîndoielnic că atmosfera unei biserici bizantine nu mai datorează mare lucru spiritului caracteristic al clasicismului elenic. Nu se va sublinia niciodată suficient în ce măsură aceste schimbări de optică și de gust, și nu doar de tehnică pură, implică o modificare profundă a viziunii despre lume. Vizitatorul care trece astăzi, la Atena, de la Parthenon la bisericuța bizantină Capricarea, la doar câteva sute de metri distanță, trece subit, brutal, dintr-o lume în alta. Nu-i deloc de mirare deci dacă musulmanii și-au construit primele moschei în stil bizantin; și trebuie să constatăm că ei nu se îndepărtează niciodată în mod considerabil de acest stil. Turcii lui Mahomed II s-au simțit repede în largul lor în Sfânta Sofia transformată în moschee. Dimpotrivă,

în Europa Occidentală, San Marco din Veneția este un caz rar până în epoca contemporană și care se explică prin faptul că, în vremea începuturilor unei culturi originale în Occident, Veneția era o veritabilă colonie culturală a Bizanțului.

6. El a fost deja întrezărit în secolul al XIV-lea de marele istoric arab Ibn Khaldun, care notase că din Persia veniseră primii gramaticieni arabi, primii colectori ai tradițiilor Profetului, primii juriști și primii teologi ai islamului.

7. Unul dintre cei mai buni cunoscători actuali ai istoriei arabe, Gustav von Grünebaum, profesor la Universitatea din Chicago, în mai multe dintre operele lui și, mai ales, într-un capitol din *Medieval Islam* — trad. fr., *L'Islam médiéval*, Payot, Paris, 1962 —, a insistat îndelung asupra surselor grecești din *O mie și una de nopți*. Beneficiind de o vastă erudiție atât în domeniul literaturii grecești, elenistice și romane, cât și în domeniul literaturii arabe, autorul relevă în *O mie și una de nopți* un anumit număr de teme care circulau frecvent în literatura lumii mediteraneene. El insistă în egală măsură asupra formelor exagerate de *amour courtois*, pe care le atribuie tradiției elenice. Nu sunt în măsură să judec temeiul acestei ultime afirmații, dar ceea ce mi se pare clar este că, deși unele teme și procedee întâlnite în literatura greacă se regăsesc în literatura arabă, ele au tranzitat aproape întotdeauna prin literatura syriacă și persană — și în cazul celor *O mie și una de nopți*, mai ales prin ultima. Or, intenția mea nu este de a evalua în ultimă instanță cantitatea și calitatea respectivelor elemente grecești și iraniene în civilizația arabă, ci de a determina care va fi fost influența imediată asupra formării acestei civilizații — și, în acest sens, mi se pare neîndoielnic că influența iraniană a fost preponderentă și decisivă.

8. S-a notat că micul regat arab al Ghassanizilor, vasal al Bizanțului de multă vreme, este acela care pare să fi servit drept model primilor califi, ceea ce fără îndoială ar fi favorizat adaptarea și ar fi ușurat tranziția structurilor patriarhale ale arabilor din deșert spre formele de stat mult mai elaborate pe care aceștia le găsesc în vechile provincii bizantine sau persane.

9. Un exemplu caracteristic ne este furnizat de cazul cântărețului Ziryab, care, după ce și-a exercitat talentele la curtea lui Harun al-Rașid, vine să trăiască pe lângă califul omeyyad Abd ar-Rahman II, la Córdoba. Și cazul nu este unic. Să amintesc doar, într-o epocă desigur mai tardivă, în secolul al XIV-lea, exemplul ilustru al lui Ibn-Khaldun, cel mai mare istoric al lumii arabe, care, născut la Sevilla într-o familie de origine yemenită, va sluji la mai mulți suverani în Maghreb și în Egipt.

În lumea arabă, la fel ca în Occidentul creștin, frontierele politice nu sunt frontiere spirituale. De-a lungul întregii perioade de strălucire a acestei civilizații va exista, din Turkestan până în Spania și din Arabia până în Syria, un amestec neîncetat.

10. Există un ușor decalaj între perioadele de înflorire maximă în cele două califate. Córdoba urmează cu o anumită întârziere. Se apreciază în general că Spania musulmană și-a trăit vârsta de aur sub „viziri" amirizi, Al-Mansur și succesorii săi, la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea.

11. Vezi tabelul sinoptic, anexa I.

12. Alt amănunt semnificativ al acestei desprinderi: la sfârșitul secolului al XI-lea — mai exact în 1079, în vremurile lui Djelal el-Din — perșii au abandonat calendarul strict lunar al lui Mahomed, care reprezenta un regres științific în raport cu calculul care determina calendarul vechilor arabi, pentru a relua calendarul zoroastrian, pe care perșii îl dețineau de la Egipt și care corespundea *grosso modo* calendarului iulian (respectat și astăzi de anumite Biserici creștine ortodoxe).

13. Tratatul de la Erzerum din 1823 pune capăt ultimului război turco–persan și unei lungi rivalități de care, în cele din urmă, de la campania lui Petru cel Mare în Caucaz, n-a profitat decât Rusia.

14. Turcii au utilizat o parte din forțele lor împotriva Europei, întru câtva la fel cum romanii folosiseră o parte din forțele lor pentru a combate regatul persan. Dar, în vreme ce Imperiul roman, după prăbușirea lui, a lăsat o operă de civilizație care a înfruntat veacurile, Imperiul turc nu pare să fi adus vreun element pozitiv nici civilizației arabe a cărei împlinire politică era, nici civilizației popoarelor alogene pe care le-a subjugat în Europa. Totuși, paralelismul continuă prin acest hazard care face ca Turcia modernă, „relicvă" a Imperiului otoman, să păstreze tocmai teritoriul (Tracia și Asia Mică) ce reprezentase nucleul Imperiului bizantin.

15. Marocul va reuși să-și păstreze independența, nu fără a face anumite compromisuri cu vrăjmașul creștin.

16. Mai mult de patru secole, de la 1517 la 1922, dacă luăm ca punct de plecare cucerirea Arabiei și a Egiptului. Această dată, 1517, este de asemenea de reținut în legătură cu alt eveniment, de valoare simbolică: turcii îl aduc la Constantinopol pe ultimul calif de viță abbasidă, Al-Mutawakkil III. Apoi, îl vor lăsa să se întoarcă la Cairo, unde va muri în 1538, dar, dintr-o așa-zisă cedare a drepturilor lui, sultanii vor scoate mai târziu pretenția de a fi considerați în același timp califi. Această pretenție nu era justificată decât prin analogie cu vremurile suveranilor ameiazi și

abbasizi, unde cele două puteri, politică și religioasă, erau reunite în aceleași mâini. Ea nu apare de altfel explicit decât foarte târziu, în secolul al XIX-lea, și din motive de politică externă; dorința de a i se recunoaște un drept de protectorat asupra musulmanilor din afara Imperiului otoman, ca o compensație, asemenea drepturilor pe care le dobândise, în interiorul imperiului, Franța pentru catolici sau Rusia pentru ortodocși. Abolirea oficială a califatului de către Adunarea Națională turcă, în 1924, apare, datorită acestui fapt, ca un nonsens juridic.

17. De altfel, din secolul al XV-lea știința și tehnica din Occident erau în avans, și Mahomed II a recurs la „asistența tehnică“ occidentală pentru artileria și marina lui.

18. Structura feudală a Ungariei și a statelor creștine din Balcani, în raport cu structura mai democratică a statului otoman, a contribuit fără îndoială la slăbirea lor, cum fusese cazul Persiei în fața invaziilor arabe. În primele timpuri ale ocupației turce în Europa, după înfrângerea armatelor feudale, rezistența țărănească a fost slabă sau inexistentă.

19. Vezi, mai sus pp. 104 și 115.

20. Care dă Porții șase mari viziri între 1656 și 1710.

21. Cazul Turciei ilustrează faptul — care aparent este o constatare de bun-simț, dar care este prea adesea pierdut din vedere când se studiază evoluția civilizațiilor contemporane pe cale de a se transforma sub impactul civilizației occidentale — că adoptarea de către un grup social a unei noi civilizații este cu atât mai dificilă, cu cât cultura căreia el îi aparținea era mai îndepărtată și mai solid structurată, mai ales pe plan religios. Desigur, alți factori pot intra în calcul, care modifică aceste date generale, cum o dovedește cazul Japoniei.

22. Ar exista oare, în viața marilor religii, mișcări ciclice independente de mișcările ciclice ale civilizațiilor?

23. Afirmația este de asemenea valabilă pentru regiunile islamizate din Africa neagră.

Civilizația indiană

Două remarci ne vor face imediat să percepem dificultățile particulare de care se ciocnește metoda noastră când căutăm s-o aplicăm la istoria Indiei.

Prima este că, dintre toate civilizațiile lumii vechi, aceea a Indiei rămâne cea mai puțin bine cunoscută. S-ar zice că trecutul întregului subcontinent este învăluit de o ceață de fantastic și miraculos, până într-o epocă recentă, ca și cum lumea indiană ar refuza istoria. Ne aflăm în prezența unei culturi „a-istorice". De unde rezultă că rămâne neclar conturul acestui trecut și că, în afară de câteva monumente epigrafice și opere literare, istoria Indiei vechi ne este mai bine cunoscută din sursele străine — mai ales grecești, chineze și musulmane — decât din sursele interne, cel puțin în privința istoriei „evenimențiale", care joacă un rol esențial în schema pe care am adoptat-o.[1]

A doua remarcă: „imperiul universal" al civilizației indiene, Imperiul Gupta, nu acoperă întreaga arie a acestei civilizații; nu numai pentru că aceasta se răspândește departe, dând naștere, de la Assam până la Ceylon și Insulinda, unei întregi serii de „subcivilizații", dar și pentru că chiar o mare parte a Peninsulei Indiene scapă imperiului politic unificator din nord. Nici una dintre civilizațiile cunoscute n-a lăsat în afara sferei sale politice o parte atât de mare din aria sa culturală. Trebuie să avem prezent în minte acest lucru când căutăm să descurcăm ițele istoriei indiene.

Dacă încercăm acum să delimităm civilizația indiană în timp, ne izbim de o altă dificultate: a existat oare o primă „civilizație" a Indusului, aceea care ne este scoasă la lumină de săpăturile de la Harappa și Mohenjo-Daro, care ar fi anterioară cu unul sau două milenii aceleia pe care urmează s-o studiem și care deci ar

fi contemporană cu civilizația Egiptului și aceea a Sumerului? Sau ciclul civilizației indiene începe, ca și ciclul Egiptului și cel al Mesopotamiei, în mileniul al IV-lea î. Hr.? La această ultimă întrebare cred că trebuie dat un răspuns negativ. Într-adevăr, în a doua jumătate a mileniului al II-lea, după invazia ariană, India de nord prezintă toate simptomele unei noi civilizații în gestație: o invazie barbară care își impune limba și credințele, lentă cucerire a Văilor Indusului și Gangelui cu întrepătrunderea celor două culturi, a invadatorilor și a autohtonilor, structură socială tipică unei epoci eroice, care furnizează pentru secole elementele unei poezii epice etc. De altfel, artele și scrierea noii civilizații se îndepărtează sensibil de cele câteva specimene de artă și scriere găsite la Harappa și Mohenjo-Daro, care ar avea mai degrabă legătură cu culturile din Elam și Mesopotamia.[2] Rămâne să știm deci dacă Valea Indusului a cunoscut, între mileniile al IV-lea și al II-lea, un ciclu anterior de civilizație. Unele elemente ar pleda în favoarea acestei ipoteze. Desfășurarea în timp, întinderea ariei acoperite de către o aceeași cultură — sunt peste 700 de km între Harappa și Mohenjo-Daro[3] —, urme de relații comerciale cu țări atât de îndepărtate ca Egiptul și poate chiar Creta, gradul cu totul remarcabil de urbanizare din ambele centre și înrudirea culturilor lor, iată tot atâtea fapte care ar putea dovedi că a existat, înainte de mijlocul mileniului al II-lea, un proces de unificare în Valea Indusului, comparabil cu acela pe care l-am putut urmări în Egipt și Mesopotamia.[4] Ne putem deci imagina o civilizație protoindiană sau „indusiană“, civilizație a primei generații, care ar fi desfășurat un ciclu complet, politic și cultural, și care ar fi fost distrusă de intruziunea indo-europenilor, la fel cum a fost distrusă civilizația cretană spre aceeași epocă, într-un alt punct, de același val de invazii. Totuși, absența totală a documentelor nu permite întocmirea vreunei scheme. De altminteri, o astfel de schemă n-ar aduce nici un element nou studierii civilizației indiene. Să lăsăm deci deoparte chestiunea de a ști dacă aceasta din urmă este o civilizație a primei generații sau o civilizație a celei de-a doua generații.

Observația aceasta privitoare la Valea Indusului, deci nordul Indiei, este valabilă și pentru Deccan, adică sudul peninsulei. Nu știm practic nimic despre istoria antică a popoarelor dravidiene.

Literatura tamulă păstrează însă amintirea unei culturi anterioare contactului cu arienii, a cărei existență e puțin câte puțin scoasă la lumină de arheologie. A încheiat ea un ciclu de cultură cum l-am definit? Nici un indiciu nu ne permite s-o afirmăm, iar tot ce s-a păstrat din arta și gândirea popoarelor dravidiene e posterior primirii „altoiului" arian. Dar moștenirea neariană pe care o ghicim în operele civilizației indiene ajunsă la maturitate atestă faptul că aceste popoare au avut înainte o cultură originală.[5]

Civilizația indiană, ale cărei perioade încerc acum să le delimitez, urmează de aproape, în pofida unui anumit număr de particularități, „modelul" (*pattern*) pe care l-am observat în celelalte civilizații. Spre mijlocul mileniului al II-lea î. Hr., probabil între 1600 și 1400 — n-avem date certe —, popoare noi, arienii, pătrund în India prin nord-vest, răsturnând vechea ordine locală (civilizația „indusiană"?). Își aduc panteonul, înrudit cu acela al iranienilor și, mai departe, cu al grecilor și latinilor, precum și o limbă aparținând familiei indo-europene. Înaintarea lor spre est este probabil lentă, și influența etnică și culturală a celor nou-veniți se atenuează, se diluează, pe măsura acestei înaintări.[6] Putem urmări această progresie prin intermediul aluziilor geografice care se găsesc în *Rig-Veda* și în operele mai târzii, mai ales poemul epic despre războiul dus de clanul Bhārata. S-a putut astfel afirma că estul arcului indo-gangetic, Magadha (regiunea care ne va da statele unificatoare și la a cărei periferie apar *Upanișadele*, jainismul și budismul), n-ar fi fost atins de creasta valului arian decât cu una-două sute de ani înainte de nașterea lui Buddha. Pretutindeni, nou-veniții și-au adus organizarea socială și ceea ce am putea numi, în termeni moderni, prejudecata rasială care se va perpetua de-a lungul secolelor.[7] În această privință, e posibil să ne întrebăm ce cauze particulare pot justifica importanța excepțională pe care a avut-o sistemul castelor de-a lungul întregii istorii a Indiei. Împărțirea tripartită a societății, care apare în cele mai vechi imnuri vedice, nu diferă deloc de aceea întâlnită la alte popoare indo-europene, la celți sau latini de exemplu (au fost comparați din punct de vedere etimologic termenii *brahmani* și *flamini*); dar în vreme ce în Europa sistemul devine cu timpul din ce în ce mai suplu și se transformă, în India se înăsprește și se complică. S-a

sprijinit el oare pe structuri anterioare? Sau divizarea s-a perpetuat și agravat ca urmare: 1. a numărului mic de cuceritori, 2. *a diferenței rasiale prea vizibile* (cuceritorii albi față de *dāsa*, oamenii cu pielea neagră), această diferență de culoare având tendința să consacre diferența dintre învingători și învinși, în opoziție cu ceea ce s-a petrecut cu ceilalți invadatori indo-europeni din Europa sau din Orientul Mijlociu. Rolul preponderent care a fost atribuit brahmanilor în stabilirea sistemului de caste n-ar fi decât o consecință a acestor fapte, și sistemul n-ar fi putut probabil să se mențină dacă arienii n-ar fi găsit în populațiile autohtone o atitudine foarte particulară față de problemele pe care le pune structura societății. Supunerea față de destinul care a hotărât să te naști într-o anumită categorie socială apare ca generală. Indianul, până la recentul contact cu Occidentul, pare să fi rămas străin de noțiunea revoltei sociale. (Emigrarea în masă a tribului care va da naștere poporului „țigan“ să fie oare o excepție?)

În ansamblu, evoluția civilizației indiene, începând cu invazia ariană, prezintă un „profil“ aproape normal, dacă admitem ca normă „profilul“ civilizației elenice și al celei occidentale. De la mijlocul mileniului al II-lea până spre secolul al VII-lea î. Hr., avem faza larvară, epoca eroică a cuceririi ariene, o societate de tip medieval. Multe detalii din epopeea clanului Bhārata, care relatează conflictul dintre două clanuri ariene, spre 1400 î. Hr., sau mai târziu, amintesc de moravurile și peripețiile războiului troian.

Pe urmă apar unități mai bine structurate, întâi în valea superioară a Gangelui, Kuru și Pantchala, și mai târziu, mai la est, Kosala și Magadha. Totuși, în epoca lui Buddha, societatea pe care textele religioase și literare ne lasă să o ghicim este încă o societate cu structură feudală, dar o societate care a realizat sinteza dintre aportul indo-european și substratul autohton, care trebuia să fie el însuși compus din diverse moșteniri. Și avem impresia că evoluția spirituală care s-a produs *după* cristalizarea unei civilizații indiene — să zicem în al doilea sfert al mileniului I î. Hr. — o îndepărtează progresiv pe aceasta de rasa dominantă, cea ariană, pentru a o apropia din ce în ce mai mult de aportul autohton.

Cazul Buddha este deja tulburător. Doctrina lui apare ca o reacție împotriva formalismului de care dădea dovadă religia tradi-

țională a brahmanilor. Dar el însuși, provenind dintr-o familie de kșatrīya, de înaltă noblețe, e oare el un arian pur? Puțin probabil. S-a relevat un anumit număr de semne care ar proba originea non-ariană a lui Buddha: în primul rând numele lui, Gautama, care-l leagă de mătușa dinspre mamă, Gautamī, conform unui obicei de clan matrimonial, în vreme ce familia ariană era de tip patriarhal, cum s-a stabilit. Și alte detalii, dintre care cel mai important este iconografia budistă, chiar pur indiană: l-a prezentat mereu pe Buddha cu trăsături mongoloide! Fapt e că astăzi masa populației din regiunile subhimalaiene, de unde era originar Buddha, este predominant galbenă.

Alt fapt remarcabil, și la drept vorbind fără precedent în istoria marilor religii: budismul, după ce a cunoscut o rapidă extensiune și a dat naștere unei întregi literaturi și unei întregi filozofii a căror influență a fost determinantă pentru celelalte curente de gândire din India, a cunoscut subit o întrerupere și apoi un regres general — și aceasta la aproape un mileniu după apariția lui — în așa măsură, încât astăzi el a dispărut practic de pe continentul indian, pentru a continua o carieră cu totul nouă în afara frontierelor sale. Avem aici un fenomen de importanță capitală și care ne dă de gândit. Cu atât mai mult cu cât acest regres a coincis cu *schimbarea centrului de gravitație politic și spiritual din nordul Indiei, spre centru și sud.*

Totul se petrece ca și când, pe măsură ce „civilizația" pătrundea de la nord la sud, vechiul fond preindo-european învingea din nou, impunându-și miturile, formele și viziunea despre lume.[8] Ar fi totuși fals să considerăm budismul ca un accident sau ca un fenomen la marginea „indianității". În realitate, el provine direct din filozofia vedică, la fel cum creștinismul provine din iudaism. Prin multe trăsături, el reprezintă o exagerare — și o purificare — a vechilor concepte religioase și a tendinței deosebit de pronunțate a spiritualității indiene spre atitudinea contemplativă. De altfel, dacă în sudul peninsulei budismul a fost în cele din urmă respins[9], aceasta nu s-a întâmplat fără ca în prealabil el să fi influențat puternic speculația filozofică și, neîndoielnic, pe un plan mai general, atitudinea indianului față de viață. În sfârșit, elaborarea doctrinei budiste vreme de aproximativ un mileniu este opera exclusivă a

gânditorilor indieni, și propaganda budismului în estul și sud-estul asiatic merge mână în mână cu marea expansiune — mai degrabă economică și culturală decât politică — a elementului indian spre aceste regiuni.

Dar să revenim o clipă la evoluția politică, fiind înțeles că într-o primă fază ne limităm la studierea fenomenului de civilizație în jumătatea de nord a peninsulei, cea care va fi unificată pentru prima oară de dinastia Maurya în secolul al III-lea î. Hr., a doua oară de dinastia Gupta de la începutul secolului al IV-lea la sfârșitul secolului al V-lea d. Hr., și ultima dată sub Harșa în secolul al VII-lea. Vom vedea mai departe ce trebuie notat în legătură cu desfășurarea istorică a Indiei centrale și meridionale.

De remarcat întâi că ciclul indian începe cu câteva secole după ciclul elenic, altfel spus că civilizația Indiei este mai tânără decât civilizația Greciei, și cu atât mai mult decât aceea a Orientului Mijlociu. De asemenea, în momentul în care Imperiul ahemenid reunește într-un mare ansamblu întregul vest al Asiei, India este încă informă din punct de vedere politic. Mai exact, ea nu pare să fi ieșit încă din al ei Ev Mediu. Valea Indusului, împărțită între mai multe regate, cade sub dominația sau cel puțin sub suzeranitatea marelui-rege persan la cumpăna dintre secolele al VI-lea și al V-lea.[10] Acest contact cu Persia va avea consecințe de mare răsunet atât în domeniul cultural — în special artele plastice și scrierea kharosthī[11] —, cât și în domeniul politic, mai ales după apariția lui Alexandru, care se va prezenta ca succesor al regilor perși.

Totuși, soarta civilizației indiene nu se va mai juca de acum încolo în Valea Indusului, ci în valea superioară și mijlocie a Gangelui. Dacă s-ar dovedi că Valea Indusului a cunoscut o civilizație a primei generații, am avea aici un nou exemplu al *acestei legi care face ca leagănul unei noi civilizații să nu coincidă niciodată cu leagănul civilizației căreia îi succedă.*

În epoca lui Djīnā și a lui Buddha, India gangetică n-a atins încă pretutindeni stadiul regimului monarhic de tip clasic. Și dacă statele Kosala și Magadha sunt deja mai bine structurate, găsim în jurul lor state conduse încă de clanuri oligarhice care prin unele trăsături ne amintesc de societatea greacă primitivă așa cum ne apare ea în *Iliada*. Astfel ne apar clanurile Licihavi și Sakya

în care se vor naște Djīnā și Buddha. Istoria sfântă a budismului ne lasă să întrevedem tendințe hegemonice cel puțin la unul dintre marile state gangetice, Magadha, care era deja în expansiune în secolul precedent. Adjatasatru, fiul protectorului lui Buddha, Bimbasāra, continuă să lărgească sensibil limitele statului, pentru a face din el un embrion de imperiu. Și tocmai pe acest „bastion“ mai îndepărtat al „āryāvartei“[12] va apărea la sfârșitul secolului al IV-lea, probabil ca reacție la ocuparea provinciilor Indusului de către macedoneni, acel Ciandragupta din clanul Maurya, Sandrocottos în sursele grecești, primul unificator al Indiei. Și aici India se singularizează, deoarece, șase secole mai târziu, după lungul intermediu „barbar“, care durează de la mijlocul secolului al II-lea î. Hr. până la începutul secolului al IV-lea d. Hr. (cu grecii din Bactriana, cu sciții, parții și yue-zhe), tot din Magadha va veni dinastia unificatoare, dinastia Gupta. Nici o altă regiune n-a înlocuit-o; Magadha nu-și epuizase elanul. În realitate, primul imperiu din Magadha, cel al clanului Maurya, era prematur, născut probabil sub presiunea primejdiei din afară. *India nu atinsese epoca unității*, ci de-abia pe aceea a „regatelor combatante“. Starea socială a epocii Maurya și literatura contemporană indică într-adevăr că de-abia se ieșise din Evul Mediu — e ca și cum Occidentul ar fi fost unificat prima oară în secolul al XVI-lea de Casa de Austria, sub presiunea pericolului turcesc, sau Grecia ar fi fost unificată de Atena în secolul al V-lea î. Hr., sub presiunea pericolului persan.[13]

În concluzie, Imperiul Maurya nu va dura, în pofida unei succesiuni de suverani cu totul remarcabili, Ciandragupta, Bindussāra și, mai ales, Aśoka, una dintre cele mai frumoase figuri ale Istoriei universale și incarnarea cea mai nobilă a acestei civilizații eminamente umane a Indiei. Faptul că un rege, cel puțin în a doua parte a domniei sale, s-a apropiat într-o asemenea măsură de idealul „sfântului încoronat“, fiind în același timp cel care a împins cel mai departe frontierele unui imperiu indian, este încă un paradox ce caracterizează bine această singulară civilizație.

Dar, repet, unitatea imperială era prematură: în planul evoluției politice, India nu-și trăise încă epoca „regatelor combatante“; în planul culturii, nu ajunsese încă la maxima înflorire. După

lunga domnie a lui Aśoka (aproximativ 262–226 î. Hr.), Imperiul Maurya se fărâmițează, fără ca această fărâmițare să fi fost provocată direct de invaziile „barbare“ care se vor succeda curând în nord-vest: grecii din Bactriana, sciții, parții și yue-zhe (despre aceștia din urmă, și ei indo-europeni, nu știm încă dacă trebuie sau nu să-i asimilăm tokharienilor).

La drept vorbind, nu e vorba despre invazii barbare *stricto sensu*, de o *Völkerwanderung*, ci de cuceriri, de altfel limitate, din partea unor regate organizate, a căror clasă conducătoare se indianizează rapid. Desigur, grecii din Bactriana au lăsat urme durabile în artele plastice, fie direct, fie indirect, prin intermediul sciților. Descoperirea, în urmă cu câteva zeci de ani, a unor importante vestigii aparținând artei greco-budiste a fost o revelație. Odată trecut efectul de surpriză, suntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă influența elenică a fost atât de profundă pe cât s-a afirmat. Observând rapida evoluție a acestei arte, în primul rând în statuar, spre o artă în întregime nouă, unde vechiul aport elenic nu mai poate fi recunoscut decât de ochiul specialistului, mi se pare mai corect să spunem doar că arta greacă, rupând interdicția reprezentării lui Buddha[14], a servit mai degrabă ca stimulent. În schimb, mâna de greci, a căror aventură pe tărâmuri atât de îndepărtate ne emoționează încă, s-ar fi indianizat destul de repede. O dovedește, de pildă, legenda care-l arată pe regele Menandros ca protector al budismului, cu numele indianizat Milinda, în *Milindapanha*. Trei secole mai târziu, același lucru e adevărat în legătură cu marele-rege al dinastiei Kușan, Kanișka (mijlocul secolului al II-lea d. Hr.), care, conform tradiției, l-ar fi luat drept ministru pe cel mai mare poet și gânditor indian al epocii, Asvaghoșa, și care i-a protejat pe budiști atât de mult încât și-a atras din partea lor o venerație aproape egală cu aceea pe care i-o acordă lui Aśoka.

La urma urmei, se constată că aceste prezențe străine pe solul indian n-au provocat o răsturnare a ciclului politic al istoriei indiene. Cel mult se poate presupune că i-au întârziat evoluția cu un secol sau două. Producția intelectuală și artistică nu pare să fi suferit nici o întrerupere și stabilirea Imperiului Gupta la începutul secolului al IV-lea apare ca apogeul civilizației indiene atât

pe plan cultural, cât și pe plan politic. Un alt element vine să confirme continuitatea acestei evoluții: *extraordinara expansiune a civilizației indiene, foarte departe de focarul ei, care s-a petrecut tocmai în epoca invaziilor despre care s-a vorbit*. Cred că această expansiune a avut loc nu din cauza presiunii „barbare“, cum o sugerează unii istorici de azi, ci *în pofida* ei. Într-adevăr, presiunea străină nu pare să fi provocat vreo migrare masivă, iar expansiunea indianității s-a făcut de cele mai multe ori prin mijlocirea negustorilor, meseriașilor și misionarilor. Într-adevăr, India, în nord ca și în podișul Deccan, se află într-o perioadă de expansiune, *grosso modo*, de la sfârșitul Imperiului Maurya până la începutul Imperiului Gupta, din secolul al II-lea î. Hr. până în secolul al IV-lea d. Hr.[15] — deci cu aproximație între al unsprezecelea și al șaisprezecelea veac al acestei civilizații, comparabil cu expansiunile elenice (din secolul al VIII-lea până în secolul al III-lea î. Hr.) și cele occidentale (din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea), care s-au petrecut exact la aceeași „vârstă“, dacă admitem că epoca larvară a civilizației greco-romane începe între secolul al XX-lea și secolul al XVIII-lea î. Hr. odată cu sosirea în Grecia a primilor eleni, iar epoca larvară a civilizației occidentale la sfârșitul secolului al IV-lea d. Hr., odată cu instalarea francilor pe malul stâng al Rinului.

Putem oare distinge o veritabilă luptă pentru hegemonie de-a lungul acestor epoci de confuzie? Putem considera cuceririle succesive ale acestor dinaști străini, apoi lunga rivalitate a regatelor din nord cu regatul Sātakarni din podișul Deccan, ca fiind echivalentul unei ere a „regatelor combatante“? Ezit să mă pronunț. Rămâne faptul că întreaga Indie, de la extremul nord-est până la țara andhra, cunoaște atunci o mare efervescență intelectuală și artistică și o anumită unitate de stil și de gândire, în ciuda fărâmițării și a rivalităților politice. De asemenea, când o puternică dinastie reapare în Magadha la începutul secolului al IV-lea, cu noul Ciandragupta, unitatea imperială a întregului nord al Peninsulei este restabilită în câteva zeci de ani. Dinastia numără mai multe generații de suverani remarcabili și ne este permis să presupunem că Imperiul Gupta, statul unitar al civilizației indiene, ar mai fi durat câteva secole dacă n-ar fi fost teribila invazie a

hunilor hephtaliți de la sfârșitul secolului al V-lea. Proba indirectă ne este furnizată de refacerea imperiului în prima jumătate a secolului al VII-lea sub sceptrul lui Harșa[16]; și nu dă impresia de a fi un imperiu decadent.

Se impun totuși două observații:

1. În această epocă, în podișul Deccan și în sudul peninsulei, s-au constituit puternice regate rivale, cel al clanului Cialukya și cel al clanului Pallava. Pulakesin II, din clanul Cialukya, va fi pentru Harșa un vecin periculos, iar *înflorirea culturală, de acum încolo încetinită în nord, în domeniile vechiului Imperiu Gupta, va continua în regatele din sud.*
2. În schimb, nordul, care și-a desfășurat un ciclu de civilizație complet, de aproximativ douăzeci și trei de secole (din secolele XVI–XV î. Hr. până în secolul al VII-lea d. Hr.), începe un proces de dezagregare, chiar înainte de a primi, în secolul următor, șocul islamului; proces care se va accentua sub presiunea permanentă a statelor musulmane care vor pătrunde din ce în ce mai adânc în peninsulă.

Avem impresia că India de nord a intrat într-o „perioadă intermediară“ sau într-un „ev mediu“. Simptomele sunt aceleași, dar, în primul caz, vom avea de-a face, după câteva secole, cu o revenire la forma anterioară de civilizație (cazurile Egipt, China), iar în al doilea caz, cu nașterea unei noi civilizații (Creta → Grecia → Occident).

Asistăm mai întâi la o fărâmițare în funcție de particularisme provinciale, pe bază geografică, economică, etnică, particularisme care, cel mai adesea, vor persista până în zilele noastre; pe urmă, la nașterea unor limbi noi, sau cel puțin la apariția unor literaturi în limba populară: hindi, bengali, gujarāti. Am întâlnit deja fenomene asemănătoare în „perioadele intermediare“ ale Egiptului antic, în Orientul Mijlociu după căderea Ahemenizilor și în timpul Evului Mediu occidental; în sfârșit, asistăm la apariția, începând din secolul al VIII-lea, a feudalilor rajput, trăsătură caracteristică a unui stat medieval. Se discută încă despre originea rajpuților, teoria cea mai răspândită afirmând că e vorba despre descendenți ai sciților sau ai altor triburi indo-europene intrate prin

trecătorile din nord-vest cu câteva secole înainte — așa cum s-a discutat despre originea etnică a seniorilor feudali din Evul Mediu occidental timpuriu. Ceea ce ne interesează aici este fenomenul în sine, sub aspectul lui social, economic, politic și cultural, deoarece odată cu rajpuții ne aflăm în prezența acestor moravuri tipic medievale — curajul individual, simțul onoarei, asprimea și simplicitatea, pasiunea povestirilor eroice etc. — deja observate la toate civilizațiile aflate în stadiul dezagregării statului unitar și pentru care se deschide perspectiva fie a reconstituirii imperiului (cazul unei „perioade intermediare"), fie a nașterii unei noi civilizații (cazul unui „ev mediu"). Regăsim toate aceste trăsături la rajpuți, indiferent dacă sunt reprezentanții unui „clan războinic" deosebit sau produsul social al unei vârste a civilizației. Deoarece descompunerea internă este uneori suficientă pentru a provoca astfel de fenomene, deși calitățile tipice ale seniorului feudal apar probabil mai ușor la barbari nou-veniți decât la vechi „imperiali" care s-ar fi întors la dezordinea medievală. Apariția unei literaturi epice este de asemenea caracteristică pentru o eră medievală. Astfel, faptele de vitejie ale lui Prithivirāja din Ajmir și rezistența lui eroică față de musulmani la sfârșitul secolului al XII-lea sunt și astăzi subiecte de epopee în țările de limbă hindi.

Încă dinainte, activitatea artistică, literară și filozofică se deplasase spre regatele periferice ale vechiului Imperiu Gupta: Bengal, Assam, Cașmir, cu o anumită predilecție pentru formele „mai tinere" de expresie, ca o revenire la o altă vârstă de civilizație (poezie epică, de pildă).

Feudalizarea Indiei de nord continuă în ciuda presiunilor exercitate de vrăjmașul extern. Musulmanii apar în Sind din primii ani ai secolului al VIII-lea; vreme de două secole și jumătate presiunea nu e excesivă, deși din a doua jumătate a secolului al VIII-lea musulmanii se află în Valea Kabulului. Ei stăpânesc drumul invaziilor. De fapt, doar la sfârșitul secolului al X-lea, odată cu instalarea turcilor ghaznevizi în actualul Afghanistan, prezența musulmană la porțile Indiei va deveni pentru aceasta o primejdie mortală. Primejdie mortală, deoarece, invers de cum s-au petrecut lucrurile de mai bine de două milenii, avem de-a face cu un invadator care este purtătorul unui „mesaj" și care, întru câtva, refuză

indianitatea — și trebuie să amintim că musulmanii care vor ocupa India nu sunt arabi, ci turci, afghani și mongoli. Din zorii secolului al XIII-lea, întreaga arie indo-gangetică se află în mâinile musulmanilor, dar, în pofida diviziunilor, India centrală și meridională, va rezista până în secolul al XV-lea, aproape la fel de mult ca Bizanțul, la cealaltă extremitate a Asiei. Și nu numai că va opune o lungă rezistență armată, dar va rezista de asemenea spiritual, deoarece perioada postimperială cunoaște o a doua înflorire a civilizației indiene, din secolul al VIII-lea până în secolul al XII-lea. Care să fie explicația acestui fenomen?

Cum am spus la începutul acestui capitol, un element pe care nu trebuie să-l pierdem din vedere când căutăm să analizăm ciclul indian de civilizație este faptul că o jumătate din lumea indiană a scăpat practic de unificare politică, cu excepția, în parte, a prea scurtei perioade de unitate impusă de dinastia Maurya, la un moment când civilizația indiană nu-și atinsese încă maturitatea. Observația este esențială pentru înțelegerea acestei civilizații deoarece — cum vom vedea imediat — „cadrul“ nostru se aplică bine la evoluția jumătății nordice a peninsulei, la aria indo-gangetică. *Astfel Deccanul ne apare mai degrabă ca o subcivilizație fecundată de civilizația indiană, dar rămasă la marginea ciclului ei politic*, așa cum s-a întâmplat cu Persia modernă în cadrul civilizației arabe. Or, a doua înflorire culturală a Indiei se produce mai ales în Deccan.

Și totuși, unitatea culturală a subcontinentului este de netăgăduit. Nimeni nu se gândește să izoleze Deccanul, chiar în partea lui care a rămas esențial dravidiană, de restul istoriei indiene — unii sunt chiar ispitiți să afirme că tocmai aici s-a aflat și se află încă India adevărată, India cea mai „indiană“. De altfel, chiar în nordul unificat de Maurya și Gupta, India n-a cunoscut niciodată un imperiu la fel de centralizat ca Orientul Mijlociu sub perși sau aria mediteraneană sub romani. Se datorează oare lucrul hazardului, sau trebuie să atribuim suplețea acestei structuri imperiale lipsei tipice de agresivitate a indianului? Și este cu atât mai remarcabil faptul că, în ciuda duratei scurte a acestor imperii și a legăturilor destul de slabe dintre diferitele lor părți, precum și în pofida marii diversități a limbilor de la un capăt la altul al subcon-

tinentului, o puternică impresie de comuniune spirituală se degajă din acest ansamblu. Să vedem acum, așa cum am făcut în fiecare caz, în ce măsură evoluția spirituală și cea artistică ne pot călăuzi și în cazul Indiei.

Impulsul — în mai multe rânduri — a venit din nord, cel puțin în epoca pe care o putem califica drept istorică: prin nord-vest se produce invazia ariană, tot pe aici pătrunde influența persană, apoi influența elenică; în nord se realizează întâi sinteza vedică a miturilor și a cosmogoniei de origine ariană cu vechiul fond preindo-european; jainismul și budismul apar de asemenea în nord; în sfârșit, tot în nord se constituie marile imperii care, pentru o vreme, asigură unitatea parțială a lumii indiene. Toate acestea vin din nord. Ca și, neîndoielnic, ceea ce a precedat, adică civilizația din Harappa și Mohenjo-Daro — dacă aceasta a împrumutat de la Sumer și nu invers —, și poate dravidienii înșiși, dacă unele asemănări între limba lor și limbile Europei preindo-europene s-ar verifica.[17] Mai mult, în ciuda originalității sale, extremul sud al Indiei pare să nu fi avut acces la *Hochkultur* decât după ce a primit altoiul nordului. Cel puțin aceasta este concluzia la care ne conduce datarea obiectivă a monumentelor literare și artistice din sud: nici unul nu este anterior contactului cu nordul.[18] Și totuși, nu ne putem împiedica să constatăm că tot ce este mai specific în gândirea și arta indiană pare să aparțină vechiului fond prearian și că fiecare val care se rostogolește peste nord — sau de la nord spre sud —, dacă aduce un element nou, acesta se lasă asimilat de elementul vechi și nu-și capătă valoarea decât odată transfigurat, topit în masa Indiei perene.

Tocmai lentoarea pătrunderii ariene până în podișul Deccan a permis probabil acestui „rezervor" al Indiei centrale și meridionale să fie atins doar târziu și treptat de formele noii civilizații și să fie astfel în măsură să acționeze la rândul lui asupra acesteia, cu mult dincolo de perioada ei de incubare în nord. Ceea ce ar explica în parte profundele modificări pe care cultura indiană, păstrându-și identitatea, le-a suportat în religie, gândire și artă, *după* era imperială, ceea ce este cu totul neobișnuit. Și este deja ceva rar că ea și-a atins epoca de aur în plină eră imperială (Gupta), în vreme ce, în toate celelalte cazuri unde ne este posibil să observăm,

înflorirea maximă a unei culturi precedă era imperială și are loc cel mai adesea în cursul perioadei „regatelor combatante“.

Dar să încercăm să vedem mai îndeaproape care a fost evoluția spirituală și artistică a Indiei în ansamblul ei, paralel cu dezvoltările politice pe care le-am schițat.

Iată prima observație care va confirma ceea ce tocmai am spus: creația literaturii religioase și filozofice din India se deplasează în timp, de la vest spre est, apoi spre sud. Cadrul geografic al celei mai vechi colecții de imnuri religioase, *Rig-Veda*, e țara „Celor Șapte Râuri“, Punjabul și Valea Indusului, deci extremitatea nord-vestică a peninsulei. Cadrul textelor vedice mai târzii, sau al *Mahābhāratei*, este „câmpul clanului Kuru“, regiunea Sarasvati, a Yamunei și a Gangelui de sus, altfel spus regiunea central-nordică, de unde mai târziu va străluci orașul Thanesvar, patria lui Harșa. La un mileniu după data probabilă a sosirii arienilor în India, jainismul și budismul, poate și cele mai vechi *Upanișade*, apar în valea mijlocie și inferioară a Gangelui. În sfârșit, când, mult mai târziu, după era imperială, vechea religie a Indiei va fi fost transfigurată de asimilarea mitologiilor nonariene și sublimată de contactul cu jainismul și budismul, marele doctor al hinduismului nou va fi un om din sud — și chiar din extremul sud — Śaṅkara.

Budismul a încetat foarte curând să fie pur sau exclusiv indian. Simultan cu trecerea lui de la o filozofie ieșită din speculația vedică la o adevărată religie, el se răspândește, întâi în sudul Indiei, apoi în Ceylon, în peninsula Indochina, în Insulinda și, ocolind prin vest Himalaya, în Asia Centrală și în China. Dar primele simptome ale acestei modificări apar în India de nord. Aici se naște noul budism Mahāyāna (Marele Vehicul) impregnat de o anumită mitologie prebudistă și contaminat de marile mișcări religioase ale Orientului Mijlociu. De-a lungul secolelor, aici va fi izvorul adevăratei speculații budiste, la care vor veni să se adape pelerini din întregul Orient.

Crearea marilor opere ale exegezei budiste se petrece între secolele I și al VII-lea. Un prim moment culminant se situează în vremea lui Kanișka, în acel extrem nord-vest, Gandhāra, unde, sub suveranii veniți din stepe, se întâlnesc tradițiile Indiei, influ-

ențele Persiei, Greciei și chiar ale Chinei.[19] El este dominat de figura lui Asvaghoșa, poet, muzician, filozof și ministru al lui Kanișka; brahman din naștere, convertit la budism, el va fi principala autoritate a marelui conciliu budist reunit de Kanișka la Peșawar. Aproape contemporan cu Asvaghoșa, marele filozof Nāgārjuna, originar din Berar, de la hotarele Indiei nordice și ale Deccanului, acolo unde apare și arta cea mai originală a Indiei, este creatorul, împreună cu succesorul său, Aryadeva, al uneia dintre cele mai caracteristice școli de gândire ale filozofiei indiene, cu tendințe cvasinihiliste. În secolul al IV-lea, pe urmele lui Asvaghoșa, doi gânditori, Asanga și Vasubandhu, despre care legenda spune că erau frați, se află în aceeași Gandhāra, la originea unei doctrine idealiste care va avea un răsunet considerabil până în China și Japonia. În ciuda dificultății pentru un occidental de a se familiariza cu gândirea hindusă, trebuie să acceptăm evidența: în cursul Istoriei, nici un focar filozofic, poate cu excepția focarului elenic, n-a radiat atât de mult timp și atât de departe ca acela care s-a aprins la începutul erei noastre în nordul Indiei. În întregul nord, deoarece, sub dinastia Gupta, focarul se deplasează spre Valea Gangelui, unde, la curte sau la universitate, vin în număr mare oameni din toate orizonturile. Școala filozofică Yogāsāras, creată de Asanga și Vasubandhu și continuată de logicianul Dignāga, va înflori la universitatea din Nālandā, întemeiată nu departe de Pātaliputra, de către unul dintre ultimii împărați Gupta. Și în secolul al V-lea, tot din Maghada, un fost brahman, Buddhagoșa, se va duce în Ceylon ca să traducă în pāli textele sacre ale budismului.

Să amintim, în fine, că această înflorire excepțională se etalează din era lui Kanișka până la sfârșitul erei Gupta, altfel spus *de la mijlocul perioadei tulburi care precedă stabilirea statului unitar până la mijlocul perioadei de realizare a unității*, dacă admitem că „imperiul universal“ întemeiat de dinastia Gupta este prematur întrerupt de invazia hunilor și că el se reconstituie un timp în secolul al VII-lea, sub Harșa.

Astfel, marele elan al budismului indian coincide în nord cu cea mai frumoasă înflorire culturală și cu sumumul puterii politice.

Ce s-a întâmplat pe urmă? Chiar pe vremea lui Harşa, călătorul chinez Hiuan-tsang e martorul unui anumit regres. Invazia hunilor hephtaliţi şi teribilele devastări şi persecuţii antrenate de ea au dat o lovitură dură mânăstirilor şi „Bisericii“ tradiţionale. Dar aceasta nu explică suficient brusca repliere care coincide în mod straniu cu deplasarea centrului de gravitate, politic şi cultural, de la nord spre centru şi sud, şi cu acea „renaştere“ religioasă pe care o reprezintă afirmarea hinduismului. Totul se petrece ca şi cum, începând cu secolul al VII-lea, după secole de eclectism, de amestec şi hibridare, o anumită indianitate specifică învingea. Hinduismul şi filozofia lui Śaṅkara sunt încununarea acestei reacţii.

Śaṅkara, am spus-o, e un om din sud, de pe coasta Malabar. Stilul dialecticii sale îl evocă pe al lui Al-Ghazali, sau al lui Avicenna, sau stilul cărturarilor din Evul Mediu occidental.[20] Le este el contemporan în termeni de civilizaţie? Desigur că nu, deoarece aceştia au trăit înaintea erei statului unitar al civilizaţiei lor, în vreme ce Śaṅkara vine după. Pentru a înţelege, trebuie insistat din nou asupra nonconcordanţei dintre dezvoltarea culturală a sudului Indiei şi ciclul nordului. Un Śaṅkara n-ar fi putut să apară în nord, după era imperială, dar putea să apară în sudul care n-a trăit acelaşi ciclu şi care a fost fecundat mai târziu. Śaṅkara, marele doctor al hinduismului, este moştenitorul, în sud, al unei lungi serii de dialecticieni budişti (şi, de asemenea, jainişti ortodocşi) din nord.

Să vedem acum ce ne învaţă evoluţia literaturii. Să remarcăm întâi excepţionala ei abundenţă, mai ales în comparaţie cu raritatea documentelor pe care le-am putea numi „istorice“. E adevărat că vreme de secole şi chiar milenii ea este pur orală. Să remarcăm apoi că e impregnată de religiozitate în aproape toate manifestările şi genurile ei. S-a putut afirma că în nici o mare cultură sentimentul religios n-a fost mai profund, mai larg răspândit şi mai general. Iată alte semne particulare ale unui extrem conservatorism: întâi faptul că o mare parte din această literatură e scrisă în sanscrită, limbă deja moartă în momentul când India are acces la literatura scrisă[21]; apoi apariţia foarte timpurie a unei ştiinţe a gramaticii deosebit de evoluate (Pānini, şi el originar din nord-vest, a trăit probabil în secolul al IV-lea î. Hr.).

Acestea fiind spuse, regăsim în literatura indiană aceleași etape ca în celelalte mari literaturi ale istoriei universale. Poezia epică apare prima, și durata ei în India, cum am văzut, e deosebit de lungă. Urmează poezia didactică, poezia lirică și drama. Aceasta din urmă ajunge la deplina maturitate în secolul al III-lea d. Hr. (?), o dată cu dramaturgul Bhāsa. Cu un secol și jumătate înaintea lui, Asvaghoșa abordase acest gen, și marele-rege Harșa, în secolul al VII-lea, la sfârșitul erei imperiale, va fi și el un autor dramatic. În plină perioadă imperială, sub domniile lui Ciandragupta II și Kumāragupta (secolele al IV-lea–al V-lea) îl avem pe Kālidāsa, înainte de toate poet liric, dar care scrie de asemenea drame și epopei. Și acesta este momentul în care toate artele înfloresc, muzica, arhitectura, pictura, în aceeași măsură ca literatura. După acest moment, asistăm la o modificare, fie pentru că vâna seacă, fie pentru că se cade în prețiozitate, retorică, exagerare și proliferare a formelor. India intră în epoca ei barocă și vom vedea imediat că în artele plastice acest baroc va fi destul de exuberant și se va fixa în timp în așa măsură, încât astăzi reprezintă imaginea pe care oamenii altor culturi și-o fac despre India. Dar să remarcăm întâi că această înflorire depășește, în timp și spațiu, limitele Imperiului Gupta. Filozofia budistă și-a luat avânt în Ghandhara, sub domniile regilor din dinastia Kușan; Ujjaini, aflat în inima țării Mālva — anticul Avantī — este centrul cel mai strălucitor al indianității sub „marii satrapi“ sciți, și tocmai aici apare Bhāsa. În sfârșit, ceva mai la sud, sub dinastiile Vākātaka și Cialukya, se situează, între secolele al IV-lea și al VII-lea, marea epocă a picturii din Ajantā. În ansamblu, această înflorire a culturii indiene durează aproximativ din secolul I până în secolul al VII-lea în nord și continuă încă trei sau patru secole în centru și în sud. Între Hesiod și Plotin se scursese aproape același interval de timp.

Evoluția artelor plastice confirmă afirmațiile precedente. Pe de o parte, inițiativa pare să aparțină nordului, iar pe de altă parte operele cele mai caracteristice apar în centru și sud. O singură rezervă în legătură cu această afirmație: din cauză că nordul a fost mult mai devastat decât sudul de invaziile musulmane și că noii stăpâni au construit abundent, într-un nou stil indo-musulman,

e posibil ca judecata noastră să fie afectată de penuria de monumente vechi în nordul țării.

În ansamblu, operele anterioare influenței persane sunt rarisime, probabil din cauza întrebuințării unor materiale prea friabile. Ceea ce s-a păstrat (sau mai exact ceea ce credem că putem să atribuim unei tradiții locale în opere care sunt deja contemporane cu influența străină) manifestă trăsături pe care le vom regăsi de-a lungul epocilor și chiar se vor accentua cu trecerea timpului: contactul cu natura, profuziunea decorației florale, prospețimea expresiei, dar deja o tendință spre exuberanță și întâietate a mișcării. Influența persană (deja colorată de elenism) aduce, odată cu tehnici mai perfecționate, un nou simț al monumentalului și al hieraticului. Vin apoi influența grecească și nașterea a ceea ce s-a numit arta greco-budistă, mai ales în iconografie. Am văzut mai sus cum acest aport străin se indianizează progresiv pentru a da naștere unei arte foarte originale care nu mai datorează mare lucru îndepărtatelor ei modele. La drept vorbind, în transformarea progresivă a imaginii lui Buddha avem de-a face nu doar cu unele forme autohtone care reapar și modifică modelul străin, ci cu o nouă spiritualitate, care imprimă pe chipul Sfântului o blândețe inefabilă. Sculptura budistă este probabil, alături de arta creștină medievală, una dintre cele mai pure reprezentări sculpturale ale sacrului.

Dezvoltarea artelor plastice în India este aproximativ paralelă cu aceea a literaturii — în mare, de la epoca Maurya până la sfârșitul epocii Harșa, totuși cu o ușoară întârziere și cu prelungiri în sud încă cinci sau șase secole. Această artă se răspândește, simultan cu budismul, în întregul Orient îndepărtat, diversificându-se. În primul rând, în ceea ce privește India, ea se află la originea artei de inspirație hinduistă mai tardivă, care ajunge la deplina înflorire între secolele al XVIII-lea și al X-lea, mai ales la Ellorā, *imediat la sud de limitele statului unitar* (Gupta, Harșa) și după dispariția acestui stat. Tot la sud de această linie, dar precedând arta din Ellorā cu aproximativ trei secole, celebrele picturi din grotele de la Ajantā, care încă aparțin comunității budiste, reprezentând probabil culmea artei picturale în India. Ele vor avea o influență considerabilă în întregul Orient îndepărtat, până

în Japonia. Care este oare originea acestei arte picturale, care n-a putut să apară *ex nihilo* cu o astfel de măiestrie? După câte știu, o filiație plauzibilă n-a fost stabilită. Să o legăm de frescele din Seistan și din Iran, ceea ce i-ar da o origine comună cu arta bizantină? Nu fac altceva decât să pun întrebarea. Totuși, maniera de tratare și spiritul care se desprinde din ele sunt esențial diferite, propriu-zis indiene. Autorii, în general, recunosc aici influența artei din Amarāvatī (coasta sud-estică), a cărei epocă de înflorire s-ar situa între sfârșitul epocii Maurya și începutul epocii Gupta. Astfel, în cele mai clasice opere picturale ale Indiei, influența nordului și aceea a sudului se întâlnesc aici într-o sinteză armonioasă.

Câteva secole mai târziu, în operele de inspirație brahmanică de la Ellorā, nu departe de aici, se conturează deja o evoluție spre grandios, supranatural și contorsionare. Și această tendință se va agrava. Mișcării echilibrate îi va succeda violența excesivă, iar grației — afectarea. Un baroc exuberant, și uneori monstruos, va sfârși prin a se impune și a se generaliza, ajungând să invadeze toate domeniile expresiei artistice. Această ultimă evoluție se datorează probabil atât fenomenului general de trecere la un anumit romantism după clasicismul marilor epoci, cât și unei cauze particulare: alunecarea centrului de greutate al civilizației indiene de la nord spre sud, de la un mediu mai arianizat și supus mai mult curentelor exterioare la un mediu mai dravidian — corolarul acestei modificări fiind victoria hinduismului.

În rezumat, dezvoltarea artei indiene urmează o curbă aproape „normală“, cu particularitatea că înflorește într-o epocă relativ târzie a civilizației, că ajunge la maturitate în epoca imperială (iar nu înainte) și în epoca imediat următoare în afara limitelor imperiului, în sfârșit, că își prelungește cu câteva secole înflorirea în acest Deccan care scăpase statului unitar din nord.

Vor mai fi opere hinduse de valoare până în secolul al XVII-lea, dar cucerirea musulmană își va suprapune puțin câte puțin cadrul politic și de asemenea pe cel cultural. Apoi va veni Occidentul, lupta pentru influență între francezi și englezi, în sfârșit unificarea — de această dată totală — sub aceștia din urmă.

De la cucerirea musulmană, civilizația indiană își supraviețuiește sieși într-o semitoropeală, asemenea Egiptului antic sub perși, apoi sub greci.

E încă prea devreme pentru a vedea care vor fi fost consecințele profunde ale dominației engleze și ale traumatismului cultural generat de ea. În perspectivă imediată, se pare că în ciuda unei anumite uniformizări a moravurilor administrative, a constituirii unei infrastructuri materiale de tip occidental și a formării unui strat social subțire de cultură britanică, masa indiană este încă profund legată, sub toate aspectele, de civilizația ei veche, cu toate consecințele negative pe care le comportă acest lucru în actualul proces de occidentalizare. În acest sens, lumea indiană apare pe moment ca una dintre cele mai reticente în a se angaja hotărât pe calea adoptării integrale la civilizația occidentală. Totuși, lumea indiană, mai mult decât lumea arabă, pare să se fi înscris astăzi mai hotărât pe calea occidentalizării.

Note

1. E cu adevărat stupefiant să constați că prima dată sigură a istoriei indiene, de la care istoricii de azi își ordonează cronologia, e anul 327 î. Hr., data apariției lui Alexandru pe Indus!

2. Ceea ce nu exclude ca anumite trăsături de cultură ale civilizației indusiene, anumite credințe și simboluri să fi fost conservate în noua civilizație. Astfel, de pildă, s-a crezut că se poate identifica un prototip al zeului Șiva din epoca clasică într-un personaj așezat „în poziție indiană“, pe un sigiliu indusian. Acest personaj are trei chipuri, este acoperit pe cap cu o bonetă cu coarne și este înconjurat de mai multe animale; tocmai acestea vor fi ipostazele lui Șiva.

3. Adică un ordin de mărime absolut comparabil cu acela al altor civilizații cunoscute care aparțin primei generații, Egiptul, Mesopotamia, Creta.

4. Alt amănunt semnificativ: societatea este deja multirasială. Resturile de oseminte umane găsite la Mohenjo-Daro aparțin, după opinia specialiștilor, unor grupuri diferite, în număr de patru: protoaustraloid, mediteranean, mongol și alpin; dar numărul mic de cazuri studiate nu ne permite să stabilim dacă e vorba de cazuri izolate sau de un adevă-

rat amestec, sau doar de o coabitare vremelnică a unor etnii diferite (ca urmare a negoțului sau a luării de sclavi, de exemplu).

5. Această moștenire trebuia deja să provină din cel puțin două straturi etno-culturale. Datele actuale ale lingvisticii presupun într-adevăr că există trei familii principale — lăsându-i deoparte pe vorbitorii periferici, mai ales pe tibeto-birmanezi: 1. grupul *munda*, 2. grupul *dravidian*, 3. grupul *indo-arian*. Repartiția geografică sugerează ordinea de stratificare 1–2–3, grupul *munda* fiind izolat în regiunile cele mai sărace și cele mai inaccesibile, în vreme ce dravidienii sunt grupați în jumătatea sudică a Indiei, cu excepția nucleului brākūi în Belucistan. Acesta din urmă ar fi fost o rămășiță, o ariergardă, în cazul în care imigrația dravidiană s-a făcut de la nord la sud, sau o avangardă, în ipoteza contrară. Hrozny a emis ipoteza conform căreia creatorii civilizației din Mohenjo-Daro aparțineau deja unui prim val indo-european care i-ar fi precedat pe arieni cu câteva secole, așa cum în Grecia și în Creta aheenii îi precedaseră pe dorieni. Ipoteza se sprijină pe descifrarea propusă a unor inscripții de pe un unic sigiliu. Să amintim aici că genialul savant care a descifrat scrierea hittită a putut pe urmă să se înșele în alte cazuri, mai ales în interpretarea propusă de el, înainte de descifrarea, realizată de Michael Ventris, a scrierii lineare B din Creta (vezi, mai sus, p. 77, nota 1). În 1969, trei savanți finlandezi, profesorii Asko și Simpo Parpola și Pentti Aalto, au propus, în fața membrilor Institutului Scandinav de Cercetări Asiatice din Copenhaga, o soluție pentru descifrarea scrierii indusiene. Dacă descoperirea lor, obținută (pentru prima oară în acest domeniu) cu ajutorul calculatorului, se verifică, ne vom afla fără îndoială în fața unei descoperiri care va fi la fel de importantă pentru cunoașterea civilizațiilor antice ca descifrarea scrierii sumeriene, și o întreagă parte a Istoriei rămase în umbră va fi lămurită.

6. De altfel, arianizarea Indiei nord-estice și cu atât mai mult a Indiei centrale nu implică în mod necesar o imigrare masivă de indivizi de rasă indo-europeană. Probabil că avem de-a face, în unele regiuni, doar cu suprapunerea unui strat subțire de cuceritori și, în altele, chiar cu un simplu fenomen de transmitere prin contagiune.

7. La aproximativ 2 000 de ani după sosirea indo-europenilor în nord-vestul Indiei, la Ajantā, în centrul țării, frescele de inspirație budistă ni-l arată încă pe Indra, regele zeilor, într-o culoare mai clară decât nimfele sau celelalte personaje mitice care-l însoțesc (grota XVIII, la Ajantā)!

8. Fenomenul este de asemenea vizibil în evoluția artelor, cum vom vedea.

9. În nord, unde budismul fusese mai rezistent, lovitura de grație i-a fost dată de musulmani (afghani, turci, mongoli).

10. Inscripții din Persepolis, între 518 și 515, care menționează *Hidu* printre satrapii.

11. În mod ciudat, India modernă a ales ca stemă capitelul lui Aśoka de la Sarnath, cu elementele lui decorative constituite din busturi de lei, de inspirație tipic ahemenidă!

12. Literal: „teren de evoluție al arienilor" (traducerea unui pasaj din *Baudhāyanadharmasūtra*, în Louis Renou, *Anthologie Sanskrite*, Payot, Paris, 1947, p. 190).

13. Dacă se acceptă ideea că apariția marilor epopei e unul dintre simptomele cele mai caracteristice ale erei medievale a unei civilizații, atunci nu ne-am afla încă la sfârșitul Evului Mediu indian: specialiștii dau ca dată probabilă a redactării *Mahābhāratei* secolul al II-lea î. Hr., adică o dată posterioară chiar creației Imperiului Maurya, deci la mai mult de un mileniu după evenimentele la care acest poem eroic se referă, războiul clanului Bhārata, după existența istorică a acestui rege sumerian, situat în jurul anului 1400 î. Hr. Doar un interval de trei până la cinci secole a fost necesar pentru apariția *Epopeii lui Ghilgameș* sau pentru apariția *Iliadei* după războiul troian, sau pentru apariția *Cântecului lui Roland* după domnia lui Carol cel Mare. De altfel, aceste cânturi epice precedă în general cu mai multe secole era „regatelor combatante". O explicație ne vine imediat în minte: redactarea care ne-a parvenit n-ar fi decât o versiune târzie a legendelor deja cristalizate sub o altă formă literară cu mai multe secole înainte. Din nefericire, nici o piesă documentară nu sprijină ipoteza — și, de altfel, chiar faptul unei noi redactări în epoca ce ne privește ar fi suficient pentru a dovedi persistența spiritului epic în această epocă târzie. Un alt element intră poate în calcul: lentoarea înaintării ariene de la vest spre est, care ar fi întârziat sinteza dintre trăsăturile de cultură ale nou-veniților și acelea ale autohtonilor și, în același timp, maturizarea civilizației. Într-adevăr, se pare că arienii au venit într-un singur mare val care s-a deplasat încet pe un front larg, și nu în mai multe valuri succesive, desfășurate pe șapte sau opt secole, și pe spații mai restrânse, ca în cazul invaziilor elenice și germanice.

14. Și acest fapt este încă subiect de controversă, unii autori considerând că reprezentările lui Buddha găsite în regiunea Mathurā ar fi anterioare reprezentărilor greco-budiste.

15. Două elemente permit istoricilor să dateze cu oarecare precizie începutul influenței indiene în Indochina și Indonezia: 1. Descoperirea, în diferite situri ale acestor regiuni, a unor statuete ale lui Buddha în

stilul de la Amarāvatī, important centru budist dinainte de era creștină. 2. Identificarea unor nume indiene printre listele de suverani din diferite țări ale Peninsulei Indochineze, în analele chinezești începând cu secolul I al erei noastre.

16. Imaginea acestui mare rege, originar din anticul centru Thanesvar, ne este mai bine cunoscută decât imaginile celor mai mulți suverani indieni grație conjuncției dintre o sursă locală (Bāna, istoriograful lui oficial) și o sursă chinezească (pelerinul budist Hiuan-Tsang). Te duce gândul la alți mari „politicieni" ai istoriei indiene, la Aśoka, la Asvaghoșa, deoarece îngemănează, la fel de fericit, vitejia și simțul politic, pietatea și talentul literar.

17. Vezi, între altele, ipoteza avansată de N. Lahovary, *La diffusion des langues anciennes du Proche-Orient; leurs relations avec le basque, le dravidien et les parlers indo-européens primitifs*, Francke, Berna, 1957, 372 p., și scurta notă critică a lui Victor Buescu din *Revue des études roumaines*, V–VI, 1957–1958 (1960), p. 293. S-au propus chiar, înainte, asemănări cu limbile scitice sau cu limbile aparținând familiei fino-ugrice.

18. Astfel, de exemplu, de la primele sale mărturii scrise, tamula, limba dravidiană cu cea mai bogată literatură, arată că a împrumutat deja unele elemente din sanscrită.

19. Masson–Oursel (*L'Inde antique et la civilisation indienne*, vol. XXVI al colecției „Évolution de l'Humanité ") relevă cu justețe că numismatica, sub Kanișka, reflectă acest eclectism, în diversele titluri cu care se împodobește suveranul: regele-regilor (persan), bazileu (grec), adjirāja (indian), Devaputra (traducerea sanscrită a sintagmei Fiul Cerului); și, de asemenea, în imaginile zeilor pe care le reproduce: Buddha, alături de Șiva, de Mithra, de Heracles.

20. Așa cum dialogul dintre budistul și vedantinul din *Brahmasūtrabhāsya* lui Śaṅkara amintește în mod straniu de disputele scolastice între realiști și nominaliști („amintește" pentru noi, bineînțeles, deoarece Śaṅkara îi precedă pe aceștia din urmă cu patru sau cinci secole).

21. Trebuie semnalat aici rolul accidental pe care s-ar zice că l-au jucat indo-sciții, și în general invadatorii de la începutul erei noastre, în vulgarizarea sanscritei; fie pentru că nou-veniții disprețuiau deliberat caracterul sacru pe care această limbă îl păstra de secole, fie, dimpotrivă, pentru că s-ar fi produs o reacție firească a autohtonilor împotriva dominatorilor străini, reacție pe care, într-un fel, aceștia ar fi sancționat-o.

Civilizația chineză
sau
extrem-orientală

Ajunși la acest stadiu, mai e oare nevoie să reamintesc că prezenta încercare nu are intenția să înfățișeze un tablou, oricât de succint, al istoriei universale? Nu numai că am lăsat deoparte largi zone de istorie cuprinzând popoare care nu se inserează în trama marilor civilizații așa cum le-am definit, dar scurtele schițe ale acestora pe care am încercat să le fac au drept unic obiectiv cercetarea similitudinilor, a concordanțelor pe care le prezintă între ele. Altfel spus, am căutat să stabilesc dacă, și în ce măsură, civilizațiile cunoscute se conformează toate în evoluția lor unei anumite scheme. Făcând acest lucru, probabil că aspectele cele mai originale ale fiecăreia dintre ele au fost neglijate. De asemenea, nu trebuie să vedem nici un raport între importanța relativă a capitolelor consacrate aici diverselor civilizații și locul pe care ar trebui să-l rezervăm fiecăreia dintre ele într-o istorie generală a umanității. Am crezut necesar să amintesc acest lucru la începutul capitolului pentru că, în pofida profundei sale originalități, a întinderii, duratei și importanței sale în istoria universală, civilizația chineză, asemenea civilizației egiptene și din aceleași motive, nu ne va reține multă vreme. Într-adevăr, într-o încercare de istorie comparată nu ne e de mare folos, deoarece nu putem s-o studiem cu oarecare precizie decât în faza sa finală, aceea a „imperiului universal", cu prăbușirile și reînnoirile sale, și, într-o mai mică măsură, în faza „regatelor combatante".

Acestea fiind zise, să ne punem aceeași întrebare pe care ne-am pus-o în legătură cu civilizația indiană: când a început această civilizație? Primele mărturii pe care le avem despre viață civilizată în aria care va fi pe urmă a civilizației chineze aparțin deja

acesteia din urmă, sau trebuie să presupunem existența unei civilizații protochineze? Nu e mai ușor să răspundem la această întrebare în cazul Chinei decât în cel al Indiei. Datele sunt totuși diferite: pe de o parte, vestigiile arheologice ale Antichității chineze sunt mai puțin abundente și mai dificil de interpretat decât acelea din Valea Indusului; în schimb, adnotațiile istorice ulterioare și amintirile legendare sunt incomparabil mai bogate și evocă, toate, existența, într-un trecut imemorial, a unei epoci de unitate și de splendoare a regalității chineze. Or, astăzi nu ne mai este permis să disprețuim aceste date legendare, cum era la modă încă la începutul veacului al XX-lea. Prea multe descoperiri au dovedit, de la legendele mesopotamiene la povestirile biblice și poemele homerice, că nu trebuie să înlăturăm sistematic mitul și legenda ca oglindire a istoriei.

În cazul Chinei, aceste reminiscențe ale unei vârste de aur și ale unei unități pierdute își găsesc un început de confirmare în persistența la Luoyang, în centrul celui mai vechi teritoriu chinezesc, și asta până în ultima fază a erei „regatelor combatante“, a unui suveran din dinastia Zhou, a cărui regalitate fusese puțin câte puțin golită de substanță, dar care încă era respectat ca singurul „Fiu al Cerului“, învestit cu mandat celest. Asemenea respect pentru o instituție lipsită de putere reală nu se poate explica decât printr-o lungă și venerabilă tradiție.[1] Statutul de veche regalitate este confirmat și de săpăturile de la Anyang, în Henan-ul de nord, care au scos la lumină o strălucitoare civilizație din epoca bronzului, datând din vremea dinastiei Shan, care precedase dinastia Zhou. Datele arheologice concordă cu datele istoriei tradiționale în a situa această epocă la sfârșitul mileniului al II-lea, aproximativ între secolul al XIII-lea și secolul al XI-lea, înaintea erei noastre.

Cum să interpretăm aceste date în termeni de „civilizație“? După cronologia admisă în general, începuturile primei dinastii Xia, întemeiată de legendarul Yu cel Mare, s-ar situa în jurul anului 2000. Această dinastie ar fi fost înlocuită la sfârșitul secolului al XVI-lea î. Hr. de dinastia Shang, care la rândul ei este înlocuită spre 1028 î. Hr. (cronologie Karlgren) de dinastia Zhou, originară din provincia mai excentrică Shanxi și din valea Wei. Până atunci, lumea chineză[2] fusese circumscrisă la valea de mijloc

și la o parte a văii inferioare a Fluviului Galben (Huanghe). Era o arie de dimensiuni comparabile cu acelea ale altor civilizații ale primei generații, în alte mari văi fluviale: Valea Nilului, Mesopotamia și poate Valea Indusului. Luarea puterii de către dinastia Zhou este însoțită, dacă judecăm după vestigiile arheologice, de un anumit regres al artei și probabil al culturii în ansamblul ei; și din punct de vedere politic, Imperiul chinez Zhou se află în net regres din al doilea sfert al secolului al VIII-lea, când dinastia, izgonită din fieful ei de origine, Shanxi, de o invazie barbară, se retrage în Henan, în vreme ce restul imperiului începe a se fragmenta în feude din ce în ce mai independente. Tocmai spre această epocă (secolul al VIII-lea î. Hr.) preferă istoricii moderni să situeze începutul erei „regatelor combatante“, eră pe care istoria chineză tradițională o plasează între 481 î. Hr. și 221 înaintea erei noastre.

La fel ca în cazul Occidentului, al Antichității mediteraneene și al Orientului Apropiat, numărul concurenților, al statelor în luptă pentru hegemonie, precum și puterea lor relativă variază de la un secol la altul. În secolul al VII-lea, dacă excludem din capul locului Imperiul suzeran Zhou, deja decadent, cele mai importante principate rivale sunt Zheng, Wei, Qi, Lu, Song, Wu, Yin și Qin. Patru secole mai târziu, în momentul ascensiunii irezistibile a dinastiei Qin, statele rivale nu mai sunt chiar aceleași: avem, alături de cele trei principale — Yin, Qin și Zhou —, Han, Wei, Zhao și Yen. Să facem o primă remarcă: întâiul dintre aceste state care își extinde dominația în detrimentul celorlalte unități care constituiau atunci lumea chineză este un stat periferic, Zhou, de pe Fluviul Albastru (Yanzi Jiang), sinizat de puțină vreme, prin contagiune și nu prin cucerire. Situația sa în contextul chinez oferă o anumită analogie cu aceea a Macedoniei în lumea elenică. Tocmai încercările din secolul al VII-lea, orientate spre nord, trebuie probabil luate ca punct de plecare al erei „regatelor combatante“; ele provoacă, în acest gen de confederație, cum devenise atunci vechea Chină, dintr-un reflex de apărare, acea instituție care a primit tradițional numele de „sistem al Hegemonilor“ (perioada celor „Cinci Hegemoni“); astăzi s-ar spune: un sistem de comandă unică. Primul dintre statele hegemonice este Qi. Spre sfârșitul secolului al VII-lea, hegemonia trece la Qin. Este un stat periferic,

de această dată din vest, ieșit probabil din amestecul chinezilor cu barbarii care, cu câteva generații în urmă, izgoniseră dinastia Zhou din valea Wei.[3]

Și aici se plasează *a doua remarcă*: Qin cunoaște apoi o eclipsă de peste două secole, nu pentru că-și pierduse energia, ci pentru că evoluția politică nu permitea încă acestei întâietăți să se afirme definitiv. Vremurile nu erau coapte. Vedem atunci statul Qin divizându-se, conform moravurilor feudale, în mai multe principate care vor deveni curând rivalele sale, ca Han, Wei și Zhao. Va trebui să așteptăm secolul al IV-lea ca să se nască (sau să renască) ideea unei monarhii centralizate și ca statul Qin să-și reia, de această dată decisiv, opera de „unificare a teritoriilor chinezești“.[4]

Dar să revenim o clipă în urmă, deoarece n-am încercat încă să răspundem la prima noastră interogație: civilizația chineză este o civilizație a primei generații, sau ea a fost precedată de o altă civilizație, de o civilizație protochineză?

În primul rând, plecând de la era „regatelor combatante“ care pare destul de clar circumscrisă, să încercăm un calcul înapoi. Era „regatelor combatante“ succedă de obicei unei faze larvare, unei faze de formare și unei faze de înflorire, cele trei faze, împreună, acoperind în general mai mult de un mileniu (civilizația occidentală, de la sfârșitul secolului al IV-lea la începutul secolului al XIV-lea; civilizația elenică, din secolul al XVI-lea î. Hr., aproximativ, până în secolul al V-lea î. Hr.; civilizația indiană, din secolul al XV-lea î. Hr., aproximativ, până în secolul I î. Hr. etc.). Dacă ne deplasăm cu douăsprezece sau treisprezece secole în urmă, plecând de la începutul erei chineze a „regatelor combatante“ (secolul al VII-lea î. Hr.), ajungem într-adevăr la începuturile dinastiei Xia, dar cele câteva informații pe care le posedăm în legătură cu această epocă aproape legendară nu par să sprijine ipoteza unei faze barbare de tip clasic, cu barbarii ei recent sosiți, cu amestecul ei de rase, cu organizarea ei rudimentară și moravurile ei războinice, inspiratoare de epopei. La drept vorbind, sursele noastre sunt atât de târzii și atât de impregnate de legendă, încât orice judecată ar fi hazardată. Putem cel puțin să reținem că legenda n-a păstrat amintirea unei epoci de pace în cursul căreia s-ar fi cristalizat

riturile și tehnicile vieții tradiționale chineze. În ceea ce privește epoca următoare, aceea a dinastiei Shang, care acoperă *grosso modo* a doua jumătate a mileniului al II-lea și în legătură cu care suntem ceva mai bine informați, grație descoperirilor de la Nanyang, impresia care se desprinde este aceea a unei epoci de pace, de lux și de rafinament, și nu a unei epoci de tulburări și de contestație; mai degrabă o eră imperială — și chiar o eră imperială în decadență — decât o fază de formare. Odată cu luarea puterii de către dinastia Zhou, venită din marginile mai primitive ale vestului, avem impresia, cum am mai spus-o, a unui regres al civilizației (ultimii ani ai mileniului al II-lea). Tocmai aici s-ar putea situa începutul unui nou Ev Mediu, cu moravurile sale caracteristice care vor ajunge patru secole mai târziu la era „regatelor combatante".

Ev Mediu sau „perioadă intermediară"? Cu prilejul istoriei indiene, am notat deja diferența care trebuie făcută între cele două căi pe care poate să apuce o societate în degradare.

Ele prezintă într-adevăr un mare număr de caractere comune: slăbiciunea puterii centrale și a statului în general, fărâmițare teritorială, slăbire a instituțiilor și deci a dreptului, având drept corolar recursul la jurământul personal de credință pentru asigurarea protecției; consecințele cele mai vizibile sunt insecuritatea generală înlocuind pacea imperială, regresul economic, al artelor, literelor și științelor, precum și al tuturor producțiilor spirituale. Totuși, condițiile nu sunt deloc identice în punctul de plecare, iar rezultatul este altul: când descompunerea statului imperial este însoțită de un aflux de elemente barbare din exterior sau de o puternică presiune a elementelor alogene din interior, vom avea o eră medievală care are drept rezultat o civilizație nouă; când descompunerea este simplul fruct al evoluției interne normale, vom avea o „perioadă intermediară" sfârșind cu restaurarea vechiului stat imperial împreună cu unele modificări culturale care nu ating valorile fundamentale ale civilizației. „Perioadele intermediare" neavând nevoie de o lungă incubare sunt în general mult mai scurte decât perioadele medievale: istoria Egiptului și aceea a Chinei de după dinastia hanilor ne oferă cazuri de „perioade intermediare" de două sau trei secole, în timp ce perioadele medievale pot fi

milenare. De asemenea, întoarcerea la unitatea imperială nu va fi precedată de fazele preliminare caracteristice genezei unei noi civilizații. Epocile Xia și Shang, cum tocmai am văzut, nu par să prezinte semnele distinctive ale primelor faze ale unei noi civilizații. Ele sunt de asemenea prea apropiate de era „regatelor combatante“ pentru a fi ultimele faze ale unei civilizații aparținând unei alte generații, după care valea Huanghe să fi intrat într-o perioadă medievală. Dacă epocile Xia și Shang ar fi datat din mileniul al III-lea, și nu din mileniul al II-lea, atunci ipoteza unei civilizații aparținând altei generații ar fi prezentat mai multă plauzibilitate.

Se poate scoate vreo informație din vestigiile artistice? Constatăm că arta epocii Shang este, în primul rând, o artă aflată deja în plină maturitate și apoi o artă chinezească. Pentru a găsi urme ale unui stil care să aparțină vădit unei alte culturi, trebuie să coborâm până la ceramica Panshan, în Gansu, care ar fi cu puțin anterioară epocii Shang, dar care, cum s-a remarcat, este exterioară ariei civilizației chineze vechi, provincia Gansu fiind departe, la vest de valea mijlocie a fluviului Huanghe, leagănul acestei civilizații. I se descoperă de altfel afinități cu ceramica Cucuteni.[5] Ipoteza care ne vine firesc în minte este că ne aflăm aici în prezența unei culturi care nu aparține grupului mongoloid.[6] În schimb, unele motive curente în epoca Shang se regăsesc nu numai de-a lungul întregii istorii a artei chineze, dar chiar până în America și în unele insule din Pacific.[7]

Sunt astfel ispitit să trag concluzia că civilizația chineză a înflorit în valea mijlocie și inferioară a Fluviului Galben, probabil fără filiație cu cultura Panshan, și cu o întârziere de aproximativ un mileniu și jumătate în raport cu civilizația Orientului Mijlociu. Aceasta să fi avut un efect stimulator asupra începuturilor civilizației chineze? Și, dacă da, prin ce căi? Regăsim într-adevăr în prima artă chineză unele motive mesopotamiene, ca acela al eroului doborând fiara, și unele forme foarte speciale de olărie, ca aceste urcioare dotate în interior cu un mâner de formă falică, ale căror modele aproape identice au fost găsite la Xiaodun (Anyang), la Mohenjo-Daro (Valea Indusului) și la Djemdet Nasr (Mesopotamia de Mijloc). În schimb, primele specimene de scriere chineză

descoperite până acum[8], deși sunt anterioare cu șaisprezece-optsprezece secole decât primele scrieri sumeriene, oferă un caracter atât de diferit de acela al scrierilor din Orientul Mijlociu și Valea Indusului, încât e greu de presupus că au o origine comună.

Însă n-am răspuns încă la problema de a ști dacă trebuie să considerăm civilizația chineză a erei istorice ca o civilizație a primei generații sau ca una aparținând celei de-a doua generații.

Am spus motivele pentru care această a doua ipoteză mi se pare puțin plauzibilă: absența unor vestigii suficient de diferențiate ale artei chineze clasice nu ne lasă să presupunem existența unui ciclu anterior de civilizație; intervalul de timp scurs între epoca de splendoare a dinastiei Shang și începuturile erei „regatelor combatante“ e prea scurt pentru ca o civilizație aparținând unui ciclu nou să se fi putut dezvolta și înflori. Nu e mai puțin adevărat că existența posibilă a unui stat unitar înainte de era „regatelor combatante“ are ceva tulburător. Poate că trebuie să ne imaginăm condiții asemănătoare cu acelea care au întârziat în Orientul Mijlociu faza finală a erei „regatelor combatante“: de exemplu, valuri succesive de invazii, destul de grave pentru a întârzia desfășurarea normală a ciclului de civilizație, dar nu suficient de grave totuși pentru a provoca o răsturnare totală din care să se fi ivit un nou ciclu. Invazia barbarilor din nord, atestată în secolul al VIII-lea, invazie care a provocat transferul capitalei dinastiei Zhou la Luoyang, vine să sprijine această ipoteză: regii Zhou ar fi atunci pentru China antică ceea ce regii din Kiș (sau „regii Totalității“), sau primii Sargonizi, au fost pentru Mesopotamia. De altfel, în același Extrem-Orient, nu avem oare cazul „împăraților“ japonezi din primele secole istorice, care, fără să fi trecut printr-o fază de veritabilă cristalizare, sunt reduși la rolul de *rois fainéants**, asemenea contemporanilor lor merovingieni?

Oricum, starea actuală a cunoștințelor noastre și absența documentelor care să lămurească perioada anterioară dinastiei Shang ne interzic orice speculație. În stadiul în care se află astăzi cercetările sinologice ar fi inutil să încercăm să discernem în ceața

* „Regii trântori“, poreclă cu care sunt desemnați ultimii regi ai dinastiei france merovingiene înainte de a fi răsturnați de Carolingieni (*n. t.*).

protoistoriei chineze un contur mai clar al primelor faze ale acestei civilizații. Dar, de îndată ce ceața se risipește și istoricul poate să înainteze pe tărâm mai ferm — adică începând cu mijlocul primului mileniu î. Hr. —, evoluția Chinei se potrivește perfect cu aceea a celorlalte civilizații pe care le-am trecut în revistă. Astfel desfășurarea competiției între „regatele combatante“ comportă, cum am mai spus, peripeții asemănătoare cu acelea din perioada corespondentă din Orientul Mijlociu, din istoria Mediteranei elenice și, mai aproape de noi, din aceea a Europei Occidentale. Această eră coincide de altfel, aproximativ, cu o mare epocă a culturii, cu fixarea artei chineze tradiționale, cu apariția marilor doctrine filozofico-religioase ale confucianismului și daoismului, cu redactarea unor texte pe care epocile viitoare le vor considera clasice. Confucius și Lao Zi sunt probabil din secolele al VI-lea–al V-lea, Mencius este din secolul al IV-lea; ceilalți doctrinari ai daoismului, Lie Zi și Zhuang Zi, sunt din secolul al IV-lea. La cealaltă extremitate a lumii civilizate, Socrate, Platon și Aristotel sunt din secolele al V-lea–al IV-lea. În general, marea epocă a elenismului durează din secolul al V-lea până în secolul al III-lea — un decalaj de aproximativ un secol în raport cu China. Lucru cu totul remarcabil, acest decalaj se regăsește în stabilirea celor două Imperii universale, chinez și roman. În ceea ce privește domeniul social, observăm același proces ca în Europa Occidentală între epoca feudală și epoca absolutismului monarhic, adică trecerea puterii din mâinile nobilimii războinice în acelea ale juriștilor, ale învățaților și ale plutocraților, cu mutațiile spirituale pe care această alunecare le antrenează.

Pentru perioada imediat următoare, imperiul lui Qin Shi Huangdi și al hanilor poate fi luat ca prototip al statului unitar sau al imperiului universal, istoricii fiind deja de multă vreme izbiți de paralelismul lui cu Imperiul roman. Găsim aici toate caracteristicile statelor unitare: pace interioară, mari lucrări de utilitate publică, extensiune geografică maximă, impunerea unei *lingua franca*, tendință spre etatismul economic, spre codificare, spre monumental în arhitectură, apoi puțin câte puțin spre academismul artelor și scleroza gândirii. În sfârșit — fără ca presiunile exterioare

să fie suficiente pentru a le explica — apar oboseala, neputinţa şi anarhia.

Am încercat deja să explic în legătură cu Egiptul, apoi cu Roma, cazul particular al Chinei. Invers decât Roma, al cărei imperiu înconjoară o mare interioară, fiind deschis tuturor presiunilor şi invaziilor, China, mai bine ferită, prin situaţia ei continentală, n-a suportat o presiune majoră decât la una dintre frontierele ei, la nord–nord-vest. Această frontieră, la urma urmelor, n-a cedat decât rareori, lăsând să intre periodic valuri care nu par să fi copleşit numeric elementul chinez. În plus, aceşti intruşi au aparţinut unor familii etnice înrudite cu turcii şi mongolii (hiong-nu sau huni, tibetani, tabghaci, kitaţi, tungaşi, mongolii lui Genghis-Han şi, mai târziu, manciurieni). Toţi s-au lăsat repede sinizaţi. Iată de ce perioadele tulburi care succedă perioadelor de restabilire imperială nu depăşesc trei sau patru secole şi se înrudesc mai mult cu „perioadele intermediare" ale Egiptului decât cu Evul Mediu occidental. Sinizarea fiecărui val barbar se realizează în general în două sau trei generaţii şi de-abia la un secol după invaziile barbare, de exemplu în secolele al IV-lea şi al V-lea, arta chineză, desigur reînnoită de influenţa indiană sau greco-budistă, produce unele dintre cele mai pure capodopere ale ei (grotele din Dunhuang, din Yun Dang şi din Long Men). Nimic comparabil cu îndelungatul obscurantism al perioadelor medievale. Convulsii ale civilizaţiei, desigur, dar nu moartea ei; dezmembrarea puterii centrale şi instalarea unor moravuri medievale[9], dar nu răsturnarea definitivă a vechilor valori de civilizaţie. Astfel, în mai puţin de patru secole după fărâmiţarea imperiului, care n-a fost de altminteri definitivă la căderea hanilor, deoarece dinastia Qin va menţine, de bine de rău, ansamblul vreme de generaţii, China, după ce şi-a resorbit barbarii, îşi reconstituie unitatea sub dinastia Sui, pentru a ajunge sub dinastia Tang atât la splendoarea vechiului Imperiu al hanilor, cât şi la dimensiunile sale.[10] Dar această *primă reînnoire*, în ciuda strălucirii şi iradierii ei (călătoria lui Xuanzang în India, începutul influenţei chineze în Japonia), durează mai puţin timp decât primul imperiu şi dă foarte repede semne de scleroză culturală (reeditarea clasicilor, favorizarea confucianismului, instituirea mandarinatului). Şi de această dată, edificiul se clatină din interior: un teribil război civil între 753 şi 763, depopulare,

criză economică și socială, dezvoltare a sistemului de *latifundia*, reapariția unei feudalități ereditare, pierderea posesiunilor exterioare. Pe scurt, China a început o nouă „perioadă intermediară“ și, la sfârșitul secolului al IX-lea, ea se fărâmițează din nou (dintre barbarii care se instalează atunci în imperiu, să-i menționăm, în regiunea Beijing, pe kitați, al căror nume dă în multe limbi chiar numele Chinei medievale: Kitai sau Cathay).

La sfârșitul secolului al X-lea are loc o *a doua reînnoire* sub dinastia Song, nu atât de strălucitoare ca prima și mult mai scurtă, deoarece, din al doilea sfert al secolul al XII-lea, dinastia Song este redusă la jumătatea sudică a imperiului. Atunci are loc o nouă răsturnare, în primul rând odată cu ocuparea nordului de către triburile tunguse (djurtcet sau you-chen), apoi odată cu valul seismic al mongolilor în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Dar și aici miracolul se produce, descendenții lui Genghis-Han, rapid sinizați, refac pentru a treia oară Imperiul chinez, care, și de această dată, își reia tradițiile, își redescoperă clasicismul, „stilul“. Această restaurație, în sensul cel mai literal, va fi și mai marcată sub dinastia națională Ming (1368–1644), care va succeda urmașilor lui Genghis-Han. China, din ce în ce mai orientată spre trecutul ei, se va închide în sine și se va scleroza. În sfârșit, ultima dinastie imperială, Qing, ultima tresărire de energie a Chinei vechi, va veni din exterior, din Manciuria (1644–1911), tot așa cum ultimele dinastii ale Egiptului veniseră de la hotarele etiopiene, adică dintr-o zonă exterioară ariei Egiptului clasic.

Nu pretind aici că de la Imperiul hanilor până la revoluția lui Song Zhongshan China n-a evoluat. Ceea ce vreau să spun este că, de-a lungul a aproape două milenii și în pofida unor teribile convulsii, ea a rămas, în ceea ce privește esențialul, fidelă propriei sale imagini: gândirea ei, chiar în noua religie budistă, a urmat marile căi trasate de filozofia chineză antică, noile forme de artă s-au modelat în conformitate cu vechile canoane, în sfârșit, după prăbușirea periodică a unității imperiale nu regăsim niciodată lungile faze inițiale care anunță nașterea unui nou ciclu de civilizație.

Iată de ce, cum am spus-o deja în treacăt[11], nu accept separarea pe care Toynbee vrea s-o facă în istoria Chinei între o civilizație chineză anterioară introducerii budismului (*The Sinic Society* — sau

China I) și o civilizație posterioară budismului (*The Far Eastern Society* — sau China II) — și aceasta cu atât mai mult cu cât unul dintre fenomenele tipice pe care le-am observat *în trecerea de la o civilizație-mamă la o civilizație-fiică este deplasarea geografică*:

1. focarul principal — sau leagănul, pentru a întrebuința terminologia lui Toynbee — se deplasează și

2. aria acoperită de noua civilizație depășește mult aria civilizației precedente.

Exemplul cel mai izbitor ne este dat de filiația Creta–Grecia–Occident. Fenomenul este de asemenea evident când există o dublă filiație, ca în cazul Bizanțului, a cărui civilizație s-a maturizat în Syria și în Asia Mică și nu chiar în Grecia și în Mesopotamia; sau în cazul civilizației islamice, care a ieșit din aceeași întâlnire, dar ai cărei poli sunt Persia și Arabia. În sfârșit, dacă presupunem existența unei civilizații indusiene, leagănul aceleia care îi succedă, civilizația indiană, se află în Valea Gangelui și nu în Valea Indusului. Nimic asemănător în istoria Chinei. Imperiile succesive se suprapun aproape exact peste vechiul Imperiu al hanilor. Putem cel mult spune că civilizația extrem-orientală după hani s-a extins în patru noi zone de influență: Tibet, Vietnam, Coreea și Japonia. Dar această lărgire nu echivalează cu o schimbare de arie geografică și nici cu o deplasare a centrului de gravitate.

Fără îndoială că distincția pe care Toynbee a vrut s-o facă între o civilizație chineză anterioară budismului și una posterioară acestuia nu provine decât din ideea lui preconcepută referitoare la rolul jucat de religiile superioare în trecerea de la o civilizație la alta — teorie asupra căreia voi avea ocazia să revin.

Nu vreau să minimalizez importanța budismului în evoluția gândirii și artei chineze și a întregii civilizații extrem-orientale începând cu primele secole ale erei noastre. Vreau numai să spun că pătrunderea budismului, de altfel foarte lentă, n-a provocat o răsturnare totală a ideilor existente și a formelor de expresie artistică și nici n-a coincis cu o zdruncinare politică din temelii încât să putem într-adevăr vorbi de sfârșitul unei lumi și începutul unei noi lumi. Progresele budismului în China sunt mai puțin intim legate de dezagregarea Imperiului hanilor decât sunt legate progresele creștinilor de dezagregarea Imperiului roman. Tocmai

spre sfârșitul secolului I d. Hr., când Imperiul hanilor nu mai are decât un secol de trăit, prima comunitate budistă se instalează timid în regiunea gurii fluviului Yang Zi. La sfârșitul secolului al II-lea, budismul nu este încă o forță de temut, afară de faptul că a influențat indirect daoismul care, din pură contemplație și individualism extrem, s-a transformat într-o religie care face apel la „mase“ (pentru a utiliza un limbaj modern). Nu budiștii, ci daoiștii sunt aceia care la sfârșitul secolului al II-lea, prin revolta „Turbanelor galbene“, atât socială și politică, cât și morală și religioasă, supun slăbitul Imperiu al hanilor unei încercări din care nu-și va mai reveni.

În sfârșit, budismul n-a ajuns niciodată să fie religia dominantă din China, cu atât mai puțin religia exclusivă sau religia statului. Cele trei mari religii ale Chinei: confucianismul, budismul și daoismul, au reușit, de-a lungul tuturor vicisitudinilor, să mențină o „coexistență pașnică“ aproape bimilenară, cea mai veche dintre ele, confucianismul, păstrându-și un fel de preeminență în clasa conducătoare, până la răsturnarea actuală impusă de presiunea civilizației occidentale. E ca și cum, în Imperiul roman, creștinismul s-ar fi dezvoltat tolerând indefinit alături de el și cultul Mithra, și zoroastrismul, și toate cultele sincretiste ale păgânismului antic.[12]

Nu mă voi opri mult timp asupra „sateliților culturali“ ai Chinei: Coreea, Vietnamul, Japonia și Tibetul, pentru că, așa cum am notat deja în legătură cu India, subcivilizațiile aduc puțină lumină în studierea ciclului „marii civilizații“, când ele nu sunt înglobate în „imperiul universal“ al acesteia din urmă. Or, dacă nordul Coreii, nordul Vietnamului și Tibetul au făcut parte, la un moment dat, din Imperiul chinez, aceste țări, ca și Japonia, n-au fost niciodată parteneri egali, adică unități care să participe la elaborarea culturii chineze sau la lupta pentru hegemonie, cum este astăzi cazul principalelor unități care compun civilizația occidentală sau cum a fost cazul — într-un grad mai scăzut — al principalelor unități înglobate în Imperiul roman: Grecia, Italia, Macedonia, Asia Mică, Syria și Egiptul. În ambele cazuri, al Indiei și al Chinei, subcivilizațiile rămân exterioare ariei acoperite de imperiul universal al civilizației majore. Ele formează centre secundare de cultură, uneori strălucitoare, dar în general de mai scurtă durată,

neavând elementele indispensabile desfășurării unui veritabil ciclu de civilizație, adică spațiul și varietatea etnică. La fel, fazele lor de dezvoltare nu corespund în mod necesar fazelor civilizației majore la care ele se atașează și de la care împrumută instituțiile, religia, moravurile și, în general, mai toate trăsăturile de cultură. Uneori, ele îmbracă forme hibride, ieșite din întâlnirea a două sau a mai multor civilizații, precum în unele țări ale Peninsulei Indochineze întâlnirea Indiei și a Chinei sau în Indonezia întâlnirea Indiei, a Chinei și a islamului.

S-a remarcat uneori[13] că pătrunderea chineză s-a făcut cel mai adesea prin forță (cu excepția Japoniei), impunând o cultură globală care s-a substituit culturii locale ca un întreg. Dimpotrivă, pătrunderea indiană s-a făcut cu suplețe, fără cucerire militară și probabil de asemenea fără pretenția la o imuabilă perfecțiune, care pare inerentă influenței chineze. Indochina și Insulinda au fost mai puțin tributare civilizației indiene decât au fost Coreea, Vietnamul și Japonia civilizației chineze. Ne putem de asemenea hazarda să afirmăm (deși orice judecată în materie rămâne în mod necesar subiectivă) că nici una dintre culturile „satelite“ ale Chinei, nici chiar Japonia, n-a dat roade atât de originale cum au dat unele dintre culturile fecundate de India, precum Cambodgia și Java.

Aceste subcivilizații, o repetăm, sunt adesea cu totul remarcabile și mai ales istoricul artei are bune motive să se oprească asupra lor; dar scopul studiului prezent, anume căutarea similitudinilor de evoluție între ciclurile de civilizație, ne obligă să ne concentrăm atenția asupra civilizației majore care, singură, a dezvoltat un ciclu complet. Tot din acest motiv am neglijat subcivilizațiile Orientului Mijlociu (Hatti, Urartu, Mitanni, Fenicia, Iudeea etc.), deși ele au fost toate în cele din urmă înglobate în „imperiul universal“ al civilizației babiloniene.

Japonia ne va reține totuși un moment, deoarece rapida ei transformare în epoca contemporană și iruperea ei bruscă printre „regatele combatante“ ale civilizației occidentale fac deosebit de interesant cazul ei pentru studierea fenomenelor de aculturare; și aceasta cu atât mai mult cu cât ea oferă observatorului exemplul probabil unic de adoptare voluntară de către un popor a două culturi străine, într-un interval de timp mai scurt decât longevitatea medie a civilizațiilor.

Influența chineză în Japonia a fost în același timp consimțită și „violentă“, în sensul că ea a avut tendința să înlocuiască tot și să conducă autoritar tot, îmbrățișând aproape toate domeniile culturii, de la religie și scriere până la organizarea administrativă. Găsim puține exemple la fel de clare în Istorie, și acest precedent explică parțial caracterul brusc radical al revoluției din era Meiji. Chiar și convertirea Europei Orientale la civilizația occidentală a fost mai puțin rapidă și mai puțin radicală.

Dar să amintim de asemenea acest fenomen, aparent paradoxal: Japonia, care caută cu pasiune din secolul al VII-lea era noastră să imite instituțiile chineze, nu ajunge totuși să depășească stadiul instituțiilor medievale, în vreme ce modelul ei, China, se află de mult timp în era imperială — aflându-se chiar la al doilea imperiu; ceea ce dovedește, pentru cultura care preia, dificultatea de a sări peste etape, de a se afla dintr-odată la vârsta civilizației donatoare. Când, odată cu Edictul Marii Transformări — Taika — din 646, care deschide un fel de „primă eră Meiji“, Japonia copiază servil instituțiile Tang, ea deformează tot atât cât reformează, deoarece, fiind încă în plină fază larvară, ea *nu poate* să-și ofere instituțiile imperiale. Într-adevăr (toate sursele concordă asupra acestui punct), Japonia secolului al VII-lea a început de puține veacuri, probabil de mai puțin de un mileniu, trecerea de la sistemul clanurilor la acela al regalității — o regalitate mai mult cu numele. Se află astfel în situația unei civilizații din prima generație la începutul ei, ca Egiptul la începutul mileniului al IV-lea î. Hr. sau Mesopotamia de la sfârșitul mileniului al IV-lea. Dacă imitația în domeniul cultural a dat deja rezultate remarcabile în epoca lui Nara — după „perioada de incubare“ și grație avântului budismului, instituțiile politice evoluează spre forme foarte îndepărtate de acelea ale modelului chinez, cu atât mai mult cu cât spre sfârșitul secolului al IX-lea Japonia își întrerupe relațiile cu China, care intrase într-o nouă „perioadă intermediară“. De atunci, Japonia dezvoltă instituții feudale care, sub structuri juridice desigur diferite, se aseamănă extraordinar cu instituțiile feudale occidentale, de altfel cu un rafinament cultural necunoscut Evului nostru Mediu.

Or, aceste două societăți au avut drept modele două civilizații aflate în faza lor imperială, dar în vreme ce într-un caz această

civilizație (Roma) era moartă, în celălalt ea era încă vie (China dinastiei Tang) — și acest lucru ar putea explica ușorul avans pe care Japonia shogunilor Fujiwara pare să-l aibă, în domeniul culturii, asupra Europei din timpul ei. În perioada următoare, Occidentul își va lua marele elan care continuă să-l însuflețească, în timp ce Japonia, privată de un stimulent exterior, va stagna. Faptul că în această epocă Japonia nu participă la un ansamblu cultural mai vast, altfel spus faptul că ea joacă un rol marginal în ciclul civilizației extrem-orientale al cărei principal reprezentant, China, își repetă sau prelungește indefinit era imperială, dă seama poate de un alt fenomen: între sfârșitul secolului al XV-lea și sfârșitul secolului al XVI-lea s-ar spune că regimul feudal își regăsește un al doilea suflu. În ciuda autorității pe care și-a asigurat-o un Hideyoshi și care pregătește shogunatul Tokugaua, o nouă și puternică ierarhie feudală a luat naștere odată cu acei shugo, guvernatori de provincii în detrimentul vechii feudalități funciare (ca și când intendenții regali din Franța secolului al XVII-lea s-ar fi transformat la rândul lor în seniori locali mai mult sau mai puțin independenți, asemenea conților din perioada carolingiană). În secolele următoare, puterea se află mai mult în mâinile noii oligarhii feudale decât în mâinile shogunului. Puterea militară a Japoniei în acest sfârșit de secol al XVI-lea ar putea da o impresie înșelătoare. Fiind respinsă de pe continentul asiatic după încercarea neizbutită de a cuceri China — unde de altfel rolul pe care l-ar fi putut juca ar fi fost doar acela de a furniza o nouă dinastie a Chinei decadente — și închizându-se apoi voit la influența occidentală, Japonia s-a condamnat la o stagnare de peste două secole. China și-a epuizat posibilitățile de fecundare și Japonia și-a dobândit individualitatea, dar, cum am mai spus-o despre civilizațiile marginale în general, ea nu posedă nici spațiul necesar, nici diversitatea etnică pentru a-i permite să-și ia singură avânt; și în secolul al XVII-lea, printr-o reacție asemănătoare cu aceea a Chinei, ea se închide Occidentului în ciuda — sau tocmai din cauza — începutului promițător al influenței iezuite. Această reacție, de natură culturală și religioasă din Japonia secolului al XVIII-lea, nu ne stârnește mai multă uimire decât reacția din Rusia secolului al XV-lea. Dar Rusia, care nu e atât de îndepărtată geografic și cultural de Occident, va adopta o nouă orientare în 1700, Japo-

nia făcând același lucru în 1868, cu o întârziere de peste un secol și jumătate.

Atunci, subit, în urma unei simple revoluții de palat, Japonia se apucă să învețe de la Occident. Ea o face cu o aplicație, cu o pasiune și o îndârjire pe care le putem considera fără precedent în istorie, dacă n-ar fi tocmai exemplul aceleiași Japonii în aculturarea ei de către China în secolele al VII-lea–al VIII-lea. Totuși, nu trebuie să uităm că punctul de plecare a fost o revoluție pur politică, făcută de sus în jos și din inițiativa sau cu asentimentul unei mari părți din vechea clasă seniorială. Datorită acestui fapt, această revoluție, căci a fost o revoluție și chiar una importantă, și-a păstrat un caracter conservator din punct de vedere social. Scopul nu era nicidecum să răstoarne structurile politice, sociale și culturale ale națiunii, ci doar să-i dea mijloacele de a intra în rândul marilor națiuni occidentale. De aici provine iluzia că se putea menține o separare riguroasă între domeniul tehnicii, în care copierea Occidentului era permisă și chiar obligatorie, și domeniul culturii și al moravurilor, în care trebuia să se conserve intactă moștenirea ancestrală. La drept vorbind, iluzia s-a menținut vreme de două generații. Au existat în acest interval două Japonii, și în fiecare cetățean — sau cel puțin în fiecare citadin — coexistau două persoane: aceea care asimila tehnica occidentală cea mai înaintată și imita, doar pentru contactul exterior, costumele și cutumele Occidentului, și aceea care, retrasă în spatele pereților de bambus, își relua îmbrăcămintea și spiritul strămoșesc. Această dihotomie s-a dovedit impracticabilă pe termen lung. Mai exact, această imposibilitate a apărut subit în lumina orbitoare și tragică a bombei de la Hiroshima. O jumătate de secol de expansionism și de extremă agresivitate din partea Japoniei (1894–1945) nu se explică suficient prin motive economice, demografice sau chiar politice. Aceste motive, desigur, există, dar ele se întemeiază pe o cauză mai profundă, de ordin psihologic. S-ar putea vorbi de un complex de inferioritate al Japoniei, născut din îndepărtatul ei trecut de „satelit cultural" al Chinei și care va fi ințețit de reeducarea pe care a trebuit s-o suporte din partea Occidentului. Japonia a vrut să-și afirme superioritatea în cel mai imediat accesibil domeniu, acela al puterii militare, într-un efort de supracompensare — ca să întrebuințăm jargonul psihanaliștilor, deoarece

fenomenul de supracompensare este la fel de frecvent în mentalul colectiv și în cel individual. De asemenea, teribila înfrângere din 1945 a provocat la japonezi un traumatism profund, din care se pare că și-au revenit după un sfert de secol, sub efectul spectaculoasei lor expansiuni economice. Cred că nu este exagerat să afirm că în 1945 Japonia a început o nouă etapă a occidentalizării ei — occidentalizarea *totală*. Înfrângerea și ocupația americană i-au făcut pe japonezi să înțeleagă că o civilizație nu este disociabilă în elemente care pot fi adoptate „în tranșe“ — sau respinse. Această schimbare de atitudine nu se produce fără sfâșieri, dar chiar pentru un observator ocazional fenomenul pare evident.

Intrarea Japoniei în O.E.C.D., la 28 aprilie 1964, capătă astfel valoare de simbol. La un secol după începutul erei Meiji, Japonia este definitiv admisă în „clubul“ occidental, ea este de acum încolo un occidental *à part entière* și e probabil că valorile vechii civilizații sino-japoneze, reduse la stare de folclor, vor fi curând refulate spre apele profunde ale subconștientului colectiv.

Procesul de occidentalizare a Chinei a fost mai lent și mai dificil, în primul rând pentru că adoptarea unei civilizații străine era, la origine, de neconceput în ochii acestui popor convins că este deținătorul și creatorul celei mai nobile culturi, al celei mai perfecte civilizații care a existat în lume, la drept vorbind, al Civilizației. Ideea conform căreia China ar fi avut ceva de învățat de la alte popoare nu putea atinge spiritul chinezilor. Și în atitudinea uneori deconcertantă a Chinei comuniste, atât față de puterile occidentale, cât și față de Rusia, intră mult din această veche mândrie, din acest complex de superioritate, din această certitudine a infailibilității. Aceste sentimente sunt comune tuturor popoarelor purtătoare ale unei culturi superioare, dar nicăieri ele nu par să fi atins o astfel de intensitate, fiind exarcerbate de o lungă umilire. Numai rivalitatea între puterile occidentale a împiedicat China de a cădea pradă, în întregime, colonialismului european — și american — în secolul al XIX-lea. Dar, în cele din urmă, presiunea politică, economică, culturală — și chiar psihologică, printr-o lungă serie de umilințe — nu echivalează oare cu o ocupație materială? Mai erau și „abcesele“ din Macao, Hong-Kong, Shanghai, Dairen, Port-Arthur, Qiaozhou, Guangzhou-Wan, enclave occidentale în flancul continentului lor.

Pe urmă, în pofida aparentei unități a imperiului, puterea centrală din secolul al XIX-lea era într-o stare așa de mare de slăbiciune și corupție, încât o revoluție de sus în jos, comparabilă cu revoluția japoneză din 1868, avea puține șanse de a se impune. Acest lucru s-a văzut bine cu ocazia încercărilor de reformă ale împăratului Guang-Sin în 1898 („Reformele celor o sută de zile"), puțin după umilitoarea înfrângere suportată din partea japonezilor. A trebuit să se aștepte crearea unei minorități de „occidentalizați ocazionali"[14] pentru ca țara să se poată transforma, nu în concordanță cu vechea orânduire, ca în Japonia, ci împotriva ei.

Imensul imperiu, amorțit de secole, capabil doar de accese de febră și de convulsii, n-a știut să-și ofere această minoritate — relativ omogenă și solidară — care să fi putut impune, într-o ordine relativă, indispensabila transformare. China a pătimit probabil nerealizându-și revoluția „de sus", ca Japonia (și, înainte de ea, ca Rusia), deoarece a trebuit astfel să procedeze în același timp la o „revoluție culturală" (care a început în realitate în 1911, și nu în 1967) și la o revoluție socială — ca și cum, de pildă, Rusia ar fi suportat simultan revoluția lui Petru cel Mare și revoluția lui Lenin. Căutăm zadarnic în trecut precedentul unui popor care să fi suportat acest dublu „șoc operator": o radicală revoluție politică și socială care să izbucnească simultan cu o schimbare radicală de civilizație. De unde, probabil, reacțiile convulsive la care este supusă China și care pot să pară de neînțeles și uneori propriu-zis dementiale observatorilor străini. Rusia ar fi fost probabil aruncată într-un haos total dacă Revoluția din octombrie ar fi urmat la distanță de doar o generație Revoluția din 1700. Or, în 1917 se scursese un secol de când procesul de occidentalizare a Rusiei era practic încheiat și de când aceasta participa, la cel mai înalt nivel, la viața și creațiile civilizației occidentale; în ceea ce privește sistemul ei social retrograd, recent condiționat de începuturile capitalismului, el era deja suficient de occidental pentru a „secreta" lupta de clasă, dar nu destul de occidental pentru a o depăși.

Trebuie, așadar, considerat ca veritabil început al occidentalizării Chinei revoluția lui Song Zhongshan din octombrie 1911 (deoarece adoptarea sub domnia împărătesei Zixi, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a câtorva instituții moderne — precum

vămile și poștele — și construirea câtorva arsenale și linii ferate nu constituie decât timide preliminarii fără efecte profunde). Dar această aculturare se va izbi de imense dificultăți: în primul rând, neputința de a rupe cu moravuri politice imemoriale, cum o dovedește încercarea de restaurare imperială, în beneficiul lui, a generalului Yuan Shikai, după revoluția lui Song Zhongshan; cvasiimposibilitatea guvernului central, când va exista vreunul, de a se impune în provincii; în realitate, războiul civil și războiul exterior, succesiv sau simultan, vor fi permanente, până la triumful comuniștilor — în 1949 —, care vor imprima procesului de transformare o mișcare accelerată și generală[15], care avea la rândul ei să se repercuteze în mica porțiune a teritoriului nesupus regimului comunist.[16]

Rămâne de știut dacă această transformare va fi încheiată la timp pentru ca, la rândul ei, China să devină un concurent periculos în cursa pentru hegemonie în cadrul civilizației occidentale.

Note

1. Deși avem două exemple în epoci medievale: regii franci Merovingieni și împărații Japoniei în vremea shogunilor.

2. E desigur improprie utilizarea termenului „chinez" pentru a desemna țara și societatea anterioare stabilirii, în această arie geografică, a imperiului lui Qin Shi Huangdi, în secolul al III-lea î. Hr., deoarece pare stabilit că numele Chinei derivă din acela al statului „cezarian" al lui Qin (sanscrită: *Cina*, greacă: *Sinai*). E ca și cum noi am fi luat obiceiul de a califica drept „romană" civilizația Mediteranei antice (elenică și poate de asemenea cretană). Dacă rămânem conștienți de partea de arbitrar și, *stricto sensu*, de inexactitate a terminologiei tradiționale, nu văd vreun inconvenient de a o conserva. A propune aici o altă terminologie ar părea astăzi cam pretențios.

3. Această ipoteză este întărită de anumite detalii: astfel, practica dinastiei Qin de a îngropa, împreună cu un șef defunct, pe fidelii lui slujitori, practică curentă în regiunile turaniene; în principatul Zhao (care este „un vlăstar" al lui Qin) se obișnuia să se bea din craniul dușmanului, ca la huni; în sfârșit, arta animalieră scită sau sarmată își face apariția în China în epoca Zhou — cum a dovedit-o fostul conservator al Muzeului Cernuschi de la Paris, d'Ardenne de Tizac (*L'Art Chinois clas-*

sique, 1926) — și se combină în mod curios cu motive decorative geometrice tipic extrem-orientale. (Se poate vedea la Muzeul Cernuschi un mic vas din bronz din epoca Zhou, care este caracteristic pentru acest amestec.)

4. A se compara cu Franța medievală: e deja prima putere a Occidentului în secolele al XIII-lea–al XIV-lea, dar continuă să se fărâmițeze conform logicii feudale în veacurile al XIV-lea–al XV-lea (Războiul de o sută de ani împotriva vasalului anglo-normand, rivalitatea cu Casa de Burgundia etc.) și doar în secolele al XVI-lea–al XVII-lea intră cu adevărat în lupta pentru hegemonie.

5. Reamintesc pe scurt că ceramica zisă de Cucuteni (de la numele satului din nordul Moldovei) acoperă o vastă regiune, care cuprinde practic întreaga Moldovă, întinzându-se spre est asupra unei părți din Ucraina și spre vest asupra unei mici părți din Transilvania. E înscrisă în triunghiul Ariușd (Transilvania) — Cucuteni — Tripolie (Ucraina). După unii autori, preliminariile sale ar data de la sfârșitul mileniului al IV-lea sau cel puțin de la începutul mileniului al III-lea și epoca sa de înflorire s-ar situa în jurul anului 2500 î. Hr. Să remarcăm că aria ceramicii de Cucuteni se situează în inima zonei pe care din ce în ce mai mult tindem s-o considerăm ca fiind zona de formare a indo-europenei primitive.

6. Nu e nevoie să imaginăm o prezență indo-europeană atât de departe la est, deși ea nu e imposibilă dacă ne gândim la așezările tokariene până la Turfan și la existența în Japonia a unei etnii primitive, ainos, foarte probabil de rasă albă. Pentru a explica fenomenul, e de ajuns să constatăm o anumită unitate a moravurilor, precum și contacte între popoarele turaniene de la vest și acelea de la est (mongoloide) și, plecând de aici, transmiterea anumitor trăsături de cultură.

7. Vezi, mai jos, p. 266 (civilizațiile precolumbiene). Acest caracter, tipic extrem-oriental, al artei chineze protoistorice a fost pus în lumină nu demult de Li Tsi, *Diverse Background of the Decorative Art of the Shang Dynasty*, în Proceedings of the Eighth Pacific Science Congress, I, Quezon City, 1955, *id. — The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, 1957.

8. Xiaodun, în regiunea Anyang, Henan-ul de nord.

9. La căderea Imperiului hanilor, chiar din primii ani ai secolului al III-lea, anumite episoade ale luptei pe care o poartă Cei Trei Pretendenți au uneori frumusețea aspră a isprăvilor de vitejie săvârșite de eroii noștri medievali sau de eroii din *Shah-Name*, iar tovarășii ultimului han legitim, Guan Yu, Zhang Lei, Zhuke Liang, sunt viteji cântați în epopei.

10. Sub Tai Zong cel Mare, noul Imperiu chinez se întinde și mai mult spre est, nord și, mai ales, spre extremul-occident pe Drumul mătăsii. El va fi mai puțin norocos împotriva „sateliților“ culturii chineze, Coreea și Vietnam.

11. Vezi, mai sus, p. 164.

12. Or, din persecutat, creștinismul a devenit curând persecutor. Atingem aici una dintre caracteristicile cele mai izbitoare ale spiritului occidental, pe care Gobineau le semnala deja în *Religii și filozofii în Asia Centrală*: intoleranța, exclusivismul, incapacitatea lui de a concepe Adevărul sub forme nuanțate, variate, chiar contradictorii, ca și cum principiul noncontradicției ar fi piatra unghiulară a întregii gândiri. Să se compare doar relativa toleranță a islamului față de evrei și creștini, atât sub dominația arabilor, cât și sub aceea a otomanilor, cu intoleranța creștinismului, mai ales în forma lui occidentală, care n-a admis — și cu ce preț de umilințe și persecuții! — decât persistența unei mici minorități evreiești. Să se compare soarta creștinilor și evreilor din Spania dominației sarazine cu soarta musulmanilor și evreilor după încheierea Reconquistei!

13. Vezi, mai ales, R. Grousset și Jeannine Auboyer, *De l'Inde au Cambodge et à Java*, Monaco, 1950.

14. Song Zhongshan a primit „spiritul“ Occidentului prin intermediul misionarilor protestanți; Mao Zedong prin acela al literaturii marxiste.

15. Nimic totuși nu ilustrează mai bine enormitatea sarcinii de îndeplinit decât următoarea informație extrasă din raportul ședinței din 2 iulie 1965 al Academiei „des Sciences d'Outre-Mer“ (Académie des Sciences d'Outre-Mer, Paris, iulie 1965, VI, vol. XXV): într-o intervenție, bine-cunoscutul istoric Roger Levy, citează o anchetă făcută de suedezul Myrdal (fiul) într-un mic oraș din Shanxi, provincie în care Mao Zedong s-a refugiat după Marșul cel Lung; *cei mai mulți dintre țăranii interogați* — prin intermediul interpreților oficiali — *nu știau că Japonia le invadase țara în perioada 1937–1945!*

(Adaos în traducerea românească, 1999: La câțiva ani după redactarea acestei lucrări, a apărut cartea cunoscutului scriitor francez — diplomat și fost ministru „gaullist“ — Alain Peyrefitte, *Quand la Chine s'éveillera... le monde tremblera*, Fayard, Paris, 1973, 475 p., care aduce o mărturie de mâna întâi asupra Chinei din vremea lui Mao Zedung, poate puțin prea optimistă față de rezultatele obținute prin metodele necruțătoare ale regimului.)

16. În realitate, ca urmare a îngustimii teritoriului, a ajutorului masiv al Statelor Unite și al contactului strâns cu America, China din Formosa se occidentalizează astăzi într-un ritm și mai rapid decât China continentală.

Civilizațiile precolumbiene

Civilizațiile precolumbiene, în pofida umbrei dese care înconjoară originile lor și, la drept vorbind, chiar istoria lor politică recentă, prezintă un mare interes pentru istoria comparată a civilizațiilor, deoarece ele sunt singurele despre care putem afirma, fără mare risc de eroare, că s-au dezvoltat la adăpost de influența altor civilizații cunoscute. Paralelismele pe care le putem observa între ele și civilizațiile lumii vechi sunt din această cauză cu atât mai remarcabile. Studierea lor aduce un argument decisiv în favoarea unei concepții structurale a evoluției societăților umane în general și a marilor civilizații în special: separat și spontan, „forme culturale" asemănătoare, dacă nu identice, s-au născut la mii de kilometri distanță și la mii de ani interval. Înțeleg prin „forme culturale" structuri politice, economice și sociale, concepții religioase, noțiuni științifice și chiar forme artistice (*genuri*, nu *stiluri*). Obiecției conform căreia nu putem să ne hazardăm să facem comparații cu o documentație atât de precară îi răspund că dacă istoria civilizațiilor precolumbiene, dincolo de foarte scurta istorie a celor două state imperiale distruse de spanioli, este dificil de reconstituit, dispunem în schimb, grație scrierilor de la începutul cuceririi, de un număr considerabil de informații despre instituții, moravuri, obiceiuri, arte — să zicem informații etnologice — care cel mai adesea ne lipsesc în legătură cu civilizațiile moarte, acelea cu care observatorul occidental n-a avut contact direct.

În momentul în care are loc întâlnirea Occidentului cu Mexicul și cu Perú, Occidentul, civilizație a celei de-a treia generații, se află în contact direct și intim cu civilizații din prima generație, ca și cum s-ar fi trezit deodată contemporan cu Mesopotamia mileniului al II-lea sau cu Egiptul mileniului al III-lea î. Hr. Poate

că tocmai acestui fenomen i se datorează neînțelegerea invadatorilor față de civilizația învinșilor și distrugerea aproape totală a valorilor lor de cultură. Acestei cauze i s-a adăugat faptul că Occidentul, la începutul secolului al XVI-lea, intra în faza lui de creație și expansiune maximă, în vreme ce credința religioasă era încă „totalitară“ și pe cale de a trăi o criză majoră (am notat deja coincidența în timp a revoltei lui Luther și a cuceririi Mexicului). Nu se putea pune problema de a cădea la învoială cu păgânii.

Unii autori apreciază totuși că în anumite privințe civilizația mexicană din secolul al XVI-lea era superioară civilizației occidentale din aceeași epocă, de pildă în materie de urbanism și de igienă. (Ciudat că această perfecțiune a urbanismului se regăsește în alte civilizații, fără ca acest fenomen să fie simptomul neîndoielnic al unei superiorități culturale; astfel, cetățile Harappa și Mohenjo-Daro, din Valea Indusului, par, în mileniul al II-lea î. Hr., mai înaintate în tehnicile urbanismului decât cetățile civilizației indiene un mileniu mai târziu, sau decât contemporanele lor — pe de altă parte mai rafinate — din Mesopotamia.)

În schimb, prin mai toate celelalte trăsături de cultură, ca și prin dimensiunea lor, cele două ansambluri precolumbiene evocă extraordinar Egiptul și Mesopotamia din mileniile al II-lea și al III-lea î. Hr., Imperiul incas apropiindu-se, prin întinderea și organizarea sa, ca și prin deificarea suveranului, mai degrabă de Egipt, iar Imperiul aztec oferind o mai mare asemănare, prin forma, întinderea și structura sa politică, cu Mesopotamia presargonidă. În unele privințe, civilizațiile americane sunt categoric în întârziere în raport cu civilizațiile primei generații din lumea veche (Egipt, Mesopotamia, Creta): absența, probabil, a scrierii în America de Sud, sacrificiile umane în Mexic — etape pe care civilizațiile Orientului Apropiat le depășiseră în momentul în care ele ne apar, distinct, în zorii Istoriei.

Foarte probabil din cauza izolării lor ori din vreun cu totul alt motiv, civilizațiile din America își încep faza de formare cu câteva milenii după civilizațiile de după prima civilizație din lumea veche. „Civilizațiile medii“, cum le numesc istoricii, încep în America de Sud în a doua jumătate a mileniului al II-lea î. Hr., evaluările variind între 1500 și 1000 î. Hr. Cum este totdeauna extrem

de greu să distingi doar pe baza datelor arheologice culturile considerate preistorice de acelea care aparțin deja istoriei, să luăm ca punct de reper piramida din Cuicuilco, din aproapiere de Mexico, care datează probabil de la începutul erei creștine sau puțin înainte. Plecând de la această construcție monumentală, care presupune deja o puternică organizare politică și socială, trebuie să coborâm cu cel puțin câteva secole pentru a situa spre mijlocul mileniului I î. Hr. începuturile fazei larvare a civilizației mexicane. Primele monumente maya (clar situate mai la sud) ar data din secolul al IV-lea al erei noastre, dar ele sunt precedate, în zona de coastă, mai la vest și nord, de vestigiile culturii zise olmece, contemporană cu piramida din Cuicuilco. Aceasta ne confirmă, așadar, ipoteza referitoare la datare. Pentru civilizația Anzilor, punctele de reper sunt și mai rare și nici un vestigiu propriu-zis istoric nu poate fi datat înainte de era creștină. Totuși, cele două civilizații precolumbiene — care au avut atât de puține contacte între ele, încât scrierea din America de Nord n-a pătruns în America de Sud, iar prelucrarea metalelor, deja avansată în sud, n-a pătruns în nord decât foarte târziu — au atins în același timp unitatea imperială la mijlocul secolului al XV-lea, cu mai puțin de un secol înainte de cucerirea spaniolă. Ne mai putem întreba dacă, în cele două cazuri, ne aflăm într-adevăr în prezența statului unificator al civilizației, cel puțin în Mexic, unde autoritatea aztecilor este departe de a fi necontestată în momentul apariției lui Cortés. În Anzi, dimpotrivă, a fost de ajuns un secol de dominație a împăraților Inca pentru a cimenta unitatea unor popoare foarte disparate, la distanțe imense, până a impune o *lingua franca* care a persistat până în zilele noastre. În acest caz, putem afirma cu mai puțin risc de eroare că civilizația peruviană atinsese efectiv stadiul „imperiului universal“. Prin urmare, dacă iruperea europeană n-ar fi întrerupt brutal cursul celor două civilizații precolumbiene, longevitatea lor ar fi fost de două mii de ani sau mai mult, ceea ce reprezintă longevitatea medie a unei civilizații. În schimb, între „inventarea“ cerealei de bază (porumbul) și apariția culturii superioare, intervalul de timp pare să fi fost mult mai lung în America decât în Orientul Apropiat, în măsura în care

începuturile agriculturii organizate trebuie situate în ambele cazuri în jurul anului 5000 î. Hr.

Totuși, nu putem distinge atât de bine ca în cazul civilizațiilor vechii lumi în ce condiții culturile superioare s-ar fi născut din societățile agricole stabilite de-a lungul fluviilor. Pentru civilizația mexicană, există, încadrând la sud peninsula Yucatán, două fluvii, Usumacinta, care curge spre vest, și Motagua, care curge spre est, dar ele nu par să fi fost fluvii cu regim de irigare, și cele mai vechi monumente maya nu se află în imediata proximitate a fluviilor, ci mai la nord. E adevărat că avem de-a face cu monumente ale unei arte deja împlinite care poate a succedat unei arte mai primitive situate aiurea. În cazul civilizației Anzilor, problema este și mai obscură.

De asemenea, în domeniul agriculturii, să fi existat oare o descoperire independentă și simultană, sau trebuie să presupunem influențe și transmisiuni sau vreo veche moștenire comună care să fi dus la aceleași rezultate? Se știe că nu s-a ajuns încă la unanimitate în legătură cu originea amerindienilor. Însă puțini specialiști mai pun la îndoială faptul că indienii din America sunt o ramură a rasei galbene[1], deși, de la nordul până la sudul dublului continent, popoarele s-au diversificat considerabil și poate pe alocuri să se fi amestecat cu populații venite din Pacificul de Sud. Chestiunea rămâne deschisă.[2]

Atenția istoricului civilizațiilor trebuie să fie reținută mai degrabă de o altă constatare tulburătoare: extraordinara înrudire care există între unele aspecte ale artei precolumbiene și arta extrem-orientală, la care am făcut deja aluzie când am vorbit despre China.[3] Anumite motive ornamentale, anumite spirale neregulate sau linii în scară se regăsesc, extraordinar de asemănătoare, în arta maya a primelor secole din era noastră, în arta chineză a epocii Shang (secolele XIV–XI î. Hr.) și în unele opere artizanale din Insulele Marchize. Simpla coincidență pare exclusă.

Să credem oare într-o lentă migrație dinspre vest spre est, care ar apropia în timp anumite grupuri de indieni de începuturile civilizației chineze? Sau, deoarece vechimea omului galben în America pare astăzi dovedită — recente descoperiri în canioanele statului Washington ar fi scos la lumină un tip curent de indian care ar fi existat cu douăsprezece sau treisprezece mii de ani îna-

inte de Hristos —, să credem într-un anumit univers primitiv de forme, într-un mental colectiv subconștient, care suscită la interval de milenii aceleași forme artistice la două ramuri aparținând aceleiași rase?

Dacă ne lipsesc informațiile asupra națiunii care ar fi dat în America de Sud „cultura-ferment" a civilizației, în America Centrală aproape sigur că acest rol l-au jucat mayașii — în ceea ce impropriu a fost numit primul Imperiu maya, deoarece statul maya n-a îmbrăcat niciodată forma imperială, termenul trebuind să fie păstrat pentru statul unificator al aztecilor. Ceea ce știm despre istoria mayașilor evocă în mod straniu evoluția altor „culturi-ferment", de pildă cea sumeriană sau cea elenică. Iată ce scrie profesorul Paul Radin[4]:

> „Savanții au împărțit istoria civilizației maya într-un anumit număr de perioade bine delimitate, caracterizate mai ales prin stilul lor artistic. Prima mare perioadă se întinde de la anul 176 d. Hr. până în 373, și siturile care i se atașează sunt toate situate în sudul Yucatánului. Sculptura este atunci grosolană și angulară; figurația din profil a formelor umane este mai bună decât aceea din față. Toate convențiile esențiale ale artei maya există deja și șarpele cu pene își începe cariera agitată. Perioada următoare, zisă medie, durează de la 373 până la 472 și cuprinde unele dintre cele mai frumoase capodopere artistice. În sculptură, ea se caracterizează prin puritatea stilului și prin simplitatea prezentării. Stilul flamboaiant, atât de tipic pentru perioadele târzii, nu și-a făcut încă apariția. Vine apoi marea epocă, ce se întinde de la 472 la 620 și care durează deci o sută cincizeci de ani. Arhitectura progresează rapid: camerele devin mai largi, pereții mai subțiri, formele mai puțin masive. Calculele de pe inscripțiile care tratează subiecte de astronomie sunt din ce în ce mai complicate.
>
> Între anii 472 și 620 este cuprinsă perioada cea mai strălucitoare a civilizației maya. Apoi, ea se termină brusc. O teribilă catastrofă pare să se fi abătut asupra acestor orașe înfloritoare. Câțiva savanți au vorbit despre un război civil, alții despre ravagiile unei epidemii și alții despre decadență socială. Dar în realitate nu știm nimic precis, deoarece indicațiile date de cronicile care se referă la această epocă veche sunt succinte.
>
> Spre anul 600, toate orașele maya sunt părăsite și se produce și o emigrare spre nord. Arhitectura se menține, dar sculptura decorativă dispare complet.

Între 980 și 1200, apare o mișcare pe care o putem califica drept renaștere. La nord de Yucatán, arhitectura înflorește din nou și stilurile decorative arhitecturale sunt atunci mult mai formale decât acelea din epocile precedente. Se ivesc noi motive, de pildă panoul cu mască, suprafață redusă la un dreptunghi și constituită în maniera mozaicurilor de blocuri sculptate separat, precum și figuri geometrice precum cele grecești, coloana cu ramuri, zăbrelele în diagonală etc.

Perioada următoare marchează decadența: ea durează de la 1200 până la 1450 și se termină prin distrugerea orașului care a jucat un rol de prim-plan în perioada precedentă. O particularitate interesantă a acestei ultime epoci este influența pe care se pare că a exercitat-o asupra culturii maya o civilizație septentrională care nu era în esența ei decât o retopire a elementelor culturale răspândite cu mai multe secole înainte chiar de către mayași. Cu alte cuvinte, civilizația maya a fost transformată de o altă cultură care i s-a suprapus și la care propriii ei strămoși colaboraseră cu barbarii din nord."

Regăsim în această descriere toate caracteristicile culturilor din lumea veche, acolo unde observația ne este permisă: faza artei primitive, faza clasică, flamboaiantă, academică... Decadența, renașterea după intervenția probabilă a „barbarilor din nord" (ne gândim la renașterile babiloniene), durata totală a ciclului. Regăsim chiar succesiunea ciclurilor lui Sorokin (și ne putem întreba dacă autorul nu s-a lăsat, conștient sau inconștient, influențat de acesta). Să adăugăm de asemenea că mayașii par să fi fost organizați în cetăți-state independente sau constituite în federații și că fiecare cetate era construită în jurul unui templu sau palat. Și aici ne duce gândul la cetățile sumeriene și la cetățile grecești, la rivalitățile lor, la ligile și confederațiile lor, la încercările de hegemonie (de exemplu liga din Mayapan, în nordul Yucatánului, în timpul celei de-a doua perioade maya, sau perioada tolteco-maya). Și regăsim în egală măsură fenomenul deplasării centrului de gravitate: prima cultură maya, aceea care a înflorit între secolele al IV-lea și al VII-lea era noastră, își are centrul în sudul peninsulei Yucatán, în vreme ce a doua cultură maya (aproximativ între secolele al X-lea și al XV-lea) își are centrul în extremul nord al peninsulei (regiunea Mayapan și Chichén Itzá).

Pe de altă parte, cunoaștem în aceeași epocă cel puțin alte trei focare în centrul, sudul și estul Mexicului, și specialiștii cred în

general că există o anumită unitate de cultură în întreaga regiune, în pofida diversității semnelor hieroglifice. Totuși, nu avem destule date referitoare la istoria evenimențială pentru a putea afirma că a existat — sau că nu a existat — un moment în care constelația statelor membre ale acestui ansamblu a cunoscut rivalități și lupte pentru hegemonie care să corespundă unei veritabile ere a „regatelor combatante". Ceea ce știm cu oarecare precizie este că: 1. familia lingvistică căreia îi aparțin aztecii, nahuatl, apare pentru prima oară în ultimele două secole ale primului mileniu; 2. o ramură nahuatl, aceea din Tula (în nordul Mexicului), va juca un rol preponderent nu numai în centrul Mexicului, dar și în Yucatán, dacă se admite că „renașterea maya" a suportat grefa toltecă; 3. prăbușirea Tulei — datată din 1168 — ar fi fost fapta noilor barbari veniți din nord, al căror ultim val va fi acela al aztecilor. Aceștia au întemeiat Tenochtitlan (viitorul oraș Mexico) în primul sfert al secolului al XIV-lea și își încep aventura imperială în a doua treime a secolului al XV-lea, cu mai puțin de un secol înainte de sosirea spaniolilor. Cum se poate vedea, pentru un viitor popor imperial, aztecii au sosit cu întârziere. Doar perșii ne furnizează un alt exemplu de acces la fel de rapid, al unui popor recent aculturat, la rangul de popor unificator al unei civilizații. Ne-am mai pus întrebarea dacă statul aztec poate fi considerat ca „imperiul universal" al civilizației mexicane: el nu se impune unor state solid structurate care luptă pentru hegemonie, ci în primul rând unor cetăți învecinate cu Tenochtitlan, care sunt mai vechi decât ea; el nu-și extinde dominația asupra leagănului civilizației, țara mayașilor; chiar în zona pe care o controlează, el este departe de a fi realizat unitatea lumii lui. Se vede foarte bine din povestirile cuceririi spaniole cât era de fragilă dominația aztecă la începutul secolului al XVI-lea, deoarece Imperiul lui Motecuhzoma (Montezuma al spaniolilor) nu s-ar fi prăbușit atât de repede sub loviturile celor cinci sute de aventurieri ai lui Cortés, dacă aceștia n-ar fi primit ajutorul unei părți a vasalilor împăratului aztec, vasali care nu suportau acest jug recent.

Aceste argumente nu sunt totuși decisive. Hannibal a beneficiat și el de complicitatea unei părți a Italiei, dar acest lucru *se întâmpla într-o epocă în care Roma nu se afla încă în rândul aspiranților la hegemonia lumii mediteraneene*. Astfel, în cazul

Imperiului aztec putem presupune, prin analogie, că avem de-a face fie cu o încercare prematură de unificare (cazul regatului vechiului Babilon în Orientul Mijlociu sau al Macedoniei pentru lumea elenică), fie cu un stat unificator aflat într-o fază încă prea precoce a procesului de unificare. În orice caz, aztecii prezintă caracteristicile celor mai multe popoare imperiale: în comparație cu toltecii și mayașii, ei sunt artiști destul de mediocri, cu excepția câtorva lucrări de arhitectură care vor stârni admirația spaniolilor; ei caută să copieze, cu mai mult sau mai puțin noroc, modelele popoarelor care le-au marcat civilizația. Aztecii și mayașii ar fi pentru civilizația mexicană ceea ce romanii și grecii au fost pentru civilizația elenică.

Dacă privim acum civilizația peruviană, sau a Anzilor, ceea ce ne izbește în primul rând este uimitorul paralelism între ultimele faze ale celor două civilizații precolumbiene. Fără să existe un raport aparent între cele două zone de cultură, statele lor unificatoare se ivesc aproape simultan la mijlocul secolului al XV-lea. Rarele indicii ale unei legături între cele două zone și ale unei influențe reciproce nu sunt suficiente pentru a explica acest paralelism. Există indicii că cele două civilizații amerindiene nu s-ar fi dezvoltat în mod total independent. Anumite elemente de cultură, cel puțin, au fost probabil transmise, la lungi intervale, de la una la alta. Astfel, s-au găsit la Chichén Itzá, în număr destul de mare, obiecte de aurărie din America de Sud; și influența peruviană asupra unor opere de artă central-americane pare evidentă. În mod mai general, probabil că prelucrarea aurului s-a propagat din America de Sud spre America de Nord. În sens invers, unii găsesc influențe maya în sculptura de la Chavin, în nordul Perului, dar n-ar putea să fie vorba, în acest caz, de manifestări simultane ale unui fond comun? În schimb, nici scrierea, nici calendarul n-au depășit, spre sud, actuala Nicaragua. Sigur este că existența Imperiului peruan a fost revelată prima oară spaniolilor lui Vasco Núnez de Balboa, în 1513, de indienii din Darién (Panama). Dar, încă o dată, aceste legături extrem de subțiri nu pot să justifice curiosul fenomen de paralelism în timp între civilizațiile mexicană și peruviană, cel puțin în ultima lor fază, înainte de sosirea spaniolilor; primul rege cuceritor al aztecilor, Itzcoatl, domnește în Mexic de la 1428 la 1440, primul cuceritor

Inca, Pachacútec, domnește în Perú de la 1438 la 1471. Totuși, cum deja am notat, din rațiuni care ne scapă și care sunt probabil diverse, în scurtul interval de timp care se scurge între stabilirea dominației lor și prăbușirea imperiului lor sub loviturile spaniolilor, incașii, contrar împăraților azteci, au reușit o unificare durabilă a imensului lor imperiu, până și în domeniul limbii. Putem avansa ideea că civilizația Anzilor era mai coaptă pentru unificare decât civilizația mexicană? E puțin probabil, vestigiile arheologice fiind, după cât se pare, mai recente în America de Sud decât în America de Nord. Să lăsăm deschisă această chestiune, ca și pe aceea de a ști care este „națiunea-ferment“ a civilizației peruviene. Să fie oare aceea din Chavin de Huantar sau, puțin mai la nord, națiunea mochica, cea care are o ceramică atât de rafinată? Și care este eventuala lor legătură cu oamenii din Tihuanaco, de lângă lacul Titicaca? Mai mult încă decât în cazul Mexicului, în Perú ne aflăm în imposibilitatea de a trage din cunoașterea fazelor inițiale ale civilizației elemente de comparație cu alte civilizații. Este totuși sigur că, în timpul ultimului mileniu care a precedat stabilirea Imperiului incas, mai multe centre de cultură s-au succedat sau au coexistat; — de pildă, mochica și aymarașii din Tihuanaco, deja citați, și chimușii, predecesorii imediați ai kiciuașilor, neamul care a dat pe împărații incași. Să notăm de asemenea că kiciuașii, asemenea tuturor celorlalte popoare unificatoare, sunt periferici ai civilizației, că ei par să aibă origine comună cu unul dintre popoarele creatoare de cultură, aymarașii; că arta lor este lipsită de originalitate, dar că sunt mari constructori, buni războinici și, mai presus de toate, organizatori cu totul remarcabili. Mecanismul de funcționare a statului lor, care a fost desemnat de unii autori ca de tip socialist, a fost atât de perfecționat, încât a contribuit probabil la sleirea popoarelor supuse disciplinei lui până la a sufoca, în puține generații, orice inițiativă și orice reacție față de opresiune, facilitând opera de distrugere a spaniolilor.

O altă problemă este întrebarea dacă civilizațiile amerindiene sunt definitiv moarte. Ca ciclu de civilizație, desigur că da. Dar în ce măsură popoarele indiene, acolo unde n-au fost supuse unui intens metisaj, au fost aculturate de Occident? Fără îndoială, creștinismul s-a implantat pretutindeni și destul de repede, chiar dacă a trebuit —

cum a fost de altfel cazul peste tot și mai întâi chiar în Europa — să coabiteze cu unele tradiții păgâne. Pe de altă parte, faptul că în vaste regiuni din statele care ocupă azi aria vechiului Imperiu incas există, după patru secole și jumătate, mari „pete“ unde spaniola nu s-a impus încă este un semn neliniștitor. S-ar spune că la unele dintre aceste popoare are loc o retragere în sine, un refuz de a participa la o lume care le rămâne străină, un fel de schizofrenie colectivă. Gravele conflicte sociale și focarele de revoltă pe care le cunosc în zilele noastre numeroase state din America Centrală și America de Sud ar putea foarte bine să fie manifestări ale unei uri străvechi de natură etnică și o reacție „culturală“. Nu cred însă ca realizările, de altfel remarcabile, ale Mexicului modern (în primul rând, în arhitectură) să fie altceva decât o căutare de noi surse. E vorba de un fenomen „cerebral“, Mexicul fiind una dintre țările Americii Latine care pare să se apropie cel mai mult de occidentalizarea integrală, în ciuda puternicei doze de sânge indian. La urma urmelor, Istoria nu ne oferă încă nici un exemplu de veritabilă renaștere a unei civilizații care a fost distrusă de o alta.[5]

Note

1. O experiență recentă făcută de profesorul Petrakis de la Facultatea de Medicină din San Francisco asupra mai multor sute de indieni a adus un argument nou în favoarea tezei referitoare la originea asiatică a indienilor: aplicând teoria doctorului japonez Matsunaga, el a stabilit că indienii aparțin tipului uman cu cerumen uscat, cum sunt galbenii din Asia, în opoziție cu grupul uman cu cerumen vâscos („caucazienii“ și negrii).

2. Diversitatea limbilor nu mi se pare un argument decisiv împotriva unei origini comune. Africa neagră prezintă astăzi același mozaic de limbi. Probabil că a existat, într-un anumit stadiu de evoluție a raselor umane, o veritabilă proliferare de limbaje, mai ales în zonele de circulație dificilă (zonele tropicale, de pildă), unde fiecare etnie mică, fiecare trib, a dezvoltat, în izolarea lui, un sistem diferit.

3. Vezi, mai sus, p. 247.

4. Paul Radin, fost profesor de antropologie la Universitatea din California, *Histoire de la Civilisation indienne*, trad. fr., Paris, 1953, p. 52.

5. Vom vedea mai departe ce corectiv trebuie să aducem acestei afirmații.

PARTEA A DOUA

FENOMENE RECURENTE

Capitolul 1

Dimensiunea și longevitatea civilizațiilor. Civilizațiile primei, celei de-a doua și celei de-a treia generații. Durata fiecărei faze de dezvoltare. Principalele caracteristici ale fiecărei faze în domeniul politicului, al economicului, al culturii și al religiei; „vârsta eroică“, celelalte faze. Subcivilizațiile, interioare și exterioare ariei statului unificator; deplasarea centrului de gravitație; accesiunea unuia dintre statele periferice la hegemonie.

În capitolele precedente, am încercat să descopăr ritmul comun care pare să fi comandat dezvoltarea marilor unități pe care le-am izolat în *continuum*-ul istoric. Am procedat la ceea ce am putea numi o „secțiune“ orizontală, examinând succesiv fiecare din aceste unsprezece unități. Să reluăm acum, într-un fel de „secțiune“ verticală, principalele fenomene a căror repetiție am constatat-o în toate — sau aproape toate — civilizațiile.

*

* *

Să reamintim mai întâi că primele civilizații, în măsura în care putem să le observăm la începuturile lor, s-au ivit în văile fluviale (pentru cele două civilizații americane, elementele de judecare ne lipsesc) și că ele au avut dimensiuni comparabile. Aceste dimensiuni cresc cu fiecare generație de civilizație. Pe o hartă a lumii, civilizațiile primei generații, adică acelea care n-au fost precedate de un ciclu anterior, nu desenează pe imensitatea continentelor decât pete înguste în mijlocul unei lumi barbare sau primitive — sau al unor zone nelocuite. Singurele civilizații despre care presupunem că sunt la prima generație și care au acoperit o arie mai

importantă sunt civilizația babiloniană și civilizația chineză; numai cu condiția ca ele să nu fi fost precedate de un ciclu anterior protomesopotamian și protochinez, contrar concluziilor la care am ajuns. În orice caz, fie că ne aflăm în prezența unui ciclu anterior sau pur și simplu a unei prime faze a unei civilizații cu ciclu prelungit, primele milenii în Mesopotamia de Mijloc și de Jos și în valea de mijloc și inferioară a fluviului Huanghe au cunoscut unități politice de dimensiuni comparabile atât cu acelea din Văile Nilului, Indusului, sau cu acelea din Creta sau din America, cât și cu dimensiunile anumitor culturi mai înaintate ale preistoriei, care n-au apucat să se dezvolte în civilizații majore, cum este cazul probabil pentru Palestina (Ierihon) și Elam și de asemenea pentru Mesopotamia de dinaintea sosirii sumerienilor.

Așadar, Orientul Mijlociu și China, asemenea civilizațiilor celei de-a doua generații, adică acelea născute din conjuncția unei civilizații în dezagregare cu societăți barbare, sau din întâlnirea a două civilizații pe cale de dezagregare, se întind pe arii geografice mult mai importante, împingând înapoi din ce în ce mai mult zonele „non-civilizate“; astăzi acestea, sub impactul unei civilizații din a treia generație, adică a noastră, sunt la rândul lor reduse la mici pete pe harta lumii.

Considerăm civilizații ale primei generații: cu certitudine civilizația egipteană, cea cretană, cele două civilizații precolumbiene și cea de pe Valea Indului — în măsura în care ar putea fi cândva determinată cu mai multă precizie — și, probabil, cea babiloniană și cea chineză. Civilizațiile celei de-a doua generații sunt cu certitudine civilizația elenică și, probabil, cea indiană (și, după caz, cea babiloniană și cea chineză); civilizațiile celei de-a treia generații sunt civilizația arabă, cea bizantină și cea occidentală care, toate trei, s-au născut, în dozaje diverse, din întâlnirea civilizației elenice cu civilizația babiloniană, cu, în plus, aporturi barbare.

?   civilizația cretană
civilizația babiloniană   =   civilizația elenică
civilizația arabă   civilizația bizantină   civilizația occidentală

(Moștenirea Creta–Grecia este mai marcată pentru Occident, moștenirea Babilon mai marcată pentru islam, Bizanțul aflându-se în-

tre cele două — oricum, după opinia mea, mai aproape de Orientul Mijlociu decât de Grecia.)

Longevitatea medie a civilizațiilor, am văzut, este de circa două mii până la două mii cinci sute de ani. Vestigiile civilizației cretane se întind din a doua jumătate a mileniului al IV-lea până aproximativ la anul 1200, când ea este definitiv distrusă de ultimul val al „barbarilor“ elenici. Am stabilit data fazei larvare a civilizației elenice la începutul mileniului al II-lea, în orice caz înainte de anul 1600 î. Hr., și am închis ciclul (oarecum arbitrar) în preajma anului 400 d. Hr., după ce Imperiul roman s-a împărțit definitiv între un imperiu occidental și unul oriental. Avem, în total, între două mii două sute și două mii cinci sute de ani. Am stabilit punctul de plecare al civilizației arabe la jumătate de drum între primele semne de penetrare „babiloniană“ în Arabia (secolul al V-lea î. Hr.) și începuturile creștinismului; sau, mai precis, la mijlocul secolului al III-lea î. Hr., odată cu întemeierea regatului Arsacizilor în Persia. Statul ei unificator, Imperiul otoman, s-a prăbușit după primul război mondial — deci aproximativ două mii două sute de ani mai târziu — și astăzi, în ciuda vitalității religiei musulmane, civilizația arabă este în plină dezagregare sub șocul Occidentului.

Civilizația bizantină își începe faza larvară (scurtată, deoarece n-a existat un aport masiv de barbari) în preajma erei creștine. Ea s-a stins în cursul secolului al XVIII-lea fără să fi reușit să-și creeze un „imperiu“, jumătate din aria ei fiind copleșită în secolul al XV-lea de Imperiul otoman, statul unificator al civilizației arabe; cealaltă jumătate (Rusia) „convertindu-se“, după 1700, la Occident. Ea a avut, datorită acestui fapt, existența cea mai scurtă dintre toate civilizațiile cunoscute (mai puțin de două mii de ani).

În ceea ce privește civilizațiile precolumbiene, am văzut că ele sunt deja pe cale de a se forma la începutul erei creștine, deci că faza larvară este databilă cu câteva secole înainte, și că ele și-au realizat foarte probabil unitatea imperială în secolul al XV-lea. Putem, așadar, în mod rezonabil să deducem de aici că ele au avut o existență de aproximativ două mii de ani și că statele lor unificatoare ar mai fi durat câteva secole dacă n-ar fi fost brutala intruziune a spaniolilor.

(Să deschidem aici o paranteză: este clar că ne e mai greu să precizăm în timp începuturile civilizațiilor primei generații decât acelea ale celei de-a doua sau a treia generații. În aceste ultime cazuri, se cunoaște data aproximativă a începutului aculturației, sau a contactului fie între barbari și o civilizație în declin, fie între două sau mai multe civilizații în declin. Dimpotrivă, pentru civilizațiile primei generații, pe lângă lipsa documentelor scrise, și adesea chiar a vestigiilor arheologice, se pune în egală măsură o chestiune de metodă: în ce moment al lentei gestații care conduce un grup de popoare de la organizarea în clanuri la imperiu se cuvine să situăm începutul fazei larvare? Suntem aduși în situația de a presupune — acesta fiind mai ales cazul Egiptului și al Sumerului — că există și aici un contact între etnii diferite. În cazul Egiptului, datele antropologice, lingvistice și arheologice sugerează la începuturi un contact între trei — poate chiar patru — grupuri etnice diferite. În ceea ce privește Sumer, legenda, parțial confirmată de datele istorice, evocă un contact brutal, în Mesopotamia de Jos, între nou-veniții sumerieni și vechii locuitori ai regiunii. Pentru Mexic și Perú, chiar aceste slabe indicii ne lipsesc deocamdată.)

Tocmai am enumerat cele șase unități a căror longevitate medie a fost de două ori milenară. Dintre ele, una, adică civilizația bizantină, prezenta un ciclu scurtat: la început prin relativa scurtime a fazei larvare și prin absența elementelor barbare; faza larvară este aici, s-ar putea spune, subterană: lenta muncă de aculturare a lumii elenice de către civilizația Orientului Mijlociu în cadrul regatelor elenistice și apoi al Imperiului roman.

Să reamintim acum că alte patru civilizații au avut, din rațiuni diverse, o existență mai lungă: în Egipt și în China, prin repetarea, de mai multe ori, a fazei imperiale, după „perioade intermediare“ de tulburări nedepășind în general trei secole; în India prin continuarea geniului creator al civilizației de-a lungul secolelor, după disoluția statului unificator (Gupta, Harșa, mijlocul secolului al VII-lea) și chiar după ocuparea completă a subcontinentului de către elemente ale unei civilizații rivale, civilizația arabă. Această prelungire (mai mult culturală în sens strict) trebuie să fie atribuită pe de o parte duratei relativ scurte a imperiului unificator,

pe de altă parte și mai ales faptului că acesta *nu acoperea decât o parte* din aria culturii indiene, astfel încât — fenomen destul de rar și pe care l-am subliniat la timpul lui — civilizația indiană supraviețuiește, după prăbușirea imperiului, mai ales în afara vechilor limite ale imperiului, adică în Deccan, în Ceylon, în Cambodgia, în Indonezia. Cuvântul „supraviețuire“ nu trebuie luat aici în sens peiorativ, deoarece geniul indian păstrează încă pentru multe secole, după epoca lui clasică, o mare putere de creație. În sfârșit, civilizația Orientului Mijlociu, cum am spus, prezintă o altă variantă, o eră a „regatelor combatante“ anormal de lungă. Mai precis, procesul de unificare a Orientului Mijlociu reîncepe de trei ori din secolul al XXIII-lea (primii Sargonizi) până în secolul al VI-lea (Imperiul Ahemenizilor), de fiecare dată cu noi protagoniști, datorită infiltrărilor și invaziilor barbare care se eșalonează din secolul al XXII-lea până în secolul al XIII-lea.

Totuși, ceea ce trebuie remarcat nu este atât longevitatea totală a fiecăreia dintre civilizațiile noastre, cât durata fiecăreia dintre fazele pe care le-am distins la ele. Ceea ce sare în ochi înainte de toate este faptul că — exceptând civilizația babiloniană, care, din cauza configurației geografice defavorabile a ariei de expansiune și a coincidenței celor două importante migrații (semită și indo-europeană) survenite înainte de constituirea statului imperial, prezintă o eră a „regatelor combatante“ excepțional de lungă — *durata diferitelor faze de evoluție variază foarte puțin de la o civilizație la alta, în timp ce ordinea fazelor este mereu aceeași și nu se repetă.* Numai faza finală, faza imperială, este susceptibilă de repetiție (Egipt, China).

Să examinăm, așadar, durata medie a diferitelor faze acolo unde observația este posibilă.

Pentru *faza larvară*, observația nu este posibilă în cazul Egiptului, deoarece istoria ne plasează, imediat la începutul mileniului al III-lea, în prezența unui stat deja unificat. Numai existența de-a lungul câtorva generații, la începutul erei istorice, a două administrații, aceea a Egiptului de Sus și aceea a Egiptului de Jos, precum și menținerea a două simboluri regale, coroana albă și coroana roșie, ne permit să ne imaginăm cel puțin două *Contending States* și probabil două centre de civilizație, dar durata fazelor care

precedă faza de unitate imperială ne este necunoscută. Cu toate acestea, arheologia ar putea să ne propună o limită anterioară, un *terminus a quo*, dincolo de care ar fi dificil să situăm începutul fazei larvare. Aceeași incertitudine datorată lipsei de documente în ceea ce privește Creta, China, Mexicul și Perú. Întrucât Bizanțul și lumea arabă au avut faze larvare pe care le-am calificat ca „subterane“, pentru că ele au constat într-un contact plurisecular între două civilizații contemporane cu o lentă aculturație, în cazul islamului, a barbarilor arabi, nu rămân decât patru unități ale căror faze larvare le putem compara cu ceva profit: Orientul Mijlociu, India, Grecia și Occidentul. Aceste patru unități sunt comparabile pentru că sunt singurele unde putem data cu aproximație primul contact al unei migrații barbare cu o societate sedentară mai rafinată, contact din care se va naște o nouă civilizație. Pentru Mesopotamia, istoricii sunt azi de acord pentru a situa pe la mijlocul mileniului al IV-lea sosirea sumerienilor în „Țara de la Mare“. Tocmai cucerirea Mesopotamiei de Jos de către acești nou-veniți ar marca debutul fazei larvare a ceea ce am numit civilizația Orientului Mijlociu. Să acceptăm ca punct de plecare secolul al XXXIV-lea î. Hr.[1] Patru secole mai târziu a apărut probabil prima dinastie din Kiș, urmată de cea din Uruk, căreia i-ar aparține eroul epic Ghilgameș. Se scurg în egală măsură patru-cinci secole între contactul aheienilor cu lumea cretană (secolul al XVI-lea î. Hr.) și războiul troian (secolul al XII-lea) și tot atât între intrarea francilor în interiorul Imperiului roman și epopeea lui Carol cel Mare.

Faza imediat următoare am numit-o *faza de formare*, pentru a marca faptul că tocmai în cursul acestei faze noua societate începe să se cristalizeze în forme originale, perceptibile pentru noi mai ales prin vestigiile artistice. Această fază durează de asemenea câteva secole (patru sau cinci secole la Sumer, în Grecia și în Occident), după care a putut să înflorească un stil original și s-au constituit unitățile politice ale fazei următoare: grupul orașelor-state în Mesopotamia și în Grecia, orașele maritime ale Italiei și principalele monarhii din Occident. Ne aflăm în jurul lui 2600 î. Hr. la Sumer, 800 î. Hr. în Grecia, 700 î. Hr. în India și 1200 î. Hr. în Occident.[2] Pentru India, nu a fost posibil, din lipsă de documente, să subdivizăm cele opt sau nouă sute de ani care

s-au scurs de la presupusul început al invaziei ariene și care ar reprezenta faza larvară și faza de formare. Dar în jurul secolului al VII-lea î. Hr., marile state Kosala și Magadha sunt deja formate, și exegeza filologică ne permite să urmărim înaintarea lentă a arienilor de la Punjab până la valea inferioară a Gangelui și să reținem la mijlocul drumului numele regatelor Kuru și Pantciala și numele regelui Parikșit, a cărui legendă se leagă de aceea a clanului Bhārata.

Am grupat, pentru observarea caracteristicilor lor politice, primele două faze, pentru că pentru multe civilizații informațiile pe care le posedăm despre aceste prime faze sunt prea succinte. Această remarcă rămâne valabilă pentru caracteristicile economice și sociale: pentru timpurile vechi, informațiile economice și sociale sunt — în cazurile posibile — și mai sărace decât acelea referitoare la istoria evenimențială și nu sunt aproape niciodată directe. Trebuie să le deducem (am putea spune: să le ghicim) din fragmente arheologice, din studiul urbanismului, din arta mormintelor, din registrele de conturi... Pe de altă parte, chiar în societățile mai apropiate de noi, aceste prime timpuri ale unei civilizații dezvăluie o structură feudală și semibarbară care este însoțită în mod necesar de o economie embrionară, închisă, repliată asupra ei înseși. Într-o astfel de economie de tip patriarhal, schimburile sunt reduse la minimum și structura socială, piramidală, este deosebit de rigidă, deși raporturile de clasă par să prezinte mai puține tensiuni decât în fazele următoare. *În primele faze ascensionale ale unei civilizații, structura aristocratică a societății este în general și în mod firesc acceptată*, pentru că nu i s-a uitat încă originea, întemeiată pe virtuțile războinice. Și aici, ca pretutindeni, fenomenele economice și sociale sunt atât de strâns legate, încât trebuie să renunțăm să distingem ceea ce ar fi cauză de ceea ce ar fi efect. Vedem de exemplu în anumite epoci „medievale“ sau „intermediare“ descoperiri tehnice având consecințe militare care, la rândul lor, generează consecințe sociale: astfel, în Evul Mediu, noua utilizare, de către cavalerii în zale, a calului dotat cu scări de șa, sau în epoca războiului troian, și probabil de asemenea în China de dinaintea „regatelor combatante“, inventarea carelor ușoare de luptă; aceste fenomene analoage, prin implicațiile

lor economice, favorizează formarea unei aristocrații de „cavaleri" care să fie în măsură să-și procure ei înșiși costisitorul echipament și să-și consacre viața meseriei armelor.

În schimb, chiar acolo unde sclavajul exista, diferențele dintre nivelurile de viață sunt mai puțin accentuate în aceste economii agricole de tip patriarhal decât în cele mai evoluate societăți, unde dezvoltarea schimburilor comerciale determină apariția unei alte specii de raporturi sociale, de tip plutocratic. „Burghezia" sau aristocrația banului apare rar chiar din faza larvară, în timpul căreia minoritatea dominantă, prea rudimentară, este încă, în mare parte, posedată de instincte de cucerire, jaf și distrugere. Aceste caractere sunt manifeste și ușor de explicat în societățile feudale născute din întâlnirea unei lumi barbare cu o civilizație veche, dar ele au în mod cu totul firesc tendința să se repete în cursul „perioadelor intermediare", când feudalitatea se poate ivi pur și simplu din scleroza statului și din uzurparea puterii de către o anumită aristocrație, adesea de origine administrativă.

Totuși, în faza larvară, printr-o mișcare dialectică, societățile războinice în expansiune favorizează într-un al doilea timp schimburile și acumularea de bunuri care la rândul lor generează o nouă clasă care își trage puterea din comerț și navigație, din artizanat și industrie și care sfârșește prin a intra în conflict cu vechea clasă dominantă. Acest conflict va fi arbitrat de o monarhie care preexistă sau a cărei ivire bruscă este favorizată de lupte intestine. Putem urmări acest proces în delta Nilului, la Sumer, în Grecia și Europa Occidentală. Dar — s-o repetăm — caracteristicile economice ale vârstei eroice nu se lasă cu ușurință conturate, deoarece ne lipsesc punctele de comparație. În civilizațiile primei generații, a căror fază inițială se pierde în negura vremurilor, primele structuri economice au lăsat puține urme sau nici una: să nu uităm că atunci când Mesopotamia sau Egiptul devin „descifrabile" pentru noi, ele se află deja în faza de înflorire și chiar — în cazul Egiptului — gata de a intra în faza lor imperială. Pe urmă, pentru civilizațiile celei de a doua sau celei de a treia generații, născute din întâlnirea barbarilor cu o veche civilizație, faza larvară este, precum se știe, un „ev mediu", un timp obscur. Pentru lumea mediteraneană, de exemplu, între sosirea elenilor și secolele

VII–VIII î. Hr., există pentru noi o gaură neagră. Civilizaţia occidentală e singura pentru care Evul Mediu permite alcătuirea unui tablou destul de complet al evoluţiei economice şi sociale. Acest lucru nu este suficient pentru a trage de aici concluzii de ordin general. Poate că un studiu comparativ, plecând de la modelul occidental, ar da rezultate interesante. Nu avem cunoştinţă ca un astfel de studiu să fi fost întreprins. În schimb, există un alt domeniu unde trăsăturile comune tuturor „vârstelor eroice" se desenează mai bine, anume domeniul creaţiilor literare.

Să ne oprim o clipă la acest aspect al „vârstei eroice", deoarece avem aici şansa de a poseda un studiu fundamental: H. Munro Chadwick, *The Growth of Literature.*[3] Chadwick a plecat de la constatarea că literaturile populare, pretutindeni unde putem să le studiem în fazele lor iniţiale, au urmat o evoluţie paralelă şi au început toate prin poeme şi povestiri eroice. Pentru a găsi exemple suficient de independente, literaturi suficient de pure de influenţe exterioare, mai ales din partea civilizaţiilor mai vechi (cazul influenţei latine asupra celor mai multe literaturi ale Evului Mediu occidental), Chadwick a făcut mai întâi o paralelă între literaturile germanice (în special engleză, norvegiană şi germană), literatura celtică (galeză şi irlandeză) şi prima literatură elenică. El a lărgit apoi comparaţia la literaturile epice slave (rusă şi sârbă), indiană şi ebraică, în sfârşit la acelea ale tătarilor din Siberia şi ale câtorva populaţii africane (galla, bantu, ioruba, tuaregi) şi polineziene. Tocmai faptul că el nu a avut în minte o împărţire a istoriei în cicluri de civilizaţie face şi mai interesant pentru noi rezultatul observaţiilor lui, care confirmă întru totul ipotezele mele. Cred chiar că din această perspectivă anumite chestiuni ridicate de el se dezvăluie într-o lumină nouă.

Astfel, se dovedeşte că literatura eroică (poeme epice, în versuri sau în proză) apare în general în cursul a ceea ce am numit vârsta eroică şi într-un mediu de semibarbarie. Un mediu de acest gen poate să se prezinte în societăţile cele mai diverse, cu condiţia ca ele să trăiască, sau să fi trăit într-un trecut recent nişte aventuri războinice, de *preferinţă cu caracter agresiv.* Când se întâmplă ca o astfel de societate să reprezinte nucleul unei viitoare civilizaţii, poemul epic dobândeşte dimensiuni noi, se propagă

la alte grupuri etnice înrudite prin cultură și devine moștenirea comună a unei întregi civilizații, cum a fost cazul legendei lui Ghilgameș în Orientul Mijlociu, al legendelor lui Hercule și Tezeu, al *Iliadei* și al *Odiseii* și al altor legende grecești în bazinul mediteranean, într-o mai mică măsură cazul *Mahābhāratei* și al *Rāmāyanei* pentru lumea indiană, și în sfârșit cazul numeroaselor epopei germanice și celtice, de la *Cântecul Nibelungilor*, până la ciclul Regelui Arthur și la *Cântecul lui Roland* pentru Europa Occidentală. Chadwick nu introduce această distincție între societățile eroice care au ajuns la o *Hochkultur* și celelalte, și alegerea popoarelor a căror literatură el a studiat-o a fost ghidată mai ales, cum am văzut, de grija de a găsi cicluri literare relativ independente și apoi de limitările impuse autorilor de cunoștințele lor lingvistice și traducerile disponibile. Avem aici totuși un larg evantai de exemple care ne permit să studiem literatura dintr-un număr considerabil de societăți eroice, fie în cadrul unei civilizații majore, fie în cadrul unei subcivilizații (sau națiuni aparținând unei civilizații majore), fie în cadrul culturilor rămase la marginea marilor curente ale istoriei.

Se poate constata că: 1) pretutindeni unde apare o literatură epică, populară, ne aflăm în prezența unei societăți care trăiește sau a trăit de curând o epocă eroică; 2) această literatură prezintă pretutindeni, și fără ca acest lucru să poată fi atribuit unor influențe reciproce, aceleași caracteristici; 3) evoluția genurilor literare s-a făcut mereu în același sens. Acestea sunt constatări esențiale pentru morfologia culturilor.

Este evident că nu toate popoarele sunt în egală măsură bogate în literatură epică și că, acolo unde o astfel de literatură apare, ea este circumscrisă în timp, se află în raport și cu circumstanțele povestite în poemul epic, adică cu perioada istorică ale cărei evenimente au inspirat poemul, și cu perioada de redactare. Noțiunea unei „vârste eroice“ a existat confuz în memoria multor popoare. Hesiod face aluzie la ea pentru greci, Iordanes pentru goți. În lumina cercetărilor lui Chadwick, putem să ne hazardăm să afirmăm că perioadele istorice la care se raportează poemele sau povestirile putând să fie calificate drept eroice (în opoziție în special cu operele care au un caracter educațional) sunt în general

foarte scurte: câteva generații sau cel mult două sau trei secole. Chadwick situează de exemplu această perioadă pentru vechii germani, *grosso modo*, din secolul al III-lea până în secolul al VI-lea al erei nostre; pentru cei din Irlanda, din secolul al VIII-lea până în secolul al X-lea, totuși cu reminiscențe dintr-o epocă preistorică.[4] În aceste cazuri, o datare destul de precisă este posibilă datorită existenței surselor istorice contemporane sau ulterioare, locale sau străine. Același lucru este adevărat *a fortiori* în legătură cu cele mai recente literaturi epice, cele ale popoarelor balcanice, dintre care una, cea a slavilor de sud, a fost studiată de Chadwick. Aceasta din urmă comportă de altfel mai multe faze distincte, dintre care prima se raportează la epoca marelui regat sârbesc al lui Ștefan Dușan până la prăbușirea lui sub loviturile turcilor, așadar puțin mai mult de un secol, de la începutul celei de a doua treimi a secolului al XIV-lea până la mijlocul secolului al XV-lea, ultima fază raportându-se la începutul luptei pentru independență, în secolul al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea.[5] Adaug că acest ultim ciclu își are corespondentul la alte popoare din Balcani, mai ales la greci și la aromâni, și este evident, în primul caz, că nu există nici o legătură între poezia epică a Greciei antice și poezia epică a Greciei moderne. Aceste literaturi epice, practic ultimele din Europa, *dar în afara domeniului occidental*[6], au putut apărea doar pentru că aria lor geografică, prin dominația otomană, revenise la un stadiu de precivilizație. De asemenea temele și cadrul lor prezintă mai multe afinități cu cele din literaturile popoarelor marginale, neintegrate într-o civilizație în mers, precum mongolii din Asia Centrală și tuaregii din Sahara, decât cu literaturile epice ale popoarelor barbare „pe cale de a se civiliza". În fapt, deși Chadwick studiase mai ales cazuri din această categorie când a avut intuiția lui capitală în legătură cu existența unor „epoci eroice" și, mai târziu, când și-a extins câmpul investigațiilor la alte popoare creatoare de epopei, el n-a justificat, cred, rațiunile pentru care anumite caractere ale poemelor din epoca eroică lipseau în al doilea caz. La fel, neplasându-se pe poziția istoricului civilizațiilor, el nu ne poate explica apariția poeziei epice într-o anumită epocă mai degrabă decât în alta; astfel, de pildă, dificultatea de a explica distanța care există în timp între poezia

greacă antică, pe de o parte, și poezia germanică și celtică[7] pe de alta, în vreme ce explicarea în termeni de civilizații este simplă: *cele două serii fac parte din două cicluri distincte de civilizație, dar foarte asemănătoare în desfășurarea lor la un interval de două mii de ani.*

Literatura epică sumeriană, cel puțin cât ne-a parvenit din ea, se situează de asemenea într-o epocă bine determinată — consolidarea influenței sumerienilor asupra Mesopotamiei de Jos — și într-un interval de timp foarte scurt — durata a trei sau patru domnii, deoarece cei trei eroi cunoscuți de noi, Enmerkar, Lugalbanda și Ghilgameș, sunt numiți pe tăblițe la începutul mileniului al II-lea, respectiv ca al doilea, al treilea și al cincilea rege al primei dinastii din Uruk. Pentru India, am spus deja de mai multe ori în ce măsură precizările istorice sunt dificile. Putem totuși constata că *Mahābhārata*, în ciuda lungimii ei excepționale, este o povestire axată pe un eveniment istoric unic, care s-a petrecut într-un moment dat al înaintării ariene din vest în est, probabil în epoca în care centrul de gravitate al unităților politice ariene se afla între Jumna și valea superioară a Gangelui.

În ambele cazuri (Sumer și India), transcripțiile literare pe care le posedăm datează de peste o mie de ani după evenimentul relatat, dar asta se poate datora unor circumstanțe, ca să spunem așa, exterioare fenomenului literaturii eroice (apariția mai tardivă a scrierii, sau scrierea rezervată mai întâi altor scopuri — economice sau religioase de exemplu —, sau pur și simplu dispariția materială a documentelor). În cazul Indiei, un alt fenomen este tulburător: este singurul caz în care poemele cu caracter didactic, esențial religioase[8], precedă în timp poemele epice. Specialiștii consideră într-adevăr că redactarea *Vedelor* (cel puțin a *Rig-Vedei* în cea mai mare parte a ei) este anterioară redactării *Mahābhāratei*. Dar se cuvine să remarcăm că: 1) *Rig-Veda* conține numeroase pasaje epice, relative mai ales la clanul Bhārata; 2) stilul ei fiind deja evoluat, ipoteza unei prime versiuni în care elementul istoric ar fi dominat elementul religios este foarte plauzibilă; 3) în cazul *Mahābhāratei*, ne aflăm de asemenea în prezența unei redactări tardive a unei opere care, foarte probabil, îmbrăcase mai întâi o formă net eroică. (Aceasta pare să iasă în evidență din anumite pasaje celebre

cum e dialogul dintre Arjuna şi vizitiul lui — care nu este decât un avatar al lui Krişna — înaintea bătăliei decisive a clanului Bhārata.[9] Simţim în spatele argumentelor lui Krişna — care par de altfel pure sofisme pentru un spirit occidental — un efort disperat de a concilia noul spirit dominant al brahmanilor cu vechiul spirit eroic al castei Ksatrīya. *Nu se poate* ca astfel de justificări filozofice să fi fost contemporane cu prima concepţie a poemului epic, deoarece, în epoca eroică, eroismul este în mod firesc virtutea supremă şi nu are a fi justificat.)

S-ar putea propune un alt exemplu al unei literaturi epice care ar fi apărut *după* o literatură didactică sau religioasă: aceea a celţilor din Irlanda şi din Anglia. Dar este un fals exemplu, deoarece primele legi şi primele scrieri *edificatoare* în insulele britanice au apărut în latină. Era deci vorba de un fel de continuare a rolului de aculturare a fostei *Hochkultur* greco-romane şi nu de un produs cu adevărat autohton. Literatura originală, sau literatura epică, nu începe decât *într-un anumit moment al noului ciclu*, şi ea este prima în acest ciclu.[10] Astfel, la începutul unei civilizaţii, vechile ramuri se atrofiază şi se usucă, iar cele tinere care generează o sevă nouă aparţin epocii eroice.

Ajunşi în acest punct, propun o distincţie între epoca eroică propriu-zisă, care se situează în faza larvară a civilizaţiei, fază mai ales de *Völkerwanderung* şi a cuceririi de către barbari a viitoarei lor patrii, şi epoca posteroică, situată în faza de formare, după stabilirea definitivă a barbarilor şi întemeierea statelor organizate. Cele mai multe epopei se raportează la evenimente survenite în prima epocă, şi ele au primit cel mai adesea o primă formă populară (în proză sau în versuri — vom vedea aceasta mai departe) foarte puţin timp după eveniment, apoi o formă literară mai perfecţionată în a doua perioadă. Dar subiectul epopeii poate de asemenea să se raporteze la fapte ale epocii posteroice. Exemplul cel mai ilustru este acela al poemului epic al lui Carol cel Mare. Şi putem să ne întrebăm dacă *Epopeea lui Ghilgameş*, *Iliada* şi *Mahābhārata* nu se raportau şi ele la evenimente ale epocii posteroice. Singura civilizaţie unde se poate diferenţia cu mai multă precizie literatura epocii eroice de aceea a epocii posteroice este civilizaţia occidentală graţie abundenţei nu numai a acestei literaturi, dar şi a documentelor care

permit stabilirea surselor ei istorice. Vom vedea diferențele de fond și formă care există în general între povestirile populare din primele timpuri, adesea destul de apropiate de eveniment, și poemele mai elaborate ale epocii posteroice. Aici să precizăm numai că în ceea ce privește Occidentul, prima serie, aceea la care se referă îndeosebi Chadwick, se raportează, pentru literatura germanică, la epoca invaziilor barbare, adică la marea migrație a vechilor germani din stepele Rusiei, din secolul al III-lea până în secolul al VI-lea d. Hr., cu anumite reminiscențe foarte precise cum este înfruntarea cu hunii; pentru literatura celtică, raportarea se face la epoca de rezistență a celților neromanizați din insulele britanice, neromanizate, și la invazia anglo-saxonilor din secolul al V-lea până în secolul al X-lea. A doua serie, mai savantă, pentru că ea se naște în Franța (în sud mai întâi, apoi în nord), adică în adevăratul leagăn al noii civilizații, într-un punct în care nou-veniții barbari s-au aflat de secole în contact cu o civilizație veche și cu literatura ei evoluată, se raportează atât la evenimentele epocii eroice *stricto sensu*, reluând temele primei serii, cât și la evenimentele unei epoci mult mai recente, cum este ciclul lui Carol cel Mare. Modelul francez și cel occitan se vor răspândi în tot Occidentul. *Cântecul lui Roland* este adaptat în germană în a treia parte a veacului al XII-lea. Este deja vorba de literatură, ai cărei autori sunt cunoscuți. *Cântecul lui Roland* este adaptat de Konrad din Regensburg; Gottfried din Strassburg și Wolfram din Eschenbach scriu poeme pe temele celtice ale lui Tristan și Parsifal și pe acelea ale lui Guillaume d'Aquitaine (*Willehalm*). Dar aproape în același timp se transpun în formă savantă vechile legende germanice în *Cântecul Nibelungilor* unde se amestecă în mod straniu amintirile legate de luptele goților contra hunilor și mai recentele fapte înalte ale împăraților ghibelini. În sfârșit, în ultima parte a secolului al XIII-lea va apărea ciclul poemelor consacrate lui *Dietrich von Bern*, al căror model nu este altul decât Theodoric cel Mare. În aceeași epocă (secolul al XIII-lea), culegerile scandinave *Edda* se raportează în mare parte la aceleași evenimente ale invaziei gotice (de exemplu, bătălia goților și hunilor, în *Herrarar Saga*). Aceste ultime cazuri sunt deosebit de interesante, deoarece ele ne propun probabil o limită extremă în timp, cel puțin pentru Occident: Attila moare în 453; Theodoric,

regele ostrogoților, a trăit între aproximativ 454 și 526. O distanță la fel de mare separă *Orlando furioso* de existența istorică a lui Roland. Dar poemul lui Ariosto, asemenea Lusiadelor și romanelor cavalerești în Spania (însă aceste ultime două serii relatează fapte recente), reprezintă fără îndoială cel din urmă val de literatură epică din Occident. O literatură de aceeași inspirație se dezvoltă de asemenea în anumite provincii franceze (ciclul *Bourguignons*, ciclul *Lohérains*, cântecele eroice bretone) și la anglo-normanzi (de exemplu, *Le roman de Rou* sau *Geste des Normands*, de Robert Wace, în secolul al XII-lea). Să adăugăm ecoul pe care l-au avut în secolul al XIV-lea celelalte *Gesta dei per Francos*, cruciadele, cu *La Chanson d'Antioche* și *La Chanson de Jérusalem.* Dar mai târziu, *Franciada* lui Ronsard sau *Henriada* lui Voltaire nu vor mai fi decât construcții artificiale, fără ecou în imaginația populară.[11]

Literatura epică a arabilor este săracă. Acest lucru poate să pară straniu, fiind vorba de un popor dotat pentru poezie și care a trăit, în secolele al VII-lea–al VIII-lea, o prodigioasă aventură războinică. Fără îndoială, un element cu caracter etnic (sau cultural, dacă preferăm) e posibil să fi jucat un rol: am spune, în acest caz, că arabii sunt lipsiți de „suflu epic". Cu toate acestea, dacă interpretarea mea este admisă[12], anume că *cucerirea arabă nu corespunde epocii eroice a civilizației islamice*, ar exista aici poate o explicație prin „moment", și nu prin „rasă". Veritabila poezie a lumii arabe o găsim în Persia, în secolul al X-lea, cu Rudaki și mai ales Firdusi.[13] Și această poezie se raportează la epopeea regilor persani din ciclul vechi, și din cel nou, cum sunt ultimii Sasanizi (Chosroe), și nu la cucerirea arabă, ceea ce ar confirma *ipoteza mea că epoca eroică a civilizației islamice se situează în epoca partă și sasanidă.*

Nici la bizantini nu există epopee sau cel puțin o literatură epică a „epocii eroice", rațiunea fiind că ei n-au apărut dintr-o întâlnire ostilă între barbari și o civilizație în declin (există în schimb o epopee care datează din perioada posteroică, marea epocă a secolelor al IX-lea și al X-lea, cum este epopeea lui Digenis Akritas). Nu este, așadar, un simplu hazard dacă epopeea sârbă și cea rusă, studiate de Chadwick, nu se raportează la epoca *Völkerwanderung*, ci la epoci mult mai tardive. Contrar celor ce se petrecuseră

cu germanii în Occident, instalarea slavilor în estul Europei a fost faptul unei penetrări în general pașnice și în orice caz ulterioară fazei larvare a civilizației bizantine. De asemenea, „epoca lor eroică“ nu începe în Rusia decât în perioada varegă și kieviană, și în Serbia în epoca rezistenței contra turcilor în secolele al XIV-lea–al XV-lea. Pe urmă, circumstanțele istorice (invazia tătară în Rusia, ocupația otomană în Balcani) explică persistența, de-a lungul câtorva secole, a unor moravuri semibarbare necesare înfloririi unei literaturi eroice. Regăsim aici fenomenul, deja menționat de mai multe ori, al „microclimatelor“ culturale naționale în interiorul ansamblului „civilizație“, unde, în funcție de momentul intrării în joc, aceleași fenomene se pot reproduce ca în cazul națiunii, sau națiunilor inițiatoare. Totuși, trebuie să semnalăm, la sârbi, ca și la ruși, două perioade bine diferențiate, prima (ciclul epocii kievene pentru Rusia, ciclul lui Ștefan Dușan sau din Kosovo pentru Serbia) fiind separată de ciclurile următoare, cu puține excepții, până spre secolele al XVI-lea–al XVIII-lea, de o epocă de prostrație datorată supunerii față de tătari pe de o parte și față de turci de cealaltă parte. Și doar în momentul începerii refluxului, în care agresivitatea se trezește, poezia epică renaște pe *modelele stabilite de primul ciclu.*

Bâlinele rusești, până la acelea care celebrau faptele lui Petru cel Mare și chiar victoria din 1812, repetă până la sațietate motivele poemelor din epoca kieveană. Mai mult: se caută instinctiv să se umple golul — din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea — și asta se face printr-o confuzie involuntară între polovțienii (sau cumanii) din epoca cumană, cu tătarii, deveniți dușmanii prin excelență, dușmanii dintotdeauna. De unde apariția, bineînțeles tardivă, a hoardelor hanilor Batu și Mamai, și a Hoardei de Aur în general, în poemele ciclului din Kiev. În același timp, chiar la un popor unde suflul epic este de o durată atât de lungă, calitatea literară începe să se deterioreze.[14]

În China, din rațiuni care sunt probabil întâmplătoare, nu există aparent nici o urmă a unei literaturi epice care să se raporteze chiar la prima epocă eroică. Există, în schimb, o urmă pentru începuturile primei „perioade intermediare“, pentru epoca tulbure care a văzut căderea Imperiului han. Există aici o paralelă interesantă cu India, unde întoarcerea la condiții medievale semibarbare, la

sfârșitul primului mileniu d. Hr., mai ales în țara seniorilor Rajput, va da naștere unui nou ciclu de poezie epică, cum este poemul eroic al lui Prithi-Raj în secolul al XII-lea.[15]

După ce am constatat concordanțe atât de izbitoare între toate aceste civilizații, putem în mod legitim să ne întrebăm dacă civilizația egipteană, cea cretană și civilizațiile precolumbiene nu au avut și ele o literatură proprie a epocii eroice, poate orală, și dacă nu cumva neștiința noastră se datorează absenței oricăror vestigii documentare.

Să vedem acum, în aceste literaturi epice, principalele trăsături comune, pe care Chadwick le-a pus în lumină.

În toate cazurile, e vorba de o literatură esențial *narativă*, destinată mai degrabă să delecteze decât să instruiască și să fie edificatoare. Povestirea relatează o *aventură* cu caracter războinic, care se raportează la o perioadă bine definită, aceea numită de Chadwick „epoca eroică". Această perioadă poate să fie recentă (cazul literaturii balcanice, al celei ruse și al celei tătare etc.) sau să se piardă în negura vremurilor (cazul literaturii epice indiene, sau, în primul mileniu î. Hr., cazul anticei epopei sumeriene a lui Ghilgameș din Orientul Mijlociu). Dar *în toate cazurile este vorba de o perioadă limitată.* Societatea pe care aceste povestiri o descriu este o societate de *tip medieval*, aristocratic și războinic. Eroii sunt aproape întotdeauna regi și prinți, și cadrul preferat, când nu e câmpul de luptă, este palatul. Se vorbește îndelung despre praznice și ospețe, despre portul și podoabele femeilor (de pildă, în *Cântecul Nibelungilor*); bunurile cele mai prețioase sunt calul, armura și armele frumoase, și în mod mai general toate accesoriile războinicului nobil. Virtuțile cele mai apreciate sunt vitejia, loialitatea și generozitatea.[16]

Țăranul și orășeanul sunt cel mai adesea absenți din povestirile epice. Se cuvine totuși să nuanțăm această afirmație: când suflul epic se menține într-o societate a cărei structură aristocratică și feudală a fost nimicită (de exemplu, cazul vechilor state balcanice transformate în pașalâcuri), cadrul povestirii eroice poate lua un aspect mai rustic. Viața de la curte, palatele, banchetele, bijuteriile nu mai fac parte din decorul obișnuit. Și totuși, chiar în acest caz, găsim în poezia balcanică anumite trăsături care trădează nostalgia unei societăți aristocratice: eroul este renumit ca

posesor al unor turme și a numeroși stupi, carabina lui este din aur, sabia lui din argint, și soția lui este împodobită cu o salbă de arginți.[17]

În ceea ce privește forma literaturii epice, Chadwick relevă de asemenea similitudini frapante în toate cazurile studiate. Fără nici o relație între ele, poemele eroice îmbracă, absolut firesc, forme asemănătoare. Panegiricele și invectivele abundă, există în general un exces de discursuri, care în anumite cazuri pot ocupa cea mai mare parte a poemului; descrierile sunt numeroase, adesea extraordinar de amănunțite (să nu uităm că povestirea a fost aproape întotdeauna la început orală, destinată unor societăți pentru care ea era principala distracție „intelectuală", că recitatorul trebuia să dea iluzia de a fi fost martor al luptelor și serbărilor, făcând să dureze plăcerea — sau, cum s-ar spune azi, „suspansul"); există de asemenea o abundență de epitete, mai mult sau mai puțin stereotipe, numele fiecărui personaj mai important apărând mereu însoțit de epitetul care i s-a acordat o dată pentru totdeauna — oarecum ca laitmotivul care însoțește intrarea în scenă, sau simpla evocare a unui erou wagnerian. Autorul poemului este în general anonim, cel puțin în perioada eroică propriu-zisă. (În perioada posteroică, care se dezvoltă într-o societate mai evoluată, autorul este aproape întotdeauna identificat.)

Momentul acțiunii, pentru ca realitatea povestirii să nu stârnească deloc îndoiala, atât pentru recitator, cât și pentru auditoriu, este împins cel mai adesea într-un trecut nedefinit, aproape mitic, chiar când evenimentul aparține istoriei recente. Acest aspect, în același timp istoric și nonistoric, al epopeii este foarte caracteristic societăților semibarbare care nu au încă un sentiment bine definit al istoriei și pentru care trecutul este în mod firesc legendar. Eroul dispărut suportă, aproape imediat, o transfigurare, o „majorare" care-l plasează deasupra muritorilor de rând. El devine semizeu, sau zeu, și existența lui se amestecă cu aceea a zeilor (deveniți sfinți, îngeri sau demoni în legendele creștine). Dar Chadwick observă pe bună dreptate că în nici o epopee eroul nu apare ca fiind zeu la origine, ceea ce pledează în favoarea istoricității lui. Cel mult i se va inventa un tată și un strămoș mitologici.

Altă trăsătură interesantă: absența sentimentului național în sensul modern al cuvântului. De exemplu, în ciclul englez, aproape nici un eveniment nu se petrece chiar în Anglia; aproape toate eve-

nimentele se petrec undeva pe continent, în cursul migraţiei germanilor. Faptul este simptomatic: epoca eroică la care poemele se raportează este anterioară clivajului naţiunilor, deşi acestea existau în germene, sub formă de grupuri, de etnii sau chiar de regate barbare; în pofida deselor războaie fratricide, aceste grupuri se simţeau însă legate între ele prin limbă şi printr-o origine comună. *Iliada* a fost cântată aproape pretutindeni în Grecia şi chiar dacă multe cetăţi şi-au disputat mai târziu onoarea de a fi fost patria unui anumit erou, poemul eroic era în mod obscur trăit ca un patrimoniu comun. La fel, *Mahābhārata* apare sub o formă literară într-o regiune în mod clar plasată mai la est decât aceea unde se presupune că se desfăşoară drama; este imposibil să ştim dacă este aceeaşi etnie care a adus cu ea amintirea evenimentelor relatate sau dacă aceste evenimente se raportează la un clan înrudit. La fel, cum să ştim cu certitudine dacă strămoşii anglo-saxonilor, ai danezilor şi ai norvegienilor au participat odinioară la aventurile goţilor, burgunzilor şi longobarzilor la care poemele lor epice fac aluzie? Eroii aparţin rasei lor (elenică, ariană, germanică) şi clanurile care vor deveni mai târziu cetăţi sau naţiuni îi revendică în mod global. Se poate chiar spune, în mod invers, că în poemele epice rareori găsim sentimentul de veritabilă ură contra duşmanului. Desigur, există întotdeauna un „rău“, dar valoarea lui este salutată cu respect, chiar dacă este vorba de „păgâni“, de „necredincioşi“. Adesea s-a pierdut chiar şi amintirea apartenenţei lui la altă rasă: Etzel (Attila), în legenda germanică, nu mai este şeful unei hoarde străine, ci mai degrabă un frate duşman. De asemenea „Ianko Sibinjanin“, Iancu din Sibin, care în epopeea sârbă îl întâlneşte pe eroul sârb Marko Kraljevici — anacronism frecvent în poeziile populare —, nu este altul decât Iancu de Hunedoara, care aparţine veacului următor. Şi nicăieri nu se spune că nu e de acelaşi neam cu Marko.

În aceeaşi ordine de idei, accentul este pus cel mai adesea pe valoarea individuală, şi nu pe virtuţile unei rase sau naţiuni, şi cauzele războiului sunt întotdeauna individuale — şi foarte adesea frivole. Chiar atunci când poemul ajunge la povestirea unei mari bătălii între două oşti desfăşurate una în faţa celeilalte, se întârzie la nesfârşit asupra unei lupte singulare. La drept vorbind, în centrul povestirii epice se află isprăvile unui erou, unul singur. Eroului i se

dă adesea un însoțitor sau frați (Arjuna și frații lui, Ghilgameș și Enkidu, Ahile și Patrocle). Dar alegerea eroului însuși este adesea derutantă. Nu întotdeauna personajele care au jucat primul rol în istoria trăită sunt acelea care păstrează favoarea populară. Aceasta depinde de imponderabile. Un fel de aureolă de simpatie irațională îl înconjoară pe erou și explică admirația exagerată a contemporanilor (și, după ei, a poetului) pentru un personaj secundar al cărui nume istoria, adesea, nici nu l-a reținut. Dacă secolul al XVII-lea francez ar fi fost inspirator de epopee, nici o îndoială că aceasta ar fi reținut numele lui d'Artagnan mai degrabă decât pe acela al lui Ludovic XIV sau al Marelui Condé! De altfel evenimentele la care participă eroul nu sunt în mod necesar cele mai semnificative. Ce reprezintă războiul clanului Bhārata în cucerirea Indiei de către arieni? Și războiul Troiei, nu este el oare un episod la urma urmelor secundar al marii migrații a elenilor? Cine va putea vreodată să spună câte alte *Iliade* se vor fi pierdut pentru poet și istoric? Dacă ne este deja dificil să afirmăm existența istorică a eroilor de legende, cu atât mai mult ne este imposibil să judecăm importanța istorică a lui Ahile și respectiv Agamemnon, în măsura în care eroii lui Homer reprezintă personaje care au trăit în mod real. Pentru timpurile mai recente, pentru epopeile germanice, celtice și slave, probele abundă în legătură cu independența alegerii făcute de poeți față de judecata istoriei. Roland din ciclul lui Carol cel Mare este cel mai faimos exemplu de acest gen de alegere. S-ar putea găsi o sută de alte exemple. Din aventura lui Mihai Viteazul la sfârșitul secolului al XVI-lea, poezia populară română a reținut mai ales un anume „Gruia lui Novac", care ar fi fost fiul unuia dintre locotenenții principelui, de origine sârbă sau bulgară: Novak. Istoria nu i-a reținut numele întreg. Dar cazul cel mai tipic este acela al eroului sârb Marko Kraljevici. Existența lui istorică este dovedită: era fiul unui mare feudal contemporan lui Ștefan Dușan, Vukașin, care ar fi fost ucis în bătălia de pe râul Marița în 1371. Marko s-ar fi supus turcilor în 1385 (deci *înainte* de Kosovo), în calitate de castelan de Prilep în Macedonia, și ar fi murit în 1394 la Rovine *în rândurile armatei turce*! Are de ce să ne mire că un astfel de personaj a devenit, pentru secole, eroul cel mai popular al poemului epic sârbesc, deosebit de bogat și inspirat. Dar faptul ilustrează bine observația de

mai sus: poezia epică are caracter juvenil şi pasional, deci cu totul iraţional.

Aspectul oarecum supranaţional al literaturii vremurilor eroice se estompează puţin câte puţin, şi în timpurile posteroice caracterul naţional (am fi tentaţi să spunem: naţionalist) se accentuează şi devine preponderent, în timp ce elementul miraculos tinde să dispară. Pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca propriu-zis eroică, poemul epic „aderă“ mai bine la istorie, dar el devine fad şi îşi pierde calităţile literare simultan cu unele caractere pe care le-am considerat mai sus ca fiind tipice pentru literatura eroică. Lucrul este frapant în exemplul rus şi cel sârbesc, unde putem să urmărim în paralel istoria reală şi ceea ce literatura a reţinut din ea. Plecând de la *bâlinele* care se raportează la Ivan cel Groaznic, temele se repetă de la o epocă la alta, cu personaje noi, toate reale. (Printre cele mai apropiate de realitatea istorică sunt povestirile ciclului căzăcesc, care se referă mai ales la cuceritorii Siberiei, cum e acest Emak Timofeievici, mort înecat în Irtâş în 1584, şi la şefii revoltei ucrainene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, Stenka Razin şi Pugaciov.)

Ne aflăm aici la limita literaturii epice şi a literaturii cu caracter istoric, care este întotdeauna mai tardivă. Totuşi, dacă, aşa cum am văzut, literatura epică este prima care apare într-o societate dată, al doilea gen este în general literatura cu tendinţă religioasă. La drept vorbind, orice literatură, chiar în timpurile primitive, comportă întotdeauna simultan elemente eroice şi elemente noneroice; vrem numai să spunem că în epoca eroică, corespunzând de obicei unei prime faze a evoluţiei unei societăţi „în mişcare“, elementul eroic este preponderent în expresia literară. Ulterior, acest caracter se estompează. Această modificare corespunde fără îndoială alunecării puterii de la casta războinică la casta sacerdotală. Fenomenul este evident la germani şi celţi, şi, încă şi mai mult, în India. Filologii disting în interiorul *Mahābhāratei*, care numără nu mai puţin de 100 000 de distihuri, în jur de 100 de distihuri care reprezintă nucleul originar al poemului şi care au un caracter evident epic. Pe acest nucleu au venit să se grefeze ulterior teme didactice de tot soiul, inclusiv temele teologice şi juridice. Detaliul care concordă cu ceea ce constatăm în alte cazuri

— în special în epopeile occidentale: episoadele eroice îi au drept protagoniști membrii castei Ksatriya, în vreme ce episoadele non-eroice îi au drept protagoniști pe brahmani. Un anumit simț istoric apare în același timp: se va căuta stabilirea genealogiilor și a cataloagelor, explicarea numelor de locuri sau originea națiunilor și a universului; se vor face panegirice și adesea va ieși la iveală o anumită nostalgie la amintirea marilor antici. Exortațiile și îndemnurile la imitarea Anticilor ar putea să fie proba că am intrat în perioada posteroică și că moravurile eroice sunt pe cale de a se pierde.

În sfârșit, cu întârziere de multe secole, va apărea poezia elegiacă sau lirică, altfel spus literatura cu caracter personal. Fenomenul este ușor controlabil în literaturile Occidentului; și se pare că lucrurile stau la fel în această privință în Grecia antică: Hesiod este în urma lui Homer la distanță de multe generații, iar Archilochos, Alkaios și Sappho apar și mai târziu.

Vorbind mai înainte de literatura epocii eroice, am întrebuințat, fără deosebire, termenii de epopee, poezie epică, povestire și saga — însă poate ar fi oportun să revenim o clipă asupra acestei simplificări intenționate.

Chadwick estimează că, atât cât se poate judeca, literaturile scrise au fost întotdeauna precedate de o literatură orală[18], din care ele derivă. În lumina cercetărilor etnografice recente, mi se pare că putem să fim cu totul de acord în această privință. Ceea ce este mai puțin bine stabilit este chestiunea de a ști dacă proza a precedat poezia, sau invers. Chadwick ar înclina mai degrabă spre primordialitatea, în timp, a prozei. El citează specialiști în vechea literatură indiană pentru a afirma că în India forma în proză ar fi precedat forma poetică. El însuși trage aceeași concluzie din câteva exemple ale literaturii nordice (Islanda, *Edda*) unde proza și poezia se împletesc, ultima fiind rezervată discursurilor, altfel spus citatelor fictive. El emite ipoteza că primele piese în versuri ar fi fost panegiricele și că genul ar fi contaminat ulterior epopeea. Anumite constatări sunt totuși tulburătoare: în epoci mai tardive, se dovedește că de la poezie s-a trecut la proză. Astfel, în Occident, cântecele eroice ale Evului Mediu timpuriu n-au fost redactate în proză decât începând cu secolul al XV-lea. De altminteri, este un

fapt că în literatura occidentală și cea antică proza *literară* a apărut după marile epoci ale poeziei. Faptul este și mai ușor de verificat în literaturile moderne ale Europei Răsăritene, unde experiența, ca urmare a influenței occidentale, este mai concentrată: pretutindeni înflorirea marii poezii a precedat cu o generație, sau mai multe, înflorirea marii literaturi în proză. Poate să pară paradoxal, dar e mai greu să ajungi la literatura în proză decât la cea în versuri.

Ce concluzii se pot trage din toate acestea în ceea ce privește primele epoci ale literaturii? Poate că trebuie să ne imaginăm trei faze:

— o fază preliterară în cursul căreia povestirile cu fond istoric sunt transmise sub formă de povești populare din tată în fiu;
— o primă fază propriu-zis literară în care aceste povestiri sunt în general transpuse în versuri; această fază s-ar prelungi mult în era posteroică, în momentul în care apare o anumită nostalgie pentru epoca eroică, și ar ajunge uneori la capodopere ai căror autori ar fi adesea identificați;
— în sfârșit, în anumite cazuri, înainte de a ceda locul altor genuri (religios, didactic, istoric, liric), poemele ar suporta o ultimă metamorfoză, într-o proză literară mai elaborată.

* * *

Am făcut această lungă digresiune asupra literaturii eroice pentru că studiul acestei literaturi ilustrează în maniera cea mai frapantă două puncte esențiale:

1. în zorii tuturor civilizațiilor (cel puțin ale acelora pe care le putem observa în faza inițială) — și, într-o anumită măsură, în orice societate semibarbară din perioada de expansiune sau de apărare eroică — regăsim structuri sociale și moravuri asemănătoare, o mentalitate particulară și opere literare care prezintă caractere comune;
2. *aceste fenomene nu se mai repetă* în cursul aceluiași ciclu de civilizație.

În sfârșit, trebuie să subliniem că observarea acestor fenomene ne-a fost facilitată în mare măsură de studiul aprofundat pe care H. Munro Chadwick l-a făcut asupra lor. Probabil că un studiu comparat al literaturilor care aparțin altor epoci ale civilizațiilor ar revela concordanțe în egală măsură interesante. Or, în general, „comparatiștii“ întorc spatele acestui gen de studii. Școala franceză, pionieră în materie, își interzice astăzi, într-o concordanță destul de remarcabilă, să depășească frontierele unui anumit istoricism al literaturilor (studiul influențelor reciproce, migrația temelor și a genurilor literare etc.) și se limitează de asemenea la câteva literaturi occidentale, închizându-se astfel în cadrul unei singure civilizații. De la sfârșitul secolului al XIX-lea totuși, Brunetiere avusese intuiția unei succesiuni necesare a genurilor literare[19], dar marele critic a tras câteva concluzii pripite din observații de altminteri exacte, și această tentativă prematură nu e poate străină de atitudinea de prudență excesivă pe care o profesează astăzi succesorii lui.[20] La drept vorbind, nu se neagă *a priori* legitimitatea unor studii ca acelea pe care le preconizez, dar s-ar dori să fie lăsate în grija unei alte discipline — de care „comparatiștii“ se dezinteresează —, și anume literatura generală. Ceartă de cuvinte. Nu văd foarte bine de ce o istorie a influențelor literare reciproce ar merita mai mult numele de literatură comparată decât un studiu comparat al literaturilor diverselor civilizații la fiecare din „vârstele“ acestor civilizații. Să admitem pur și simplu că există aici două preocupări diferite, ambele la fel de legitime — una de ordin pur istoric, cealaltă de ordin sociologic sau antropologic în sensul larg al termenului. Prima disciplină va cerceta de exemplu pe ce traiecte o anumită temă a literaturii elenistice a pătruns în literatura arabă, sau care sunt originile imediate sau îndepărtate ale romanului curtean din Provence. Cealaltă va căuta să determine, cum a făcut-o Chadwick, similitudinea, la epoci diferite, dintre literaturile epice ale unor popoare care n-au avut contacte unele cu altele. Deoarece, de exemplu, nu contactele și influențele pot justifica „aerul de familie“ pe care-l prezintă scrierile clasice chineze culese în epoca dinastiei Tang (secolul al VII-lea d. Hr.) cu Preceptele lui Ptah-Ho-Tep, redactate probabil în epoca

celei de a V-a dinastii din Egipt (secolul al XXV-lea î. Hr.) şi reluate la Theba, sub regatul mijlociu.

Şcoala comparatistă americană este mult mai deschisă ideii unei sociologii a literaturii, dar nu avem cunoştinţă până acum de o veritabilă tentativă de „morfologie literară". Totuşi, s-au redescoperit în prezent cu surpriză şi interes operele comparatiştilor ruşi Aleksandr Veselovski şi Viktor Jirmunski[21] care, cu mult timp înainte de Chadwick, observaseră că literaturile popoarelor foarte îndepărtate în timp şi spaţiu treceau prin *stadii* de evoluţie asemănătoare. Ar fi de dorit ca echipe de cercetători să întreprindă studii sistematice în acest domeniu şi din perspectiva ciclurilor de civilizaţie. S-ar putea scoate, de asemenea, informaţii preţioase şi din studiul comparat al celorlalte arte.

Cu toate acestea, sunt puţine lucruri de spus în privinţa celorlalte arte în comparaţie cu literatura, în primele faze ale unei noi civilizaţii. Epoca eroică nu este propice artelor. Pentru civilizaţiile primei generaţii, nu suntem practic în posesia unor vestigii artistice aparţinând celor mai îndepărtate epoci, cu excepţia unor fragmente arheologice de tip preistoric. Nu discut valoarea lor artistică. De ajuns să ne gândim la măiestria pe care o revelează deja anumite picturi rupestre datând din epoci probabil mult anterioare primelor timpuri ale marilor civilizaţii şi situate, de altminteri, în afara ariei lor, pentru a înţelege că nu există o legătură necesară între apariţia artei, sau a anumitor forme de artă, şi naşterea civilizaţiilor urbane. De altfel, incertitudinile datării, dificultăţile de a replasa un anumit vestigiu în contextul social şi cultural fac aleatorie orice încercare de schematizare a evoluţiei artistice în primele faze ale unei civilizaţii. Aceasta se aplică şi artei arhitecturale, deoarece nicăieri nu putem să datăm cu certitudine un monument al perioadei larvare a civilizaţiilor din prima generaţie: cel mult putem spune că acolo unde o nouă civilizaţie se naşte din întâlnirea unei lumi barbare cu o veche civilizaţie, există întotdeauna, în faza iniţială, un regres al artei şi chiar o uitare a tehnicilor, cum a fost cazul în timpul Evului Mediu occidental şi al evului mediu elenic (impropriu numit „civilizaţie miceniană"). În Occident, a existat mai întâi o încetinire foarte clară a ritmului în construcţii, o tehnică mai grosolană, dispariţia aproape

totală a ornamentației sculpturale, în fine repetarea stilului roman al ultimei epoci, care era deja cvasibizantin. Când un stil original se degajă, spre secolul al XI-lea, faza larvară este deja depășită și ne aflăm în plină perioadă de formare. Suntem, în mod firesc, tentați să incriminăm numai elementul barbar. Or, se întâmplă ca în anumite perioade de decadență internă, fără intruziune străină, sau înainte de orice intruziune străină, să se manifeste aceleași fenomene. Avem două cazuri a căror observare este deosebit de instructivă; sunt cazurile a două civilizații (aparținând generației a doua sau a treia) despre a căror fază larvară am spus că era „subterană“: cea bizantină și, într-un grad mai mic, cea arabă. Prima artă creștină, acest început al artei bizantine în secolul al III-lea, este încă o artă romană — sau, dacă preferăm, elenistică — cel puțin în Italia. Dar ea manifestă deja o deteriorare a tehnicilor și o degenerare a stilului, și numai după aceea va veni influența orientală. Se poate obiecta că era vorba de o artă care se ascundea și nu putea probabil să facă apel la cei mai buni artiști, ci mai degrabă la artizani. Acest lucru nu e decât parțial adevărat, deoarece fenomenul se prelungește și se precizează în secolul al IV-lea, când Biserica a devenit oficială, beneficiind de sprijinul împăratului. De altfel, există câteva opere de maestru de la începutul secolului al III-lea, cum este frumoasa orantă din catacomba zisă a Priscillei, la Roma. De altfel, aceeași impresie de decadență a artei și a tehnicilor se observă, în aceeași epocă, în operele păgâne. Mai târziu, în epoca lui Iustinian, se va atinge o nouă măiestrie, dar acum, sub influența orientală — mai ales iraniană —, ne aflăm în prezența unei arte cu totul noi.

De cealaltă parte, în Iran, transformarea avusese loc cu câteva secole mai devreme, chiar de la începutul epocii parte, prin influența probabil a artei stepelor — partă, sarmată, turaniană în general — asupra amestecului greco-iranian care se constituie imediat după cucerirea macedoneană. Și aici va exista timp de trei sau patru secole o artă mai grosolană, mai primitivă, care își va afirma personalitatea în epoca sasanidă, pentru a-și atinge maturitatea sub Omeyyazi și Abbasizi.

În sfârșit, în Occident, unde infiltrarea barbară a fost atât de masivă încât, pentru un timp, a aruncat din nou o jumătate din

imperiu în barbarie, transformarea a fost mai lentă decât în jumătatea bizantină a imperiului: aici o artă originală se naşte din secolul al V-lea, şi în orice caz din secolul al VI-lea. În Occident, trebuie să aşteptăm sfârşitul secolului al XI-lea pentru a vedea înflorind un stil propriu-zis occidental. Chiar ţinând cont de decalajul pe care l-am observat între începuturile fazelor larvare ale celor două civilizaţii-surori, gestaţia a fost mult mai lentă în Occident.

Epocile eroice nu sunt propice nici reflecţiei filozofice. Angoasa în faţa fenomenelor naturii, interogaţia asupra originii fiinţelor şi lucrurilor, neliniştea scopurilor ultime îmbracă un caracter pur religios. Şi este neîndoielnic că aceste perioade de tulburări, de insecuritate, de mare confuzie, care însoţesc dezintegrarea statului imperial al unei civilizaţii, oferă un teren deosebit de favorabil naşterii sau înfloririi marilor religii. Exemplul cel mai tipic este — evident — apariţia şi propagarea creştinismului într-o societate greco-romană deja atinsă de îmbătrânire, deja „bolnavă". De aici provine fără îndoială ideea centrală a lui Toynbee, care a vrut să vadă în înflorirea unei religii superioare unul dintre fenomenele-tip care însoţesc de fiecare dată trecerea de la o civilizaţie în declin la o civilizaţie nouă care îi este afiliată. Dar dacă trecem rapid în revistă cazurile de filiaţie pe care le cunoaştem, un rol de *ferment* jucat de o religie superioară nu se găseşte nicăieri altundeva decât în tranziţia de la Antichitatea greco-romană la Bizanţ şi Occident. De altfel, dacă se dovedeşte că, la începuturile lui, creştinismul a fost agentul principal şi cel mai eficient — dar nu singurul — al orientalizării lumii greco-romane, am văzut de asemenea că el a suportat în cursul epocilor transformări spirituale foarte profunde, în funcţie de marile grupuri etno-culturale care l-au adoptat. Am observat acest fenomen apropo de ruptura dintre catolicism şi ortodoxie mai întâi, dintre catolicism şi protestantism ulterior. Reiese în mod clar din această observaţie că *religia este aceea care s-a scindat în funcţie de clivajele culturale, şi nu invers.* Vedem o altă probă a acestei afirmaţii în constatarea că, deşi mai apropiat, în ceea ce priveşte dogmele, de ortodoxie decât de protestantism, catolicismul a continuat să facă parte împreună cu aceasta din urmă din aceeaşi unitate de civilizaţie, în vreme ce popoarele ortodoxe au aparţinut în mod manifest unei

civilizații distincte. Aceasta ar însemna că independent de nucleul ei propriu-zis spiritual, de Revelația ei și de interpretarea filozofică în care ea s-a cristalizat, o religie, prin chiar natura contactului ei cu masa, capătă cu vremea un întreg ansamblu de simboluri, de rituri, de forme artistice, într-un cuvânt trăsături de cultură pe care i le-a furnizat mediul în care ea înflorește și care devin parte integrantă și esențială din manifestarea ei. Desigur, există interacțiune, și fără îndoială că diferitele confesiuni lasă asupra popoarelor care le practică o amprentă profundă.[22]

În ceea ce mă privește, aș fi mai frapat de influența pe care popoarele sau grupurile de popoare o au asupra religiilor, sfârșind prin a le modela în funcție de propriile tipare de cultură, precum și de faptul că această influență este primordială, influența confesională reprezentând un fel de mișcare de reacție (popoarele marginale, care n-au participat la maturizarea religiei, de exemplu slavii de est pentru ortodoxie și slavii de vest pentru catolicism, nu primesc în general decât „reacția“). Cum, pe de altă parte, religia își înfige rădăcinile în cel mai profund strat al psihismului colectiv, aceste forme exterioare confundate cu esența religiei sunt în mod firesc conservatoare. De unde marea rezistență pe care religiile o opun întotdeauna infiltrării unei civilizații străine, cum a fost cazul iudaismului contra influenței elenice. În timpuri mai recente, în procesul de occidentalizare care s-a extins la lumea întreagă, pretutindeni religia este aceea care a opus cea mai vie rezistență: ortodoxia în Grecia, în Rusia și în întregul est european; islamul în țările arabe și într-o parte a Africii; hinduismul în India.[23]

Oricum, acestea sunt probleme de o complexitate extremă, pe care nu le putem decât evoca în trecere și pe care schema lui Toynbee nu le explică suficient.[24]

Dacă nu este, așadar, posibil să admitem ca atare teoria lui Toynbee, nu e mai puțin adevărat că haosul spiritual caracteristic epocilor de dezintegrare a unei civilizații (chiar când această dezintegrare este lentă și încă puțin evidentă pentru masă) favorizează revenirea la fervoarea religioasă. Și dacă hazardul vrea ca o religie superioară să apară în acest moment precis al Istoriei, înflorirea și propagarea ei pot să fie în mare parte favorizate de acest moment. Dar trebuie să remarcăm că: 1) această mare speranță vine

în general din afară; ea nu este un produs, o „secreție“ a înseși societății bolnave. Creștinismul se naște, desigur, în interiorul granițelor romane propriu-zise, dar în interiorul unei societăți care a rămas aproape impermeabilă la această civilizație elenică a cărei realizare politică este Imperiul roman. Budismul (chiar sub aspectul propriu-zis religios al Mahāyānei) se naște în India, nu în China. Mahomed nu apare în Iran sau în Mesopotamia, în centrul viitoarei civilizații islamice, ci la periferia ei; 2) apariția și dezvoltarea marilor religii par independente de ciclul civilizațiilor, deși forma exterioară pe care o va îmbrăca o anumită religie, precum și perioadele religioase de fervoare depind într-o mare măsură de vârsta civilizației la un moment dat. Această independență ține neîndoielnic de însăși esența religiei superioare care transcende datele civilizației, cu toate că e silită la compromisuri cu acestea.[25]

Am ajuns la sfârșitul fazei de formare. Aproape un mileniu — în general de la opt la nouă secole — a trecut de la începutul aculturării barbarilor sau de la întâlnirea a două civilizații care se interpenetrează. A treia fază durează la rândul ei multe secole, dar se deschide foarte repede spre era „regatelor combatante“, cele două fenomene putând chiar să fie concomitente, înflorirea culturală a unei civilizații și dinamismul ei maxim în toate domeniile (expansiune, apariție a geniilor, spirit de invenție) fiind perfect compatibile cu sfâșierile inerente luptei pentru hegemonie.

Și aici, observația nu este posibilă în toate cazurile. Nu știm nimic — sau aproape nimic — despre evoluția Egiptului dinaintea erei imperiale pe care a atins-o la începutul mileniului al III-lea cu un mare avans asupra tuturor civilizațiilor cunoscute. Nici istoria Cretei nu ne revelează nimic asupra primelor faze ale civilizației.

Pentru Babilonia, am văzut, dacă datăm din secolul al XXXIV-lea î. Hr. sosirea sumerienilor în Mesopotamia de Jos, între 2600 și 2500 î. Hr., opt-nouă secole mai târziu, Ur, Kiș, Lagaș, Uruk ne apar sub aspectul de cetăți-state care își dispută hegemonia. Aceste cetăți, care și-au trăit epoca eroică spre secolul al XXX-lea, sau înainte, prezintă atunci moravuri politice care ne amintesc atmosfera din Italia Evului Mediu târziu și a Renașterii. După secolul al XXIII-lea avem primul stat unificat din Sumer și Akkad și, în artă, un prim clasicism. Suntem în secolul al XXII-lea, aproximativ o mie

două sute de ani după începutul fazei larvare — echivalentul secolului al XVI-lea occidental și al secolului al V-lea grec. Dar atunci intervine primul val de invazii care, periodic, de-a lungul a mai mult de un mileniu, va opri și perturba evoluția „normală“ a ciclului.

Pentru China nu știm punctul de plecare al fazei de ecloziune, dar este în afară de îndoială că sfârșitul acestei faze, perioada de înflorire a culturii chineze, se situează între secolele al VI-lea și al III-lea, fiind coincident astfel cu era „regatelor combatante“, ca în Grecia și în Occident. Este epoca ce merge de la Confucius și Lao Zi la Mencius, în care asistăm la redactarea definitivă a marilor cărți clasice, cum este *Yi-King*, în fine apariția poeților elegiaci; de asemenea epoca în timpul căreia arta creează modele din care China nu va înceta să se inspire ulterior. Dacă nu este, așadar, posibil să se afirme că această ecloziune se produce la capătul aceluiași număr de secole ca în alte cazuri cunoscute (pentru că ne lipsește acel *terminus a quo*), putem cel puțin să constatăm că ea durează aproximativ tot atât ca în cazul civilizației elenice, care își derulează ciclul în paralel, că ea aproape coincide cu era „regatelor combatante“ care se prelungește la sfârșitul secolului al III-lea în era imperială, aceasta hrănindu-se pe urmă din creațiile ei fără să adauge mare lucru din punctul de vedere al originalității nici în artă, nici în gândire.

În Grecia, primele infiltrări ale elenilor datează probabil de la începutul mileniului al II-lea. Am ales oricum ca început al fazei larvare a civilizației elenice anul 1600 î. Hr., care ne-a transmis primele mărturii de aculturare a nou-veniților de către civilizația cretană (început al epocii miceniene). Dacă acesta este punctul de plecare, tot după opt sau nouă secole, adică începând din secolele al VIII-lea–al VII-lea î. Hr., vedem primele manifestări ale unei arte grecești originale, în special în arhitectură. Și acest început de ecloziune culturală, din secolul al VII-lea până în secolul al VI-lea, este însoțit de marea expansiune grecească pe întregul țărm al Mediteranei, expansiune care se află la originea prodigiosului destin al acestei civilizații, deoarece ea va provoca pe de o parte înfruntarea cu Orientul persan, a cărei consecință neprevăzută și atât de fecundă va fi cucerirea Asiei de către greco-macedoneni, și pe de altă parte aculturarea bazinului occidental al

Mediteranei, deci a Romei. Se poate estima că această fază de ecloziune a durat din secolul al VII-lea până în secolul al II-lea î. Hr. aproximativ, interval de timp de-a lungul căruia se grupează aproape toate creațiile civilizației elenice în toate domeniile, cu o perioadă de vârf în secolul al V-lea și al IV-lea. Și aici se poate cel mai bine observa eșalonarea în timp a diferitelor creații. Arta se dezvoltă prima; mai întâi poezia epică, apoi arhitectura (în mod curios, cele mai bune opere ale primei epoci, care ne-au parvenit, se află în colonii, în Sicilia și în Grecia Mare mai ales, și putem presupune că ele sunt ceva mai tardive și puțin mai rustice decât modelele „centrului"). Totuși, secolul de aur al arhitecturii și al artelor plastice în general se situează în secolul al V-lea, în același timp cu punctul culminant al literaturii. Înflorirea filozofiei și a științei a avut loc cu o ușoară întârziere, între secolul al VI-lea și secolul al III-lea, de la Thales și Pythagora la Arhimede. Știința duce imediat, în secolele al IV-lea și al III-lea, la o perioadă de remarcabile invenții tehnice, care vor da lumii elenice și Romei o superioritate materială incontestată asupra restului lumii contemporane. În toată istoria, această înmugurire a spiritului inventiv nu are pereche decât în civilizația occidentală din secolul al XVIII-lea până în zilele noastre. Dar se constată de asemenea că acest geniu inventiv seacă subit din secolul al II-lea î. Hr., *înainte chiar de stabilirea imperiului universal* al civilizației elenice. E din nefericire singura civilizație stinsă în care putem urmări cu o anumită precizie maniera în care a evoluat această înflorire de creații ale spiritului: dar sunt tentat să deduc de aici că procesul, cu nuanțe aproximative, este același în toate cazurile, atât de izbitor este paralelismul cu evoluția Occidentului.

După trezirea literară și artistică, vine trezirea gândirii speculative. Trezirea începe din coloniile ioniene, în jur de 600, cu Thales, apoi cu Pythagora — care nu sunt încă, nici unul, nici altul, spirite științifice, în pofida „teoremelor" care li se vor atribui mai târziu. Vin apoi, apropiindu-ne de Marele Secol, presocraticii, Heraclit, Parmenide, Empedocle, Anaxagora, sofiștii. Gândirea lor este încă debilă în comparație cu perfecțiunea pe care au atins-o arhitectura, sculptura și tragedia. Sumumul speculației filozofice este atins cu o întârziere de un secol în raport cu arta, în secolul al IV-lea,

cu Platon și Aristotel. Dar aceste mari spirite nu sunt încă întemeietorii științei exacte. Numai cu anumiți contemporani ai lui Aristotel, ca Theofrast sau Eudoxos din Knidos, vedem apărând veritabilul spirit științific care produce subit, începând cu generația următoare, cu Școala din Alexandria, o înflorire fără precedent în Istorie, și cel puțin un geniu de anvergură universală: Arhimede. Această înflorire este de scurtă durată. Din secolul al II-lea putem nota un soi de scleroză a gândirii, creația este secătuită. Se caută mai mult codificarea decât descoperirea: științei pure îi succedă știința aplicată, savanților, inginerii. După Arhimede și Eratosthene, Philon din Bizanț și Heron din Alexandria; prima fază a marilor tehnicieni coincide cu ultima fază a marilor oameni de știință: Arhimede este savant și inginer; Heron din Alexandria este contemporan cu ultimul mare om de știință, Hiparh din Rhodos (mijlocul secolului al II-lea). Și romanii, al căror spirit inventiv era nul, sunt cei care vor beneficia, pentru puterea lor militară și construcțiile lor monumentale, de superioritatea tehnică la care ajunseseră țările elenice, care vor mai trăi o a doua tinerețe, în secolul al II-lea d. Hr., cu a doua Școală din Alexandria (Claudios Ptolemaios moare probabil în 168, iar inventarea algebrei, atribuită lui Diofant, datează de la începutul secolului al III-lea). După aceea, începe lunga noapte a științei.

În India, Djīnā și Buddha apar la o mie-o mie o sută de ani după data probabilă a penetrării ariene în nord-vestul peninsulei; dar trebuie să ținem seama de lentoarea înaintării nou-veniților spre est și sud. De asemenea, arta indiană propriu-zisă nu apare decât aproximativ trei secole mai târziu, în epoca Maurya. Suntem destul de prost informați în legătură cu aceste epoci vechi, dar se pare că maturizarea artei indiene (și a civilizației indiene în general) a fost mai lentă decât în cazul Greciei, probabil din cauza dimensiunilor subcontinentului indian. E neîndoielnic că ocuparea de către eleni a Greciei și a insulelor Mării Egee a fost mult mai rapidă decât ocuparea de către arieni a Indiei sau mai precis a jumătății ei nordice. Acest decalaj va mai fi agravat de invazii (greacă, scitică, yué-tché etc.) care se eșalonează din secolul I î. Hr. până în secolul al II-lea d. Hr., adică cincisprezece secole s-au scurs deja de la începutul fazei larvare și civilizația ar fi trebuit

să fie în plină perioadă de înflorire. Tocmai aceasta explică fără îndoială că în India această perioadă de înflorire a artei și a gândirii, precum și expansiunea maximă (propagarea budismului, a brahmanismului și a artei indiene spre estul și sud-estul asiatic) au avut loc aproape în același timp cu instaurarea imperiului. Caz aparent unic, *în India marea perioadă clasică coincide cu era imperială*, atât în limitele imperiului (arta Gupta), cât și în afara imperiului (arta Amarāvatī) și ea se prelungește chiar mult dincolo de centrul și sudul Indiei (siturile din Ajantā și Ellorā; filozoful Śaṅkara). Oricum, primele mărturii ale unei arte indiene originale apăruseră deja în secolul al III-lea î. Hr., deci aproximativ cu douăsprezece-treisprezece secole după începutul fazei larvare și cinci-șase secole înainte de întemeierea Imperiului Gupta. Există, așadar, o maturizare mai lentă, dar nu există vreo diferență fundamentală în ceea ce privește procesul.

Spre deosebire de India, dar așa cum s-a întâmplat în Orientul Mijlociu, în China, în Grecia și în Occident, în lumea arabă punctul culminat al fazei de ecloziune precedă cu multe secole constituirea statului unitar. Dacă se admite, cum am expus mai sus[26], că trebuie să datăm faza larvară a civilizației arabe în regatul part din secolul al III-lea î. Hr., atunci lungul ev mediu al acestei civilizații se încheie la sfârșitul epocii sasanide, și expansiunea arabă din secolele al VII-lea–al VIII-lea, precum și înflorirea culturală care începe în secolul al IX-lea ajung în mod exact la aceeași epocă a civilizației ca în cazurile precedente. Expansionismul ei maxim datează din secolele al VII-lea–al VIII-lea, deși islamul continuă să se extindă, ca putere politică, spre India și Europa, până în secolul al XVI-lea și, ca religie, până în zilele noastre. Din punct de vedere cultural, epoca de înflorire se desfășoară din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea, din „secolul“ califului abbasid Mamun până la Averroes. Și aici găsim în ecloziunea culturală aceeași ordine de succesiune ca în Grecia sau în Occident: mai întâi artele, apoi filozofia, în sfârșit științele. După secolul al XIII-lea, civilizația arabă devine relativ sterilă, excepție făcând centrele secundare care apar în Persia și în India în timp ce se succedă, începând de la sfârșitul secolului al XI-lea, tentativele de hegemonie: selgiucizii în secolul al XI-lea, aiubizii în

secolul al XII-lea, mamelucii în secolul al XIII-lea; în fine, începând din secolul al XIV-lea, turcii otomani care aveau să realizeze unitatea imperială la începutul secolului al XVI-lea.

În legătură cu civilizațiile precolumbiene, datele pe care le posedăm despre primele secole ale dezvoltării lor sunt prea rare și încă prea supuse discuției pentru a ne permite să măsurăm cu aproximație durata diferitelor faze. Să remarcăm totuși că dacă se admite că ținutul maya a jucat în cadrul civilizației mexicane un rol analog cu acela al Greciei în Mediterana antică, atunci faza ei de ecloziune, care este astăzi destul de bine circumscrisă grație descoperirilor arheologice din Petén și din Yucatánul sudic, are loc între secolele al IV-lea și al X-lea ale erei noastre, adică în același moment ca în cazurile precedente în raport cu *terminus ad quem* al civilizației ei, și epoca ei de înflorire, marea epocă pe care o numim în mod impropriu vechiul Imperiu Maya, se situează în secolele al VIII-lea–al IX-lea, patru sau cinci secole înainte de întemeierea statului unitar al civilizației mexicane, Imperiul aztec. Aceasta corespunde destul de bine „planului“ elenic, doar că aztecii sucombă sub loviturile invadatorilor spanioli înainte chiar să fi înglobat în imperiul lor leagănul civilizației al cărei ultim avatar probabil că ei îl reprezentau.

Arta bizantină dă deja opere caracteristice în secolele al V-lea și al VI-lea (Ravenna, Constantinopol), deci destul de timpuriu. Am atribuit această maturizare relativ rapidă absenței elementelor barbare în proporție determinantă, în epoca în care Imperiul roman, mai ales în jumătatea lui elenică, suporta influența Orientului — și ar mai trebui să ținem seama de masa sclavilor, al căror rol, mai ales în propagarea creștinismului, a fost considerabil. Dar cred că numai spre mijlocul secolului al IX-lea se poate vorbi de o civilizație bizantină caracteristică și care formează un tot. De altfel, nu oare din această epocă datează prima încercare de schismă care mai târziu va sparge unitatea creștinătății, schisma lui Photius? Sunt, atunci, mai mult de două secole de când limba greacă a înlocuit limba latină ca limbă oficială, elenizarea Asiei Mici este realizată, în vreme ce spre vest, în Grecia chiar, se continuă lenta asimilare a slavilor. „Imperiul“ bizantin este un regat grec aproape omogen. Ieșit, după grave convulsii, din criza iconoclasmului,

el se pregăteşte să-şi creeze operele de artă cele mai caracteristice în cele câteva secole care urmează. Şi, dacă puterea politică a Bizanţului se prăbuşeşte brusc spre sfârşitul secolului al XI-lea, strălucirea lui culturală dăinuieşte încă multă vreme. Epoca dinastiei Comnenilor şi a Paleologilor poate să fie considerată, sub raportul artei şi al spiritului, ca o veritabilă epocă de renaştere bizantină. În secolele al IX-lea şi al X-lea, dinamismul religios al creştinătăţii orientale se află la punctul său cel mai înalt. Este epoca conversiunii slavilor de sud şi a ruşilor. Este de asemenea o mare epocă militară, care dă magnifice figuri de împăraţi şi „condotieri“, cum sunt Nikephoros Phokas, Ioan Tzimiskes, Vasile II zis Bulgaroctonul, Bardas Skleros, Bardas Phokas... Dar, încă o dată, în ciuda splendorii capitalei, *nu ne aflăm într-o eră imperială*, ci la sfârşitul Evului Mediu. Nimic nu ilustrează mai bine această afirmaţie ca episodul extraordinar din Pankalis, de la 24 martie 979, când Bardas Focas, scos de regenţa imperiului din mânăstirea de unde era închis, triumfă asupra uzurpatorului Bardas Skleros într-un *duel*. Această scenă de cavalerism ar fi propriu-zis de neconceput în epoca imperială; dar ne aflăm în plină perioadă de putere a aristocraţiei militare, care tinde să acapareze statul, prin ocuparea înaltelor funcţii ale curţii şi extinderea *latifundiilor*. Totuşi, puterea centrală, ajutată poate de persistenţa tradiţiei imperiale romane, va ţine piept mult timp prin distribuirea de pământuri soldaţilor şi prin aplicarea riguroasă a unui etatism industrial şi comercial — care sunt trăsături caracteristice erelor imperiale.

Şi aici, în ceea ce priveşte caracteristicile economice, ezităm să generalizăm. Se pare că totuşi se întâlneşte pretutindeni — cu variante, evident — o tendinţă spre formarea de latifundii în plină perioadă de ecloziune şi în timpul erei „regatelor combatante“. Regăsim această tendinţă spre pauperizarea celor mai puţin favorizaţi şi spre concentrarea averilor în Grecia, în secolele al IV-lea şi al III-lea, cu o întârziere de câteva secole, la Roma; în Egipt şi în China în cursul „perioadelor intermediare“, la Bizanţ, în Occident. Uneori — mai rar —, puterea reuşeşte să frâneze această tendinţă. Alteori, ea conduce la revoltă sau la revoluţie. Un examen mai atent al acestor fenomene ar fi necesar. Dacă istoricii-economişti ar introduce în evoluţia economică a umanităţii decupajul Istoriei în

civilizații, poate că studiul paralel al acestor unități ar revela analogii remarcabile și în domeniul economic.

Am insistat îndelung, în capitolul despre civilizația occidentală[27], asupra evoluției creațiilor Occidentului, în toate domeniile — un palmares deosebit de strălucitor, care acoperă o perioadă deosebit de lungă. De la începuturile unei arhitecturi occidentale originale până în zilele noastre, sunt aproximativ nouă secole.

Nu vom reveni asupra mișcării generale a acestei creații a Occidentului și asupra diverselor „pulsații“ pe care am crezut că le-am remarcat în ea. Să amintim numai că succesiunea „pulsațiilor“ în diferitele domenii de creație (artele, incluzând literele, filozofia, științele) este aceeași ca în Antichitatea elenică și la arabi.[28] Să amintim de asemenea argumentele pe care le-am prezentat pentru a susține că punctul culminant al acestei energii creatoare se situează între secolele al XV-lea și al XVIII-lea — deci între secolele al unsprezecelea și al paisprezecelea dacă luăm în calcul începutul fazei larvare — și că o profundă și probabil iremediabilă criză s-a ivit odată cu o nouă direcție luată de evenimente din secolul al XIX-lea până în secolul al XX-lea.

Să adăugăm în sfârșit că, în profilul „normal“ al unei civilizații, ne este permis să distingem două puncte culminante, în funcție de importanța acordată puterii de creație intelectuală și artistică, sau puterii politice. Aceasta din urmă vine după un interval de câteva secole și coincide cu stabilirea statului imperial care acoperă în întregime sau parțial aria acelei civilizații. Efervescența interioară, expansiunea, emanația strălucitoare sunt primul punct culminant, care se caracterizează printr-o explozie de vitalitate dispersată și printr-o maximă înflorire în arte și gândire. Din punct de vedere geografic, maxima consolidare și extensiune se situează în timpul celui de-al doilea punct culminant, punctul politic culminant.

Expansiunea maximă a unei civilizații poate, cu toate acestea, să nu coincidă cu aria geografică pe care o va acoperi statul unificator. Când imperiul depășește cu mult aria de cultură, cum a fost cazul Imperiului roman care a acoperit o întreagă zonă aparținând civilizației babiloniene, civilizației egiptene și preculturilor nord-africane fără a reuși să le asimileze; când, dimpotrivă, limitele politice ale statului unificator rămân mult dincoace de în-

tinderea civilizației, cum a fost cazul Imperiului Gupta în India. Se poate spune același lucru despre China în legătură cu civilizația extrem-orientală și — din rațiuni diferite — despre Mexic în legătură cu civilizația Americii Centrale, și despre Turcia în legătură cu civilizația arabă (care n-a îmbrățișat totalitatea lumii musulmane, dar a absorbit, fără să o asimileze, o porțiune a lumii bizantine). După cum imperiul a fost sau nu coextensiv ariei de cultură, se poate vorbi de subcivilizații interioare sau exterioare statului unificator. Astfel, Imperiul persan și Imperiul roman au înglobat toate subcivilizațiile Orientului Mijlociu și ale lumii mediteraneene, în timp ce China lăsa în afara dominației ei subcivilizația japoneză și, de asemenea, în mare măsură Tibetul, Coreea și Vietnamul. Cazul extrem ne este furnizat de India unde subcivilizațiile ieșite din focarul indo-arian se întind pe o arie mult mai vastă decât aceea a Imperiului Gupta, cuprinzând în special regatele dravidiene din sudul peninsulei, Ceylon, Indonezia și o mare parte din Indochina.

Trebuie de asemenea să amintim că „centrul de gravitate“ se deplasează de mai multe ori în viața unei civilizații și că uneori găsim multe focare secundare, ca vârtejurile formate în interiorul unui ciclon în mers. Și acest fenomen este în mod special vizibil în cazul civilizației occidentale și în Orientul Mijlociu, fiindcă în ambele cazuri numărul componentelor etnice și al subcivilizațiilor este mai important. Totul se petrece ca și cum un același grup politico-cultural și-ar epuiza energia creatoare în câteva generații, sau secole, și ar trebui să cedeze locul de „conducător de coloană“ unui alt grup sau unei alte subcivilizații. Excepțiile par să fie rare. Am examinat mai sus cazul Franței în cadrul civilizației occidentale[29] și am propus o explicație a acestei excepționale longevități. Am citat de asemenea cazul Babilonului antic, dar intervalul de peste un mileniu care separă regatul vechiului Babilon din secolele al XVIII-lea–al XVII-lea î. Hr. de regatul noului Babilon din secolele al VII-lea–al VI-lea, precum și invaziile care s-au succedat în Mesopotamia în acest interval nu ne permit să tragem concluzii valabile. E probabil că grupul etnic care a constituit regatul chaldean al primului mileniu să nu fie același cu grupul care a făcut grandoarea Babilonului în vremurile lui Hammurabi.

Trebuie, de asemenea, să notăm că nu există coincidență necesară între preponderența militară (și deci politică) a unuia dintre statele aflate într-o constelație de *Contending States* și preeminența lui în ordinea culturii, deși cele două fenomene sunt asemănătoare, înflorirea creațiilor spiritului urmând în general de aproape afirmarea puterii. Se întâmplă totuși — cum e cazul în Grecia antică și în Italia Renașterii — ca excesiva fragmentare și refuzul unității să lase să alunece energia spre alte puteri, în timp ce focarul de cultură încă strălucește, uneori timp de secole. Acest lucru se leagă de constatarea noastră precedentă că există, în general, două puncte culminante în evoluția ciclului de civilizație: acela al creației culturale maximale, în timpul erei „regatelor combatante", și acela al puterii politice maximale, în timpul erei imperiale.

Era imperială este aceea care asigură unitatea politică a unei civilizații și s-ar spune că de-a lungul rivalităților și sfâșierilor ansamblul unităților care constituie această civilizație aspiră la ea cu o forță irezistibilă. Pentru a utiliza o expresie modernă, se poate spune că orice civilizație *are vocația unității.* Mai devreme sau mai târziu, de bunăvoie sau prin forță, unificarea trebuie să se producă — cu condiția să nu intervină o catastrofă exterioară înaintea unificării. De fapt, nu cunoaștem decât un caz: cel al civilizației bizantine, întreruptă, la sud, de cucerirea turcă, și la nord, de intruziunea occidentală. (Chiar și aici, s-ar spune că a funcționat un fel de lege a compensării, deoarece unitatea politică neputându-se realiza, solidaritatea grupului, format totuși din componente etnice diverse, a fost mai puternică decât oriunde în altă parte în domeniul spiritual, printr-un atașament visceral față de forme sclerozate de cultură.) Unificarea trebuie să se producă. Singura chestiune este de a ști când, cum și în beneficiul cui se va face ea — și, de asemenea, dacă ea nu se va face prea târziu. Toynbee afirmă că ea se face întotdeauna prea târziu, pentru că el nutrește visul unei unități care s-ar face încă din faza de creștere a civilizației. Or, psihologic, acesta e un lucru contradictoriu: dinamismul, adică explozia de vitalitate caracteristică fazei de ecloziune, este incompatibil cu spiritul de unitate și cu durele constrângeri pe care realizarea și menținerea acestei unități le impun în mod ine-

vitabil. În realitate, s-a întâmplat ca una dintre tentativele de unificare a unui anumit ansamblu să se realizeze prematur. Așa a fost reușita efemeră a lui Napoleon, aceea, un pic mai puțin efemeră, a lui Alexandru și aceea, mai durabilă, a lui Aśoka. Să notăm, în trecere, că *toate trei au avut loc spre al treisprezecelea-al paisprezecelea secol din vârsta civilizațiilor.* Dar în cele trei cazuri forța centripetă a civilizației nu era suficient de mare și secole de înfruntare erau încă necesare înainte ca oboseala și un fel de detașare să impună soluția unității. De cele mai multe ori, imperiul universal al unei civilizații se instalează pe ruinele morale ale unei lumi, în mijlocul renunțărilor, al sentimentului de eliberare, uneori al indiferenței. Cazul Romei este tipic în această privință: în timpul ultimelor decenii ale strălucitoarei ei ascensiuni, Roma nu mai are rivali de combătut, ci numai rebeli de redus la tăcere și solicitanți de satisfăcut. Lumea — lumea ei — era coaptă pentru unitate.

Am semnalat deja de mai multe ori că această unificare se face în cele din urmă în beneficiul unei puteri periferice; dar trebuie să se înțeleagă că acest fenomen n-are nimic de-a face — sau foarte puțin — cu geografia. Această putere n-a învins în lupta pentru hegemonie pentru că se afla la o extremitate a ariei civilizației, ci pentru că a venit târziu în competiție sau pentru că ea era, în orice caz, mai nouă într-un ansamblu cultural care dădea semne de oboseală. Îndepărtarea relativă de leagănul civilizației este un pur accident — frecvent prin forța lucrurilor, dar un accident oricum. Astfel, când aculturarea tardivă este datorată unei migrații recente, ca în cazul perșilor, statul cezarian poate să-și aibă baza destul de aproape de centru (în acest caz, de Mesopotamia).[30]

Altă trăsătură caracteristică a candidaților la hegemonie și deci, cu atât mai mult, a statului cezarian: un simț foarte ascuțit al organizării. Îl găsim la assyrieni, la perși — cel puțin la începutul imperiului lor —, în statul condus de dinastia Qin, la Roma, la incași. Lucrul se adeverește și la candidații la hegemonie în timpul perioadei când încercau să o realizeze; de pildă, Spania din secolul al XVI-lea sau Franța de la mijlocul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea (unde ar fi absolut eronat să ne încredințăm aparenței de „ușurință“ pe care o dă uneori Curtea, deoarece dincolo de această fațadă există un efort cu totul remarcabil de

organizare și inovații, mai ales în domeniul militar: arta fortificațiilor, tactica artileriei, evoluția cavaleriei, intendența etc.). În ceea ce privește următorii doi principali competitori în lupta pentru hegemonie a Occidentului, adică Germania și Statele Unite, ei au împins simțul organizării până la un grad care se învecinează cu inumanul.

Altă trăsătură a erei imperiale, înrudită cu precedenta: perfecțiunea tehnică, vizibilă mai ales, pentru civilizațiile stinse, în vestigiile unei arhitecturi monumentale, dar pe care o ghicim de asemenea în organizarea militară. Este neîndoielnic că tocmai superiorității tehnice a armamentului ei și a științei ei militare Roma a datorat esențialul succeselor ei, din secolul I î. Hr. până în secolul al III-lea d. Hr.

Durata fazei imperiale este mai variabilă decât aceea a fazelor precedente, pe de o parte pentru că *în mod normal* în cursul acestei faze o civilizație sucombă la asaltul unei civilizații contemporane rivale sau la asaltul barbarilor; pe de altă parte, pentru că, în cazul în care circumstanțele istorice și geografice au permis civilizației să reziste la aceste atacuri, această ultimă fază se prelungește nedefinit, sau, mai exact, reîncepe de mai multe ori desfășurarea „dramei“ ei după scurte „perioade intermediare“ (Egipt, China).

În categoria statelor imperiale care sucombă „înainte de termen“ sub loviturile unei alte civilizații, avem cele două imperii amerindiene (mai puțin de o sută de ani) și Imperiul persan (în jur de două sute de ani — de la 539 î. Hr., data luării Babilonului, sau de la 521 î. Hr., data suirii pe tron a lui Darius, la 330, data cuceririi lui Alexandru).

Pentru vechiul regat egiptean, suntem destul de prost informați despre data unificării definitive a Văii Nilului. După cum luăm ca punct de plecare prima dinastie (spre secolul al XXX-lea) sau a treia dinastie (spre secolul al XXVIII-lea) avem, până la tulburările primei „perioade intermediare“, de la patru sute cincizeci la șase sute cincizeci de ani. Regatul mijlociu, de la începutul celei de a XI-a dinastii până în perioada tulbure (a „celor patruzeci de regi“) care facilitează infiltrarea hyksoșilor, durează mai puțin de trei secole.

Același proces în China, unde Imperiul lui Qin Shi Huangdi și al hanilor durează patru secole și jumătate, contemporan, la interval de un secol, cu Imperiul roman, cunoscând apoi mai multe „perioade intermediare“ și renașteri imperiale.

Imperiul roman durează, și el, cinci secole (de la aproximativ 100 î. Hr., până la aproximativ 400 d. Hr.). Statul unificator al Indiei este mai puțin întins, mai fărâmițat în timp și de mai scurtă durată (de abia mai mult de trei secole, de la începutul erei Gupta la sfârșitul domniei lui Harșa, din primul sfert al secolului al IV-lea până în mijlocul secolului al VII-lea). În sfârșit, ultimul dintre statele unificatoare, acela al lumii arabe, Imperiul otoman, durează exact patru secole, de la începutul secolului al XVI-lea la începutul secolului al XX-lea.

Vedem aici că durata medie a „imperiului universal“ al unei civilizații este de patru-cinci secole. Dar în toate cazurile am observat semne de scleroză sau de oboseală de la începuturile erei imperiale. Elanul creator a pierit. În domeniul politic și în cel economic, societatea nu-și mai găsește „răspunsurile“ adecvate (conform expresiei lui Toynbee *challenge and response*). În domeniul artei există o repetiție a temelor și formelor clasice.[31] În domeniul gândirii, eclectismul și scepticismul succedă construcțiilor originale și convingerilor puternice.

Găsim un „racursiu“ impresionant al acestor caracteristici în celebrul pasaj din Evanghelia după Ioan unde Isus apare în fața lui Pilat în pretoriu. Avem aici două fraze care, dacă le dezbrăcăm de orice emoție religioasă sau estetică, dobândesc valoare de simbol: simbolul a două civilizații care se întâlnesc la vârste diferite; pe de o parte, civilizația pe cale de a se naște, care, ea, crede; pe de altă parte, aceea care va muri curând și care este deja pradă scepticismului:

„Răspuns-a Isus: […] Oricine este din adevăr ascultă glasul Meu.“

Și Pilat îi pune atunci această simplă întrebare, la care nu așteaptă răspuns:

„Ce este adevărul?“[32]

Occidentul a ajuns azi la punctul în care își pune întrebarea lui Pilat.

Note

1. Se știe că, pentru perioada dinainte de secolul al X-lea î. Hr., cronologia Antichității încă prezintă câteva incertitudini; se poate totuși admite că erorile posibile nu depășesc circa un secol și, în orice caz, că datările relative rămân valabile.

2. Vezi tabelul din anexa I.

3. H. Munro Chadwick și N. Kershaw Chadwick, *The Growth of Literature*, The University Press, Cambridge, 3 vol., 1931–1940. Opera fusese precedată din 1912 de o primă încercare, intitulată tocmai *The Heroic Age*.

4. Vom vedea mai departe (p. 289) că se cuvine să legăm de această literatură epică, germană și celtică, poemele eroice medievale franceze din epoca posteroică, mai ales din ciclul lui Charlemagne (Carol cel Mare), ai cărui eroi aparțin unei epoci mai tardive decât aceea indicată de Chadwick.

5. Literatura epică sârbească prezintă un cvadruplu interes pentru observator: a) ea s-a prelungit pe cale orală până în epoca contemporană; b) istoricitatea celor mai multe personaje poate fi stabilită prin documente de epocă, naționale și străine; c) posedăm probe scrise din secolul al XVI-lea despre existența unei epopei orale în legătură cu evenimentele secolelor al XIV-lea–al XV-lea; d) avem șansa rară ca ea să fi fost culeasă în epoca modernă, la o dată relativ îndepărtată (prima mare colecție făcută de Vuk Stepanović Karadjić în 1814, la Viena, unde autorul se refugiase după primul episod al Războiului de independență al sârbilor).

6. Voi spune un cuvânt mai departe despre cea mai recentă dintre epopeile lumii occidentale propriu-zise, cucerirea *Far-West*-ului, care și-a găsit în zilele noastre un nou mod de expresie artistică: „westernul".

7. Numim „germanice" literaturile pe care Chadwick le numește „teutonice", vechile literaturi germane, scandinave (inclusiv Islanda) și engleze; „celtice", pe cele care sunt denumite de Chadwick „*British*" și care înglobează vechile literaturi ale Angliei dinaintea invaziei anglo-saxonilor (conservate în Țara Galilor), cele din Țara Galilor, Scoția, Irlanda și Bretania.

8. Întrebuințez epitetele „didactice" și „religioase" pentru a conserva clasificarea propusă de Chadwick, dar nu e de prisos să precizez că strania spiritualitate din *Rig-Veda* nu are caracter esențialmente didactic, nici chiar propriu-zis religios. Am putea la fel de bine să calificăm aceste

poeme ca pe niște imnuri metafizice și incantații lirice. La drept vorbind, ele sfidează orice clasificare.

9. Episod din *Bhagavad G□tā* în *Mahābhārata*.

10. E datată de specialiști la începutul secolului al VIII-lea, deși nici un manuscris anterior secolului al XII-lea nu ne-a parvenit.

11. Un ultim moment de suflu epic reapare în Franța mult mai târziu, cu ocazia Revoluției și a epopeii napoleoniene. El nu se manifestă totuși sub forma marelui poem epic, ci sub forme mai indirecte: în marșurile militare de un elan inegalat, în *Legenda secolelor* a lui Victor Hugo; la modul minor, în anumite romane ale lui Alexandre Dumas și în cupletele patriotice ale lui Béranger.

12. Vezi capitolul consacrat civilizației arabe, pp. 190 și urm.

13. Ea fusese pregătită de secole de poezie populară, în care se relatau fapte de vitejie ale regilor persani, după cum mărturisește deja în secolul al V-lea cronicarul armean Moise din Khoren (care consideră aceste poeme „curate basme"). Știm, de altfel, că, din secolul următor, o primă încercare de culegere a acestor tradiții fusese făcută din ordinul regelui Nushirwan și că munca fusese reluată sub ultimul Sasanid, Yezdegerd, de Dikhan Danischwer, care publicase o primă „Carte a Regilor" (*Khodai-nameh*). Firdusi va evita cu grijă cuvântul *Khodai*, chiar când îl va cita pe Danischwer Dikhan, deoarece termenul, în timpul lui, nu-l mai desemna decât pe Dumnezeu la musulmani. Să notăm, în treacăt, orgoliul lui Firdusi, care se arată în răzbunătoarea satiră pe care o adresează sultanului Ghaznevid Mahmud, după ce a fugit de la curtea acestuia, unde stătuse doisprezece ani pentru a-și redacta poemul: „Am ridicat cu poemul meu un edificiu imens, pe care nici ploaia, nici vântul nu-l pot strica." Este, aproape cuvânt cu cuvânt, celebrul *Exegi monumentum aere perennius* „Am înălțat un monument mai trainic decât bronzul" horațian (din *Carmina* I, XXX, 1)!

14. Slavii de sud au avut fericirea de a-și avea Homerul la sfârșitul celui de-al doilea ciclu epic al lor în persoana principelui-episcop muntenegrean Petru II Petrović Njegoš (1813–1851), autorul *Cununei muntelui*. Apariția unui mare poet epic ar fi fost probabil imposibilă în Rusia secolului al XIX-lea, deja prea înaintată în „civilizație".

15. Vezi, mai sus, capitolul despre civilizația indiană, p. 219 și urm.

16. În legătură cu aceasta, nu e poate lipsit de interes să notăm că basmele din toate țările și din toate timpurile au drept cadru predilect o societate de tip medieval: aproape întotdeauna e vorba de fii de regi și împărați, de domnițe, cetăți, dueluri, unde miraculosul și eroicul se amestecă. Se întâmplă chiar să nu fie ușor de făcut distincția dintre povestirea eroică

și basm, mai ales în anumite *bâline* rusești în care elementul miraculos dobândește o importanță excepțională. O trăsătură — probabil de origine asiatică, șamanică — revine frecvent, și anume metamorfozarea în animal a unui bărbat sau a unei femei, care sunt dotați cu puteri supranaturale.

Fără îndoială, în basm există o accentuare a elementului miraculos, iar elementul istoric, care poate n-a fost absent, dispare aproape în întregime. Basmul ar apărea astfel ca un fel de derivat, de „subprodus“ al povestirii epice, pentru uzul copilăriei; dar epoca eroică nu reprezintă tocmai copilăria civilizației?

17. De pildă, în anumite poeme epice grecești și aromâne din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, care se referă la precursorii Războiului de independență. Astfel, în *Cântecul lui Nicolò Giuvara* (v. Tache Papahagi, *Antologie aromânească*, 1922) dușmanul său musulman care-l va răpune își îndeamnă tovarășii la luptă, spunându-le că Nicolò are „nevastă frumoasă cu salbă de arginți“; iar în *Frații Giuvara* (*ibid.*) bardul popular atribuie acestora „puști de aur“ și „paloșe de argint“. Și, ca o dovadă că bogăția căpitanului de armatoli e plăcută poporului, același autor a cules o urare de belșug ce se făcea la nuntă unei tinere mirese: „Ca albina lui Giuvara să te procopsești!“

18. Să ne fie permis să întrebuințăm expresia „literatură orală“, nețiinând seama de obiecția puristă conform căreia ar exista, etimologic, o contradicție în termeni. Dacă o povestire atinge un nivel estetic superior, nu vedem ce alt calificativ am putea să-i dăm decât acela de literatură. De altfel, de foarte mult timp acest termen a pierdut legătura cu etimonul lui.

19. Ferdinand Brunetière, *L'évolution des genres*, Paris, 1890.

20. O excepție notabilă, aceea a lui René Étiemble (*Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, 1963).

21. Aleksandr Nikolaevici Veselovski și Viktor Maksimovici Jirmunski, citați de Henry H.H. Remak, *Comparative Literature at the Crossroads: Diagnosis, Therapy and Prognosis*, în *Yearbook of General and Comparative Literature*, IX, 1960. (Biblioteca Națională din Paris posedă mai multe titluri din acești autori; în rusă pentru primul și două traduceri în germană pentru al doilea, care tratează chestiuni de lingvistică.)

22. Un exemplu de acest gen ne este furnizat de India și Pakistan — și îndeobște de lumea indiană —, unde se pare că diferențele sensibile la ora actuală dintre adepții hinduismului și indienii musulmani se datorează în mare parte influenței de veacuri a celor două religii, deși problema este de mare complexitate. E greu să știm dacă la origine n-a existat, în alegerea dintre cele două religii, o anumită selecție naturală

în funcție de etnii; această selecție a trebuit, în orice caz, să fi fost foarte sensibilă, în funcție de clasele sociale, clasele oprimate fiind în mod firesc mai atrase de islam, religie egalitară, decât clasele superioare. Nu e mai puțin adevărat că secole de educație și de practici religioase diferite au creat obiceiuri mentale suficient de divergente ca să se poată vorbi astăzi de două culturi distincte. Același fenomen se remarcă, într-un grad mai scăzut între slavii ortodocși și slavii catolici, chiar în interiorul unei singure etnii, cum e cazul la sârbi și croați. (Dar și aici, cum să desparți în caracterul național — sau regional — ceea ce se datorează influenței Bisericilor de ceea ce este rezultanta ocupației turcești, pe de o parte, și a ocupației austriece, pe de altă parte?)

23. Aici se află probabil explicația dificultăților pe care budiștii le-au creat americanilor în Vietnamul de Sud. Nu este vorba de o rezistență politică la o anumită putere sau la o anumită doctrină politică, ci de o formă de rezistență „culturală“ a civilizației extrem-orientale, care se simțea încolțită, în fața civilizației occidentale invadatoare.

24. Să amintim aici de o altă remarcă, pe care am făcut-o deja: când o religie servește de intermediar pentru aculturarea unui grup uman — pe care-l vom numi *receptor* — de către un alt grup — numit *donator* —, grupul receptor are adesea tendința, printr-un soi de fenomen de respingere, să prefere formele eretice ale acestei religii: astfel, adoptarea de către Egipt, în primele secole ale erei noastre, a noii civilizații care se năștea din întâlnirea dintre Grecia și Orientul Mijlociu, sub forma creștinismului monofizit; la fel s-ar explica preferința năvălitorilor germani pentru arianism. Astăzi, *mutatis mutandis*, China și alte câteva națiuni ale „lumii a treia“ care se convertesc la Occident au tendința să adopte cvasireligia occidentală a raționalismului sub forma ereziei ei marxiste.

25. Marile religii ar cunoaște cicluri comparabile cu acelea ale civilizațiilor? Examinând pe fiecare dintre ele, se observă perioade de „joasă presiune“ și perioade de „înaltă presiune“, perioade fără entuziasm, cu tulburări în Biserici, și perioade de fervoare și elan. Ar exista o anume regularitate în mișcare? Chestiunea ar merita un studiu particular. S-ar spune că mai multe dintre religiile superioare prezintă o maximă intensitate când au o vechime de o mie–o mie două sute de ani, apoi suportă o gravă criză, ce poate să meargă până la dispariția lor în anumite zone. E cazul budismului în India: născut în secolul al V-lea î. Hr., este în plină splendoare din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea d. Hr., apoi regresează definitiv în secolul al VII-lea înaintea hinduismului. Iudaismul traversează și el o criză gravă aproximativ un mileniu după Moise și ajunge, după primul secol al erei noastre, pe de o parte la creștinism,

pe de altă parte la iudaismul transformat al Torei şi Talmudului. Creştinismul occidental cunoaşte o fervoare maximă din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, apoi criza Renaşterii în secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, care a degenerat într-o criză, mult mai gravă, de agnosticism. Islamul se află în reînnoire spirituală de la mişcarea wahhabită din mijlocul secolului al XVIII-lea şi încă în plină expansiune în zilele noastre, dar se întrevede deja criza pe care o va avea de depăşit pentru a se adapta exigenţelor erei ştiinţifice şi industriale, produs al civilizaţiei occidentale în faza ei de decreştinare.

26. Vezi capitolul consacrat civilizației arabe, pp. 190 şi urm.

27. Cf., mai sus, partea întâi, pp. 155 şi urm.

28. Să semnalez aici un fenomen straniu, care, probabil, nu e fortuit: s-ar putea spune că apariția creațiilor culturale în viața civilizațiilor (sau a națiunilor) se face într-o ordine de succesiune inversă aceleia pe care putem s-o observăm la indivizi. În aceste societăți, într-adevăr, vedem înflorind mai întâi creațiile artei (și ele într-o anumită ordine, vom vedea aceasta mai departe); apoi acelea ale gândirii filozofice, în al treilea rând spiritul inventiv şi ştiinţa aplicată. Desigur, toate aceste manifestări coexistă mai mult sau mai puțin, dar în dozaje diverse, și ordinea de importanță în fiecare fază pare să fie aceea pe care o indic. La indivizi, dimpotrivă, spiritul de invenție, simțul mecanicii se manifestă deja la copii; și geniul matematic poate să fie extraordinar de precoce: să amintim numai cazul lui Pascal, care „reinventează" geometria euclidiană la doisprezece ani; al lui Condorcet, care lămurește problema calculului integral la douăzeci și doi de ani; al lui Évariste Galois, ucis în duel la douăzeci și unu de ani după ce descoperise rolul grupurilor în rezolvarea ecuațiilor algebrice; Einstein a dat la douăzeci și șase de ani prima lui schiță a teoriei relativității; tot la douăzeci și șase de ani, Heisenberg și-a publicat teoria despre relațiile de imprecizie — și exemplele abundă; mai aproape de noi, presa a citat două cazuri de „fenomene" matematice chemate să predea în universități americane la vârsta de cincisprezece și șaisprezece ani. În schimb, o gândire filozofică originală se coace rareori înainte de treizeci de ani (Platon susținea chiar că n-ar trebui abordată filozofia decât după vârsta de treizeci de ani). În sfârșit, creația artistică poate să cunoască un crescendo pe măsură ce artistul înaintează în vârstă. Există în această ordine inversă, în acest gen de ontogeneză *à rebours* un fenomen ciudat, căruia, în ceea ce mă privește, nu-i văd explicația. (Se întâmplă oare așa pentru că în filogeneza operelor civilizației mentalul colectiv se exprimă mai întâi în ceea ce are el mai specific, în ceea ce este particular geniului său, deci unic, adică în artă, și

doar după aceea în operele cu caracter din ce în ce mai impersonal, pe măsură ce caracterul specific al culturii se estompează și se șterge?)

29. Cf. partea întâi, pp. 138 și urm.

30. Să adăugăm că fenomenul pare să se verifice de asemenea la nivelul subcivilizațiilor, adică pentru națiunile aflate în căutarea unității. Italia a fost unificată de Piemont, principat tardiv și excentric, a cărui casă domnitoare venea de dincolo de munți, din Savoia de limbă franceză; Germania a fost unificată de Prusia, cea mai îndepărtată dintre provinciile ei de graniță, pe vremuri vasală a Poloniei și — dacă judecăm după toponimie și onomastică — țară cu populație puternic amestecată cu slavi.

31. Se pare, de pildă, că în Egiptul vechi existau, de la începutul celei de a IV-a dinastii, repertorii ce codificau picturile tombale. Ar fi o dovadă că de pe atunci (secolele al XXVIII-lea–al XXVII-lea) Egiptul prezenta simptomele fazei imperiale.

32. Evanghelia după Ioan, 18, 37–38.

Capitolul 2

Contacte între civilizații în timp și spațiu. Aculturare; rezistență și fenomene de respingere. Perioada de incubare. Câteva efecte ale aculturării (port, habitat, limbă). Rasa; în ce sens conceptul de rasă poate să fie reținut de istoric? Stabilitate și modificare a caracterelor etnice. Cazuri posibile de „hibernare". Ce se transmite în timp? Continuitate sau noncontinuitate a civilizației?

Ne-am ocupat până în prezent, aproape exclusiv, de dinamica internă a civilizațiilor, lăsând deocamdată în umbră fenomenele de contact dintre diferitele unități, cu influențele și interacțiunea pe care ele le antrenează. Dar, oricât de departe am coborî în timp, pretutindeni găsim aceste contacte ca motoare esențiale ale civilizației. Chiar în cazul celor mai izolate civilizații, cea din Mexic și cea din Anzi, izolarea nu este totală, iar, dacă la nivelul ansamblului contactele exterioare sunt greu de perceput, la nivelul subunităților care compun civilizația contactele sunt numeroase și fecunde.

Mergând mai departe, dacă ne întoarcem spre societățile primitive, cei mai mulți specialiști în preistorie admit astăzi că similitudinile dintre unelte și anumite trăsături de cultură pe spații foarte vaste nu se pot explica decât prin contacte la distanțe enorme, la scară intercontinentală.

Să lăsăm deoparte modalitățile acestor transmisii din cele mai îndepărtate epoci și să examinăm aspectul pe care ele îl îmbracă în epoca istorică, prin împrumuturile reciproce pe care le fac diversele culturi sau civilizații în contact.

În legătură cu aceste fenomene, s-a inventat de câtva timp termenul aculturație/acultare.[1]

În Statele Unite, el este în mare măsură utilizat de antropologi pentru a desemna fenomenele consecutive unor contacte directe și prelungite dintre două sau mai multe culturi diferite.[2] Consensul asupra semnificației exacte a termenului și asupra fenomenelor pe care se cuvine să le ordonăm sub această etichetă este departe de a fi realizat. După câte știm, britanicii n-au adoptat încă termenul, preferându-i expresia *culture contacts*[3]; în Franța însă, el a dobândit drept de cetate (ortografiat ori *aculturation*, ori, mai adesea, *acculturation*).

În America, termenul se aplică mai ales studierii societăților prezente, în special indienilor din cele două Americi, și popoarelor colonizate de Europa în Africa și în Asia. A fost deschis aici un nou și vast câmp de cercetări, care este activ explorat: studiul impactului civilizației occidentale asupra societăților din Africa și Oceania, dar, de asemenea, anchete sociologice asupra adaptării imigranților în interiorul lumii occidentale (mai ales, în Statele Unite) sau asupra aclimatizării la viața urbană a indivizilor proveniți dintr-un mediu rural.

Evocarea chestiunilor de metodă pe care le-au suscitat studiile de aculturare în antropologie ar depăși cadrul prezentei lucrări. Să spunem doar că rezultatele anchetelor conduse în societățile contemporane nu trebuie transpuse decât cu o mare prudență la cazurile istorice de aculturare. Pe de o parte, cazul dezrădăcinaților izolați și al imigranților în mici grupuri nu este decât parțial comparabil cu acela al migrațiilor masive; nu numai pentru că importanța numerică a grupului aculturat — masa lui — influențează posibilitățile lui de rezistență, dar și pentru că în anumite migrații (în special, emigrația europeană din secolele al XIX-lea și al XX-lea spre cele două Americi) există o acceptare, mai mult sau mai puțin marcată, de a adopta un nou mod de viață, în vreme ce în majoritatea altor migrații, precum și în contactele fortuite sau îndurate involuntar, există dimpotrivă o vie dorință de a păstra identitatea culturală a grupului (cum e în general cazul invaziilor barbare: probabil cazul infiltrațiilor semite în Orientul Mijlociu în mileniile al III-lea și al II-lea î. Hr., cazul comunităților evreiești din Europa Răsăriteană a secolului al XX-lea etc.). În toate cazurile, fie că e clară sau confuză, secretă sau mărturisită, intenția grupului

de a-și păstra identitatea joacă un rol determinant. Această intenție (acest *animus*, cum ar spune juriștii) nu este ușor de descoperit și evoluează împreună cu generațiile. Unul dintre rarele exemple de migrații masive în secolul nostru este reprezentat de instalarea unor importante colonii chineze în tot sud-estul asiatic și în jurul Pacificului. Neîndoielnic, la început, aceste colonii au încercat cu înverșunare să-și conserve identitatea culturală. De cele mai multe ori, ele reușesc s-o păstreze, chiar acolo unde autoritățile locale le forțează la o asimilare administrativă. Se poate prevedea că, în anumite regiuni (Malaysia, Singapore) unde imigranții chinezi au echilibrat și chiar au depășit în număr elementul autohton, acesta din urmă va sfârși prin a fi asimilat de elementul alogen. În altă parte, dimpotrivă, așa cum se întâmplă pe coasta de vest a Statelor Unite, chinezii, în pofida existenței unor *China towns*, se lasă puțin câte puțin absorbiți în marele ansamblu.

În toate cazurile de aculturare studiate pe societățile contemporane, sociologii disting în general trei atitudini posibile: 1. acceptarea culturii străine; 2. reacția contra ei; 3. soluția sincretismului (schimburi reciproce, fuziune).[4] Și aici, trebuie să ne ferim să tragem în mod pripit concluzii cu pretenții de valabilitate din punct de vedere istoric. Este într-adevăr foarte probabil ca ceea ce îi apare sociologului contemporan drept soluție sincretică (într-o anumită societate supusă presiunii occidentale) să nu fie pe termen lung decât o fază tranzitorie într-un proces de aculturare completă. Un sincretism cât de cât stabil nu pare să poată rezulta decât din ciocnirea și din interpenetrarea a două civilizații majore (cazul Bizanțului, ivit din întâlnirea dintre lumea elenică și Orientul Mijlociu), sau într-o civilizație puțin excentrică, aflată la punctul de intersecție a două sau trei influențe civilizatoare (cazul Indoneziei, între India, Extremul-Orient și lumea arabă). În contextul actual, exemplele recente (asimilarea la Occident a creștinătății ortodoxe și a unei părți din lumea extrem-orientală) nu ne lasă să prevedem, pentru *această generație de civilizații*, o rezultantă sincretică.

Menținând rezervele pe care tocmai le-am făcut, cred totuși că termenul aculturare poate fi întrebuințat cu folos și la nivelul civilizațiilor, *pentru a desemna procesul de transformare pe care-l suportă orice cultură în contact cu o altă cultură*, adică, mai

precis, procesul de transformare a societății care primește (înțeles fiind faptul că este rară situația în care un grup este numai „receptor“ sau numai „donator“). Aplicarea termenului la civilizațiile trecutului pune totuși o problemă de metodă. Limitate la domeniul antropologic, studiile de aculturare s-au sprijinit pe societăți vii, utilizând metode de observare directă și chiar de experimentare. În domeniul studiului comparat al civilizațiilor, se înțelege de la sine că trebuie să contăm în primul rând pe metoda istorică, observația directă aducând doar un punct de sprijin ocazional. De altfel, prin forța lucrurilor, observația actuală se limitează aproape exclusiv la influența civilizației occidentale asupra altor civilizații sau culturi vii și, într-un grad mai mic, la influența lumii arabe asupra unei părți din Africa neagră.

Dacă admitem această extensiune a cuvântului la domeniul istoric, atunci propun, așa cum etimologia o sugerează, să-l rezervăm prioritar pentru *contactele care au dus sau ar trebui în mod vizibil să ducă la adoptarea unei civilizații străine*; altfel spus, ne plasăm în perspectiva societății care primește, adică a procesului prin care aceasta din urmă își pierde progresiv propriile trăsături culturale pentru a le înlocui cu acelea ale grupului „donator“. În schimb, voi evita întrebuințarea termenului: a) în cazul împrumuturilor făcute unei culturi străine, asimilate însă într-atât, încât ele constituie elemente integrale ale propriei culturi care nu s-a lăsat dezintegrată (de exemplu, cazul trecerii budismului din India în Extremul Orient); b) *a fortiori*, în cazurile de refuz integral al unei culturi străine cu care se află în contact (cazurile, între multe altele, ale laponilor, ale eschimoșilor și ale unei mari părți a indienilor din America confruntați cu civilizația occidentală).

Acestea fiind spuse și conștienți de numărul cvasiinfinit de acțiuni și de reacțiuni care pot să se producă, să încercăm totuși să schematizăm principalele situații care se prezintă în caz de contact între două sau mai multe civilizații.

Putem să distingem astfel contactele dintre civilizațiile vii, oricare ar fi vârsta lor respectivă — adică contacte între civilizații în spațiu (A) și întâlnirea (mai rară) dintre o civilizație vie și o civilizație moartă — adică contactul dintre civilizații în timp (B).

Iată atunci schema principalelor situații care ni se prezintă:

1. *Contacte între civilizații în spațiu* (civilizații mai mult sau mai puțin contemporane):
   1.1. *Între o civilizație cuceritoare și o civilizație cucerită*:
      1.1.1. cu amestec de populații;
      exemple: civilizația occidentală și civilizațiile precolumbiene (în mod parțial); arabii–India (parțial de asemenea);
      1.1.2. fără amestec sau cu puține amestecuri rasiale;
      exemple: Orientul Mijlociu–Egipt; civilizația elenică–Orientul Mijlociu; arabii în Spania.
   1.2. *Între civilizații juxtapuse*:
      1.2.1. cu influență preponderentă a uneia asupra alteia;
      exemple: Occidentul și civilizațiile bizantină, arabă, indiană, extrem-orientală (începând din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea); India antică și Extremul-Orient;
      1.2.2. cu influență reciprocă;
      exemple: Egiptul–Creta și Orientul Mijlociu (în mileniile al III-lea și al II-lea î. Hr.); Egiptul–Orientul Mijlociu–Grecia (în mileniile I î. Hr., înaintea cuceririi lui Alexandru); lumea arabă–Bizanțul și Occidentul (în Evul Mediu).
   1.3. *Civilizații majore în contact cu popoare aflate în faza de precultură* (*barbare*):
      1.3.1. în funcție de vârsta civilizației majore:
         1.3.1.1. influență predominantă a civilizației majore (lumea elenică și tracii, celții, iberii; influență chineză în întregul Extrem-Orient; influență indiană în sud-estul asiatic; lumea arabă în Africa neagră);
         1.3.1.2. influență reciprocă (Occident, Africa neagră, în epoca contemporană);
         1.3.1.3. influență preponderentă a barbarilor (vechii greci înfruntând civilizația cretană, arienii în India, germanii în Imperiul roman);

1.3.2. cu refuzul interpenetrării sau cu împrumuturi minore din partea popoarelor barbare aflate în contact cu civilizația — cum ar fi monedele, uneltele, podoabele, produsele de consum — (cazul germanilor în fața Imperiului roman, înainte de *Völkerwanderung*; cazul anumitor societăți primitive, în special din America și Oceania, în fața civilizației occidentale).

Precum se vede, contactul dintre două sau mai multe civilizații contemporane poate avea în cursul timpului — în funcție de vârsta fiecăreia dintre ele și de momentul contactului — efecte foarte diferite. Astfel, Occidentul, în Evul Mediu, primește de la Bizanț și de la lumea arabă mult mai mult decât le dă. După Renaștere, el este acela care se dovedește principalul donator — și mișcarea se precipită începând din secolul al XVIII-lea, dovadă că astăzi una dintre aceste civilizații, cea bizantină, a fost în întregime absorbită, în timp ce cealaltă, arabă, se află în curs de aculturare.

2. *Contacte între civilizații în timp* (civilizații defuncte care influențează civilizațiile vii):
exemple: Bizanțul decadent, obsedat de imaginea Greciei antice; admirația exagerată a Occidentului pentru Roma și Grecia, de la începutul Renașterii și până în plin secol al XIX-lea.

Această pasiune a imitației nu pare să-i ducă pe cei care îi sunt înrobiți decât spre civilizația-mamă. Nu cunoaștem nici un exemplu de influență majoră exercitată asupra unui ciclu de civilizație de către un ciclu anterior cu care să nu fie înrudit. E vorba de un fel de atașament la propria lui lume ancestrală, atașament pasional și aproape fetișist. Este un fenomen de aceeași natură cu fenomenul care se produce în interiorul unui ciclu de civilizație care își repetă de mai multe ori faza terminală (alternanța de „perioade intermediare“ și de „noi imperii“ în Egipt și China). Dar efectele nu sunt aceleași în ambele cazuri: după „perioada intermediară“, în general destul de scurtă — la scara Istoriei —, civilizația poate să restabilească legătura cu trecutul ei și să reia fără schimbări radicale marile teme ale propriei spiritualități. Și aceasta cu atât mai

ușor cu cât nu va fi existat o intruziune masivă de sânge nou și prin urmare o modificare sensibilă a caracterului etnic. Dimpotrivă, fenomenul impropriu numit „Renaștere" apare mult timp după epoca pe care am vrea s-o facem să renască — aproximativ un mileniu și jumătate mai târziu —, cu tot intervalul unui Ev Mediu în care a avut loc un mare amestec de rase și o înflorire a unui stil traducând o viziune asupra lumii profund diferite. Ne aflăm în plină maturitate a unei noi civilizații. Cultul Antichității ei, adică al civilizației-mamă, nu mai poate avea decât efecte secundare, când stimulatoare, când inhibitoare.

Să remarcăm de altfel că „renașterile" sunt întotdeauna „revoluții de sus în jos", adică mișcări care s-au născut în mediile culte și care nu ating masa decât cu o anumită întârziere, în vreme ce ambele procese pot fi întâlnite în cazurile de aculturare prin contact între civilizații contemporane:

— aculturarea dorită și chiar impusă de sus în jos în mod autoritar (Rusia secolului al XVIII-lea confruntată cu Occidentul, Japonia în plin Ev Mediu confruntată cu China, apoi, în secolul al XIX-lea, cu Europa);

— sau, dimpotrivă, aculturarea de jos în sus, printr-o lungă înaintare inconștientă, invizibilă (cazul lentei orientalizări a lumii romane, începând mai ales din secolul al III-lea); și în măsura în care acest fenomen este vizibil, minoritatea conducătoare, expresia cea mai tipică a vechii civilizații, se opune aculturării printr-un efort adesea patetic.

Caracterul în parte artificial al „renașterilor" explică de ce ele ajung de cele mai multe ori la un eșec, deși acesta (așa cum am văzut în legătură cu Renașterea occidentală) este mai puțin categoric decât pretind Spengler și Toynbee. În măsura în care ele răspund unei trebuințe, în măsura în care ele reprezintă o reacție împotriva anumitor forme îmbătrânite și deci o sursă de noi inspirații, ele pot fi fecunde. În schimb, când imitarea unei civilizații defuncte dobândește caracterul unei adevărate superstiții, ea poate reprezenta o primejdie mortală. Din fericire, de cele mai multe ori viața își reintră în drepturi. O parte din intelectualitatea Greciei moderne a luptat peste un secol și jumătate pentru a impune o

limbă artificială în virtutea unui atașament abuziv față de Grecia antică, ivit dintr-o trebuință de compensare ca urmare a unei servituți de mai multe ori seculare. Tentativa a fost cât pe ce să ducă la crearea unei limbi artificiale, fără rădăcini în popor și deci puțin propice unei veritabile creații. Din fericire, limba populară a ieșit victorioasă din această încercare.

O experiență nouă se desfășoară sub ochii noștri în Israel, unde ebraica, limba sacră, ieșită din uzul cotidian de mai bine de două mii de ani, a fost introdusă ca limbă vie (ivritul) și servește la întărirea unității unui întreg popor; dar experiența e prea recentă și condițiile sunt prea particulare pentru a se putea trage concluzii de ordin mai general. De altfel, ebraica n-a înlocuit o limbă vie ivită din ea printr-o lentă evoluție (cazul limbii grecești moderne și al limbilor romanice), ci idiomuri străine și diverse, dintre care cel mai răspândit, idișul, n-a avut acces decât marginal la demnitatea de limbă literară. În acest sens, revitalizarea limbii ebraice reprezintă nu atât un van efort de întoarcere înapoi, cât un ingredient comod, un „catalizator“ în „reacția“ care trebuie să dea amalgamul națiunii noi.

Un alt exemplu ne este furnizat de exaltarea originilor lor latine la românii din secolul al XIX-lea. Și aici, ca în Grecia, fenomenul provenea dintr-o trebuință de compensație împotriva umilințelor seculare și de afirmare față de popoarele dominatoare (unguri, austrieci, ruși). Dar în domeniul lingvistic, țelul vizat a fost mai modest, și rezultatele pot fi considerate în mare măsură pozitive: limba vorbită s-a descotorosit spontan de elementele alogene mai recente (din greacă, turcă sau din slavona bisericească) pentru a le înlocui cu termeni de civilizație inspirați din italiană și franceză, conform unor modele mai potrivite cu caracterul specific al limbii. Nu e totuși nici o îndoială că această transformare a limbii a antrenat de asemenea modificări ale psihismului colectiv. În mod paradoxal, intruziunea neologismelor (în mare majoritate de origine franceză) n-a încetat în epoca comunismului și a dominației sovietice, ci, dimpotrivă, s-a accelerat frenetic, în virtutea unui fel de „viteză cinetică“, favorizată probabil și de impunerea „limbii de lemn“, artificială și internațională prin esență.

Există în cazul subcivilizațiilor, ca și în acela al marilor ansambluri, numeroase tentative de imitare și chiar de întoarcere înapoi.

Ele se manifestă de cele mai multe ori în domeniul limbii, dar pot de asemenea (cazul Renașterii occidentale) să atingă domeniul artelor. Ne putem întreba dacă inspirația cerută de artiștii mexicani de azi de la vechea cultură mexicană va ajunge la un sincretism și mai amplu, sau dacă acesta se va limita la căutările din domeniul ornamental (care pot de altfel să aibă o puternică rezonanță psihologică).

Să ne ferim totuși să confundăm efectele unei simple priviri retrospective, în viața unui popor, cu încercarea de a imita și deci de a face să retrăiască o civilizație a unui alt ciclu. Exemplele referitoare la acest ultim fenomen sunt rare, în vreme ce nostalgia unui trecut național, mai mult sau mai puțin vechi, apare ca un fenomen frecvent. Secolul al XIX-lea european, romantic și naționalist, ne furnizează numeroase exemple: admirația exagerată a Germaniei pentru trecutul ei medieval și aceea a Ungariei pentru epoca arpadiană și chiar pentru epopeea hunilor (dovadă legenda populară a lui *Hunor și Magor*, strămoșii mitologici ai hunilor și maghiarilor); exaltarea finlandezilor în fața trecutului legendar care le era dezvăluit de *Kalevala* etc. Paradoxal, această idealizare a unui anumit trecut, a unei anumite părți privilegiate din trecutul național, în afară de faptul că a favorizat coeziunea națională, nu pare să fi avut nici un impact profund asupra faptelor de civilizație: puțină influență asupra limbii, câteva imitații, repede abandonate în artă (neogoticul, ca variantă a historismului, în secolul al XIX-lea, de exemplu), iar în domeniul gândirii chiar mai puține. Aceasta se explică cu ușurință dacă acceptăm postulatul conform căruia fazele unei civilizații se succedă într-o anumită ordine, fără să se repete. Idealizarea trecutului *național* nu se poate traduce printr-o imitație eficientă pentru că prin definiție ea se sprijină pe o altă vârstă a civilizației. Dimpotrivă, o „renaștere“ își poate căuta modelele la civilizația-mamă, *la o vârstă corespondentă.*[5]

În cazul contactului în spațiu, este de asemenea probabil ca o civilizație care primește să accepte mai ușor elemente de cultură care aparțin (sau au aparținut) unei civilizații aflate în același stadiu de dezvoltare. Am văzut astfel influența extraordinară pe care arta partă și sasanidă a avut-o asupra artei Occidentului medieval prin intermediul Bizanțului sau al barbarilor din stepe. Or,

ea reprezenta arta medievală a viitoarei civilizații arabe. Dar aici e vorba de un caz, probabil excepțional, de influență indirectă.

Când două culturi sunt în contact direct, rareori ele se găsesc în aceeași fază de dezvoltare. Marile civilizații nu sunt niciodată în întregime contemporane, și lucrul este evident în cazul influenței exercitate de o cultură superioară asupra unui popor aflat în stadiul preculturii.

Totuși, modalitățile aculturării — mai ales motivațiile acceptării sau refuzului — rămân de fiecare dată misterioase. Elementul *prestigiu* a fost adesea subliniat. El este desigur preeminent în cazul popoarelor aflate în faza preculturii care suportă influența unei civilizații majore (exemplul nostru 1.3.1.1.), și cazul cel mai tipic ne este probabil furnizat de aculturarea Japoniei de către China, începând din secolul al VII-lea. Dar chiar și aici am văzut că modelul chinez a fost foarte inegal urmat și că, dacă elementele de cultură *stricto sensu* (religie, scrieri, arte) au putut să fie adoptate cu mai multă sau mai puțină fidelitate, Japonia n-a fost capabilă în acel moment al evoluției ei să transpună la ea acasă structurile politice ale unui stat care se află deja de multă vreme în stadiul „imperiului universal". Și astăzi, în țările „pe cale de a fi aculturate", instituțiile politice ale democrațiilor occidentale sunt acelea care „trec" cu cea mai mare dificultate.

Am întrebuințat mai sus termenul *influență*. Însă trebuie să-l utilizăm cu precauție, deoarece a vorbi de influența unei culturi asupra alteia înseamnă în primul rând a adopta punctul de vedere al donatorului. Or, în viața popoarelor — mai mult decât la individul pe care mediul familial, social și național îl modelează din copilărie — o cultură ia cu împrumut la urma urmei numai ceea ce ea vrea să ia cu împrumut. O influență nu acționează singură; nu *suportăm* o influență, ci o *captăm*. Spengler are dreptate să se ridice împotriva concepției curente care face din influențe entități independente care ar acționa în virtutea unei dinamici interioare. Există popoare care nu adoptă decât o infimă parte din influențele în care se „scaldă". De câte secole sunt laponii în contact cu suedezii? Totuși, a trebuit să vină secolul al XX-lea pentru ca o parte dintre ei să adopte câteva unelte europene elementare. Nu se împrumută de la o cultură străină decât ceea ce provoacă admirația,

trezește invidia sau răspunde unei trebuințe. Nu există influență sub constrângere absolută. Putem aplica popoarelor proverbul englez: *One man may lead a horse to the water, but twenty cannot make him drink.*[6]

Așadar, în cazul în care un popor dominat împrumută elemente de cultură de la poporul dominator, putem corect presupune că el n-o face decât în măsura în care resimte — adesea împotriva propriei lui voințe — o anumită admirație pentru poporul dominator sau pentru o anumită trăsătură a culturii lui. Acest adevăr este și mai evident în situația în care popoarele dominatoare împrumută de la popoarele dominate. Dacă Alexandru și, după el, dinastiile elenistice nu ar fi fost uluiți de fastul și măreția curții marelui-rege, ceremonialul și riturile unei monarhii taxate de altminteri drept „barbară“ n-ar fi fost imitate. La fel stau lucrurile astăzi. Americanul alb, rasist datorită unei educații seculare, n-ar împrumuta anumite elemente de la cultura negrilor dacă în subconștientul lui aceste elemente n-ar provoca un fel de fascinație. În acest caz, am putea vorbi de „atracție nemărturisită“. Oricum ar fi, dacă niște reguli guvernează materia, ele par dificil de determinat, deoarece ne aflăm într-un domeniu fundamental afectiv și imprevizibil.

Ar fi de asemenea inexact să afirmăm că n-a existat *niciodată* aculturare sub constrîngere. Exemplul popoarelor supuse Imperiului roman și Imperiului chinez par a dovedi contrariul. Dar ce știm de fapt despre modalitățile acestor aculturări vechi? Foarte puține lucruri. În cazul Chinei, pare dificil să reconstitui astăzi procesul de sinizare a provinciilor excentrice. Din punct de vedere lingvistic, unitatea nu s-a realizat niciodată. Pentru alte trăsături de cultură, procesul a durat, în fiecare caz, secole. Indiferent de ce s-a spus despre ea, Roma n-a încercat nicăieri să-și *impună* civilizația. Ea a respectat limba și obiceiurile popoarelor, care, la rândul lor, respectau *Pax Romana* și care își manifestau stima, deși superficial, față de zeii ei. Iată de ce Orientul elenistic și asiatic, precum și întreaga Africă de Nord nu au fost contaminate de cultura greco-romană decât în straturile superioare. În Europa, acolo unde ne este mai ușor să urmărim procesul de romanizare, ca în Galla, se știe că el a fost foarte lent și că nu s-a realizat — sub efectul unor factori diverși (ca, de pildă, propagarea creștinismului) —

decât atunci când imperiul era gata să se prăbușească, într-o epocă în care puterea centrală deja se slăbise de multă vreme.

La celții din insulele britanice, în ciuda contactelor de mai multe ori seculare cu Roma și a unei dominații parțiale, creștinismul și, odată cu el, cultura latină nu s-au implantat și n-au cunoscut o înflorire — atât de bogată pentru timpul ei — decât după ce orice risc de constrângere dispăruse, la sfârșitul secolului al V-lea.

Am putea adăuga de asemenea exemplul mulatrilor din Antile și al negrilor americani, care au început o producție originală în literatură și filozofie numai după un secol de la abolirea sclavajului.

În zilele noastre, realitatea colonizării și efectele unei bruște decolonizări oferă un vast câmp de observație, dar cât de dificilă e interpretarea lui!

Ca regulă generală, avem impresia că în colonizarea recentă aculturarea a fost relativ mai lentă acolo unde ea s-a făcut sub constrângere, de exemplu în coloniile de populare[7], unde antagonismul dintre membrii celor două culturi a fost în mod necesar mai mare. Totuși, dacă vrem să verificăm această ipoteză, cum să izolăm unitățile care trebuie comparate? Deoarece, pe de o parte, în funcție de puterile coloniale, metodele de administrare au fost destul de diferite pentru a antrena consecințe încă dificil de apreciat[8], iar, pe de altă parte, nivelul de dezvoltare economică și socială, nivelul de cultură al societăților autohtone în momentul contactului lor cu Occidentul (ceea ce etnologii au numit „punctul zero“) au fost foarte variabile de la un caz la altul. Nu este posibil să se compare în ceea ce privește punctul de plecare India cu țările din Africa Ecuatorială, nici cu Egiptul și Algeria.[9] Paradoxal totuși, o rezistență maximă poate fi întâlnită la ambele extreme: fie la civilizațiile foarte vechi, prea legate de valorile trecutului lor, ca India sau China, fie la populațiile prea arhaice, incapabile de a se deprinde cu disciplina unei societăți aflate într-un stadiu mai înaintat, cum a fost probabil cazul vechilor popoare caraibiene. De cele mai multe ori, dispariția lor este explicată prin exterminare sau prin efectul decimant al bolilor aduse de europeni. Aceste explicații nu mi se par pe deplin satisfăcătoare, deoarece alte etnii — negrii, de exemplu — au supraviețuit acelorași încercări. Gilberto Freyre[10] îmi pare a fi mai aproape de realitate când sugerează că

anumite grupuri de amerindieni încă se aflau în faza culesului de fructe în momentul sosirii albilor și nu puteau face acest imens salt în timp pe care-l reprezintă adoptarea, chiar și la cel mai modest nivel, a unei civilizații agricole. Se poate vorbi de *breakdown*, de „depresie“ colectivă. Această depresie poate să nu conducă la moartea colectivității, ci numai la o patetică resemnare care sfidează secolele. Acesta pare să fie cazul anumitor comunități din America de Sud. Ne putem întreba dacă estomparea de mai multe ori milenară a sicilienilor nu s-ar fi datorat unui fenomen de aceeași natură. La scara lumii antice, insula avea bogății, o întindere și o situație geografică ce ar fi justificat, asemenea Cretei, o parte mai activă la mersul civilizațiilor. Or, fără să admitem teze rasiste, totul se petrece ca și cum locuitorii primitivi, cel puțin primul amalgam coerent, au fost traumatizați de intruziunea unei civilizații străine, în împrejurarea de față aceea elenică, civilizație pe care au tolerat-o multă vreme, pe care au adoptat-o parțial, dar pe care niciodată nu au asimilat-o în întregime. De atunci, dominații străine s-au succedat neîntrerupt: romani, bizantini, arabi, normanzi, angevini, aragonezi, Bourbonii din Neapole și, în sfârșit, italienii din nord — dar fondul autohton se retrage într-o rezistență surdă, încăpățânată, de cele mai multe ori pasivă, sporadic explozivă, fără ca vreodată comunitatea să-și regăsească adevăratul echilibru.

Orice societate, chiar când este relativ rău adaptată la mediu (un grup etnic nu găsește în mod necesar cel mai bun răspuns la exigențele mediului), reprezintă întotdeauna o totalitate armonioasă și ea îi modelează pe membrii grupului într-atât, încât orice intruziune a străinilor antrenează un risc de distrugere pentru întreaga comunitate. Observarea fenomenelor actuale de aculturare ne furnizează nenumărate exemple de societăți perfect echilibrate în structurile și ritmurile lor tradiționale, care au prezentat tulburări grave, cel puțin un regres net al moralității, după primul contact cu civilizația occidentală. Impactul unei civilizații mai dinamice asupra unei societăți relativ statice produce mereu un „șoc operator“, ca o grefă a unui organ străin pe un corp bolnav. Pacientul se poate regenera sau, dimpotrivă, e posibil să se declanșeze un fenomen de respingere și să moară. Acest fenomen este total irațional, și iată de ce occidentalii, chiar când sunt ani-

mați de cele mai bune intenții, sunt de cele mai multe ori incapabili să înțeleagă reacțiile popoarelor din Lumea a treia în fața acestei intruziuni explozive în modul lor de viață.[11]

De asemenea, orice grup social este în mod firesc conservator. Viața socială este atât de importantă pentru individ — sociologia contemporană a demonstrat-o suficient[12] —, încât conservarea, aparent fără schimbare, a limbii, a riturilor religioase, a practicilor și obiceiurilor, pe scurt a tot ceea ce reprezintă mediul lui moral, pare imperativă. Acest conservatorism și această reacție de apărare sunt cu atât mai vii, solidaritatea grupului este cu atât mai mare, cu cât societatea este mai vulnerabilă și mai arhaică. Descoperirile arheologice ale ultimelor decenii au scos la lumină numeroase cazuri de culturi primitive aflate în contact unele cu altele și care totuși și-au păstrat de-a lungul mileniilor tradițiile distincte.

Apartenența la un grup relativ stabil este o necesitate aproape organică. Individul se poate dezvolta numai într-un mediu stabil și armonizat. Recent a fost descoperit unul dintre mijloacele imaginate de natură pentru a asigura coeziunea anumitor societăți de animale: secreția de substanțe odorante numite *feromoni* (sau la unii autori: ferormoni), suficient de subtile și variate pentru a permite identificarea membrilor în interiorul grupurilor restrânse. În Australia, studii foarte amănunțite au fost făcute pe colonii de iepuri de crescătorie.[13] Astfel s-a putut determina faptul că nu numai fiecare specie — mai ales acelea care trăiesc în turmă —, dar și fiecare familie secretă prin mai multe serii de glande mirosuri diferențiate, deosebit de dezvoltate la masculul dominator al grupului și care servesc la marcarea tuturor membrilor grupului cu un semn distinct. În societățile umane, această indispensabilă identificare și coeziune a grupului este asigurată de un ansamblu de trăsături culturale care joacă rolul feromonilor din societățile de animale. Acestea sunt oarecum „feromonii noștri culturali".

Fiecare individ aparține unei serii de cercuri (concentrice sau intersectate, de la cel al familiei până la cel al etniei sau națiunii). În comunicarea care se stabilește în interiorul acestor cercuri există veritabile *automatisme sociale ale gândirii*. La limită, între membrii unei familii unite, există o înțelegere aproape fără cuvinte, fie prin gest, fie prin privire, care denotă un fel de complicitate tainică. Invers, între oameni din medii diferite, educați diferit —

și cu atât mai mult între indivizi aparținând unor culturi diferite, chiar acolo unde limba nu este un obstacol absolut —, există o jenă, o dificultate de comunicare care poate ajunge până la ostilitatea irațională. Aceleași cuvinte nu au exact același sens, nici aceeași rezonanță afectivă și nici aceleași „armonice“. Ele nu evocă același arierplan spiritual. Test suprem: nu aceleași lucruri stârnesc râsul.

Propagarea, în epoca contemporană, a englezei și a francezei, ca urmare a colonizării, oferă în acest domeniu un vast teren de observație. Să comparăm, de pildă, complexul mental al unui intelectual hausa anglofon pe de o parte cu acela al unui indian anglofon, și pe de altă parte cu acela al unui haussa francofon: apropierea de înrudirea de origine sau de noua înrudire culturală va depinde probabil de gradul de aculturare. Momentul crucial ar veni când limba lui maternă va fi uitată sau cel puțin când nu se va mai gândi în această limbă? Chiar la clasele foarte cultivate și poliglote, indivizi rezultați din căsătorii mixte (internaționale) sunt adesea „ființe hibride“, care se simt stingheri atât în grupul patern, cât și în cel matern — cu excepția cazurilor când unul dintre grupuri i-a acaparat în întregime.

În anumite epoci, pot să apară elite internaționale, create printr-o cultură comună, uneori pe o arie foarte întinsă. Așa s-a întâmplat în orașele din jurul Mediteranei în epoca elenistică și romană, precum și în Occident, în înalta societate europeană franțizată, de la mijlocul secolului al XVIII-lea la începutul secolului al XX-lea. Și aici totuși, trebuința de omogenitate se regăsește pe alt plan: acela al clasei sociale. Ca urmare a evoluției și a revoluțiilor din ultimul secol, acest fenomen de stratificare orizontală pare să fie în regres — cu condiția ca el să nu se reproducă mâine într-un nou context, acela al preponderenței anglo-saxone.[14]

În general, aristocrația se lasă mai ușor deznaționalizată decât masa. Ea este în chip firesc mai capabilă să asimileze elementele unei culturi străine. Aristocrația este prima care se apucă să maimuțărească manierele cu trecere la poporul care se bucură de prestigiu, prima care îi adoptă moda și îi învață limba. Burghezia o urmează mai încet, poporul și mai încet — sau niciodată. Astfel, în Orientul antic numai un strat subțire de „colaboratori“ din clasele sus-puse a fost elenizat, iar „francizarea“ Europei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea a rămas un fenomen eminamente aristocra-

tic. Când circumstanțele istorice au permis, de exemplu o lungă durată a dominației unei culturi superioare asupra unor popoare aflate în starea de precultură — cazul Galiei și al Spaniei —, procesul, care începuse cu educarea și asimilarea fiilor fruntașilor, poate pe urmă să se desfășoare până la asimilarea completă.[15] Probabil că în secolele care vin vom asista la o evoluție de același ordin în vechile colonii engleze și franceze din Africa, unde pretutindeni există o netăgăduită voință de aculturare, însoțită, uneori, de convingerea de a putea totuși conserva ceea ce este esențial în psihicul african.

Dimpotrivă, în Europa secolului al XIX-lea, unde culturile naționale erau vizibil de același nivel, a existat o reacție. În Germania și în Rusia, ea s-a produs sub efectul unor cauze aparent contradictorii: pe de o parte, revolta împotriva dominației napoleoniene, pe de alta scăderea puterii și a prestigiului Franței începând de la mijlocul secolului. Cu alte cuvinte, procesul de aculturare a fost întrerupt de eșecul tentativei franceze de hegemonie. S-ar putea da alte exemple. De fiecare dată când se scufundă în ambianța populară, clasa conducătoare regăsește calea națională. În Germania secolului al XVIII-lea, moda franceză acoperă aproape toate manifestările culturale, dar nu pătrunde în profunzime. Dacă distanța (diferența de „stil“) dintre nobilime și burghezie pare să fi fost mai mare în Germania decât în Franța, această situație se datorează faptului că utilizarea unei limbi străine ca principal vehicul de cultură introduce în chip necesar un nou criteriu social; creează o barieră în plus între clase, precum și o cauză suplimentară de antagonism. Între burghezia intelectuală din care țâșneau virtualitățile rasei și subțirele strat aristocratic francizat, va fi existat nu numai un refuz de sus în jos, dar și un refuz de jos în sus.

De altfel, această deznaționalizare prioritară a elitei se poate produce și atunci când poporul învingător adoptă civilizația învinșilor. Avem faimosul exemplu al Romei. *Graecia capta ferum victorem cepit** — deși influența grecească începuse să se facă

* „Grecii-nvinși îl cuceriră pe-al lor aspru-nvingător“ (Horațiu, *Epistulae*, 2, 1, 156, trad. rom. de Lelia Teodosiu, în Horatius, *Opera omnia*, vol. II, ediție critică de Mihai Nichita, Editura Univers, București, 1980, p. 285) (*n.ed.*).

simțită chiar înainte de cucerirea Greciei. Nu numai arta și gândirea Romei și Italiei au fost profund (suntem ispitiți să spunem: integral) elenizate, dar — amănunt insuficient subliniat — limba greacă a fost probabil de-a lungul generațiilor limba „de salon“ a elitei romane — și asta chiar în momentul ascensiunii ei la dominația lumii antice.[16] Doar mai târziu, sub imperiu, această relativă „alienare“ a clasei conducătoare romane avea să înceteze —, dar se schimbase și „clasa conducătoare“!

În sensul unei aculturări în sus, a învingătorilor, avem cazul și mai tipic al invadatorilor succesivi ai Chinei imperiale — turci, mongoli sau manciurieni — a căror sinizare s-a realizat, de fiecare dată, începând cu Curtea și anturajul ei imediat.

Sub ochii noștri, avem un exemplu similar în Africa de vest: aristocrația fulani, implantată la începutul secolului al XIX-lea în nordul actualei Nigerii, într-o țară hausa, ca urmare a cuceririi lui Usman dan Fodio, este astăzi complet „hausa“ — fără să-și fi pierdut cu toate acestea conștiința și mândria originii ei.[17]

Invers, țăranii din regiunile cele mai îndepărtate și societățile cele mai arhaice se agață cu cea mai mare îndărătnicie de obiceiurile ancestrale. Virtuțile conservatoare ale ramurilor izolate sunt cunoscute: *bâlinele* rusești din ciclul Kievului au fost descoperite în secolul al XIX-lea (în chip aproape miraculos) în extremul nord al Rusiei, pe malul marilor lacuri; cel mai frumos ciclu de epopei germanice a fost conservat în îndepărtata colonie insulară a Islandei. Dintre națiunile romanice, ramura românească, izolată complet de restul romanității timp de aproape un mileniu și jumătate, a păstrat în folclorul ei reminiscențele cele mai apropiate de folclorul latin.[18] La fel, folclorul francez din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea este astăzi mai bine conservat în Canada (Québec) decât în provinciile franceze de unde este originar.

Când un grup acceptă aculturarea sau când o influență străină începe să acționeze, imperceptibil și fără o rezistență excesivă din partea grupului receptor se stabilesc un ritm și o anumită progresiune, pe care le regăsim, cu unele variante, în toate cazurile. Un lucru e sigur: aculturarea nu e niciodată totală și, mai ales, nu imediată. Ea are nevoie de un anumit timp de maturizare. Ase-

mănător unei boli, ea are *perioada ei de incubare*, care este — toate exemplele concordă — de o sută-o sută patruzeci de ani.

Este interesant să notăm că această observație are legătură cu aceea făcută de sociologi, care au constatat, pe exemple contemporane, că „personalitatea de bază“ nu se schimbă înainte de trecerea a trei generații. Când părăsim domeniul asimilării unei familii sau a unui mic grup pentru a observa aculturarea unui ansamblu mai vast — o națiune, de exemplu —, care anume semne ne permit să afirmăm că procesul de aculturare este terminat sau că cel puțin el a ajuns la stadiul în care este ireversibil? Desigur, va fi existat înainte o întreagă serie de alte gesturi, de alte semne de supunere, precum adoptarea anumitor tehnici și a anumitor științe, adoptarea costumelor, a manierelor, a jocurilor, adesea și a habitatului și a mobilierului — vom reveni asupra lor —, dar numai când unitatea aculturată este capabilă *să creeze* în stilul adoptat putem s-o considerăm ca definitiv asimilată.

De cele mai multe ori, ne e greu să determinăm punctul de plecare al procesului de aculturare și deci durata perioadei de incubare. Cazul Rusiei lui Petru cel Mare (ucazul din 4 ianuarie 1700) și acela de la începutul erei Meiji în Japonia (predarea puterii de către ultimul șogun împăratului, 15 octombrie 1867) constituie excepția. Am putea de asemenea cita acel *nizami djedid* din 1793, care a reformat armata turcă, după pacea de la Iași, dar în realitate e vorba de un fals punct de plecare, deoarece rezistențele au fost pe urmă foarte aprige și atitudinea sultanilor indecisă. O sută treizeci de ani mai târziu, revoluția lui Atatürk reprezintă mai degrabă un punct de plecare decât un punct de sosire. În schimb, tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, prin care Carol III al Franței cedează în 911 normanzilor viitoarea Normandie, pare să fi fost la originea unei asimilări totale și rapide a normanzilor în noua lor așezare. Dacă este dificil să aplicăm în acest caz criteriul creațiilor artistice și intelectuale pentru simplul motiv că ne este imposibil să știm — de exemplu — dacă constructorii noilor catedrale erau sau nu descendenții vikingilor, putem totuși presupune că mâna de feudali care în secolul următor va duce cultura franceză în formare în Anglia, în Sicilia și până în Mediterana răsăriteană va fi fost de autentic neam normand. Marea aventură a normanzilor

francizați începe exact la o sută de ani după instalarea în Normandia: 1009, Gilbert Batuere și oamenii lui la Bari, ca mercenari ai longobarzilor împotriva bizantinilor; 1029, fratele lui Renouf, conte de Aversa; 1043, Guillaume de Hauteville, conte de Melfi; 1059, fratele lui, Robert Guiscard, duce de Puglia și de Calabria; 1061, cucerirea Siciliei de la sarazini de către mezinul lor, Roger; 1066, Wilhelm Cuceritorul în Anglia.

Aventura „normanzilor“ din Rusia este perfect paralelă cu aceea a normanzilor din vest: o sută treizeci de ani se scurg între instalarea lui Rurik la Novgorod, pe la 859, și introducerea creștinismului de stat de către Vladimir cel Mare în 989. Între timp, creștinismul se infiltrase deja și prin vest, și prin sud și minoritatea dominantă scandinavă se slavizase în întregime, dacă judecăm după datele onomasticii, care coroborează alte informații istorice.

O perioadă echivalentă se scurge între supunerea saxonului Widukind de către Carol cel Mare în 783 și momentul în care ducele Henric de Saxa (919–936) pornește unificarea Germaniei sub dinastia Ottonienilor.

Pentru a reveni la primele noastre exemple, cazul Rusiei moderne este tipic: în ciuda unui efort susținut și a unor rezultate imediate în anumite domenii (armată, administrație, urbanism etc.), o sută douăzeci de ani au fost necesari pentru a avea primele opere moderne și originale ale Rusiei: acelea ale lui Pușkin începând din 1820. Cam în aceeași epocă, gândirea politică occidentală își face prima apariție — efemeră — în Rusia: complotul „decembriștilor“ în 1825.

Pentru Japonia, aculturarea apare după un secol *aproape* completă. Ea există neîndoielnic în domeniul științei și în cel al tehnicii. De asemenea, în arhitectură. Celelalte arte, inclusiv literatura, par să urmeze. Doar în muzică japonezii n-au dat încă un mare compozitor „modern“ (vom vedea imediat că, de la o cultură la alta, tocmai muzica „trece“ cel mai greu). Au însă, de pe acum, orchestre „clasice“ și dirijori de reputație mondială.

Alte cazuri de aculturare recentă sunt și mai dificil de circumscris. Când va fi început occidentalizarea Greciei? În insulele ocupate de venețieni, procesul a început de timpuriu, dar amploarea lui a fost limitată[19] probabil din cauza rezistenței îndârjite a Bisericii

grecești; poate și din cauza poverii prea grele a Antichității elenice pe care grecii moderni voiau să și-o asume. Cred că trebuie să situăm spre a doua jumătate a secolului al XVIII-lea înclinarea decisivă a Greciei moderne spre Occident, când cultura franceză pătrunde în mediile Fanarului și când negustori greci se stabilesc în număr din ce în ce mai mare pe malurile Mării Negre, recent câștigate de Rusia. Totuși, primul mare poet, Solomos (1798–1857) este originar din Insulele Ionice. Marii poeți ai Greciei contemporane se nasc după mijlocul secolului al XIX-lea (Palamas, 1859; Kavafis, 1863). Peste o sută de ani se vor fi scurs de la începuturile occidentalizării până la vârsta maturității lor.[20]

Aceeași dificultate de a situa începuturile occidentalizării la români. Să reținem două date extreme: *terminus a quo*, 1700, unirea unei părți a Bisericii ortodoxe din Transilvania cu Roma; *terminus ad quem*, 1806–1812, ocuparea prelungită a principatelor de către ruși, în timpul căreia se răspândesc costumul în stil occidental și practica limbii franceze (favorizată de altfel și de fanarioți și de serii de emigranți francezi). Trebuie probabil să alegem arbitrar o dată între aceste două limite. Să adăugăm că, pe de o parte, acțiunea preoților educați la Roma nu începe să se facă simțită decât în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar că, pe de altă parte, la începutul secolului următor, chemarea spre Occident (mai ales spre Franța) este atât de puternică în principate, încât putem vorbi de un proces accelerat și aproape entuziast. În realitate, generația care era matură în 1848 dă deja un poet de nivel occidental, Alecsandri. Dar primul geniu autentic, Eminescu, se naște în 1850 și creează între 1865 și 1880.

Am sugerat mai sus[21] că lunga ocupare a Ungariei de către turci și rezistența care mai târziu s-a manifestat față de Habsburgi au creat aproape o întrerupere între Ungaria medievală și Ungaria modernă, astfel încât se poate vorbi de o nouă aculturare făcută de Occident în secolul al XVIII-lea. Dacă această analiză e corectă, putem situa începutul acestui nou proces de aculturare între 1699 (tratatul de la Karlowitz) și 1711 (sfârșitul răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II). Și aici, primele mari opere literare se situează după circa o sută-o sută patruzeci de ani:

Kisfaludy (1788–1830), și marea generație de la 1848, Arany, născut în 1817, Petőfi, născut în 1823.

Să amintim în trecere (am notat deja faptul în legătură cu „vârsta eroică“) că pretutindeni înflorirea poeziei o precedă pe aceea a marii proze. Pușkin și Lermontov îi precedă (cu puțin, trebuie s-o recunoaștem) pe Turgheniev, Dostoievski și Tolstoi. La polonezi, greci, sârbi, croați și cehi, marii poeți apar de la începutul secolului al XIX-lea, dar trebuie să așteptăm epoca contemporană pentru a avea prozatori de același nivel (Sienkiewicz, Kazantzakis, Andrić și Krle□a, Čapek). Românii au povestitori de mare talent (Negruzzi, Creangă) care fac parte din aceeași generație cu poeții, dar romanul apare târziu (Duiliu Zamfirescu, Rebreanu). La unguri Jókai îi succedă lui Kisfaludy la distanță de o generație.

Aceeași observație se poate face în legătură cu artele plastice și cu muzica. În ceea ce privește muzica, ea răzbate ultima (aproximativ o generație se scurge între Pușkin și „grupul celor cinci“, între Arany și Béla Bartók, între Eminescu și Enescu).

Dacă fenomenul s-ar confirma, atunci ar exista viteze diferite de incubare, în funcție de trăsăturile de cultură și de diferitele manifestări ale spiritului. Nu caut stabilirea unei legi pe baza unor informații la urma urmelor fragmentare, și cu atât mai puțin o explicație. În special cazul muzicii pune o problemă tulburătoare. Totul se petrece ca și cum, dintre diversele manifestări ale unei culturi, muzica ar avea rădăcinile cele mai adînci, dezrădăcinarea ei fiind cea mai dificilă și germinarea ei într-un sol străin cea mai lentă.

Altă observație: când aculturarea este acceptată, când ea nu e doar faptul unei minorități de „trădători“ sau de „colaboratori“, asistăm la un fel de fenomen de osmoză. Nu e deloc necesar ca exemplul străin, noile forme de a fi și de a gândi, învățământul — într-un cuvânt, ansamblul noii culturi — să fi pătruns în toate straturile populației aculturate pentru ca din orice strat social, fără antecedente familiale, să se poată ivi geniul creator. Ceea ce este într-adevăr tulburător este posibilitatea unui om, ieșit dintr-un mediu relativ incult, de a atinge cele mai înalte sfere ale artei și ale gândirii, *dar numai când grupul lui etnic va fi atins un anumit grad de maturare în noua cultură*, când își va fi terminat (sau aproape își va fi terminat) perioada de incubare. Invers, la prima generație de aculturare, chiar indivizi ieșiți din clasa cea mai cultivată nu

ajung niciodată să fie creatori în cadrul civilizației a cărei grefă au primit-o.[22]

În anumite cazuri, se poate observa o reacție târzie, o nouă trezire a rezistenței față de cultura implantată. E vorba de o reacție intelectuală, care apare când perioada de incubare tocmai s-a încheiat, ca o nostalgie — uneori violentă — a epocii în care înflorea o cultură autohtonă sau presupusă a fi așa. Această reacție de rezistență a fost deosebit de perceptibilă în Rusia la mijlocul secolului al XIX-lea. Fenomene asemănătoare, de tendință arhaizantă, s-au produs și în alte țări din Europa de Est, având consecințe până în domeniul politic (cazul mișcării legionare la români). Dar în general aceste reacții n-au viitor.

Ce explicație se poate da acestei ineluctabile necesități a existenței unei *perioade de incubare* în adoptarea unei civilizații străine? De ce trebuie cel puțin trei generații de aculturare pentru a modifica personalitatea de bază?[23]

Există mai întâi o unitate ireductibilă, care nu poate fi comprimată: generația. Individul adult, crescut, format de mediul lui, e foarte greu maleabil. El nu suportă decât transformări neesențiale. Transplantat, de exemplu, într-un mediu cultural străin (pe bună dreptate limbajul obișnuit asimilează expatrierea cu o *dezrădăcinare*), el încearcă să aducă cu el câte ceva din pământul lui natal, să reconstituie cât de cât mediul cultural care era al lui, fără de care va cădea pradă unor tulburări profunde. Voința de a se adapta de care am vorbit mai sus, acel *animus* poate să ușureze tranziția — mai ales la a doua generație, dacă părinții imigrați renunță să le transmită copiilor moștenirea lor ancestrală, limba și tradițiile lor —, dar ea nu poate depăși pragul generației. Acest lucru se adeverește mai ales în cazul celor care au emigrat împotriva voinței lor (refugiații politici, al căror număr a sporit, într-o proporție nemaivăzută până azi, în urma evenimentelor care au avut loc în a doua parte a veacului al XX-lea). La ei, așteptarea întoarcerii în patrie face și mai dificilă adaptarea. Numeroase anchete sociologice au revelat în aceste medii foarte multe fenomene de inadaptare și depresie nervoasă.

Bariera generației este și mai perceptibilă, și mai manifestă, în cazul aculturării colective — adică în situația în care un întreg grup etnic e pe cale de a se transforma. Totuși, dacă nu există o

opoziție îndârjită, schimbările de la o generație la alta pot să fie importante, dar nu atât încât să șteargă acea memorie colectivă care acoperă trei sau patru generații și care reprezintă în medie contactul nostru direct cu generațiile trecutului. Universul nostru mental (de cele mai multe ori, sub o formă inconștientă) acoperă în timp ceea ce ne-a fost povestit direct; el coboară adică până la copilăria bunicilor noștri.[24] Dacă mergem de la vârsta adultă a unui individ până la copilăria bunicilor lui, regăsim cifrele de mai sus: o sută-o sută patruzeci de ani.

Există mai multe praguri naturale în percepția noastră și în modul nostru de a înțelege evenimentele istorice; mai întâi, pragul foarte marcat al propriilor noastre amintiri. Aceste amintiri, chiar când sunt mai târziu ordonate din nou sub efectul povestirilor și al învățăturilor exterioare, păstrează un parfum unic, o anumită consistență particulară. Evenimente imediat anterioare, povestite de părinții noștri sau învățate din cărți, nu participă niciodată la aceeași realitate. Trecutul, anterior primelor imagini ale lumii pe care copilul le-a păstrat, este împins de acesta într-un timp propriu-zis „imemorial". Inteligența leagă mai târziu cele două serii de evenimente (cele dinaintea memoriei și cele de după) fără să șteargă vreodată complet acest prag natural. Există apoi un al doilea prag, cel al povestirilor de familie și al contactelor directe (și pe cât posibil „simpatetice") cu vechile generații. E vorba de un prezent secund, mai estompat. Dincolo de această copilărie a bunicilor (și mai rar a străbunicilor) există într-adevăr o altă lume, trecutul îndepărtat, era anterioară epocii contemporane, cu care generația noastră practic nu mai comunică.[25]

Acest caracter necesar, ineluctabil și general al perioadei de incubare ne conduce la marcarea limitelor naturale ale unui fenomen despre care se vorbește mult de câtva timp: acela al accelerării Istoriei.[26] Ar fi absurd să tăgăduim că ritmul evoluției umanității s-a accelerat și că societățile umane — cel puțin un anumit număr dintre ele, grupate în mari civilizații — au suportat în ultimele cinci-șase milenii transformări mai profunde decât în timpul celor cinci sau șase sute de mii de ani precedenți. Dacă la aceasta adăugăm răsturnările vizibile și cu totul considerabile aduse în viața omenirii de civilizația occidentală de la revoluția industrială încoace, atunci suntem foarte ispitiți să ne imaginăm o accelerare continuă

și progresivă a Istoriei. Dar la fel cum un corp greu lăsat în vid atinge după un timp o anumită viteză constantă, probabil că anumite legi naturale se opun unei accelerări continue a Istoriei.

Trebuie mai întâi să distingem pe de o parte o accelerare progresivă și generalizată (deși foarte inegal generalizată, deoarece unele populații izolate se află și astăzi la nivelul epocii de piatră), accelerare rezultată din acumularea tehnicilor care au sfârșit prin a dobândi un fel de dinamică proprie, și pe de altă parte accelerările periodice și localizate, legate de fazele ciclurilor de civilizație. Astfel, anumite realizări ale civilizației (limbajul sau gândirea filozofică, de pildă) își încetinesc mersul în partea superioară a curbei, în perioada de înflorire a unei civilizații și în epoca imperială, ca și cum ar vrea să fixeze o clipă de eternitate, și dimpotrivă își grăbesc mersul în josul curbei în timpul perioadelor medievale. O anumită stabilitate caracterizează mentalul colectiv al epocilor clasice; dimpotrivă, transformări rapide pe acela al epocilor de tranziție. Universul mental al lui Marcus Aurelius e mai aproape de acela al Scipionilor sau chiar al lui Pericle decât de universul Sfântului Augustin sau al lui Sidonius Apollinaris. Cel mai bun barometru al acestor accelerări este transformarea rapidă a limbii.

În schimb, în timpul perioadelor de stabilitate clasică, societățile fac în general rapide progrese tehnice (dintre care unele se vor pierde pe urmă în perioadele medievale). Ar trebui deci să știm dacă imensele transformări materiale pe care le-a trăit civilizația noastră de două veacuri încoace nu sunt mai degrabă legate de ciclul de civilizație decât de o accelerare continuă a Istoriei; și dacă ele nu vor fi urmate într-un secol sau două de o fază de stagnare, apoi de regres.

A doua observație: chiar în epocile de transformare accelerată există o limită a accelerării, o limită de nedepășit: *capacitatea de elasticitate psihologică a generațiilor*.

Mai mult, ar fi interesant să putem determina dacă și în ce măsură transformările tehnice cărora astăzi li se acordă atâta importanță afectează ciclurile de civilizație; dacă revoluțiile în tehnicile de război și în mijloacele de producție (în agricultură, în utilaje, în mijloacele de transport și mai ales în navigație) au modificat în trecut viteza de evoluție a ciclurilor de civilizație, au lungit sau au scurtat diferitele faze ale ciclului. Mi se pare că nu. În epoca

contemporană, transformarea într-adevăr prodigioasă pe care întreaga planetă a suportat-o datorită revoluției industriale și descoperirilor științifice care merg împreună *nu pare să fi influențat ritmul de evoluție al civilizației noastre.* Vreau să spun că dacă ritmul de dezvoltare politică pe care l-am găsit peste tot în miezul evoluției se repetă și în civilizația noastră ca în toate civilizațiile care au precedat-o, atunci ne aflăm astăzi în ultima fază a erei „regatelor combatante“ care a început de patru secole și jumătate. Or, două secole s-au scurs de la revoluția industrială despre care în general se crede că a deschis o eră nouă în istoria umanității, și cele două fenomene par să nu fi interferat deloc. Revoluția tehnică n-a modificat ritmul ciclului politic: concurenții în luptă pentru hegemonia civilizației occidentale au continuat să se înfrunte și să se elimine într-un timp, putem spune, „normal“, și ansamblul civilizației occidentale nu și-a grăbit mersul spre unitate și nici n-a manifestat încă vreo tendință de întoarcere spre o fază anterioară (voi face mai departe o rezervă în acest sens, vorbind de evoluția artelor contemporane).

Asistăm oare pentru prima dată la o întâlnire între o mare revoluție tehnică și un ciclu de civilizație? Ne gândim firește la „inventarea“ agriculturii sedentare și la inventarea bronzului și a fierului. Prima este un fenomen care a precedat imediat și a condiționat probabil nașterea primelor civilizații. Celelalte două — cel puțin în privința difuziunii lor — sunt fenomene istorice, adică dincoace de începuturile primelor civilizații. Dacă ele au provocat modificări sensibile în mijloacele de producție și în tehnicile de război (astfel încât apariția lor a părut să justifice calificativele de „epocă a bronzului“ și de „epocă a fierului“ la istorici și la specialiștii în preistorie), nu vedem ca ele să fi modificat ciclurile civilizațiilor deja născute în momentul apariției lor, cu excepția cazului în care ar fi avut loc o răsturnare vremelnică a anumitor echilibre militare. Încă o dată, singure, aceste invenții nu pot fi luate ca punct de plecare al unei „epoci“ a umanității. În ciclul pe care-l trăim, lucrurile stau la fel în legătură cu inventarea navigației cu pânze, a prafului de pușcă și chiar a tiparului (în ciuda descoperirii „galaxiei Gutenberg“ de profesorul Marshall McLuhan!).

Am văzut că longevitatea medie a civilizațiilor e de două mii-două mii cinci sute de ani. Dacă observația e corectă, în scurta perioadă

care acoperă era istorică la scara evoluției umane nici o accelerare nu-mi pare decelabilă în ritmul ciclurilor de civilizație.

Am deschis această paranteză referitoare la perioada de incubare pentru a marca limitarea psihologică pe care aceasta o impune unei accelerări, posibile, a Istoriei.

Să încheiem acest capitol cu o altă remarcă: perioada de incubare de o sută-o sută patruzeci de ani nu reprezintă decât o limită minimă, observabilă în cazurile de voință manifestă de a adapta o civilizație străină (în general, de sus în jos: conversiune a principelui și a notabilităților etc.). Acolo unde nu întâlnim această voință de sus și această acceptare de jos, procesul poate să fie mult mai lung sau să nu se producă deloc. Cazul indienilor din cele două Americi ne oferă toată gama răspunsurilor posibile.

Se poate de asemenea produce o sciziune între minoritatea dominantă și masă. De exemplu, în lungul contact dintre elenism și Orient (perioada elenistică și romană) se observă un dublu fenomen, dintre cele mai instructive: pe de o parte, numai o fracțiune din elita orientală s-a lăsat elenizată, iar pe de altă parte, în Occident, masa s-a „orientalizat" puțin câte puțin, în primul rând sub efectul curentelor religioase, aduse de soldați, negustori și sclavi.

În sfârșit, trebuie să ținem cont de vârsta respectivă (în termeni de civilizație) a grupului donator și a grupului receptor. La limită, în cazul unei întâlniri între popoare aflate în starea de precultură (de exemplu, invaziile barbare) și o civilizație pe cale de a se dezagrega, aculturarea este deosebit de lungă. La drept vorbind, nu se mai poate vorbi de aculturare, deoarece în această întâlnire nici unul dintre cele două grupuri nu mai adoptă civilizația celuilalt, în schimb o nouă civilizație va germina lent. Și am văzut că această germinare durează în medie șapte-opt sute de ani. Nu mai suntem în prezența unui fenomen de aculturare, ci a unui ev mediu, între două generații de civilizații.

*
* *

Ne putem întreba dacă există o oarecare ordine în trecerea trăsăturilor culturale de la o civilizație la alta. Am întâlnit deja această problemă și probabil că un studiu sistematic și amănunțit ar fi

plin de învățăminte; nu-mi vine să cred că această transmitere de trăsături culturale scapă oricărei legi. Mă voi limita aici la câteva remarci.

La prima vedere, s-ar putea presupune că trăsăturile cu caracter material — sau cu dominantă materială — (arme, unelte, tehnici, îmbrăcăminte, habitat etc.) sunt adoptate mai lesne decât trăsăturile morale (religie, limbă, arte, filozofie etc.). Or, ne dăm foarte repede seama că lucrurile nu stau așa: un anumit element din prima categorie, cum e habitatul, manifestă o tendință conservatoare remarcabilă, în timp ce religia este unul dintre elementele străine care pătrunde cu prioritate. Poate că prin intermediul acestui studiu al vitezei relative de pătrundere a trăsăturilor culturale am putea descoperi la urma urmei care e „nucleul dur“ al unei culturi.

S-ar zice că elementul de civilizație adoptat cu cea mai mare ușurință de o societate care acceptă aculturarea este costumul. Din contră, un popor care refuză o cultură străină sau n-o acceptă decât cu reticență va rămâne cu încăpățânare legat de costumul tradițional, care va dobândi valoare de simbol.[27] Din punct de vedere psihologic, lucrul se explică ușor: tocmai prin modă și pieptănătură individul încearcă mai întâi, și în chipul cel mai firesc, să-și copieze modelul, să se identifice cu tipul lui ideal. Atâta vreme cât va resimți o aversiune față de cultura străină a cărei presiune a suportat-o, el se va feri să-i adopte moda. În lumea țărănească din anumite provincii, mai ales în acelea care au fost nevoite să se împotrivească influenței crescânde a unei culturi dominante, considerată alogenă, costumul național s-a conservat până în zilele noastre, chiar în Occident.

În cazurile recente de aculturare la civilizația occidentală, rapiditatea cu care noile generații adoptă costumul de stil european este primul barometru al gradului de înaintare a procesului de occidentalizare. Persistența unui costum național în India, în toate clasele societății, a fost un semn foarte clar de rezistență pe care civilizația indiană l-a opus occidentalizării. Dimpotrivă, adoptarea de către China a unei veritabile uniforme proletare, având probabil ca model tunica lui Song Zhongshan, este un semn manifest de ruptură cu trecutul. În Africa neagră, persistența și uneori chiar

reintroducerea portului „marelui-bubu“, de influență arabă, în țările cu majoritate musulmană, traduce perfect întârzierea acestora în procesul de occidentalizare, în raport cu țările de pe coastă, unde influența creștină este predominantă. Totuși, în clasa conducătoare, acest atașament sau această revenire la costumul tradițional dobândește un caracter în parte artificial (dorința de afirmare a unei civilizații africane originale, după ascensiunea la independență) și, prin chiar acest fapt, pare fără viitor. Deja tânăra generație se îmbracă în stil european.

Să notăm în trecere — și acest lucru nu este efectul hazardului — că „primul costum în stil european“ pe care națiunile musulmane (Turcia, Egiptul, Persia) sau extrem-orientale (Japonia, China) l-au adoptat în secolul al XX-lea a fost uniforma militară. Această situație era consecința directă și imediată a adoptării armamentului, a tehnicilor și a disciplinei militare din Occident, dar se păstra probabil iluzia că această „deghizare“ va rămâne numai în cadrul armatei, care pretutindeni reprezintă o lume distinctă.

În sens invers a ceea ce am observat pentru costum, avem impresia că tipul de habitat manifestă o fixitate remarcabilă și că, în fiecare grup etnic, stilul casei țărănești a sfidat veacurile, cel puțin atâta vreme cât n-a intervenit nici o revoluție în tehnicile și materialele de construcții.[28] Astfel, peisajul rural în Occident începe să se schimbe sub ochii noștri pe măsură ce se răspândesc utilizarea betonului și casa din prefabricate. În aceeași manieră, avem de-a face atât cu „salturi“, cât și cu soluții de continuitate când se trece de la locuința din paie la aceea din chirpici, și de la chirpici la cărămidă sau ciment. Chiar și aici totuși, fidelitatea față de modelele trecutului nu dispare în întregime.[29]

De când Humboldt a intuit existența unor legături structurale între limbă și cultură sau etnie și de când el a descoperit că limba nu era o pură convenție, ci o formă interioară și profundă — tradiția și în același timp sursa unui mental colectiv unic —, nenumărate studii lingvistice au venit să confirme aceste raporturi privilegiate între limbă și etnie. Filozofii le-au abordat și ei și știm la ce subtilă exegeză Heidegger și discipolii lui au supus cuvintele pentru a sonda sufletul colectiv și pentru a extrage din ele semnificații nebănuite. (La noi, a excelat în acest domeniu Constantin

Noica.) Istoria confirmă aceste raporturi privilegiate, mai ales istoria recentă, unde limba a fost nu numai criteriul principal al națiunii, dar, adesea, și sursa naționalismului. Lucrul este neîndoielnic pentru Europa (deși Elveția și, într-o mai mică măsură, Franța și Spania fac excepție). Separarea dintre germanici și slavi, dintre austrieci și italieni, dintre italieni și slavii de sud, dintre unguri și slavi sau români, dintre polonezi și ucraineni, dintre slavii de sud, greci și albanezi etc. s-a făcut pretutindeni pe baze exclusiv lingvistice. Chiar în Occident, acolo unde persistă revendicări autonomiste și mișcări separatiste, ele se întemeiază de cele mai multe ori pe faptul lingvistic.

Cum se explică atunci că națiuni întregi, rămânând foarte atașate de entitatea lor națională, au putut să abandoneze limba strămoșilor lor, achiziție a trecutului lor, reflex al sufletului lor, pentru a adopta o limbă străină? Acest fenomen este tulburător și misterios. De cele mai multe ori — cazul popoarelor din Africa și din Asia care au adoptat odinioară greaca și latina și mai târziu araba —, n-a fost decât primul pas în părăsirea propriei lor culturi. Dar cum să știm cât de mare va fi fost aici contribuția amestecului de rase? Probabil că ea a accelerat procesul. N-au fost necesare mai mult de cinci sau șase generații pentru ca idiomurile geto-dace din Dacia romană să dispară pentru totdeauna. Pe urmă, când limba adoptată dă naștere la rândul ei unei limbi noi, ne aflăm în general în prezența unor mutații profunde. Ne aflăm într-o „perioadă intermediară“ sau medievală.

Astăzi, paradoxal, într-o epocă cu atât de mari facilități de comunicare, zonele de amestec de rase sunt prea puține pentru a ne permite un studiu pe viu. De altfel, nici un studiu *actual* de caracterologie etnică nu ne-ar permite să stabilim dacă schimbarea limbii a fost mereu urmată de profunde mutații psihologice. Ar trebui să studiem cazurile diacronic, pe durate lungi. Dar cu ce mijloace? În privința trecutului, nu putem face altceva decât să recurgem la intuiții, impresii și aprecieri subiective. Simțim că dincolo de comoara culturală vehiculată de o limbă, există un imens depozit subconștient. E de neînchipuit ca toate aceste sedimente culturale să fi fost măturate odată cu resturile limbii vechi — tot așa cum e probabil ca noua limbă să fi fost sărăcită prin transmitere; în

procesul transmiterii, a trebuit și ea să piardă o parte din propriile ei sedimente. Poate că secretul menținerii identității etnice după schimbarea de limbă constă în această conservare a unui arierplan obscur, moștenit de la vechea limbă și care aduce noi armonice limbii adoptive.

Există foarte multe exemple de astfel de schimbări, dar ele sunt greu de interpretat tocmai pentru că sunt prea recente. Lăsând la o parte fostele colonii din Africa, unde procesul se află de-abia la începuturile lui și deci n-a putut să aibă nici o influență profundă, în cadrul civilizației occidentale cunoaștem cel puțin două cazuri de națiuni sau grupuri etnice care au adoptat o limbă străină fără să fi fost — aparent — transformate în profunzime. Mă gândesc la irlandezi și la evrei. În legătură cu Irlanda, este curios și deosebit de interesant să constatăm că această abandonare a limbii strămoșești a coincis cu declanșarea luptei pentru independență și cu exacerbarea sentimentelor antiengleze. Desigur, elitele au făcut un mare efort pentru a salva patrimoniul ancestral și pentru a impune din nou utilizarea generalizată a limbii naționale, dar statisticile arată că e vorba de o bătălie fără speranță. Ce consecințe va avea această schimbare de limbă pentru caracterul etnic? E prea devreme pentru a ne pronunța. Ținând seama de perspectiva imediată și de trăsăturile istorice ale irlandezilor, am fi gata să tragem concluzia că nu există nici o consecință. Să notăm totuși două consecințe marginale, dar nicidecum secundare: în primul rând, asimilarea irlandezilor în Statele Unite, deși plină de dificultăți, a fost ușurată de comunitatea de limbă, făcând din ei o categorie intermediară între nucleul anglo-saxon și restul „perifericilor“; în al doilea rând, iruperea lor în literatura engleză contemporană a avut asupra acesteia o enormă influență.

Și mai ieșit din comun este cazul evreilor, deoarece, din Antichitate, își părăsiseră puțin câte puțin limba, rezervând-o pentru domeniul sacrului, și adoptaseră arameica. În Evul Mediu, au adoptat în general limba țării-gazdă — și se poate spune că asimilarea lor a mers cel mai departe în cadrul lumii arabe, în sensul unei aculturări aproape totale. În sfârșit, în Europa Orientală și Centrală, un accident istoric a făcut ca un grup compact, acela al evreilor așkenazi, să adopte un dialect german, a cărui relativă puritate a fost de altfel păstrată și care a devenit pentru mult timp o nouă

limbă națională, idiș, pentru o importantă fracțiune din evreime. Ceea ce înseamnă că elementul lingvistic poate trece în plan secundar acolo unde alte elemente, mai ales cel religios, sunt „cimentul“ entității culturale.

În timpurile cele mai îndepărtate sau în societățile arhaice probabil că acest proces a fost la fel de frecvent. Astfel, s-a stabilit că limba fulanilor a fost dobândită într-o epocă relativ recentă, undeva în extremul-vest african, în vreme ce toate celelalte trăsături culturale care îi caracterizează se regăsesc intacte, aproape în cele mai mici detalii, după peste șase milenii.[30]

Iată-ne deci în dificultatea de a determina rolul limbii în viața unei culturi. Această dificultate sporește când trecem de la etnie sau de la națiune la cele mai mari ansambluri care constituie obiectul acestui studiu și cărora le-am evidențiat structura și le-am descoperit dinamica proprie.[31] Or, se dovedește că unitatea lingvistică a fost excepția în cadrul marilor civilizații. Ne gândim la Egipt — dar ce știm de fapt despre limbile Egiptului dinaintea erei imperiale? În general, odată imperiul instalat, probabil că limba impusă de puterea cezariană devine *lingua franca* a ansamblului. Acesta a fost cazul Chinei (dar numai în domeniul „minorității administrative“); al Imperiului incașilor, pare-se, și, într-o mai mică măsură, al Romei, care a tolerat în mari zone dăinuirea limbii grecești, precum și cazul otomanilor, care au admis dualitatea limbii turce cu limba arabă. În Imperiul antic al perșilor, caz și mai rar, o limbă străină, arameica, deja de câteva secole limba internațională a Orientului Mijlociu, este utilizată preferențial de cancelaria imperială.

Înainte de stabilirea imperiului unificator, găsim întotdeauna, succesiv sau simultan, mai multe limbi de circulație internațională. Alegerea acestora nu ascultă de un criteriu unic. Motivele succesului lor sunt diferite și uneori dificil de determinat. Uneori un rol important îl joacă prestigiul prezent care însoțește o poziție politică (și culturală) dominantă, de exemplu greaca în Antichitate, franceza și apoi engleza în epoca modernă, dar alteori e determinant prestigiul cu predominanță religioasă, moștenit din trecut: cazul limbii sumeriene, apoi al limbii babiloniene vechi în mileniul al II-lea î. Hr., în tot Orientul Mijlociu, inclusiv Egiptul (pentru corespondența diplomatică); în cazul sanscritei în In-

dia și al latinei în Occidentul medieval. În sfârșit, există cazul limbilor care se impun din motive de comoditate, mai ales când sunt vorbite — colportate — de națiuni de negustori: italiana în Mediterana orientală, de la sfârșitul cruciadelor până în secolul al XVIII-lea, sau hausa din zilele noastre, în Africa neagră occidentală. Acestor cauze interne le putem adăuga cauze externe: i-am văzut pe persani consolidând poziția arameicii. În zilele noastre, probabil că administrația engleză a favorizat expansiunea limbii swahili în Africa orientală și se crede că în India invadatorii musulmani au răspândit utilizarea unui mic idiom indo-european din nord-vestul extrem, devenit astăzi urdu.

Astfel, adoptarea unei *lingua franca* de către o anumită arie de civilizație ascultă de criterii variabile, și faptul că o *lingua franca* este detronată de alta nu este în mod necesar semnul trecerii de la un ciclu de civilizație la altul, indicând cel mult, cu anumită întârziere, o deplasare a centrului de gravitate. Așa s-a întâmplat în Mesopotamia odată cu trecerea de la sumeriană la akkadiană. Occidentul a avut deja mai multe limbi de circulație internațională, mai ales latina și franceza — dar aceasta din urmă, înlocuind latina, a avut de luptat în multe epoci și în anumite zone cu italiana și de asemenea, mai recent, cu germana. Cu ultima, franceza își împărțea influența nu atât geografic, cât social, mai puțin în plan orizontal decât în plan vertical. Dacă de-a lungul a trei secole franceza a fost singura limbă a saloanelor și a diplomației, în schimb germana era, în aceeași epocă, limba călătorilor și a negustorilor, din estul Franței și până la Constantinopol și Ural, fără să mai pomenim țările scandinave. Astăzi, cele două limbi sunt pe cale de a fi înlocuite de engleză. Germana, sub impactul englezei și ca o contralovitură a înfrângerii din 1945 și a aversiunilor acumulate, a pierdut terenul și se restrânge puțin câte puțin la aria ei națională. Franceza rezistă mai bine din diferite motive: limbă diplomatică, prestigiu literar, și — mai de curând — apariția unei Africi francofone, amintind, prin trăsături, fenomenul Americii de limbă spaniolă. Totuși, în Europa, poziția francezei este grav compromisă de invazia anglo-americanei, în parte și datorită izolării artificiale — create de o jumătate de secol de dominație sovietică — a Europei Răsăritene. Altminteri, ar fi fost ispititor

să ne imaginăm o lume atlantică împărțită între engleză și franceză, așa cum Imperiul roman se împărțea între latină și greacă. Poziția ultimei era mai puternică totuși, ca urmare a unei implantări mai îndelungate, în Asia Mică și în întregul Orient Apropiat. Ea a început prin a suporta influența latinei, atâta vreme cât imperiul își avea centrul în Italia, și, pe această cale, greaca populară s-a împănat cu neologisme de origine latină, mai ales în domeniul administrativ și cel militar. Apoi, când Imperiul roman de răsărit și-a găsit — sau regăsit — autonomia, limba greacă a învins. La fel, dacă acest model s-ar repeta, condiția fiind ca hegemonia să nu fi trecut deja la alte rase, am putea vedea în câteva secole o Europă care să-și recapete independența față de America și în care o veche limbă de cultură ca franceza să-și regăsească ascendentul.

*
* *

Dacă ne este atât de greu să descoperim și să definim legătura care există între limbă și etnie la scara erei istorice, ne imaginăm lesne dificultățile de care ne izbim când vrem să punem în legătură, de-a lungul preistoriei, o limbă sau o familie de limbi cu o rasă definită prin caracterele ei antropologice. Cei mai mulți lingviști și specialiști în preistorie sunt astăzi de acord să disocieze în întregime fenomenele lingvistice de fenomenele rasiale. Atât cât putem coborî în timp, observăm când o aceeași mare familie etnică divizată într-o infinitate de limbi diferite, uneori fără nici o înrudire vădită, când o familie lingvistică (indo-europenii) acoperind, din zorii istoriei, popoare a căror diversitate antropologică se dovedește mai mult decât probabilă.[32] Trebuie, așadar, să admitem un dublu postulat: 1. diferitele ramuri umane se vor fi despărțit și diversificat înainte de cristalizarea limbilor; 2. în timp ce anumite idiomuri au rămas închise în mici grupuri umane — sau pur și simplu au dispărut —, altele au avut norocul să se extindă la grupări mari, depășind etnia *stricto sensu*, fie prin contagiune, fie ca urmare a cuceririlor (în ultimul caz, limba care se impune poate fi atât aceea a învinșilor, cât și aceea a învingătorilor).

Confruntați cu această imprecizie a conceptului de rasă, să renunțăm oare la determinarea rolului pe care aceasta îl joacă în mersul Istoriei? Cred că, după ce am recunoscut și acceptat limitele cunoașterii noastre, ar trebui să precizăm măcar sensul în care istoricul poate să ia cuvântul „rasă“.

Câteva din caracterele fiecăreia dintre cele trei ramuri ale speței umane au fost distinse chiar înainte de Gobineau. Ele nu sunt totuși suficiente nici pentru a explica nașterea și dezvoltarea civilizațiilor, nici pentru a da seamă de trăsăturile lor specifice.

Nu există calități intrinseci ale raselor și nici virtuți pe care una sau alta dintre ele să le aibă pentru totdeauna. Rasa albă a dat niște ramuri care ori n-au creat decât culturi de zonă secundară în raport cu culturile vecine ale Orientului Apropiat, ale Indiei sau Chinei (cazul popoarelor din Asia Occidentală și Centrală, sciții, tokarienii etc.), ori chiar au rămas sau revenit la primitivism (cazul grupului ainu din Japonia). Când condițiile geografice și împrejurări excepționale izolează un grup, atunci viața lui culturală poate să stagneze și chiar să regreseze.[33]

Ceea ce am găsit de fiecare dată la originea unei noi civilizații n-a fost înflorirea firească a unei rase sau a unei etnii, ci efervescența care urmează ciocnirii dintre două sau mai multe etnii. Cu excepția Chinei, pentru care ne lipsesc datele referitoare la ivirea primei civilizații din valea Huanghe, pretutindeni găsim un amestec de rase la originea noii civilizații:

— în *Egipt*, hamiți, semiți și negroizi, poate și protomediteraneeni și asiatici preindo-europeni;
— în *Orientul Mijlociu*, preindo-europeni, sumerieni (origine nedeterminată), semiți; mai târziu, când civilizația a înflorit, vor veni să se adauge indo-europenii: hittiții, huriții, mezii și perșii;
— în *Creta*, protomediteraneeni și asianici;
— în *Grecia*, protomediteraneeni și indo-europeni;
— în *India*, indo-europeni și dravidieni (cu piele neagră, de origine necunoscută, ei înșiși fiind suprapuși unui strat și mai vechi, grupul munda, din care nu mai subzistă astăzi decât unități izolate, comparabile de pildă cu pigmeii din Africa Centrală);

— în *civilizația arabă*, predominanță semită, aporturi indo-europene și asianice în Persia și în Orientul Apropiat, egipteni, hamiți etc.;
— în *civilizația bizantină*, amestec de indo-europeni și asiatici în proporții imposibil de determinat (predominanță indo-europeană netă după invazia slavă);
— în *civilizația occidentală*, indo-europeni și preindo-europeni, cu netă predominanță a primilor;
— în *civilizațiile precolumbiene*, galbeni și polinezieni.

Trăsăturile de caracter pe care obișnuim să le numim caractere rasiale se cristalizează probabil la nivelul acestor ansambluri și în subdiviziunile lor. Când vorbește despre rasă, istoricul se referă în general tocmai la aceste „grupări secunde“, unde substratul propriu-zis antropologic nu joacă decât un rol accidental. În ultimă instanță, istoricul nu poate să rețină vocabula *„rasă“* decât în sensul de *grup uman mai mult sau mai puțin omogen pe care un ansamblu de aptitudini atavice și de trăsături culturale l-a amalgamat într-atât încât, într-un anume moment al Istoriei, a făcut din el o unitate pe care alte unități asemănătoare o consideră instinctiv ca fiindu-le străină.*

Fără îndoială, luat în acest sens, conceptul de rasă este apropiat de conceptul de civilizație în sensul larg în care îl înțeleg etnologii, cu riscul unei fărâmițări nesfârșite. Este regretabil că în familia științelor antropologice nu s-a realizat încă acordul asupra unui vocabular de bază care să reducă la minimum neînțelegerile și echivocurile provocate doar de limbaj.[34]

Încă o dată, cred că în accepțiunea istoricului, rasa trebuie să desemneze aceste vaste grupări de popoare pe care o lungă coabitare într-un același mediu fizic, un anumit destin istoric comun și uneori limba le-au modelat într-un ansamblu mai mult sau mai puțin omogen, prezentând trăsături generale ușor de recunoscut. În acest sens, rasele nu sunt nicidecum coextensive civilizațiilor pe care le-am delimitat. Formarea lor este de cele mai multe ori anterioară nașterii civilizațiilor. Așa apar încă, în marja marilor imperii ale Antichității, celții, germanii, tracii, sciții, mongolii. Între ultimele două grupări, o vastă zonă din Asia Centrală și Occidentală pare

să fi cunoscut o aceeași civilizație, dacă judecăm după vestigiile artei turaniene, fără să putem vorbi de o înrudire etnică chiar îndepărtată, deoarece această arie geografică era împărțită între indo-europeni pe de o parte, turci și mongoli pe de altă parte.

În interiorul acestor etnii modelate de timp, anumite trăsături de caracter s-au accentuat și au rămas mai mult sau mai puțin constante, fără să fie posibil să le explicăm satisfăcător nici printr-o oarecare particularitate fiziologică, nici prin acțiunea mediului geografic. Desigur, marile ramuri ale speței umane prezintă particularități antropologice (culoarea pielii, forma craniului, talia, pilozitatea etc.) care le diferențiază unele de altele. Pe urmă, în interiorul fiecăreia dintre ele, găsim nuanțe nesfârșite, în funcție de proporțiile membrelor, indicele cefalic, culoarea părului și a ochilor, precum și în funcție de rezistența fizică, apetitul sexual etc. Totuși, aceste particularități izolate sau grupate nu sunt suficiente niciodată pentru a justifica un caracter etnic, un comportament colectiv sau o trăsătură culturală.

În ultimele zeci de ani, istoricii au avut mai degrabă tendința să atribuie un rol determinant acțiunii exercitate de mediul geografic, ipoteză deja sugerată de istoricii Antichității. Până și „conștiința naivă“ face această observație. Evident, peisajul și climatul acționează asupra noastră într-un mod imediat perceptibil, deși misterios. Luminozitatea cerului, tipul de vegetație, gradul de higrometrie, variațiile presiunii atmosferice ne influențează organismul și starea sufletească. Totuși, în ce măsură oare acțiunea acestor factori externi poate să ne modeleze atavic structura psihică și, mai mult decât atât, să modifice caracterele fizice ale unei rase? E adevărat că se observă în ansamblul euro-african, dacă ne deplasăm de la nord la sud, o gradare a tipurilor rasiale, care sugerează în chip firesc transformarea sub efectul climatului: în regiunile nordice, cu soare mai pal și mai zgârcit, germanicii (mai ales scandinavii) cu pielea foarte albă, cu părul blond și ochii limpezi; în regiunile tropicale, cu soare arzător, negrii, dravidienii, melanezienii. Totuși, există de asemenea indienii din America de Nord, eschimoșii și laponii, al căror tip fizic nu pare să se altereze într-un mediu la fel de nordic ca acela al scandinavilor. Trebuie să admitem, probabil, ipoteza unor bruște mutații care ar sta

la originea marilor diviziuni ale speței umane. Dar acest lucru nu este încă suficient pentru a deduce cu oarecare plauzibilitate caractere psihice din anumite caractere fizice. În scurta perioadă istorică, nu s-a observat nicăieri o transformare fizică, cu excepția transformărilor realizate sub efectul amestecurilor de rase.

Să ne imaginăm atunci mutații psihologice colective sub efectul mediului? Dar ideea, de exemplu, că grecii, veniți după toate probabilitățile dintr-o regiune cu climat continental, ar fi putut să fie „structural“ transformați în câteva secole de noul cadru fizic care devenise al lor în epoca istorică ni se pare dificil de susținut. Cum să explici atunci că același cadru fizic a văzut dezvoltându-se în cinci mii de ani trei civilizații atât de clar diferențiate, civilizația cretană, cea elenă și cea bizantină — fără să mai luăm în considerare această a patra fază care s-a deschis pentru Grecia de două secole, sub impactul Occidentului?

În cartea lui *Tibetul secret*, etnologul italian Fosco Maraini a făcut o observație similară: pe înaltele platouri ale Tibetului, între rocile pleșuve și cerul limpede, în acest peisaj unde pădurile sunt rare și ceața e și mai rară, ne-am fi imaginat o gândire plină de seninătate, o artă a echilibrului și a măsurii în loc ca civilizația tibetană să se complacă în oribil, în obscur, într-un stil întortocheat, în fantastic și macabru. Și tocmai aici există, în schimb, o trăsătură pe care o regăsim la majoritatea celorlalți mongoloizi, mai ales la chinezi și amerindieni. Nu trebuie oare să deducem de aici că există, în factorii inițial determinanți ai caracterului etnic, o primordialitate a tendințelor dobândite într-un trecut imemorial, care nu are aparent nici un raport cu caracterele propriu-zis fiziologice ale rasei, dar care pot rămâne constante de-a lungul unor lungi perioade? Această dăinuire a anumitor caractere ale rasei (luată în sensul pe care tocmai l-am precizat mai sus) este un fapt de observație curentă.

Deși au ajuns în vârful piramidei civilizațiilor, popoarele germanice prezintă încă trăsături comune deja puse în lumină de Tacit în a sa *Germanie*. A devenit un loc comun să amintești de rădăcinile galice ale unei anumite trăsături de caracter la francezi. S-a remarcat de asemenea că de-a lungul întregii lor istorii, turcii, indiferent dacă sunt ghaznevizi, selgiucizi, aiubiți sau otomani,

au manifestat pretutindeni aceleași tendințe, un caracter violent, o anumită absență de imaginație artistică, puțină înclinare pentru gândirea abstractă, o preferință, în domeniul religios, pentru doctrinele cele mai sumare. În fața unor astfel de constante, e dificil să nu tragi concluzia că există o ereditate colectivă și durabilă a anumitor caractere dobândite.[35]

Această relativă stabilitate a caracterelor etnice ar justifica, între altele, anumite înrudiri spirituale tulburătoare, dincolo de vârste și continente (cum am semnalat de pildă între arta chinezilor și cea a amerindienilor) și de asemenea ușurința mai mare sau mai mică a asimilării prin contact, în funcție de afinități etnice. Într-adevăr, simultan cu vârsta civilizațiilor prezente, se pare că în fenomenele de aculturare afinitățile rasiale au jucat un rol important, favorizând, întârziind sau contracarând procesul de asimilare. Ne aflăm pe un teren unde afirmația sigură este imposibilă, dar în schimb putem să desprindem anumite intuiții. Astfel, mongolii, aflați la apogeul cuceririi lor militare în secolul al XIII-lea, acoperă parțial trei zone de civilizație: la est China, în centru o parte din lumea islamică, la vest o parte din lumea creștină ortodoxă. Or, aceste trei civilizații au avut asupra lor influențe foarte diferite. Chinezii, cu care erau înrudiți prin rasă, îi asimilează în întregime în așa măsură, încât genghishanizii din a doua generație redau Imperiului chinez putere și splendoare. Arabii (sau iranienii) reușesc să-i convertească la islam, dar ei rămân oarecum intruși, dominatori politici fără vreo reală contribuție la devenirea culturală a civilizației pe care au adoptat-o. În sfârșit, în teritoriile creștine pe care le copleșesc, ei stau deoparte și, dacă furnizează Rusiei câteva trăsături de cultură, ei se arată puțin permeabili la civilizația creștină. A existat, o clipă, tentația unei alianțe cu creștinii contra arabilor, a existat de asemenea implantarea parțială a nestorianismului în mediu mongol, dar explicația prin afinități etnice rămâne ispititoare, și alte exemple ne vin în minte: 1) clivajul pe care deja l-am semnalat între catolicism și protestantism în Europa de Vest — cu câteva excepții — la granița lumii romanice și a lumii mai curat germanice; 2) succesul islamului în Africa de Nord, comparat cu insuccesul relativ al creștinismului, perceput nu ca emanație a culturii Orientului Apropiat, ci ca element impus de stăpânii romani.

Or, a existat mai multă înrudire etnică și culturală între semiți și berberi decât între aceștia și mediteraneenii de pe malul european. A existat desigur o lungă rezistență la islamizare, la anumite nuclee berbere, dar, și aici, nu e oare simptomatic că islamizarea definitivă a berberilor din Maroc s-a produs ca o reacție împotriva intruziunii spaniolilor și portughezilor în secolele al XV-lea și al XVI-lea? 3) La fel, de ce creștinismul egiptean a rezistat mai bine la cucerirea islamică decât creștinismul syrian?[36] Nu oare pentru că egiptenii aveau mai puține afinități cu invadatorul arab?

Simpatia inconștientă pentru o etnie cu care ne înrudim își are corolarul în antipatia firească resimțită față de orice etnie de care ne distingem manifest, antipatie care se află la sursa rasismului. Istoria e un lung șir de manifestări rasiste. Orice popor care a redus un altul la sclavaj sau i s-a suprapus în calitate de clasă dominatoare are tendința să considere poporul învins ca aparținând unei specii diferite și, bineînțeles, inferioară — chiar când el este fascinat de civilizația învinșilor. În acest din urmă caz, sentimentul de superioritate va primi o motivație diferită: învinsul va fi disprețuit pentru simplul fapt de a se fi lăsat învins, aceasta fiind o dovadă a lașității sau a degenerescenței lui. Sentimentul de superioritate rasială al grupului dominator este regula. El apare clar în cărțile sacre ale arienilor în raport cu oamenii cu pielea mai neagră pe care aceștia i-au găsit în India (și aceasta în ciuda înaltului grad de civilizație pe care l-au scos la lumină săpăturile din Valea Indusului). Acesta era sentimentul spartanilor față de iloți; acesta era și este încă sentimentul europenilor față de indienii din America, acela al arabilor față de negri, acela al negrilor bantustani față de pigmei, acela al japonezilor față de ainu. Acest sentiment este cu atât mai marcat și mai stabil cu cât diferențele antropologice sunt mai perceptibile (culoare a pielii, talie, trăsături ale chipului, pilozitate etc.). Repulsia evreilor față de samariteni, încă prezentă în epoca lui Isus, nu avea desigur altă cauză — în orice caz, nu o cauză religioasă, deoarece samaritenii practicau iudaismul.[37]

Alături de dovezi în favoarea unei anumite stabilități a caracterelor etnice, există totuși numeroase exemple de variație și transformare a acestor caractere. Pentru a ne mărgini doar la exemplul

cel mai izbitor, istoria dovedește că virtuțile războinice ale unei națiuni variază de-a lungul epocilor. Nu există rasă definitiv eroică și nici rasă absolut lipsită de curaj. Există fără îndoială popoare care sunt, în mod firesc, mai agresive în anumite stadii ale evoluției lor, în anumite stadii ale ciclului lor de civilizație, și mai pașnice în altele. Astfel, am văzut că, după faza de dezintegrare a statului unificator al unei civilizații, rasele odinioară dominante sunt multă vreme foarte puțin agresive. Invers, barbarii, care vor forma nucleul clasei dominante în generația următoare de civilizații, au, prin definiție, un temperament agresiv. Circumstanțele istorice, fără amestec de rase, pot pe urmă să modifice radical această tendință. Scandinavii, care descind din sălbaticii vikingi și care au rămas războinici de temut până în plin secol al XVIII-lea, se numără astăzi printre cele mai pașnice popoare din lume. Invers, poporul japonez, ale cărui calități militare nu trebuie să mai fie astăzi demonstrate, nu pare să fi dovedit, la începutul istoriei lui, aceleași virtuți războinice. Epigrafia japoneză a păstrat texte din primele timpuri istorice ale Japoniei, din ultimul sfert al primului mileniu d. Hr., care arată spaima și disperarea familiilor țărănești față de recrutare. Nimic spartan la aceste mame japoneze de acum o mie de ani. Dar a fost suficientă o lungă eră medievală în cursul căreia s-a format o nouă națiune, cu o mentalitate particulară și un cod de onoare cavaleresc de coloratură religioasă, pentru a da japonezul de astăzi. Unii istorici ai Antichității cred că se poate urmări un proces analog în nașterea militarismului assyrian. Între secolul al XVII-lea și secolul al IX-lea, Assyria este redusă la cel mai îngust teritoriu al ei, fiind continuu în defensivă contra tuturor vecinilor, până când devine la rândul ei, pentru două-trei veacuri, marea putere agresivă a Orientului Mijlociu.

Încă o dată, se dovedește — atât în privința factorilor de stabilitate, cât și în privința factorilor de variație ai caracterului etnic — că elementul psihologic domină elementul propriu-zis biologic.

Dacă presupunem că observația este exactă, cred că acest element psihologic poate fi de asemenea descoperit în alt fenomen, destul de rar, acela al „hibernării“ unei culturi.

În anumite împrejurări potrivnice, un popor, o cultură pot să dispară în aparență, adică să „hiberneze“ — condiția fiind ca adversitatea să nu fie extremă — și să reapară câteva secole mai târziu sub un aspect nou și cu o energie reînnoită. Cazul cel mai izbitor — la drept vorbind cu totul extraordinar — ar fi acela al etruscilor.

Nu pot relua aici dezbaterea asupra originii etruscilor. Are puțină importanță dacă au fost imigranți din Asia Mică, cum înclină să creadă cei mai mulți autori în linia tradiției povestite de Herodot, sau dacă reprezentau o insulă preindo-europeană. Important este că în epoca istorică ei au constituit o etnie bine definită, posedând o limbă, credințe și moravuri distincte de acelea ale tuturor vecinilor lor; o etnie însuflețită de o putere de expansiune considerabilă, dar care din motive diverse (lipsa de unitate, întâlnirea unor adversari prea puternici: grecii, romanii), a fost brutal oprită în elanul ei. Cotropirea romană trebuie să fi reprezentat o încercare destul de mare pentru ca poporul să se retragă în sine și să se prăbușească în apatie colectivă, dar nu îndeajuns de grea pentru ca națiunea să piară cu desăvârșire. Sentimentul identității dăinuie. În ciuda persecuțiilor, a colonizării latine în sudul țării și a deznaționalizării progresive a aristocrației lui, lumea etruscă își păstrează singularitatea. Sporadic, ea se revoltă împotriva opresorului roman — ultima oară, se pare, sub dictatura lui Sylla. Limba și obiceiurile etrusce sunt încă atestate de Dionysios din Halicarnas, pe vremea lui Augustus, în timp ce anumite ceremonii religioase ca reuniunile de la *Fanum Voltumnae* dăinuie până sub domnia lui Constantin.

Putem deci în chip legitim să deducem că „personalitatea“ etruscă s-a păstrat — ca și aceea a galilor — până foarte târziu în viața Imperiului roman — și că numai la începutul Evului Mediu, sub efectul nivelator al creștinismului și de asemenea în mișcarea de solidaritate instinctivă care a trebuit să-i apropie pe toți vechii „imperiali“ în fața invadatorilor barbari, etruscii s-au topit în masa italică și limba lor s-a pierdut definitiv.[38] În acest caz, începuturile efervescenței toscane, adică mijlocul secolului al XIII-lea, se situează la capătul unei perioade de aproximativ opt secole, adică după un timp normal de transformare medievală.

Nu s-a subliniat suficient că Renașterea italiană este un fenomen aproape exclusiv toscan. Să luăm în considerare, pe o hartă a Italiei, locul de origine al tuturor marilor artiști, al tuturor marilor spirite — pe scurt al „geniilor“ Renașterii: concentrarea lor în Toscana este într-adevăr uluitoare. Peste două treimi din nume se înscriu într-o elipsă orientată nord-vest–sud-est având drept focare Florența și Arezzo, orașe care se află la o distanță de numai 60 de kilometri. Avem de-a face probabil cu înflorirea cea mai densă din întreaga istorie a umanității, dacă ținem seama de faptul că înflorirea civilizației elenice s-a extins mult dincolo de Attica, până în insule îndepărtate. De asemenea, concentrare în timp: înflorirea începe în al treilea sfert al secolului al XIII-lea și se oprește brusc în al doilea sfert al secolului al XVI-lea. Și ea a avut loc de la început în Toscana și numai în Toscana — și de aici s-a răspândit în Ombria, în Emilia, apoi la Veneția și într-o mai mică măsură în Valea Padului. Ce avea Toscana mai mult și mai diferit de celelalte provincii italiene în acest sfârșit de Ev Mediu? De ce scânteia n-a pornit din Veneția, regina mărilor, care se îmbogățise, în toate sensurile cuvântului, prin contactul cu Bizanțul și Orientul? Sau din Genova; sau din Milano, mai apropiat de lumea germanică și de Franța. În sudul Italiei, nimic. Chiar la Roma, în pofida prezenței atâtor mari artiști atrași de papii umaniști, nu avem de reținut decât un nume, și nu de primă mărime: Giulio Romano, elevul lui Rafael.

Or, dacă privim o hartă a principalelor așezări etrusce și dacă ținem seama de colonizarea sistematică a Etruriei din sud de către romani, deci de deplasarea probabilă a „centrului de gravitate“ al etniei etrusce de la sud la nord (de la triunghiul Ombrone–Tibru–Marea Tireniană la valea râului Arno), atunci apropierea celor două hărți e cel puțin tulburătoare.

Desigur, trebuie să se fi petrecut mișcări de popoare în Evul Mediu târziu, dar probabil în mai mică măsură în Toscana decât în Lombardia și în toată Italia de nord. În mai mică măsură de asemenea decât în Roma, unde afluxul considerabil de sclavi din Antichitate a trebuit să modifice sensibil compoziția etnică. Ar fi de altfel pueril să se susțină că prin vinele acestor toscani ai Renașterii curge chiar sângele etrusc. Nu credem că „sângele“, adică ereditatea biologică, are prea mare importanță după atâtea

generații și atâtea amestecuri posibile. În schimb, moștenirea psihologică, chiar subconștientă, a unui ansamblu care n-a putut să-și dea toate virtualitățile și care a menținut o anumită coeziune, suferind de un sentiment colectiv de frustrare, reprezintă probabil o realitate, susceptibilă să servească drept suport al unei noi culturi, când împrejurările favorizează această reapariție. Împrejurările? E vorba înainte de toate de *vârsta la care a ajuns noul ciclu de civilizație, ne aflăm în acest nou ciclu în perioada de ecloziune*. Astfel, „poporul etrusc" ar fi intrat în hibernare la sfârșitul perioadei de înflorire a civilizației antice fără să fi putut să-și dea întreaga măsură și s-ar fi trezit la începutul perioadei de înflorire a ciclului următor.

Sunt conștient de fragilitatea ipotezei mele (deși observația că principalul focar al Renașterii s-ar găsi în vechea patrie a etruscilor a fost deja făcută). E întotdeauna hazardat să construiești o teorie pe indici atât de nesiguri, care pot să fie rezultatul unei pure coincidențe. Am ținut totuși să emit această ipoteză pentru ca alții fie s-o sprijine prin exemple de aceeași natură, fie să-i atribuie fenomenului o explicație mai satisfăcătoare.

În ceea ce mă privește, văd un caz similar în istoria perșilor, deși paralelismul nu e perfect: perșii au venit târziu în desfășurarea civilizației Orientului Mijlociu. Ei joacă rolul poporului cezarian, realizator al unității. Totuși, o veritabilă cultură originală n-a avut timpul să se maturizeze înainte ca imperiul lor să fie distrus de greco-macedoneni. Parții, „verii" lor barbari, sunt aceia care încep renașterea lor politică, afirmată viguros câteva veacuri mai târziu sub dinastia autohtonă a Sasanizilor; dar veritabila lor renaștere, deplina înflorire a geniului lor creator, *se situează în timpul perioadei de ecloziune a civilizației arabe*, din secolul al IX-lea până în secolul al XII-lea.

În sfârșit, am putea considera ca o a treia variantă a fenomenului de hibernare cazul evreilor din Europa, cu intrarea lor spectaculoasă în câmpul Istoriei, începând mai ales de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când le-a fost permis să se asimileze la civilizația occidentală și când cei mai mulți dintre ei au acceptat să respecte pariul. Operația nu s-a putut face decât într-o Europă pe cale de de-creștinare, dar e aproape sigur că ea conduce în egală măsură, și progresiv, și la deiudaizarea evreilor.

*
* *

Cu aceasta, am evocat câteva cazuri în care mi s-a părut că putem vedea trezirea, după o lungă somnolență, a anumitor virtualități care n-au putut să se realizeze la un popor ca urmare a unor condiții potrivnice. Dar în afară de această energie înăbușită, difuză, indeterminată, care mocnea sub cenușă, ce se *transmite* într-adevăr de la o fază la alta? Care sunt elementele culturale care au trecut de la cultura dispărută la cultura care renaște? Și, în general, ce se transmite de la o civilizație moartă la aceea care, aproximativ un mileniu mai târziu, îi succedă?

Cred că putem distinge, în elementele constitutive ale unei culturi, trei straturi, permeabile desigur între ele, chiar parțial întrepătrunse, totuși distincte:

— Mai întâi, ansamblul tehnicilor, de la cele mai elementare, ale agriculturii și odinioară ale armelor, până la artele care sunt asociate. Această tehnicitate, acest *savoir faire*, se transmite ușor în timp și spațiu, deși progresia ei se realizează și ea prin salturi; chiar constatăm, de cele mai multe ori, o regresiune clară în perioadele medievale, începând cu tehnicile artelor, regresiune care poate să meargă până la pierderea totală a unei științe sau a abilității tehnice în anumite domenii. Așadar, chiar la nivelul celui mai impersonal strat cum e acesta, cel mai puțin legat de caracterul unic al fiecărei culturi, nu există o acumulare progresivă și sigură.

— Un alt strat ar fi reprezentat de creațiile culturii în domeniul artei și în cel al gândirii. Din aceste înalte creații ale unei civilizații, oglindă a sufletului ei și mesaj pe care această ramură a umanității vroia să-l lase Istoriei, nimic nu se transmite generațiilor următoare. Nimic, sau foarte puțin — trunchiat și deformat! Moștenirea lăsată de Antichitate Evului Mediu? Ea se aseamănă cu pietrele Forumului și cu coloanele de temple care au servit la construirea bisericilor și cetăților. Un material brut.

În umbra civilizației majore, înainte ca aceasta să dispară la rândul ei, câte alte culturi n-au pierit fără urmă! Această imensă dramă e astăzi trăită de mulți cu nespusă intensitate. Trebuie să aparții unei asemenea culturi pe cale de a se stinge, sau care moare chiar înainte de a înflori, pentru a înțelege nesfârșita disperare a acelora care asistă neputincioși la dispariția inexorabilă a celor mai prețioase valori ale lor. Cu fiecare cultură care moare, o floare unică se veștejește pentru a nu mai renaște, o mireasmă incomparabilă se risipește pentru totdeauna. Există comori de înțelepciune și poezie în cele mai mici idiomuri, ca și în concepția despre lume a celui mai mic trib destinat dispariției. Toate sunt pierdute — pierdute pentru totdeauna și pentru toți. În viața popoarelor, ca și în toată Creațiunea, ceea ce izbește cel mai mult și scandalizează într-adevăr spiritul este risipa Naturii. Cei care astăzi sunt privilegiați și aparțin culturilor majore pot încă să se legene în iluzia perenității lor. Dar până când? Ce rămâne din Egiptul antic, din Mesopotamia, din Creta, din Mexic și Perú? Și cum am putea avea asigurarea că rasa noastră trufașă, care de veacuri își întinde dominația asupra neamurilor și lucrurilor toate, nu va cădea și ea, odată, în toropeală și apatie?

— Aceste nobile creații ale civilizației majore, care poartă sigiliul geniului ei propriu — arta ei, filozofia ei, religia ei, sistemul ei de drept — nu epuizează totuși conținutul spiritual al civilizației; ele nu traduc toate manifestările ei, într-un cuvânt nu sunt întreaga cultură, ci doar manifestările ei diurne. Dar există în profunzimi un alt strat, mai obscur, mai greu de discernut, mai tainic. E fondul tulbure depus de milenii, din timpuri imemoriale, și care mai răzbate la suprafață, pe ici pe colo, doar sub formă de mituri, de legende, de obiceiuri, de jocuri, de descântece, de superstiții al căror sens primordial s-a pierdut chiar și la aceia care le transmit cu pioșenie din generație în generație.

Aceste elemente nocturne, refulate în străfundurile subconștientului colectiv, nu pot să fie lipsite de orice incidență asupra caracterului etnic, ele apărând în comportamentul rasei și chiar în operele ei majore. Ele sunt comune tuturor culturilor superioare

și oricărei culturi, un fel de substrat necesar, indispensabil, care răspunde neîndoielnic unei necesități elementare. Acest „fond tulbure“ se poate afla în antinomie cu spiritul civilizației superioare, și deci în antagonism cu ea — cum se pare că a fost cazul în Grecia antică între tendința „dionisiacă“ și tendința „apolinică“[39]; chiar și atunci, acest „fond tulbure“ apare tainic în cele mai mari opere ale epocii clasice.

Acest al treilea strat nu este numai cel mai profund în microcosm, în conștiința individuală, fiind mai puțin conștient, mai vechi și mai misterios, dar este de asemenea cel mai profund în lume, în sensul stratificării sociale. Într-adevăr, așa cum am remarcat, culturile superioare sunt, de cele mai multe ori, realizarea unei minorități dominante sau exprimă în primul rând spiritul acestei minorități. Când, în faza de extensiune a civilizației, stilul ei începe să se standardizeze, să se vulgarizeze, să se sleiască, civilizația își pregătește prin asta dispariția totală, în timp ce alte elemente de cultură, considerate minore, vor continua să fie cărate de subconștientul maselor pentru a forma în epocile viitoare tezaurul culturii populare, în care își vor găsi locul, deformate și aproape de nerecunoscut, și câteva giuvaeruri ale vechii culturi superioare. Dar aceasta va fi dispărut pe vecie în creațiile ei cele mai înalte și mai luminoase.

Civilizațiile se ridică desigur cu fiecare generație, dar nu cum se înalță caturile unui monument, unul peste altul, ci așa cum crește, cu vremea, puțin câte puțin, tărâmul cetăților noi, pe ruinele, cenușa și molozul cetăților dispărute.

Note

1. După opinia lui Georges Balandier (*Dynamique des relations extérieures des sociétés „archaïques“*, în *Traité de sociologie*, publicat sub direcția lui Georges Gurvitch, p. 451), cuvântul ar fi de origine americană sau germană. S-ar găsi din 1880 la antropologul american Powell. În 1909, *The Century Dictionary and Encyclopaedia* îl definește așa: „Procesul de adoptare și asimilare a elementelor culturale străine.“ E curios că antropologul american Ralph Beals, specialist în probleme de aculturare, nu cunoaște aceste antecedente. În articolul său „Acculturation“ (în

Anthropology Today, culegere apărută sub direcția lui Alfred Kroeber, Chicago, 1953), el crede că inventatorul cuvântului este germanul Walter Krikeberg, în 1910.

2. Iată definiția pe care o dau Robert Redfield, Ralph Linton și Melville Herskovits, în *Memorandum on the Study of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXVIII (1936), pp. 149–152, *apud* Ralph Beals, *op. cit.*, p. 380: „Aculturarea cuprinde fenomenele care se produc când grupuri de indivizi aparținând unor culturi diferite intră în contact continuu și direct, care antrenează schimbări în ansamblul cultural de origine al unuia dintre grupuri sau al ambelor.“ Vezi de asemenea Richard Thurwald, *The Psychology of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXIV, 1932, pp. 557–569.

3. Școala britanică a gravitat mai ales în jurul lui Bronislaw Malinowski; cf. în special *A Scientific Theory of Culture*, Chapter Hill, North Car., 1944, și *The Dynamics of Culture Change*, New Haven, 1945.

4. A se vedea un bun rezumat în Roger Bastide, *Problème de l'entrecroisement des civilisations et leurs oeuvres*, în Gurvitch, *Traité de sociologie*, citat mai sus, pp. 315–330, care totuși adoptă un punct de vedere prea strict sociologic, manifestând puțină considerație pentru abordarea istorică a problemei.

5. Nu aceasta este opinia lui Sorokin, care susține tocmai faptul că Renașterea a crezut că se inspiră din clasicismul grec, copiind în realitate pseudoclasicismul, deja „naturalist“ sau „senzualist“, al epocii elenistice și al celei romane; dar teza lui Sorokin este atât de complexă, încât ea ar necesita un întreg studiu dacă am vrea să-i determinăm punctele de concordanță cu teza ciclurilor de civilizație pe care o susținem aici.

6. „Un singur om poate să ducă un cal la adăpat, dar douăzeci nu l-ar putea sili să bea“ (după Boswell, în *Viața lui Samuel Johnson*).

7. De remarcat că, printr-o curioasă răsturnare semantică, termenul „colonie“ a sfârșit prin a desemna astăzi, cu predilecție, tocmai teritoriile care n-au fost „colonizate“ (de către coloni).

8. Ar fi interesant de făcut studii comparative între rezultatele aculturării anumitor etnii africane, artificial împărțite în veacul trecut între Anglia și Franța (de exemplu, la granițele Nigeriei cu Nigerul, ale Nigeriei cu Dahomeyul — azi Bénin —, ale Coastei de Fildeș cu Ghana, fosta Coastă de Aur etc.). Dar cum să fim siguri că pornim de la un „punct zero“? Ar trebui măsurate eforturile pe care puterile tutelare le-au făcut în domeniul infrastructurii, al investițiilor și al educației. Chiar la eforturi echivalente, cum să cunoști de pe acum rezultatele pe care le vor avea pe termen lung abordarea britanică a anumitor probleme și abordarea franceză:

astfel, de exemplu, englezii s-au sprijinit în general pe structurile feudale și pe șefii clanurilor existente, în vreme ce francezii, fără să răstoarne radical ordinea existentă, au avut totuși tendința să reducă progresiv rolul structurilor tradiționale. La aceasta se adaugă faptul că Marea Britanie a favorizat menținerea și chiar expansiunea anumitor limbi vernaculare, autorizând un învățământ în aceste limbi și facilitând dezvoltarea unei literaturi africane scrise, în timp ce Franța a considerat că „civilizația“ nu avea de ce să facă aceste ocoluri și n-a permis oficial decât învățământul în limba franceză, de la nivelul școlii primare. Rezultatul a fost *probabil* o dezvoltare mult mai rapidă a alfabetizării — și a culturii în general — în fostele colonii britanice. Dar există reversul medaliei: mai întâi, prin liberalismul lor în materie lingvistică, britanicii au încurajat indirect dezvoltarea unui limbaj incorect, *Pidgin English*, a cărui proliferare ar putea să pregătească nașterea uneia sau mai multor limbi hibride. Pe urmă, consolidarea limbilor și literaturilor locale a avut ca efect indirect menținerea vechilor rivalități tribale, tocmai în momentul în care puterea centrală slăbea, și, pe această cale, accelerarea forțelor centrifuge. Constatăm că de la accesiunea la independență a fostelor colonii franceze din Africa, nici una dintre ele n-a cunoscut o dramă comparabilă cu drama petrecută între triburile hausa și ibos (războiul din Biafra), și nici chiar tensiunile tribale pe care le mai întâlnim în alte colonii britanice, de exemplu în Kenya, Uganda sau Sierra Leone.

9. Ar fi ispititor să se stabilească o paralelă între procesele de aculturare ale acestor două țări arabe, deși condițiile lor au fost foarte diferite. Mai întâi, sunt de luat în considerare cultura și structurile sociale (foarte contrastante) de la care s-a pornit și pe care am putea să le situăm în jurul anului 1830, neglijând primul impact asupra Egiptului, adică cel al campaniei lui Bonaparte, care n-a fost lipsită de consecințe. Apoi, e de luat în seamă gradul de constrângere, mai redus și cu o durată mai mică în Egipt, care a fost practic liber până în 1883 și, din nou, începând din 1922. Totuși, ar fi instructiv să observăm dacă progresele occidentalizării, în ambele cazuri, au fost mai mari în perioada de libertate decât în perioada de constrângere. Nu ne putem împiedica să gândim că avansul Egiptului se datorează în primul rând (deoarece structurile sociale — existența unei clase cultivate — joacă de asemenea un rol) faptului că cea mai mare parte din perioada lui de aculturare s-a desfășurat în afara constrângerii. Aceeași observație s-ar putea aplica unei paralele între Madagascar și celelalte foste colonii franceze din Africa, deoarece Marea Insulă a avut două generații de aculturare liberă înainte de cucerirea franceză — în special sub influența unor misionari anglicani!

10. *Casa grande e Senzala*; trad. fr.: *Maîtres et esclaves*, Paris, 1952.

11. Există în această privință remarci profunde în cartea profesorului Jacques Berque, *Dépossession du monde* (Paris, 1964), cu condiția să reușești să le extragi din jungla unei poezii exuberante.

12. Un caz-limită: cel al „copiilor-lup". O vreme au fost taxate drept legende povestirile referitoare la nou-născuții părăsiți prin păduri și alăptați de animale sălbatice, mai ales de lupoaice. În prezent, au putut să fie observate câteva cazuri (după cunoștința mea, ultima dată în India, acum vreo patruzeci de ani); astfel, s-a putut constata că nu numai limbajul, ci un întreg ansamblu de comportamente considerate a fi caracteristice speciei umane apar și se dezvoltă doar în societate și în funcție de un anumit „calendar". Odată trecută o anumită vârstă, individul care a trăit în afara societății nu mai poate învăța unele comportamente. Se vede aici cât de gingaș e caracterul schimburilor dintre individ și societate. Cea mai mică modificare în aceste schimburi poate avea repercusiuni incalculabile. Problema raporturilor reciproce individ–societate a fost reînnoită de cercetările psihologului american A. Kardiner, în colaborare cu sociologi și antropologi ca Ralph Linton, C. Du Bois, Ruth Benedict etc. (vezi în special A. Kardiner, *The Individual and His Society*, New York, 1939; *The Psychological Frontiers of Society*, New York, 1945; *War Stress and Neurotic Illness*, New York, 1947; de asemenea, prezentarea filozofică pe care Mikel Dufrenne a făcut-o acestor teorii în *La Personnalité de base*, P.U.F., Paris, 1953, reeditată în 1966; *idem*, contribuția sa la *Traité de sociologie* de Georges Gurvitch, vol. II, *La Psychologie des vastes ensembles et le problème de la personnalité de base*, pp. 387–401. Pentru cazul particular al „copiilor-lup", cf. Lucien Malson, *Les enfants sauvages, Mythe et réalité*, Paris, 1964 (care însă nu acceptă nici o formă de ereditate psihologică).

13. Vezi rezumatul pe care-l face acestor cercetări M.P. Ostoya („Comment le lapin défend son territoire") în *Cahiers du Collège de Médecine*, 1969, 10 (2), pp. 157–158.

14. Pare puțin probabil să se întâmple așa, dată fiind pe de o parte structura socială a modelului american și pe de altă parte extensiunea învățământului în lume și, pe această cale, pătrunderea englezei în cele mai diverse straturi sociale. Am putea evoca de asemenea comunitatea culturală pe care utilizarea latinei de către clerici o crease peste granițele politice și lingvistice în timpul Evului Mediu. Totuși, faptul că în mare parte cultura era în mâinile clericilor și că nobilimea era departe de a avea monopolul ei a împiedicat crearea unei așa-zise clase internaționale a „latinizanților".

15. În cazul Daciei, durata scurtă a ocupației — abia mai mult de un veac și jumătate — ne lasă să presupunem că romanizarea a fost accelerată de o importantă imigrație — de o „goană după aur“ (*golden rush*) către minele din Transilvania, ceea ce ar fi permis o aculturare la toate nivelurile, prin amestec de rase.

16. Nu este oare simptomatic, dacă e să-i dăm crezare lui Suetonius, că ultimele cuvinte ale lui Caesar prăbușindu-se străpuns de douăzeci și trei de lovituri de pumnal au fost rostite în greacă? (… *et si tradiderunt quidam Marco Bruto irruenti dixisse „kaì sù téknon“*, *De vita duodecim Caesarum*, I, LXXXII). Jérôme Carcopino, relatând faptul în monografia sa *César*, relevă solida cultură grecească pe care o avea Caesar; dar nu acest aspect de cultură aș vrea să-l rețin din relatarea lui Suetonius, ci mai degrabă că limba greacă trebuie să fi fost limba obșnuită a clasei căreia îi aparținea Caesar. Faptul că un om lovit mortal își acoperă fața recunoscând printre agresorii lui un om pe care-l considera propriul copil și că rostește într-o *limbă străină* aceste cuvinte tragice care au dăinuit peste veacuri — Καὶ σὺ τέκνον „Și tu, fiul meu!“ — dovedește că el gândea în această limbă și o întrebuința predilect în intimitate. La fel de bine ni-l putem închipui pe Frederic cel Mare rostindu-și ultimele cuvinte în franțuzește.

17. Sardauna din Sokoto, fost prim-ministru al Regiunii de Nord (a cărui asasinare de către un grup de ofițeri ibo, în ianuarie 1966, se află la originea războiului din Biafra), nu mai vorbea idiomul peul (fulani), și nici vărul său sultanul din Sokoto, deși erau descendenți direcți din Usman dan Fodio.

18. Filologul Candrea-Hecht a făcut apropierea dintre un descântec cules în popor în veacul al XIX-lea: „Ciobănașii te aflară/ Fără mâini te prinseră/ Fără foc te fripseră/ Fără gură te mâncară“ cu un descântec latin notat de un medic galo-roman din secolul al IV-lea, Marcellus Empiricus: *Pastores te invenerunt/ Sine manibus colligerunt/ Sine foco coxerunt/ Sine dentibus comederunt* — de-a dreptul stupefiant: formula s-a păstrat cuvânt cu cuvânt, la celălalt capăt al lumii latine, mai bine de o mie cinci sute de ani! (Cf. Dr. N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, 1970, p. 138, și P. Ș. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, în *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg*, XI (XV), 1984, nota 47).

19. De fapt, numai „transfugi“, ca El Greco, au fost în întregime asimilați Occidentului.

20. Nu e lipsit de interes aici să facem o apropiere cu domeniul politicii: între maturitatea lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, primul

din „dinastie“, care să fi fost cel puțin parțial occidentalizat, adică anul 1681 (s-a născut în 1641), și aceea a strănepotului și omonimului său, eroul de la Missolonghi (1822), sunt în jur de o sută patruzeci de ani.

21. Cf. capitolul despre civilizația occidentală, pp. 152–153.

22. Un exemplu: în 1786, cel mai cult și mai strălucit dintre marii boieri valahi ai epocii, Ienăchiță Văcărescu, erudit în greacă și poet de limbă română, vizitează Viena ca un mare senior. Simțim că în admirația lui față de orașul occidental intră mai multă mirare decât bucurie estetică (același lucru de altfel și în generația următoare, la Dinicu Golescu). O sută douăzeci de ani mai târziu, un tânăr țăran din Carpați, Brâncuși, aproape incult, și care a venit mai mult pe jos la Paris, va fi atât de firesc „aculturat“, încât se va afla în fruntea mișcării de reînnoire a sculpturii occidentale.

23. Desigur, considerațiile de natură psihologică ce urmează se adaugă unor factori de întârziere pe care-i putem califica drept materiali, de exemplu timpul necesar formării de noi cadre, încetineala educației în noile științe și tehnici etc.

24. Nu e oare simptomatic faptul că celebrele cânturi epice ale germanilor, conservate în Islanda, poartă numele *edda* care înseamnă literal „străbunică“?

25. Istoricul de vocație ajunge să împingă acest prag, prin practica „documentelor“, până în cel mai îndepărtat trecut. Dar este excepția. Am vrut aici numai să indic care este intervalul *normal* de timp în care se desfășoară universul nostru mental, într-un mod mai mult sau mai puțin conștient. Spengler a avut această intuiție când scria: „Istoria efectiv trăită, al cărei ritm este încă simțit, nu depășește niciodată generația bunicului, nici pentru vechii germani și negrii de astăzi, nici pentru Pericle și Wallenstein“ (*Der Untergang des Abendlandes*, vol. II, cap. I, I, §7). Să adăugăm o constatare banală, care ilustrează faptul: cu excepția pasionaților de genealogie, puțini dintre noi cunosc numele de fată ale străbunicelor lor!

26. Vezi între alții Daniel Halévy, *Essai sur l'accélération de l'Histoire*, Paris, 1948.

27. *Costum* și *cutumă* au aceeași etimologie.

28. Am semnalat mai sus, în capitolul consacrat civilizației occidentale, că era ispititor să cercetăm limitele infiltrării germanice în Franța, sau cel puțin gradul ei de intensitate, după stilul caselor țărănești: granița dintre Alsacia și Lorena, dintre Normandia și Île-de-France, dintre Haute-Savoie și Savoia etc.

29. În timpul unei călătorii în Madagascar, autorul a fost mai întâi surprins de arhitectura satelor aflate pe podiş, în jurul oraşului Antananarivo. El nu reușea „să situeze“ stilul acestor case din cărămidă, cu etaj și coloane dreptunghiulare fine în exterior, având înălțimea a două etaje. Ulterior, a înțeles că era probabil o sinteză între stilul local al caselor înalte din lemn cu coloane, așa cum ni le prezintă, conservate, „conacele“ regale ale regelui Andrianampoinimerina de la Antananarivo și Ambohimanga, și stilul pavilioanelor din cărămidă al pastorilor anglicani (a căror influență a fost predominantă în evanghelizarea țării în secolul al XIX-lea).

30. Lucrul a fost recent dovedit de Henri Lhote, care a studiat în nordul Saharei un mare număr de gravuri și de picturi rupestre reprezentându-i fără nici o îndoială pe strămoșii neamului peul (sau fulani) în împrejurările vieții cotidiene, care au rămas neschimbate până în zilele noastre. Unele dintre aceste picturi au fost datate, prin metoda carbon 14 : sunt de la mijlocul mileniului al V-lea î. Hr.!

31. Să notăm în treacăt că până și un socio-psiholog de talia lui Kardiner, inventatorul noțiunii de „personalitate de bază“, care refuză categoric să admită organicitatea culturilor, când studiază civilizația noastră e nevoit să recunoască existența unei personalități comune omului occidental. El caută să-i găsească sursa (întemeindu-se, ca Toynbee, pe criteriul religios) până la cartea lui Iov — dar știa el oare că tema lui Iov era deja prezentă, cu două mii de ani înainte de Biblie, în mitologia sumeriană?

32. Istoria mai recentă a Africii ne furnizează exemple care prin analogie ne pot arăta cum, într-o anumită arie geografică, limba și moravurile unei etnii pot să se întindă peste etniile din vecinătate, fără să aibă loc în mod necesar un amestec de rase. Astfel, printre triburile tuarege de astăzi, există unul, daussauan, de rasă albă ca celelalte, dar care oferă caractere antropologice clar diferite de acelea ale „adevăraților“ tuaregi berberoizi, și, dimpotrivă, o asemănare izbitoare cu rasa alpină. Acest trib care prin moravuri nu se mai distinge de ceilalți tuaregi e pe cale de a adopta și limba tamasheq, pierzându-și puțin câte puțin idiomul particular, care de altfel are asemănări cu limba unui popor negroid: sonrhai! Alte triburi tuarege s-au amestecat cu negrii. Probabil că în câteva secole limba tamasheq sau idiomurile care au ieșit din ea nu vor mai acoperi aceeași realitate etnică.

33. Este, mai ales, cazul „Oamenilor de la Munte“ (*Mountain People*) din Statele Unite, în Apalași, unde un grup de europeni, aparținând unui neam deosebit de activ, scoțieni din Irlanda de Nord (*Scotch-Irish*), s-a întors, din cauza unor condiții potrivnice, la o stare de semiprimitivism.

34. La ora actuală, specialiştii au tendinţa să rezerve termenul „rasă“ pentru a desemna marile diviziuni bioantropologice, iar termenul „etnie“ agregatelor culturale, care sunt produse ale Istoriei. Dar de mai bine de un secol, mai ales de la teoriile lui Taine, cuvântul e atât de folosit în jargonul metodologiei istoriei, încât am crezut de cuviinţă să-l păstrez aici ca sinonim pentru etnie.

35. Studiile recente de caracterologie a popoarelor au pus în lumină consistenţa şi soliditatea constituţiei mentale a fiecărui grup, rezultantă posibilă a anumitor particularităţi fizice, dar mai probabil a unei acumulări istorice. A se vedea în special Paul Grieger, *La caractériologie ethnique*, Paris, 1961. Este vorba de o încercare de a „matematiza“ datele caracterelor etnice prin savante clasificări tipologice. Dar metoda utilizată, ancheta sociologică directă, se aplică preferenţial micilor unităţi (provinciilor, etniilor în sens strict, „ţinuturilor“) şi — în orice caz — nu permite inducţii asupra trecutului, deci un studiu diacronic. Aceste studii au, aşadar, tendinţa, indirect, să pună accentul pe diferenţierea şi permanenţa caracterelor etnice, în vreme ce aici ne interesăm în primul rând de variaţia relativă a acestor caractere în funcţie de ciclurile de civilizaţie.

36. Această afirmaţie, întemeiată pe situaţia actuală, ar trebui să fie coroborată cu evaluări din epoca medievală, care însă ne lipsesc. Creştinismul syrian e posibil să fi suferit pierderi grave în epoci mai târzii, din cauza, mai întâi, a lungului duel arabo–bizantin, apoi a cruciadelor — în timp ce creştinismul copt pare să fi scăpat de persecuţie datorită îndepărtării lui de zona confruntării.

37. Samaritenii care au supravieţuit până astăzi — câteva sute de indivizi, în regiunea Napluz — pretind chiar că sunt singurii practicanţi ai celui mai pur iudaism. Dacă tradiţia biblică este exactă, Sargon, după cucerirea Samariei (în 721 î. Hr.), i-ar fi deportat pe toţi locuitorii şi i-ar fi înlocuit cu coloni aduşi din est, originari din Cutha. Nu ştim nimic precis despre originea etnică a acestor coloni, dar ştim că înaintea dominaţiei assyriene Cutha mai era considerat ca un oraş sfânt în Mesopotamia de Jos şi nu ne este deci interzis să gândim că aceste populaţii deportate, transplantate în Samaria după crudele metode ale assyrienilor, coborau din vechii sumerieni. În orice caz, este foarte probabil ca samaritenii să se fi distins de evrei prin tipul fizic şi un evreu din vremea lui Isus trebuia să recunoască un samaritean dintr-o primă privire, la fel de uşor cum un român recunoaşte un ţigan sau un francez recunoaşte un nord-african.

38. Unii lingvişti recunosc o influenţă a limbii etrusce în anumite inflexiuni ale dialectului toscan; dacă deducţiile lor sunt exacte, atunci

latina deformată de etrusci e cea care devine, o mie de ani mai târziu, limba literară a Italiei!

39. Iau aceste adjective în sensul antinomic dat de anumiți filozofi contemporani, mai ales de Spengler. La acesta din urmă, apolinicul este eminamente „luminos“, „static“, „echilibrat“. Dar realitatea istorică va fi fost mult mai complexă. Astfel, e dovedit că tendințele monoteiste, originare din Orient, s-au bucurat de o oarecare favoare din partea preoților lui Apollo, care s-au arătat dispuși la un compromis cu perșii în momentul uriașei înfruntări dintre Orient și Occident în veacul al V-lea î. Hr. Termenul „apollinic“ nu are deci legătură cu realitatea istorică, ci cu o abstracție modernă a atributelor lui Apollo.

Capitolul 3

Despre câteva semne care însoțesc nașterea, creșterea, înflorirea și dezagregarea culturilor. Oboseala psihologică; comparație cu psihologia individuală; efectul oboselii psihologice asupra grupurilor restrânse; destinul unei familii, al unei spițe de neam; „geniul ereditar“ și limitele lui; dezechilibrele stimulante. Efectul oboselii psihologice asupra marilor ansambluri: fenomenul de retragere a „centralilor“ și de ascensiune a „perifericilor“; cazuri: Imperiul roman, Franța, Marea Britanie, Rusia, Statele Unite. Rolul perifericilor în actuala mutație culturală a civilizației occidentale.

Nu am intenția de a relua aici enumerarea trăsăturilor particulare care disting fazele succesive ale dezvoltării unei civilizații. Le-am semnalat de mai multe ori în cursul studiului prezent.[1]

Amintesc totuși observația că apariția unei noi civilizații este în general însoțită de câteva fenomene singulare. O anumită efervescență se manifestă mai întâi. Ea este vizibilă mai ales la popoarele barbare care se pregătesc să invadeze regatele „civilizate“. Nici o explicație satisfăcătoare nu a fost dată până acum acestor zguduiri bruște și acestor migrații masive. Efervescența nu se traduce exclusiv printr-o agresivitate sporită. Ea se poate manifesta în egală măsură printr-o stimulare a spiritului inventiv, axat în primul moment pe tehnica, tactica și organizarea militare. Ameliorarea armelor, deci a metalurgiei, se poate repercuta pe urmă asupra tehnicilor industriale și, de aici, asupra agriculturii, navigației etc.; dar, contrar părerii unor autori pătrunși de gândirea materialistă, aceste tehnici nu posedă nici o virtute proprie, ele neavând o putere creatoare decât în măsura în care au fost „dinamizate“ de un element uman. Câte tehnici nu s-au pierdut în epocile îndepărtate ale civilizațiilor *pentru că ele nu mai interesau*?

Câte altele nu și-au așteptat secole sau milenii un „inventator“, deși toate elementele erau la îndemână? La urma urmei, nu chinezii — care le cunoșteau de multă vreme principiul — au profitat de busolă și de praful de pușcă, ci occidentalii. Iar aceștia, la rândul lor, nu au cucerit lumea *pentru că* inventaseră tunul și perfecționaseră navigația, ci *tocmai pentru că urmau să cucerească lumea* au inventat tunul și au perfecționat navigația.

Superioritatea militară a unui grup sau a unei națiuni, într-un anumit moment al Istoriei, a fost uneori atribuită unei perfecționări tehnice, unei arme noi, aplicării unei tactici sau unei organizări originale. În general, acest lucru are puțină importanță. Între societățile cu dezvoltare sensibil egală, eficacitatea unor astfel de invenții este de scurtă durată. Adversarul — dacă este animat de voința de a se apăra — adoptă repede noua tehnică sau noua tactică, sau le găsește un antidot. Chiar apariția elefantului de război sau, mai târziu, cea a tunului nu au fost suficiente pentru a da unei armate superioritate durabilă. Această invenție, sau mai bine zis această capacitate de a inventa, nu este un fenomen accidental și izolabil. Ea este un simptom al energiei creatoare, ca apariția „geniilor“.

Uneori, această superioritate tehnică abia se percepe. Din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea, puține lucruri îl disting pe cavalerul francez (sau franco-normand) de cavalerul englez, occitan, aragonez sau chiar sarazin. Și totuși, timp de două secole, el este invincibil. Simon de Montfort supune o întreagă țară cu o mână de cavaleri. Adversarii lor sunt mai numeroși și susținuți de un întreg popor. Ei nu sunt nici mai puțin bine înarmați, nici mai puțin convinși de dreptul lor, dar sunt doborâți.

Există, la rădăcină, un fenomen misterios de creștere, o dezvoltare care face ca un anumit grup uman „să explodeze“ într-un anumit moment și într-un anumit sens. Nu știm mai mult despre acest fenomen. Superioritatea tehnică este un efect, și nu o cauză.

Mai târziu, mult mai târziu, după perioada larvară, se manifestă de asemenea geniul creator în arte și gândire, ajungându-se la bruște înfloriri, la apariția unor veritabile „buchete de genii“. Această apariție e fără îndoială cel mai sigur semn că civilizația și-a atins maturitatea. Alfred Kroeber o spune clar: *Genuises are*

the indicators of the realization of coherent pattern growths of cultural value.[2]

Sunt încredinţat că nici o explicaţie raţională, logică nu va da seamă de aceste urcări de sevă şi aceste înfloriri. Ele sunt probabil de aceeaşi natură cu bruştele mutaţii ale speciilor. Când vom înţelege cauza şi modalitatea acestor transformări din regnul animal, poate vom pătrunde şi misterul naşterii şi morţii civilizaţiilor.

Se crede de asemenea uneori că minoritatea activă care se află la originea unei civilizaţii se impune printr-o oarecare superioritate *intelectuală*. Astfel, Émile Callot[3] scrie: „…este evident că atribuirea acestei preponderenţe nu se face fără temei şi că alegerea este determinată în virtutea unei preexcelenţe reale într-un gen de activitate ştiinţifică, artistică, religioasă, morală etc. Elita este deci un grup căruia superioritatea recunoscută îi acordă o putere de inovaţie ale cărei efecte se repercutează în tot corpul social.“ Această opinie mi se pare cu totul greşită. Aureola care înconjoară elita în zorii unei civilizaţii provine exclusiv din virtuţile ei războinice. Restul vine pe urmă — şi *e foarte posibil să nu vină de la această elită*, adică de la nucleul central al acestei civilizaţii sau culturi particulare. Astfel, de exemplu, în Franţa aportul nobilimii militare, creatoare a statului „franc“ primitiv, a fost foarte limitat în domeniul creaţiilor spirituale. De asemenea, şi mai evident, am văzut că aportul minorităţii dominante arabe în cadrul civilizaţiei islamice a fost mult inferior contribuţiei elementului persan.

Iată alt semn al acestei indeterminări sau al acestui caracter vag şi anonim pe care-l au marile elanuri de energie creatoare: în domeniul politic — primul în care această energie se manifestă —, când un grup etnic se află în perioada de ascensiune, oamenii au puţină importanţă; ei sunt mereu la îndemână şi nu e deloc nevoie să fie geniali. Este uimitor, şi totuşi foarte semnificativ, că marile reuşite istorice se datorează unor elanuri colective mai degrabă decât unor personalităţi ieşite din comun. În ascensiunea puterii romane, familia lui Scipio, familia lui Paullus Aemilius, familia lui Sylla şi aceea a lui Caesar sunt excepţia. Desigur, perioada de ascensiune favorizează dacă nu naşterea geniilor — putem presupune că apariţia lor *virtuală* e mai mult

sau mai puțin constantă — cel puțin înflorirea lor. Pe urmă ei își pun pecetea asupra civilizației. Un om ca Popillius Laenas, eroul întâlnirii din Alexandria cu Antiochos IV, pe care am povestit-o mai sus[4], este probabil un personaj de plan secundar. Istoria a reținut numele familiei sale mai mult pentru abuzurile și corupția unora dintre membrii ei. Caesar și Augustus apar la timpul potrivit pentru a dota Roma cu instituții noi, cerute de situația ei „imperială“, dar nu ei au făcut imperiul. Imperiul roman s-a construit aproape inconștient sub impulsul unei mâini de aristocrați orgolioși și de plutocrați avizi.

Invers, unele personalități excepționale se pot ivi în perioade de criză sau de declin — însă nu mai pot face nimic pentru a opri procesul. Uneori, chiar îl precipită. O națiune în ascensiune poate profita de mediocrități; o națiune în declin nu mai știe să-și folosească geniile. La rândul lor, aceștia se află într-un dezacord fundamental cu timpul lor, trudesc în zadar sau într-o direcție greșită, fiindcă sunt rupți de real — și virtuțile care în alte timpuri le-ar fi permis să ducă la împlinire planuri mărețe îi poartă acum spre himere. Ne putem imagina că dacă Charles de Gaulle ar fi trăit în secolul al XVIII-lea ar fi fost un al doilea Richelieu și ar fi izbutit să stabilească hegemonia franceză asupra Europei. El a trăit însă în secolul al XX-lea, și acțiunea lui a fost de prea multe ori una anacronică și deci negativă.

Dacă personalitățile de excepție pot, la rigoare, să lipsească din perioada de ascensiune, nu e mai puțin adevărat că elementul uman, sub forma energiei psihologice colective, este factorul esențial, pentru a nu spune unic, al reușitei politice a unei societăți. S-a insistat mult timp asupra bogățiilor naturale, asupra situării geografice și asupra altor factori exteriori. Un examen obiectiv al tuturor cazurilor de succes excepțional al unei rase va dovedi că bogăția solului n-are nimic de-a face cu apariția și avântul civilizațiilor. Pe un sol ingrat cum e acela al Greciei înflorește una dintre civilizațiile cele mai strălucitoare, în timp ce un sol bogat poate să rămână în paragină multe milenii sau să redevină deșert după ce rasa care l-a fertilizat mai întâi a dat semne de oboseală. Creta, Egiptul, Mesopotamia sunt astăzi țări sărace, și nu s-a dovedit că în aceste regiuni climatul s-a schimbat atât de mult din

timpul când acolo înfloreau civilizații strălucitoare. Elementul uman e totul. Epoca prezentă, care ridică probleme complexe de dezvoltare economică la scară globală, pornind însă de la țări cu nivel inegal de „civilizație“, adică de stăpânire a tehnicității industriale (de la savant până la muncitorul specializat), ne permite să punem degetul pe acest adevăr care nu era atât de evident până azi. Elveția, Danemarca, Norvegia și Țările de Jos nu au bogății naturale, în termeni de civilizație modernă. Și ce să mai spunem despre ridicarea Germaniei și Japoniei din ruine sau despre construirea Israelului în deșert?

În schimb, există o altă chestiune, la care se pare că e mai dificil să dăm un răspuns categoric: există o relație între creșterile demografice și elanurile „culturale“? Cu alte cuvinte, elanurile de civilizație sunt însoțite mereu de o sporire a populației — și când această înmulțire e demonstrată, este ea oare o consecință a civilizației, sau dimpotrivă a fost un semn precursor?

La drept vorbind, circumscrierea problemei este atât de dificilă, încât ezit să mă pronunț. Dar nu se poate să n-o semnalez. Dificultatea principală constă în absența aproape totală a unor date statistice anterioare epocii relativ recente. Studiile demografice mai sistematice n-au început în Europa decât în secolul al XVIII-lea și n-au atins o valoare cu adevărat științifică decât de aproximativ un secol. Pentru timpurile vechi, dispunem de câteva recensăminte cu caracter fiscal, însă numai pentru imperiile puternic organizate. Or, ar prezenta cel mai mare interes tocmai surprinderea câtorva elanuri demografice care să fie anterioare elanurilor culturale sau, cel puțin, concomitente. Problema e complexă: o puternică natalitate, de exemplu, poate foarte bine să fie însoțită de o puternică mortalitate care să-i anuleze efectele. Or, mai ales primul fenomen este semnul unei vitalități sporite. În Europa, pentru țările și epocile în care observația este posibilă, creșterea demografică și înflorirea culturală (inclusiv expansiunea politică) merg împreună: a se vedea cazul Franței, din Evul Mediu până în secolul al XVII-lea, al Angliei, de la sfârșitul secolului al XVII-lea la sfârșitul secolului al XIX-lea, și al Rusiei de la începutul secolului al XVIII-lea la începutul secolului al XX-lea. Dar cauzele posibile ale acestor creșteri și pe urmă acelea ale stagnării

sunt atât de numeroase și variate, încât ezit să trag vreo concluzie. Suntem desigur ispitiți de explicații de ordin psihologic: când un grup etnic este însuflețit de o sălbatică voință de a se realiza sau numai de a supraviețui, se înmulțește pe întrecute (canadienii francezi au ajuns de la 65 000 la 6 milioane și jumătate în două secole — deci o înmulțire de o sută de ori, pe când populația Franței metropolitane se înmulțea de două ori în același interval de timp!). Dar cum să explicăm lenta dispariție a anumitor populații izolate, mai ales în insulele Pacificului — chiar fără intruziunea occidentalilor, deci fără traumatism din exterior?[5]

Să lăsăm deschisă problema și să spunem pur și simplu că în numeroase cazuri observăm un elan demografic care prevede sau însoțește perioadele de înfloriri ale unei culturi. Acest elan e probabil simptomul unui dinamism latent. Dar dacă există aici o condiție probabil necesară, ea nu e desigur suficientă. Înflorirea unei civilizații poate fi contrariată de atâția alți factori încât luarea în calcul numai a creșterii demografice este total insuficientă. Invers, se constată o scădere a natalității la popoarele „ajunse“, sau îndestulate, fără să putem da acestui fenomen, în starea actuală a științei, o explicație psiho-sociologică pe deplin satisfăcătoare.[6]

Scăderea natalității ar putea să fie doar o manifestare suplimentară a confuziei psihologice care cuprinde o societate care a încetat să creadă în idealurile ei. Se pare într-adevăr că, atunci când un mare număr de generații s-a adăpat de la anumite surse de cultură și și-a trăit cu intensitate idealurile, vine un moment în care epigonii lor încetează în mod necesar să mai creadă în ele. Aceste idealuri devin sterile. Fenomenul n-are nici o legătură cu vreo degenerescență fizică. El este de ordin pur psihologic. Am semnalat în capitolul despre civilizația occidentală[7] transformarea care pare să se petreacă de la începutul secolului al XX-lea. Un alt exemplu ne este furnizat tot în Europa Occidentală de evoluția politică. După cum nota deja Spengler, conceptul de națiune, care se formase lent din secolul al IX-lea până în secolul al XIX-lea, și-a pierdut sensul și dinamismul. (El anticipa însă puțin, deoarece Tratatul de la Versailles a reprezentat tocmai încoronarea idealului naționalităților, și aplicarea lui a coincis cu o ultimă răbufnire a naționalismului, deosebit de violentă în propria

lui țară.) Astăzi lucrul este evident. Dar, așa cum Germania și Italia s-au revitalizat în secolul al XIX-lea doar datorită faptului că și-au realizat târziu unitatea națională, tot așa ne este permis să ne închipuim o trezire a dinamismului european în ansamblul său, sub impulsul unui nou ideal, idealul unității la un nivel superior. Nu-mi permit *să afirm* că realizarea unei Europe unite ar fi suficientă pentru a insufla o nouă ardoare națiunilor europene și pentru a le acorda un nou răgaz de câteva secole, dar mă încumet să afirm cel puțin că „Europa patriilor“ a încetat să existe ca sursă vie de ideal.

În interiorul unităților de cultură (civilizații sau națiuni), se poate vorbi de o spiritualitate convergentă în epocile de creștere și de o spiritualitate divergentă în epocile de dezagregare. În toate timpurile, există „partide“ antagoniste: un partid democratic și un partid aristocratic, o facțiune „Armagnacs“ și o facțiune „Bourguignons“, ca în Războiul de o sută de ani; catolici și protestanți, regaliști și republicani. În epocile în care societatea este încă sănătoasă, soluția fiecărui partid este cel puțin una posibilă. Caracteristic epocilor de dezagregare este faptul că soluțiile preconizate sunt imposibile. Tinerimea se revoltă, dar fără un scop definit. Ea nu mai e „revoluționară“, ci „contestatară“, adică *neagă* fără să știe să reconstruiască. În ceea ce privește intelectualitatea, confuzia în sânul ei este și mai dramatică și semnificativă. S-ar spune că cele mai mari spirite se află din ce în ce mai mult în incapacitatea de a opta politic pentru căile moderației, ale bunului-simț, ale „realizabilului“ (pentru a evita termenul devenit peiorativ: realism). S-ar zice că între Maurras și Brasillach pe de o parte, și Aragon și Sartre pe de altă parte, n-ar mai fi loc pentru drumul de mijloc — și aceia care-l adoptă se expun astfel rușinii, fiind considerați în afara marilor curente. Unii sunt totuși niște pasionați. Dar în epocile de dezintegrare, nu-ți mai este îngăduit să fii pasionat de Rațiune. Legitimă e numai pasiunea utopică: utopie arhaizantă sau utopie futuristă, dar oricum utopie. Există aici un semn grav de boală socială. Cum spuneau anticii, *quos vult Iupiter perdere, dementat prius* „pe cine vrea Dumnezeu să-l piardă, îi ia mai întâi mințile“.

Multe spirite distinse continuă să creadă că este ușor să lecuiești această maladie socială. Callot[8], urmându-l pe Towner[9], crede că există cauze similare care au acționat cu aceleași efecte asupra unor colectivități succesive din trecut și că este suficientă o modificare a acestor cauze pentru a atenua aceste efecte neplăcute. La fel credea și Maurras cu celebra lui maximă: *Politique d'abord*, care presupunea că ar fi suficientă în Franța o reformă politică (*recte* restaurarea monarhiei) pentru ca relele sociale, pure efecte ale unui regim detestabil, să fie vindecate. Or, tocmai aici se află dificultatea, caracteristica societăților bolnave fiind tocmai de a nu se lăsa vindecate. Fără îndoială, un regim politic rău adaptat la o anumită societate poate fi la originea tulburărilor momentane din mecanismul acestei societăți. Dar se cuvine să remarcăm: mai întâi, că dacă această societate a ales un regim politic inadecvat, e deja dovada unei anumite inadaptări, pe urmă că, dacă nu reformează spontan acest regim care nu-i convine, va fi confirmarea că organismul social e bolnav; în sfârșit, se poate efectiv prezice că de cele mai multe ori acea societate nu va face nici o reformă — dovadă că, așa cum este, acest regim „convine" stării sale.

La drept vorbind, când o civilizație intră în decadență, procesul este în general ireversibil. Să mi se ierte o comparație trivială: o civilizație în dezagregare amintește de fenomenul, bine cunoscut gospodinelor, al „maionezei care se taie". Principiul unificator, liantul, dispare subit. Pentru a o „drege", trebuie reluat de la capăt procesul și adăugate alte ingrediente — dar atunci vom avea altceva.

*
* *

Misterul morții civilizațiilor ne tulbură profund. De la Montesquieu și Gibbon n-a încetat căutarea cauzelor responsabile de decăderea Imperiului roman. Analiza circumstanțelor acestei decăderi, a cauzelor ei posibile și a efectelor ei vizibile este mereu pasionantă.[10] Dar, deoarece astăzi știm că, în linii mari, același proces *se repetă* la un anumit stadiu în viața tuturor civilizațiilor, cum să nu fii izbit de această repetiție și cum să nu încerci să-i cauți o unică și generală cauză? Să încercăm să dăm acestui fenomen

ineluctabil o posibilă explicație prin psihologia colectivă — care, la rându-i, în pofida singularității ei, este legată de psihologia individuală, nefiind inteligibilă decât prin ea.

Anumiți antropologi au întrebuințat termenul de *oboseală culturală* pentru a caracteriza fenomenul, aparent misterios, de scădere a puterii creatoare și chiar a *instinctului de coeziune*, observat în anumite societăți care au devenit subit incapabile să facă față exigențelor mediului sau presiunii exercitate de alte grupuri. Eu prefer să vorbesc de *oboseală psihologică* pentru a sublinia că fenomenul nu este propriu numai colectivităților sau societăților complexe, dar că-l regăsim la nivelul celor mai mici unități, până la individ. La individ, fără îndoială el este în primul rând somatic, deși elemente psihice pot interveni pentru a provoca îmbătrânirea precoce. Cu foarte puține excepții, de la o anumită vârstă, se manifestă o scleroză progresivă a gândirii. Dificultatea de adaptare și fidelitatea excesivă față de aprecierile trecutului sunt însoțite de foarte multe ori de un sentiment de regret, de amărăciune, de frustrație. Vine apoi domolirea dorințelor și a ambițiilor, adică indiferența. Resortul e rupt! Dar această „oboseală" nu este întotdeauna și în mod necesar rezultatul unei uzuri fizice, al unei îmbătrâniri organice. Ea poate lovi indivizi de toate vârstele, la limită chiar tineri, a căror energie psihică a fost oprită de circumstanțe imprevizibile. Vedem această oboseală de exemplu la anumiți tineri care au făcut un efort excesiv pentru a atinge un obiectiv deosebit de dificil, aureolat în ochii lor cu un prestigiu exagerat (examene, concursuri de admitere la școlile superioare etc.); scopul odată atins, se produce o satisfacere prematură a ambiției, un fel de slăbire a voinței. Potențialul de energie s-a consumat. Ne aflăm probabil în prezența unui fenomen psihosomatic. În orice caz, „oboseala" grupărilor umane, chiar a celor mai mici, cum e familia, ne apare ca un fenomen pur psihic.

Într-adevăr, independent de aptitudinile individuale, vedem anumite spițe ambițioase, familii care se înverșunează „să urce", și altele care „se lasă în voia sorții". Energia cheltuită de familiile care urcă pare total independentă de calitățile intelectuale sau morale ale fiecărui membru al neamului. Se găsesc desigur serii mai înzestrate și altele mai puțin înzestrate, dar nici o legătură aparentă între energie și capacități, între ambiție și talent. Când,

în mod extraordinar, cele două fenomene coincid, putem obține serii remarcabile — talentul putând să stârnească ambiția, și ambiția să stimuleze talentul.

În toate timpurile și în toate locurile s-a observat că anumite calități de inteligență, anumite aptitudini pentru tehnici, științe sau arte se puteau transmite în anumite spițe. S-a vorbit de *geniu ereditar*, denumirea fiind chiar titlul unei voluminoase lucrări a lui Sir Francis Galton[11] (care avea el însuși „geniu ereditar", deoarece era, prin mama lui, nepotul lui Erasmus Darwin și vărul primar al lui Charles Darwin). Chiar dacă Francis Galton s-a înșelat asupra cauzelor apariției descendențelor ilustre (și al înfloririlor culturale), pe care o atribuia unor cauze pur fiziologice, el rămâne unul dintre pionierii studiilor genetice și creatorul eugeniei. *The Eugenics Record Office*, pe care l-a întemeiat la Londra în 1905 (și care s-a stabilit ulterior la Long Island, New York) a întreprins primele studii statistice de antropometrie. Cantitatea de documente genealogice adunată de acest institut și studiile sistematice care au fost făcute în cadrul lui, mai ales asupra unui mare număr de frați și surori aparținând aceleiași familii și asupra unor perechi de gemeni univitelini, nu ne mai permit să punem astăzi la îndoială importanța primordială a eredității în formarea personalității. Cazul „dinastiilor" de artiști, de savanți sau de oameni politici, în toate epocile Istoriei, este prea cunoscut pentru a ne opri asupra lui prea mult.[12] Să cităm totuși anumite serii remarcabile:

Printre artiști, cel mai des menționată e familia Bach, în care, de la Veit Bach, brutarul, considerat tradițional ca ungur din Pressburg/Pozsony (Bratislava) (conform celor povestite chiar de Johann Sebastian) și până la cei trei fii ai lui Johann Sebastian, există șase generații de muzicieni sau de amatori de muzică, din care s-au ivit mai multe zeci de muzicieni distinși, și cel puțin patru „personalități excepționale": Johann Sebastian și cei trei fii ai lui. De asemenea Palestrina, Couperin, Beethoven, Haydn, Mozart aparțineau toți unor familii de muzicieni.

Galton a alcătuit liste și a propus niște statistici. Astfel, pentru patruzeci și doi de pictori geniali, italieni, spanioli sau flamanzi, el găsește douăzeci și una de cazuri de înrudiri ilustre. Dintr-o listă de cincizeci și șase de poeți, el găsește probe de ereditare a talentului în 40% din cazuri.

La oamenii de știință, cazurile de „geniu ereditar“ sunt de asemenea numeroase. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, avem dinastia familiei Bernoulli, matematicieni și fizicieni, apoi cazul familiei Cassini, astronomi și topografi timp de patru generații, familia Jussieu, trei generații de botaniști, familia Becquerel, patru generații de fizicieni. Am citat mai sus cazul familiei Darwin: Erasmus Darwin (1731–1800), poet și unul dintre cei mai buni fizicieni ai timpului său; cei doi nepoți ai lui, Charles Darwin și Francis Galton; strănepotul lui, George Howard Darwin, al doilea fiu al lui Charles Darwin, astronom și inovator în domeniul geologiei. Euler are un tată matematician și trei fii astronomi, fizicieni, matematicieni. În familia Saussure sunt fizicieni și naturaliști din tată în fiu. John Stuart Mill este fiul lui James Mill, istoric, filozof și economist. Și exemplele s-ar putea înmulți.

În alte cazuri, „geniul ereditar“ este mai variat: Aldous și Julian Huxley sunt nepoții marelui naturalist Thomas Huxley. Jean-Paul Sartre este nepotul doctorului Albert Schweitzer. Frații Maurice și Louis de Broglie sunt strănepoții Albertinei de Staël și coboară deci din Mme de Staël și din Necker, al cărui tată era profesor de drept la Geneva, iar fratele, nepoții și strănepoții de frate sunt de asemenea toți universitari.

În secolul al XVII-lea, familia Arnaud dă în aceeași generație patru personalități excepționale în teologie și filozofie și un diplomat de valoare în generația următoare. Marile reușite financiare (care ajung uneori la politică) sunt și ele adesea opera unor veritabile dinastii. Să citâm dintre cele mai cunoscute: Medici, Fugger, Dupont de Nemours, Rothschild, Krupp, Rockefeller, Ford, Schneider, de Wendel etc.

Domeniul politicii ne furnizează exemple și mai numeroase, deoarece politicianul, care în timpul vieții deține prim-planul scenei mai mult decât artistul sau savantul, îl atrage pe biograf într-o mai mare măsură, poate și pentru că numeroase personaje reținute de istoria evenimențială aparțin unor familii regale sau aristocratice a căror genealogie poate fi ușor trasată. Mai mult decât în altă parte, aici vedem cum personalitatea de excepție este în general rezultanta unui fenomen de interferență, al întâlnirii fortuite între două spițe deosebit de înzestrate, sau împlinirea unui *crescendo* într-o spiță ambițioasă.

Adevăratul geniu rămâne fără îndoială ireductibil la orice explicație sociologică sau biopsihologică, deoarece el este un caz „monstruos". Totuși, în cazul în care investigația genealogică este posibilă, constatăm adesea semne prevestitoare în două sau trei generații precedente. (De altfel, nu este exclus ca acolo unde geniul pare să țâșnească din neant să fie doar ignoranța noastră în privința antecedentelor familiale care ne împiedică să urmărim lenta ascensiune și progresiva ascuțire a inteligenței.) La început, în aproape toate marile dinastii a căror amintire ne-a fost păstrată de istorie, găsim două sau trei generații de personalități puternice sau întâlnirea a două descendențe excepționale. Pericle este fiul lui Xanthippos, învingătorul de la Mycale, iar mama lui, Agarista, aparține familiei cvasiregale a Alcmeonizilor care l-a dat, între alții, pe Clisthene. Alexandru este fiul unui om cu calități ieșite din comun, iar mama lui, Olympia, pare să fi fost și ea cu totul remarcabilă. În India, în neamul Maurya, Aśoka este precedat de două generații puternice. În neamul Gupta, aceeași înflorire de patru generații strălucitoare. La fel la Genghishanizi și Timurizi.

În Occident, Carol cel Mare este precedat de cel puțin cinci generații ascendente de la Pepin de Landen, dintre care două sunt excepționale, acelea ale lui Carol Martel și Pepin cel Scurt. Frederic II de Hohenstaufen s-a ivit din trei descendențe ilustre: aceea a ghibelinilor prin bunicul lui, Frederic Barbarossa, aceea a guelfilor prin mama acestuia din urmă, și aceea a familiei Hauteville din Sicilia prin propria lui mamă. Carol Quintul este un caz tot atât de interesant, reunind în el moștenirea a patru descendențe ambițioase, prin cei patru bunici ai lui, Ferdinand de Aragon, Izabela de Castilia, Maximilian de Habsburg și în sfârșit Maria de Burgundia, fiica lui Carol Temerarul.

Bourbonii, care dau în prima generație domnitoare pe Henric IV și în a treia pe Marele Condé și pe Ludovic XIV, provin de asemenea din două familii în ascensiune, familia d'Albret (mama lui Henric IV este strănepoata lui Alain cel Mare d'Albret) și aceea a Bourbonilor (nu sunt decât două generații, la moartea lui Petru II de Beaujeu în 1503, de când ramura mezină căreia îi aparține Antoine de Vendôme, tatăl lui Henric IV, a moștenit ducatul de Bourbon și primul rang în eventuala succesiune la tron).

Puţin înainte, familia ducilor de Guise, ieşită dintr-o ramură mezină care moştenise succesiv prin două femei ducatul Lorenei, dăduse şi ea două sau trei generaţii deosebit de ambiţioase.

Dacă ne-am permis această digresiune în domeniul „geniului ereditar“, am făcut-o nu atât pentru a insista asupra unei ipoteze care astăzi este acceptată în bună măsură, ci mai ales pentru a sublinia corolarul ei, şi anume: *dacă există geniu ereditar — altfel spus dacă observăm efectiv descendenţe în care capacităţile şi energia creatoare se întâlnesc pentru a da o serie de personalităţi de excepţie — această serie nu durează şi, mai ales, nu este indefinit perfectibilă*. La capătul a două sau trei generaţii, cel mult patru, „vâna“ pare să se epuizeze. Nu e vorba însă de o istovire fiziologică. Ludovic XV n-avea nici mai puţină vitalitate, nici mai puţină inteligenţă decât străbunicul lui, Ludovic XIV, dar era un diletant şi un iubitor de plăceri. Alcibiade era probabil la fel de înzestrat ca strămoşii săi Pericle şi Clistene, dar era risipit, extravagant şi instabil. E vorba de o oboseală psihologică. Iar această oboseală apare cu atât mai devreme, cu cât individul într-adevăr excepţional s-a ivit mai curând în serie. Dacă ambiţia familială e satisfăcută dincolo de speranţe, descendenţii vor fi fie indiferenţi faţă de propria reuşită, fie inhibaţi de succesul ascendentului. Când, cu totul neobişnuit, un nou „geniu“ apare într-o familie ilustră, după mai multe generaţii de relativă estompare, putem fi siguri că la originea acestei resurgenţe găsim fie o încrucişare cu o spiţă în curs de ascensiune, fie orice alt caz de dezechilibru stimulant sau de adversitate creatoare (mezalianţă, naştere ilegitimă, sărăcie umilitoare, infirmitate fizică, inversiune sexuală etc.).

Se pot căuta de asemenea explicaţii biologice pentru această epuizare a unei descendenţe înzestrate.

Lucrările recente de genetică — atât cele realizate prin observarea sociologică a diferitelor grupuri umane, cât şi cele întemeiate pe experienţe asupra animalelor — au stabilit că o anumită „perfectibilitate“ poate fi remarcată de la o generaţie la alta, cel puţin pentru un anumit timp. S-a observat (mai ales în America, pe scară mare) că, *în medie*, copiii cuplurilor de intelectuali aveau o mai mare uşurinţă pentru studiu decât copiii muncitorilor manuali, chiar în situaţia în care ei erau prin accident separaţi de mediul

lor familial, a cărui influență, exercitată de la o vârstă timpurie, ar fi mărit „avansul“ și, în orice caz, ar fi falsificat observația. Această observație este astăzi coroborată cu experiențe tulburătoare făcute pe generații succesive de șoareci: nu numai că anumite familii de șoareci selecționate sunt mai apte decât altele să învețe „manevre“ de inteligență, dar, lucru și mai uimitor, hrănind pui de șoareci cu creierul șoarecilor care au învățat să execute anumite „manevre“, șoarecii astfel crescuți sunt mai capabili să învețe la rândul lor decât cei care au primit o hrană normală. Dacă nu sunt infirmate[13], aceste experiențe ar dovedi posibilitatea unei perfecționări progresive a calităților de inteligență din generație în generație. Nu e încă vorba de ereditatea caracterelor dobândite — deoarece *stricto sensu* nu un caracter nou a apărut în linia de descendenți —, ci de o receptivitate sporită; de rafinarea, ascuțirea anumitor calități existente.[14]

Dacă această ameliorare ereditară, dacă această „acumulare de inteligență“ e pe cale de a fi dovedită, cum se face că ea nu este indefinită? Or, se constată că descendențele superioare sunt foarte repede lovite de neputință, de degenerescență sau de extincție. Există aici ceva tulburător și misterios. Totul se petrece ca și cum ne-am afla în prezența unei legi a Naturii: pentru a menține un anumit ritm general în înaintarea umanității, pentru a opri creșterea exagerată a anumitor ramuri, într-o direcție unică și excesivă, și pentru a evita riscurile de dezechilibru în interiorul unei societăți date, echilibrul se restabilește firesc printr-o întreagă serie de mecanisme: de exemplu, debilitarea ca urmare a unor condiții prea facile sau a desfrânării ori a excesivei endogamii. Există de asemenea uniuni nepotrivite (din punctul de vedere al eugenistului), deoarece „spița în ascensiune“ nu s-ar alia întotdeauna cu o altă spiță ascendentă în așa fel, încât să cumuleze dispozițiile de inteligență sau cel puțin să le păstreze. Moștenitorul, convins în sinea lui că potențialul intelectual al ramurii este suficient pentru a asigura calitatea descendenței lui, va căuta mai degrabă alianța banului, a frumuseții sau a numelui — fără să-și dea seama că hazardul distribuirii genelor poate foarte bine să grupeze în progenitura lui cele mai puțin bune virtualități ale rasei lui cu acelea deja mediocre ale „soției“ alese.

Dar mecanismul imediat de frânare a progresului continuu al unei descendențe — mecanism comentat pe larg de sociologii moderni — ar fi acela al „fecundității diferențiale“. În toate țările (cel puțin în cadrul civilizației occidentale, deoarece în alte societăți practicarea poligamiei în clasele cele mai înstărite ar tinde mai degrabă spre efectul contrar) s-a constatat că numărul copiilor în straturile înstărite ale populației, și mai ales la intelectuali, este mai mic decât în straturile sărace. În țările anglo-saxone s-a încercat chiar, în urma unor anchete pe scară mare, să se exprime în cifre această fecunditate diferențială: numărul de copii ar fi invers proporțional cu coeficientul de inteligență (I.Q.) al părinților! Cauzele acestui fenomen sunt multiple, nu e aici locul să le enumerăm pe acelea care au fost propuse și care se sprijină, firește, pe studierea societății occidentale contemporane. Să ne oprim totuși o clipă asupra încercării lui Corrado Gini de a oferi o explicație biologică[15]: ar exista o evoluție a plasmei germinative a speciei. Celulele germinale ar avea, ca celulele somatice, un ciclu de dezvoltare care se desfășoară de-a lungul mai multor generații și care se manifestă printr-o reducere graduală a puterii de reproducere. Paralel, într-o primă fază, s-ar dezvolta calitățile intelectuale, condamnate și ele să piară la capătul unui anumit număr de generații. Clasele superioare ar fi formate mai ales din descendențe ajunse la punctul cel mai înalt al parabolei lor evolutive; dar, ajunse la vârf, ele ar începe să decadă lent până la dispariție, fiind înlocuite de descendențele tinere ale claselor inferioare care se află în faza ascendentă a ciclului lor. Acesta ar fi metabolismul social, sau fenomenul de circulație a elitelor, semnalat deja de Jacoby în veacul al XIX-lea.

Această ipoteză biologică n-a fost încă nici confirmată, nici infirmată de experiențe sau de observații concludente.[16] În ceea ce mă privește, nu o cred întemeiată: mi se pare că dispariția liniilor ilustre de descendenți se datorează celor mai diverse cauze, uneori pur accidentale, și fecunditatea diferențială în societatea occidentală se explică foarte bine prin rațiuni sociologice. În privința degenerescenței, ea este mai des de ordin moral decât fizic[17], ceea ce îmi întărește convingerea că este rezultatul unui proces psihic. Dacă așa stau lucrurile, atunci fenomenul de epuizare sau de

retragere a spițelor celor mai „răsărite“ — fenomen care îi alarmează pe eugeniști — ar fi, dimpotrivă, necesar înaintării echilibrate a Civilizației; căci pierderea automată de energie într-o descendență înzestrată nu poate să ducă pe termen lung decât la stagnare și degenerescență. Ar fi, așadar, în interesul societății ca cele mai înzestrate spițe să se stingă repede. Într-un număr impresionant de cazuri, ne dăm într-adevăr seama că Natura prevede această stingere prin cele mai diverse mijloace. Mai întâi, prin lipsa de descendență; de cele mai multe ori, marile genii ale Istoriei — e un fapt adeseori pus în evidență — nu lasă urmași. Cazul lui Bach apare ca o raritate. Cei mai mulți „titani“ ai Istoriei dispar fără moștenitori: Michelangelo, Leonardo, Descartes, Newton, Beethoven, Balzac etc. Uneori, intervine și hazardul — sau răutatea oamenilor: fiul lui Alexandru și cel al lui Caesar pier asasinați; fiul legitim al lui Napoleon moare tânăr, într-o semicaptivitate, iar descendența ilegitimă este mediocră. Ca și în cazul „cezarului“ chinez, Qin Shi Huangdi, a cărui dinastie se stinge la a treia generație, în masacre.

Aceste ultime fenomene, care scapă oricărei explicații raționale, răspund probabil unei necesități organice a speciei, și e inutil să ne scandalizăm. Soarta urmașilor de oameni iluștri care nu s-au stins imediat este revelatoare. Iată, după Marcel Granet, ce gândeau vechii chinezi despre acest proces inexorabil de decădere a dinastiilor regale:

> „Puterea oricărei dinastii rezultă dintr-o Virtute (*tô*) sau dintr-un prestigiu (*De sau Deyin*) care are un timp de plenitudine (*cheng*), apoi decade (*Shuailuo*) și, după o înviere (*Xing*) efemeră, se epuizează și se stinge (*mie*). Atunci dinastia *trebuie* să se stingă (*mie*), să fie suprimată (*jin* sau *mie-jin* = exterminată), deoarece *ea nu mai are Cerul de partea ei* (*Bu Tian*): Cerul (*Tian*) încetează de a mai privi pe regi ca pe fiii lui (*Zi*). O familie nu poate furniza Chinei regi, Fii ai Cerului (*Tian Zi*), decât pentru perioada în care Cerul îi acordă o învestitură (*ming*). Această învestitură, acest mandat ceresc, e întotdeauna ceva vremelnic. Cerul e schimbător, neiertător. Favoarea lui se mistuie și piere. Marea fericire (*Da Fu*) nu se întoarce a doua oară.“[18]

Avem aici, exprimată în termeni de teologie extrem-orientală, o observație universal valabilă: căci nu numai pentru Fiii Cerului e „timpul plenitudinii“ numărat, ci și pentru orice neam care se ridică deasupra mulțimii.

Lenta degenerescență, la Roma, a dinastiei iulio-claudiene este o ilustrare elocventă a acestui proces. E chiar de două ori remarcabilă: mai întâi, pentru că este evidentă, apoi pentru că este relativ lentă. Și credem că este lentă *pentru că succesiunea acestor împărați nu s-a făcut în ordine normală, din tată în fiu, ci prin adopțiune și înrudire prin femei.* Or, transmiterea numelui, titlului sau a tronului prin femei a dat în general ramurii descendente un nou impuls, pentru că descendența adoptivă face instinctiv un efort mai mare pentru a dovedi că este la înălțimea ramurii masculine care s-a stins. (Am văzut cazul membrilor familiei de Guise, a căror ambiție neînfrânată, nemăsurată și a căror insistență de a evoca o îndepărtată ascendență carolingiană se explică poate prin faptul că ei sunt o ramură mezină a unei familii care a moștenit succesiv ducatul de Lorena prin două femei; într-o altă ramură ilustră, aceea a familiei Vasa, descendența din Gustav Vasa și din nepotul său, Gustav Adolf, ambii personalități ieșite din comun, s-ar fi epuizat fără îndoială mai repede pe linie masculină, dar Carol XII este strănepotul unei surori vitrege a lui Gustav Adolf.)

Iată cum se prezintă situația la cezari:

Mai întâi, o generație pregătitoare a ambiției familiale, aceea care îl precedă pe Caesar și care o dă pe mătușa lui, *Iulia*, soția lui Marius (care nu e patrician). Vine apoi geniul: *Iulius Caesar.* La a treia generație după el, avem o puternică personalitate, pe nepotul lui de soră, *Octavianus*, viitorul Augustus — de două ori stimulat, mai întâi datorită descendenței lui, prin femei, din *Gens Iulia* și apoi prin faptul că ramura lui paternă nu era patriciană. La a patra generație, găsim un om de mare valoare — sau care era cel puțin o mare speranță —, nepotul lui Augustus, *Marcellus*, fiul surorii sale Octavia. La a cincea generație, îi avem pe *Germanicus* și *Claudius*, nepoții Octaviei prin mama lor Antonia Minor. Claudius ar fi putut să fie ceea ce numim astăzi „un universitar distins", dar în politică el este deja o personalitate slabă. La a șasea generație, avem doi nebuni: pe *Caligula* (nepotul Iuliei, fiica lui Augustus, prin mama sa Agrippina „cea Bătrână" și strănepot al Octaviei, sora lui Augustus, prin tatăl său Germanicus) și pe *Nero* (și el cu dublă descendență din Octavia, atât prin tatăl lui, Ahenobarbus, fiul Antoniei Maior, cât și prin mama lui, Agrippina „cea Tânără", fiica lui Germanicus).

Se adeverește astfel că o pregătire, adică o rafinare progresivă a facultăților intelectuale (fenomen esențial biologic), poate favoriza o izbucnire de personalități excepționale. Dar mecanismul oboselii psihologice restabilește foarte curând echilibrul, slăbind puterile generațiilor următoare. (Vedem aici cât de deșartă este mândria pe care aristocratul o trage din vechimea numelui: pe de o parte, pe plan biologic, combinările de gene sunt atât de numeroase la capătul câtorva generații, încât probabilitatea de a fi moștenit în mod semnificativ un strămoș patern de gradul patru sau cinci este infimă și, în orice caz, rezultatul unui hazard extrem; iar pe de altă parte, sub efectul oboselii psihologice, se dovedește că există cu atât mai puține șanse de a te distinge tu însuți cu cât există mai multe generații care s-au distins înaintea ta.)

O ultimă precizare: se vede din cele precedente că ceea ce autorii pun de obicei sub eticheta „ereditate psihologică“ este în realitate o ereditate biologică cu incidențe psihologice (expresia „ereditate biopsihologică“ ar fi mai adecvată). Ea poate acționa chiar asupra unui copil crescut în afara familiei lui naturale și care își ignoră ascendența. Dar se poate întrevedea — în aceeași direcție — acțiunea unei influențe a mediului familial, difuză, impalpabilă, cel mai adesea inconștientă (ambiția unei descendențe nu este în mod necesar inculcată, ea se respiră). Această ereditate pur psihologică, adică abstractă, independentă de suportul biologic, se adaugă celeilalte. Ea se raportează nu la „sângele“ efectiv moștenit de la ascendenți, ci la ceea ce se crede că s-a moștenit de la ei — și, cu acest titlu, ar putea la fel de bine să atingă într-o familie un copil adulterin care se ignoră ca atare. E vorba mai mult de o *moștenire psihologică* decât de o ereditate, și această moștenire e în primul rând cea care se istovește și se risipește. În ea se manifestă mai întâi o oboseală psihologică.

Cred că această regulă a epuizării și retragerii necesare a ramurilor superioare nu suferă excepție. Cum am spus mai sus, când evenimentul pare să infirme această asertiune, infirmarea e doar aparentă, deoarece găsim de fiecare dată la originea acestei reînnoiri un impuls provocat de un dezechilibru pe care l-am numit contrarietate sau adversitate stimulatoare. Reacția de supracompensare (*overcompensation*) descrisă de psihanaliză este unul dintre motoarele pe care le întâlnim cel mai adesea la originea formării

caracterelor excepționale. Ea acționează mai întâi în sensul restabilirii echilibrului rupt, dar nu este într-adevăr creatoare decât în măsura în care efectul ei, depășind echilibrul, provoacă un dezechilibru în sens invers.

Iată ce scrie C.G. Jung, într-un alt context[19], însă afirmația lui are legătură cu ipoteza prezentă:

> „*Tot ceea ce este omenesc este relativ, întemeindu-se pe contraste interioare; deoarece toate fenomenele sunt de natură energetică.* Or, fără un contrast, n-am putea avea energie. E mereu necesar să preexiste tensiunea dintre sus și jos, dintre cald și rece etc. pentru a lua naștere și pentru a se desfășura procesul de compensare care constituie tocmai energia. Tot ce este viu este energie și, în consecință, se întemeiază pe tensiunea contrariilor.“

Energia degajată de această tensiune a contrariilor, de această ciocnire a contrastelor interioare se orientează absolut firesc spre setea de putere sau pur și simplu de afirmare (în termeni hegelieni = de *recunoaștere*, ne afirmăm mereu *împotriva* altora sau *pe deasupra* altora). În acest sens, universul subconștient al *libidoului*, pus în lumină de Freud sub aspectul său sexual, nu justifică suficient comportamentul uman în general, nici chiar în implicațiile lui cele mai subtile și eterate. Cu Adler, aș fi ispitit să dau prioritate, ca motor, setei de dominație sau de afirmare, care se manifestă din cea mai fragedă copilărie. Există probabil o parte de adevăr în ambele teze, și cele două impulsuri trebuie să fie intim și inextricabil legate; dar motorul propriu-zis este setea de putere. (Lucrul este vădit într-un caz-limită, ca acela al lui Don Juan: cele mai recente studii de sexologie tind să probeze că „tipul“ Don Juan nu e în mod necesar înzestrat cu un apetit sexual peste medie — tipul Don Juan caută cu totul altceva decât satisfacerea unei trebuințe fizice; ceea ce caută el înainte de toate este posesiunea, dominația, puterea absolută asupra celui mai mare număr posibil de „adversari“. Motorul primordial al „donjuanismului“ nu e sexul, ci orgoliul.)

Cum am spus, găsim de asemenea de cele mai multe ori la originea formării unui caracter excepțional un dezechilibru fundamental. Complexe nemărturisite sau inconștiente, deviații sexuale,

infirmități fizice, urâțenie naturală, naștere ilegitimă, amestec de rase, ascendențe dizarmonice sau tradiții familiale puternic contrastante. Alături de conflictele de caracter dintre generații, iată pârghiile pe care le găsim cel mai des în spatele celor mai înverșunate ambiții și a celor mai tenace voințe — cu condiția, evident, ca voința să învingă dificultatea inițială, altminteri aceasta, în loc să fie stimulatoare, poate duce la inhibiție. Nu am pretenția absurdă să explic întregul geniu prin jocul dezechilibrelor fundamentale ale personalității. Am vrut numai să subliniez că, la talent egal, personalitatea care va fi stimulată de această contrarietate va avea, în comparație cu o alta, mai multe șanse de a-și hrăni pasiunea și de a-și întreține ambiția. Pe de altă parte, dezechilibrul, perceptibil actorului, poate să nu fie perceput de terți, sau să fie perceput într-un grad mai mic. Nu valoarea absolută a dezechilibrului fundamental este cu adevărat importantă, ci perceperea lui intimă de către actor.

S-a scris mult despre bastarzii iluștri și de asemenea despre efectul probabil pe care anumite tare l-au avut asupra bărbaților de geniu. Mi se pare că nu s-a remarcat destul o altă cauză, mai puțin vizibilă, dar poate mai frecventă, a dezechilibrului stimulant: aceea a căsătoriilor inegale, numite mezalianțe dacă adoptăm punctul de vedere al celei mai pretențioase dintre cele două spițe. Să le numim căsătorii inegale sau uniuni disparate, făcând abstracție de punctele de vedere ale ambelor spițe. Am emis deja ipoteza că înrudirea cu un neam proaspăt apărut poate să justifice, adesea, reapariția geniului în descendențele epuizate de multă vreme. Mai mult decât probabil, Winston Churchill nu mai datora mare lucru ilustrului său strămoș din veacul al XVII-lea, ducele de Marlborough, și ambiția înverșunată care-l chinuia din tinerețe, dorința de a uimi și a șoca, voința de a răzbate și domina le datora căsătoriei tatălui său cu fiica unui parvenit american, Leonard Jerome. În sens invers, Mazarin era fiul unei Orsini. Richelieu s-a ivit dintr-o dublă cascadă de uniuni disparate: bunicul lui, mic nobil de provincie, s-a căsătorit în înalta aristocrație, în vreme ce tatăl lui a luat de nevastă o burgheză. Exemplele sunt nenumărate. Amestecul de rase poate acționa în același sens. Se cunoaște cazul lui Alexandre Dumas și cel al lui Pușkin, strănepotul „etiopianului“ Abraham

Petrovici Hannibal (de fapt, tânăr negru cumpărat pe piața de robi din Constantinopol).

Dar cele mai tipice exemple ale efectului pe care îl pot avea asemenea contraste le găsim poate în ascendența a două femei ilustre ale literelor franceze: George Sand și contesa de Noailles.

George Sand (Aurore Dupin de Francueil) era, prin bunica ei — fiica naturală a mareșalului de Saxa — stră-strănepoata lui August II al Saxoniei și al Poloniei, și a contesei Marie-Aurore de Königsmark, despre care Voltaire a spus că a fost cea mai renumită femeie pe două secole în urmă — și care era la rândul ei nepoata lui Johann-Christoph de Königsmark, unul dintre cei mai buni generali ai lui Gustav Adolf. Avem aici un caz de „geniu ereditar", întreținut și stimulat printr-o dublă legătură nelegitimă (Maurice de Saxa, fiul natural al lui August II, și Marie-Aurore, bunica lui George Sand, fiica naturală a mareșalului cu o oarecare Marie Rinteau). În sfârșit, când familia de-abia își regăsise „onorabilitatea" prin căsătoria menționatei Marie-Aurore cu numitul Dupin de Francueil, fiul lor Maurice, tatăl lui George Sand, s-a încurcat cu Antoinette Delaborde, fiica unui păsărar, fost hangiu, pe care avea s-o ia de nevastă când aceasta aștepta un copil, adică pe viitoarea George Sand. Se remarcă suita extraordinară de legături nelegitime și de mezalianțe din care a ieșit eroina noastră.

Cazul contesei de Noailles este asemănător, deși invers:

Anna Basarab-Brâncoveanu este rezultatul întâlnirii a două neamuri ambițioase și relativ „parvenite", care se ridică într-un secol printr-o suită de căsătorii ilustre. Dinspre partea tatălui, străbunicul, Dimitrie Bibescu, este din boieri vechi, dar relativ obscuri; a făcut avere și s-a căsătorit într-una dintre cele mai mari familii românești din timpul său: Văcăreștii. Cei doi fii ai lui, educați în Franța, George Bibescu și Barbu, adoptat Știrbei, vor domni pe rând în Țara Românească (prin alegere). A treia etapă: George Bibescu se căsătorește cu Zoe Mavrocordat care, adoptată de ultimul Basarab-Brâncoveanu, era obligată să transmită primului ei fiu numele prestigios al Basarabilor și Brâncovenilor. Acest fiu a fost tatăl Annei de Noailles. — Ascendența maternă e la fel de interesantă: mama ei era fiica lui Musurus Pașa, grec din Creta, devenit ambasador al Turciei la Londra și chiar mare-vizir, și a Anei Vogoride, care aparținea unei familii de origine bulgară, recent elenizată, și care servea Înalta Poartă de două generații, în cele mai înalte funcții, și căuta prin toate mijloacele să

dobândească tronul Munteniei și al Moldovei.[20] Din acest curios amalgam de ambiții politice și nobiliare trebuia să iasă Anna de Noailles.

*
* *

Am zăbovit puțin asupra procesului de oboseală psihologică la nivelul unor spițe sau neamuri — și asupra trezirii posibile, sub efectul unor dezechilibre stimulatoare — pentru că el lămurește fenomenul asemănător care se produce la nivelul societăților mai complexe: națiuni și civilizații.

La acest nivel, una dintre cele mai caracteristice manifestări ale oboselii psihologice este *fenomenul de retragere progresivă a „centralilor" și de ascensiune progresivă a „perifericilor"*, atunci când societatea complexă atinge faza ei descendentă.

Numesc *centrali*, în interiorul unei culturi date, elementele etnice sau sociale, adesea o minoritate, care au inițiat această cultură și au dat națiunii stilul ei, coloratura ei particulară; *periferici*, elementele care s-au aglomerat ulterior în această cultură, uneori împotriva voinței lor, și a căror participare la conducerea statului n-a fost admisă decât târziu. (Cei doi termeni nu sunt, în mod necesar, luați într-un sens geografic, mai ales când într-o anumită unitate teritorială mai multe grupuri etnice locuiesc împreună și se întrepătrund.)

Am sugerat deja mai sus că durata energiei naționale putea să depindă de omogenitatea sau heterogenitatea relativă a componentelor ei etnice și de asemenea de stratificarea ei socială. O națiune a cărei componență etnică este relativ omogenă și ale cărei clase sociale sunt puțin diferențiate (sau cel puțin suficient de suple pentru a permite funcționarea metabolismului social) se epuizează repede — imperceptibil mai puțin repede decât o familie de „neam" —, și grandoarea ei se incarnează adesea în destinul unei familii, cum a fost cazul multor cetăți italiene. Când clasele sociale sunt foarte diferențiate și se află mai mult sau mai puțin constant în antagonism (întemeiat uneori pe o origine etnică diferită), atunci accesiunea la putere, prin evoluție sau prin revoluții succesive, a

claselor dominate în trecut poate să prelungească energia națională pentru noi perioade.

Fenomenul este și mai vizibil acolo unde unitatea politică conține o varietate etnică manifestă; cu condiția, doar, ca tendințele centrifuge să nu domine tendințele centripete, adică forțele de atracție și coeziune. În pofida diversității inițiale, este indispensabil ca unul dintre grupurile constituente să le domine pe celelalte, să formeze germenele acestei puteri. Celelalte grupuri trebuie să-i accepte scopurile politice, cultura și, de cele mai multe ori, și limba. Și, pe măsură ce se aglutinează nucleului central și îi adoptă „stilul“, ele îi reînnoiesc, îi reîntineresc cadrele, prelungindu-i astfel vitalitatea (totuși, în detrimentul purității „stilului“).

Acest *fenomen al retragerii centralilor și al ascensiunii perifericilor* ar putea să fie descris astfel: în orice societate în evoluție, impulsul inițial este dat de o minoritate dominantă. Energia acesteia se epuizează în mod necesar la capătul câtorva secole, și chiar al câtorva generații. Înlocuirea este atunci asigurată de grupurile periferice care au asimilat cultura minorității dominante. Aceasta din urmă, chiar dacă n-a fost îndepărtată prin forță, are tendința să renunțe progresiv la orice rol director. Invers, perifericii sunt însuflețiți — o vreme — de zelul neofiților. De aceea, atitudinea conservatorilor, care atribuie celor nou-veniți (cel puțin celor mai bătători la ochi, celor mai vădit „străini“) intenții distructive, este în general nejustificată, deoarece nu presiunea perifericilor îi izgonește pe centrali, ci golul lăsat de centrali îi atrage pe periferici (cu excepția perioadelor revoluționare, după cum vom vedea).

Nu trebuie să ne înșelăm: fenomenul retragerii centralilor și al ascensiunii perifericilor nu este o *cauză* a decadenței societăților, ci doar unul dintre *simptomele* ei. El nu este o boală; el nu reprezintă nici chiar una dintre manifestările ei esențiale, ci pur și simplu un semn exterior, ușor de recunoscut (la fel cum apariția petelor roșii pe pielea abdomenului nu este cauza pojarului, ci numai una dintre manifestările lui, care facilitează diagnosticul). Altfel spus, nu pentru că puterea se află în mâinile centralilor o anumită cultură este în perioada de ascensiune, și nu pentru că ea a căzut în mâinile perifericilor cultura e pe cale de dezagregare. Puterea este încă în mâinile centralilor tocmai pentru că o anu-

mită societate se află în perioada de ascensiune, după cum puterea va cădea în mâinile perifericilor tocmai când societatea va intra în dezagregare. În timp ce oboseala psihologică acționează asupra primilor în sensul unei detașări progresive de afacerile statului, se conturează o mișcare în sens invers, care îi împinge pe periferici spre asigurarea controlului asupra acestei puteri centrale, pe care mai întâi au urât-o, apoi au invidiat-o și în sfârșit au dorit-o făcând eforturi s-o acapareze, nu pentru a o distruge, ci dimpotrivă pentru a-i întârzia agonia. Acesta e paradoxul și aceasta e drama oricărei culturi în declin. Pe de o parte, elementele vechi ale acelei societăți rămân atașate, cu disperare, de „stilul lor", de unde rezultă atât neîncrederea instinctivă față de străin și refuzul de a-l admite în interiorul grupului dacă el nu este vădit capabil de o asimilare totală, cât și reacția de ură și de violență față de un grup alogen atunci când e considerat, pe drept sau pe nedrept, absolut inasimilabil (mai ales din motive rasiale sau religioase). Pe de altă parte, această cultură se epuizează și sfârșește prin a fi sterilă dacă rămâne închisă în sine. Singura șansă de supraviețuire este absorbția progresivă a elementelor alogene și aceasta nu se poate face decât cu prețul unei modificări sensibile a „profilului etnic" și deci în mod necesar a „stilului".[21]

*
* *

Dacă am ales, pentru a ilustra această teză, cazul câtorva ansambluri multinaționale e doar pentru că procesul de retragere a centralilor și de ascensiune a perifericilor este aici mai pronunțat și mai evident.

Cazul Imperiului roman este, dintre toate, cel mai izbitor. La sfârșitul epocii republicane, în momentul în care dinamismul Romei era maxim, asistăm la o concentrare extraordinară a puterii în mâinile membrilor oligarhiei senatoriale și chiar, mai precis, în mâinile câtorva familii.[22] Desigur, din secolul al II-lea î. Hr., vechiul patriciat s-a topit într-o nouă *nobilitas*, în care familiile de origine plebeiană sunt majoritare. Dar, chiar dacă persistă între familii nuanțe sensibile în funcție de vechime sau patriciat, clasa care deține puterea este unită. (Există aici un fenomen destul

de asemănător cu ceea ce se va petrece în Franța secolului al XVIII-lea prin fuziunea nobleței de robă cu noblețea de spadă.)

Câteva cifre[23]: din o sută opt consuli care se succedă de la 200 la 146 î. Hr., numai patru sunt *homines novi*. În o sută de ani, de la 233 la 133, cele două sute de locuri de consul sunt ocupate de cincizeci și opt de familii, printre care Cornelii dau douăzeci și doi de consuli (doisprezece numai în ramura Scipionilor), Aemilii și Fulvii câte unsprezce, Postumii și Claudii Marceli câte nouă, Claudii patricieni și Sempronii câte opt etc. Dintre cincizeci și opt de familii, treisprezece ocupă peste jumătate din cele două sute de locuri, și *cinci dintre ele peste o treime*. „Nu se mai poate spune că Senatul domină Roma. În realitate, chiar Senatul este dominat de un mic grup de familii nobile, acelea care, furnizând din tată în fiu pretori și consuli, au acaparat, sub formele celor două înalte magistraturi curùle, marile comandamente, un fel de supersenat stăpân al Republicii. Acestea sunt familiile de *imperatores* care l-au învins pe Hannibal și care au condus legiunile victorioase în Africa, Macedonia și Asia; prin semne distinctive, ele se deosebesc, până în interiorul Senatului, printr-un surplus de privilegii.“[24]

Această concentrare va ajunge, după un secol de tulburări și frământări, la regimul „Principatului“.

Am vorbit mai sus de lenta degradare a dinastiei iulio-claudiene. Acum urmează să insistăm asupra unui alt fenomen: acela al progresivei dispariții din posturile supreme mai întâi a nobililor, apoi a romanilor, în sfârșit a tuturor italicilor.

Cei trei împărați care îi succedă (pentru câteva luni) lui Nero, Galba, Otho și Vitellius, sunt încă italici — primul e chiar roman de origine patriciană —, totuși revolta care l-a purtat la tron a fost inițiată și condusă de legatul din Lugdunum, C. Iulianus Vindex, care era de origine gallică. Tot italică, dar de origine modestă, era dinastia Flaviilor (Vespasianus, Titus, Domitianus). Dar după ultimul împărat al secolului, Nerva, care aparține aristocrației senatoriale, Traianus deschide seria marilor împărați provinciali, care acoperă aproape un secol. Ei vin mai întâi din Hispania, provincia cea mai romanizată. Sunt ei oare descendenți puri ai vechilor coloni? Ne putem îndoi. Traianus s-a născut în Italica din Baetica, în extremul de sud al Hispaniei. Tatăl urcase deja toate treptele

unei cariere senatoriale și fusese ridicat la patriciat; administrator cândva în Syria, fiul său, Traianus, poartă un nume de origine syriană. Succesorul lui Traianus, Hadrianus, care este de două ori înrudit cu el, este de asemenea născut în Italica. Antoninus s-a născut la Roma, dar familia lui aparține nobilimii provinciale din Nemausus (Nîmes). Marcus Aurelius s-a născut de asemenea la Roma, dar într-o familie originară din Baetica. Coborârea pe scara perifericilor continuă cu succesorul lui Commodus, fiul asasinat al lui Marcus Aurelius: Pertinax, care este fiul unui sclav eliberat, originar din Liguria. *Un singur italic* în acest al doilea secol al erei noastre, Didius Iulianus, care domnește câteva luni în 193, după Pertinax. Și, cu succesorul lui, Septimius Severus, se mai face un pas în direcția „perifericilor": el este un provincial african, dintr-o familie ridicată la „cinul" cavalerilor, care dăduse deja doi consuli la generația bunicului (cei doi frați ai bunicului), dar care este, foarte probabil, de origine autohtonă. Tipul fizic al lui Septimius Severus o sugerează, precum și faptul că latina va fi pentru el o limbă învățată, pe care o va vorbi mereu cu un marcat accent. După el, vin cei doi fii pe care i-a avut cu a doua soție, syriana Iulia Domna, Geta și Caracalla; în sfârșit, strănepoții Iuliei Domna, Elagabal și Alexander Severus, care sunt arabi puri. Succesorul ultimului, Maximinus, este probabil trac, iar un istoric contemporan spune despre părinții lui că erau „pe jumătate barbari".[25]

Vine pe urmă, în 238, o foarte scurtă reacție susținută de Senat: bătrânul Gordianus, dintr-o veche familie romană, descendent al Gracchilor și înrudit cu Traianus: el domnește, cu fiul lui, o lună. Apoi alți trei italici, din 238 până în 244, Pupienus, Balbinus și tânărul Gordianus III. Cu rare excepții, urmează din nou provinciali, mai ales seria împăraților illyrieni și traci care țin imperiul vreme de un secol, ca Aurelianus și Diocletianus, și a doua dinastie flaviană, care-l va da pe Constantin cel Mare. Mulți dintre ei sunt rezultatul unor „amestecuri rasiale", alții sunt fără îndoială doar romanizați (adevăratul nume al lui Diocletianus, Diocles, nu sună latinește; Philippus e arab; bunicul lui Claudius II e soldat de origine barbară; despre Galerius, se spune că e dac, adică probabil daco-roman). După trecerea, vreme de câteva luni în 275–276, a bătrânului senator Tacitus, care se pretinde descendent al istoricului, *nici un singur italic n-a mai avut acces la tron*

până la 395, dată pe care am adoptat-o ca dată-limită a „imperiului universal“ al Romei! În total, în trei sute de ani, de la ascensiunea la tron a lui Traianus, în 98, până la moartea lui Theodosius în 395, din cincizeci și doi de împărați numai zece sunt italici (aproape toți fiind personaje de plan secund, interimari, care *au domnit în total mai puțin de douăzeci și cinci de ani!*).[26]

Să adăugăm la aceasta că în secolul al IV-lea armata aproape că nu mai numără italici în rândurile ei și că funcțiile cele mai înalte nu mai revin unor provinciali (mai mult sau mai puțin amestecați), ca în secolele al II-lea și al III-lea, ci unor barbari. În privința puterii civile (puterea reală, pe urmele împăratului), ea se află, deja în mare măsură din secolul I, în mâinile sclavilor eliberați și ale străinilor.

Cifrele noastre ar fi lipsite de semnificație dacă ar demonstra numai accesiunea progresivă, și *proporțională*, la funcțiile înalte și la magistratura supremă, a tuturor straturilor sociale și tuturor neamurilor din imperiu.

Dacă perifericii, în câteva generații, ar participa pe deplin la viața națională și ar obține o șansă egală de acces la pârghiile puterii, nu ar exista nici un motiv de uimire, ci numai dovada că un organism social (națiune, civilizație) cere, lucru firesc, populațiilor pe care le asimilează un stagiu de câteva generații. Cifrele nu devin elocvente și nu revelează fenomenul de oboseală psihologică a nucleului central decât atunci când proporțiile sunt clar inversate.

Or, este tocmai ce am văzut că se petrece în Imperiul roman. N-a avut loc, între secolul al III-lea î. Hr. și secolul al IV-lea d. Hr., o restabilire progresivă a echilibrului între diversele grupuri etnice constitutive ale imperiului, ci o lentă dispariție a elementului central (care, am văzut, a avut inițial o extraordinară concentrare în interiorul unui mic nucleu al aristocrației senatoriale) și o alunecare a puterii spre zone din ce în ce mai periferice, cu excluderea Romei și chiar a Italiei. Ceea ce accentuează și mai mult disproporția este faptul că nu toți supușii Imperiului roman au avut vocație egală pentru implicarea în problemele statului, dat fiind că romanizarea n-a pătruns nici pretutindeni, și nici foarte profund. Ferdinand Lot estimează, după calcule savante și minuțioase, că populația Imperiului roman, în epoca târzie, nu trebuie să fi depășit 40 de milioane de locuitori, din care în jur de 8 milioane

pentru Italia şi tot atât pentru Egipt. Dacă ţinem seama de faptul că partea orientală a imperiului era de departe cea mai populată şi că romanizarea a fost aici foarte superficială, putem presupune că populaţia vorbitoare de latină a trebuit, până la sfârşit, să se menţină la un nivel mult inferior numeric faţă de jumătate din populaţia imperiului. Recensământul lui Claudius, în 47 d. Hr., dă mai puţin de şase milioane de cetăţeni romani. Să admitem că numărul „latinofonilor", chiar din acea epocă, depăşea uşor numărul cetăţenilor şi că populaţia imperiului a crescut sub lunga pace a Antoninilor; şi, în sfârşit, că edictul lui Caracalla (despre ale cărui semnificaţii exacte se mai poartă discuţii) a accelerat romanizarea: ni se pare rezonabil să estimăm că în ultimele secole ale imperiului populaţia vorbitoare de latină în afara Italiei (nici chiar în Italia uzul latinei nu era încă generalizat!) nu trebuia să depăşească populaţia Italiei înseşi. Dacă aşa stau lucrurile, se poate considera că cetăţenii cărora le erau accesibile cele mai înalte magistraturi se împărţeau, aproximativ egal, în italici şi nonitalici (provinciali şi romanizaţi). Or, în ultimele secole ale imperiului, primii s-au estompat complet. Acesta este efectul oboselii psihologice la nivelul marilor ansambluri. Încă o dată: uimitoare nu este ascensiunea „perifericilor", care ar fi un fenomen normal în sine; uimitoare şi semnificativă este dispariţia progresivă şi în cele din urmă aproape totală a „centralilor". În cazul Imperiului roman, a existat cu siguranţă un element fortuit, care a accelerat procesul: faptul că după extincţia dinastiei care se reclama de la Caesar (şi chiar dinainte), puterea, sau mai exact puterea de a face împăraţi, a revenit în general armatei, ca urmare a absenţei unui sistem succesoral recunoscut. Or, armata, din secolul I, se regionalizase şi chiar se deromanizase. Dar aceasta de asemenea — şi chiar în primul rând — este un semn de oboseală pentru o naţiune.

*
*   *

Să vedem acum un alt caz: acela al „imperiului" francez. Căci Franţa a fost întotdeauna un imperiu, adică un stat multinaţional.[27]

Franţa a fost făcută de oamenii din nord, de vorbitorii dialectelor nordice (*langue d'oïl*), cu alte cuvinte de oamenii vechii

Neustria centrate pe Île-de-France. Prin politica tenace a unei dinastii întreprinzătoare, de asemenea printr-o serie de hazarduri și, în sfârșit, printr-un fel de dinamism geopolitic, ea și-a atins în secolul al XIX-lea granițele naturale. Desfășurarea acestui proces ca o fatalitate și omogenitatea dobândită de ansamblu — omogenitate datorată în mare parte puterii politice a regatului (puterea atrage și provoacă exaltare!) și prestigiului cultural care i se alătură — ne maschează astăzi aspectul accidental, chiar artificial pe care procesul a putut să-l aibă. (Trebuie să constatăm totuși că dacă un număr de „limbi străine“ au fost astfel alipite regatului — începând din Evul Mediu cu țările dialectelor sudice (*langue d'oc*), apoi cu altele ca Bretania, Țara Bascilor, Roussillon, Alsacia, Corsica —, în schimb țări de limbă franceză, ca Wallonia, Elveția romandă sau Val d'Aosta, au rămas pe dinafară.)

Până la sfârșitul secolului al XIII-lea, când comitatul Toulouse a fost alipit domeniului regal, ca o consecință indirectă a cruciadei împotriva „catarilor“, suzeranitatea regelui Franței asupra contelui de Toulouse de-abia avea mai multă semnificație decât pretinsa întâietate a împăratului asupra regelui Franței, și decât suzeranitatea Papei asupra Regatului Ungariei. La fel, când „stările“ de la Aix-en-Provence, în 1486, vor accepta cedarea provinciei lor prin testamentul defunctului lor conte în favoarea regelui Franței, ele vor avea grijă să specifice că Provența se unea cu Franța „nu ca un element accesoriu la unul principal, ci ca unul principal la alt element principal, separat de restul regatului“. Acest lucru urma să fie adevărat până la Revoluție, excepție făcând introducerea francezei ca limbă judiciară și administrativă, prin edictul din Villers-Cotterets din 1539 asupra reformării justiției. În realitate, timp de secole, vorbitorii dialectelor sudice nu s-au considerat cu adevărat „francezi“, adică oameni „aparținând Franței“, deși acceptaseră obligația de ascultare și supunere față de regele Franței. Franța însemna nordul Franței. Desigur, elitele din sud se vor lăsa duse puțin câte puțin de marele curent care antrenează acea *Hochkultur* franceză, în vreme ce provensala își pierde prestigiul, iar literatura ei se atrofiază. Se creează un fel de bipolaritate intelectuală: franceza în plină expansiune se impune oamenilor de cultură, dar unii dintre ei, în număr indefinibil și aproape secret,

rămân legați de teritoriul lor și de comorile limbii lor. „Francizarea“ este lentă și nu atinge decât o mică minoritate. La mijlocul secolului al XV-lea, la sfârșitul Războiului de o sută de ani, un consilier al lui Ioan IV d'Armagnac, viitor episcop, având de dus tratative cu englezii, angajează negocieri în latină pentru că nu înțelegea franceza (*quia ydioma Gallicum non plane fari et minus scribere scio*).[28] În 1644, Domnișoara de Scudéry, călătorind în sud, se miră că nu poate să lege o conversație cu doamnele din buna societate a Marsiliei: *ele nu vorbesc franțuzește*. Treizeci și cinci de ani mai târziu, în 1679, Doamna d'Aulnoy constată la Bayonne că doamnele știu franceza, dar au mari dificultăți când o folosesc. În plin secol al XVII-lea, sub domnia lui Ludovic XIV, aceste aristocrate din Marsilia și Bayonne sunt mai puțin francizate decât vor fi două secole mai târziu doamnele din societatea de la Sankt Petersburg sau București! Chiar la bărbați, care sunt mai degrabă chemați să participe la afaceri și la cultura franceză, pătrunderea francezei a fost lentă. Avem, din secolul al XVI-lea, mari scriitori francezi originari din sud, ca Montaigne, Marot, Brantôme, dar ei sunt desigur bilingvi. În secolul al XVIII-lea, unii membri ai Academiei din Marsilia recunosc că, deși pot redacta în franceză, continuă să gândească în provensală.[29] Ce să mai spunem atunci despre oamenii de rând, despre imensa majoritate a populației din sud? Arthur Young, în plină perioadă revoluționară, va nota că la sud de o anumită limită franceza nu mai era înțeleasă.[30]

Franceza a pătruns deci în provinciile „alogene“ cu o extremă încetineală; ca de obicei, mai întâi în clasele sus-puse, dar mult timp ca limbă de cultură, așa cum este aceasta vorbită în unele țări străine. Doar în secolul al XVIII-lea moda, o anumită presă și ideile „filozofilor“ au forțat ușa saloanelor aristocrației și burgheziei, ambele vorbitoare de dialecte sudice. Marea și hotărâtoarea cotitură a avut loc în perioada Revoluției, ca reacție împotriva riscului de dezmembrare a regatului și, paradoxal, cum vom vedea imediat, tocmai într-un moment în care provincialii periferici irup în politică. Simultan cu efectuarea unor reforme centralizatoare pe plan administrativ, va începe războiul împotriva vorbitorilor regionali. Dar numai în epoca contemporană această uniformitate va fi

aproape realizată. Aproximativ un secol după Revoluție, vor fi necesare în acest scop învățământul generalizat al lui Jules Ferry, amestecul în cadrul serviciului militar obligatoriu, exodul rural provocat de industrializare, în sfârșit presa și, de puțin timp, mai ales radioul și televiziunea. *Uniformitatea Franței este un fenomen contemporan.*

Putem spune că astăzi, în sfârșit, dispariția graiurilor regionale și a dialectelor este vizibilă, excepție făcând câteva „nuclee dure" ca Bretania și Corsica, sau câteva provincii de graniță, învecinate cu țări străine vorbind aceeași limbă sau o limbă-soră: flamanda și alsaciana în nord și în est, catalana și basca de-a lungul Pirineilor. Rămâne de văzut dacă acest efort de uniformizare, dus de un veac cu atâta metodă și perseverență, n-a urmărit himera unei unități care exista deja sub alt chip, în detrimentul unei bogate diversități de potențialități nebănuite.[31]

Unde vreau să ajung? La constatarea că Franța a fost construită lent de oameni din jumătatea nordică a țării, de oameni care vorbeau dialecte nordice, și că până într-o epocă relativ recentă, adică secolul al XIX-lea, francezii din sud, cei din celelalte provincii alogene și din provinciile recent dobândite, nu erau francezi „precum ceilalți". Proba? Până la Revoluție, puterea se află aproape exclusiv în mâinile oamenilor din nord — și, ca în cazul Romei, ea este monopolul unei caste cu o puternică concentrație într-un anumit mediu și în anumite familii. Iată ancheta pe care am făcut-o asupra originii regionale a miniștrilor lui Ludovic XV și ai lui Ludovic XVI, de la 1717 (data desființării Consiliilor sub Regență) până în iunie 1789[32]: din doisprezece cancelari și miniștri de justiție care se succedă de-a lungul a trei sferturi de secol, nici unul nu este originar din provinciile periferice. Aproape toți aparțin unor dinastii de magistrați, care posedau funcții în Parlamentul de la Paris și ale căror familii sunt originare din regiunea pariziană și din provinciile învecinate. Pe ansamblu, pentru toate ministerele, din șaptezeci și șase de nume, numai șaisprezece vin din provinciile pe care le considerăm periferice; două sunt supuși străini (Law și Necker). În plus, dat fiind că puterea supremă a rămas în tot acest timp în mâinile regelui, trebuie să-i adăugăm „centralilor" pe cei trei prinți: regentul, Ludovic XV și

Ludovic XVI. Așadar, dintr-un total de șaptezeci și nouă de nume, avem optsprezece periferici dacă-i numărăm pe cei doi străini (ipoteza cea mai favorabilă), adică un procentaj de 22,80%. Dacă-i excludem pe Law și Necker, care nu sunt francezi periferici, ci tehnicieni străini care-și închiriază regelui Franței serviciile, așa cum alții își închiriază spada, proporția scade la 16 din 77, adică 20,75%. Mai trebuie remarcat că am atins cifra de șaisprezece „periferici“ — forțând nota, adică interpretând în modul cel mai larg noțiunea de provincie periferică. Contele de Saint-Germain și prințul Montbarrey de exemplu, miniștri de război respectiv în 1775 și în 1777, vin din Franche-Compté, provincie de dialecte nordice, care a aparținut odinioară ansamblului burgund și care a fost prima dată alipită Coroanei sub Ludovic XI. Și dacă familia contelui Montmorin, ministrul afacerilor străine de la 1787 până la 1789, vine din Auvergne, ea servește Coroana de secole și este înrudită cu Bourbonii. Familia Ségur (din Périgord) și familia Puységur (din Bas-Armagnac) dau de asemenea de secole înalți demnitari Curții. Mai putem vorbi de periferici în toate aceste cazuri? La drept vorbind, adevărații periferici, provincialii nou-veniți, ca Massiac, Silhouette, Peyrenc de Moras, se numără pe degetele de la o mână. Provinciile alogene, incluzând sudul Franței, și bineînțeles Bretania, Roussillon, Navarra, Alsacia, Flandra nu dau decât un număr infim de demnitari ai statului — mulți dintre ei fiind clerici (Dubois, Fleury, Bernis, Loménie de Brienne), ca și cum Biserica ar fi fost anticamera obligatorie pentru cei care nu aveau acces direct la putere. Există, de asemenea, o mai mare proporție de periferici printre miniștrii de război, la sfârșitul secolului. Ei nu sunt oameni politici, ci tehnicieni.

E suficient să aruncăm doar o privire asupra listei noastre pentru a ne edifica: la sfârșitul Vechiului Regim, în Franța puterea se află încă ferm în mâinile oamenilor din nordul Loirei, iar miniștrii sunt recrutați predilect dintr-o oligarhie a nobilimii administrative. Nu este exagerat să afirm că în secolul al XVIII-lea cele mai înalte funcții de stat trec din tată-n fiu în familiile care dețin deja pe cale ereditară cele mai înalte posturi în Parlamentul de la Paris (față de ei, reprezentanții vechii nobilimi militare, ca Choiseul, d'Aiguillon, Puységur sau mareșalii de Castries și de Ségur,

sunt în minoritate). Neamuri ca Lamoignon de Malesherbes, d'Aguesseau, d'Ormesson, Voisin de la Noyraie, Lambert, Berryer, Fleuriau d'Armenonville, Phélyppeaux, d'Argenson, toate mai mult sau mai puțin înrudite între ele, sunt veritabile pepiniere de miniștri de-a lungul celor două mari secole ale monarhiei franceze. Lamoignon este nepotul lui Guillaume de Lamoignon, președintele Parlamentului de la Paris, principal autor al ordonanțelor lui Colbert; el este fiul unei doamne din familia Voisin de la Noyraie și tatăl lui Chrétien François de Lamoignon, ultimul ministru de justiție al lui Ludovic XVI; d'Aguesseau este căsătorit cu o d'Ormesson; Fleuriau d'Armenonville este fiul unei Lambert; familia Voyer d'Argenson dă patru miniștri în secolul al XVIII-lea. Dar „premiul întâi" revine fără îndoială familiei Phélyppeaux, ai căror membri sunt mai cunoscuți sub numele lor nobiliar de conți de Pontchartrain, conți de Saint-Florentin, conți de Maurepas și duci de La Vrillière: ei dau, între 1610 și 1781, *unsprezece miniștri* și un cancelar al regatului, astfel încât, după expresia unui biograf al lor, ei au rămas fără întrerupere „în minister" timp de o sută șaptezeci și unu de ani! — Și toate aceste familii vin dintr-o zonă limitată aproape exclusiv la Île-de-France, Champagne, Touraine și Normandia.

S-ar putea obiecta că această absență a provincialilor se explică prin descentralizarea regatului și prin viața încă intensă a provinciilor, care își aveau adunările de stări, parlamentele și academiile; și, de asemenea, prin lentoarea comunicațiilor. Aceasta nu împiedica afluxul curtenilor și al nobililor militari, mai ales din regiunile sărace din Gasconia, Auvergne și Bretania — dar ei nu aveau, sau aveau rareori, ambiții politice. Politica era treaba celor „din Franța".

Peisajul se schimbă brusc în timpul Revoluției. Scena politică este invadată de cei din provinciile îndepărtate. Ce s-a întâmplat? A existat vreo noutate radicală în mijloacele de comunicație care să fi apropiat provinciile de Paris? Nicidecum.[33] Pur și simplu, Revoluția a eliberat nu doar pasiunile politice și sociale care mocneau de prea multă vreme, dar ea a însemnat de asemenea un fel de revanșă a provinciei asupra Parisului, a sudului asupra nordului, a „perifericilor" asupra „centralilor". În așa măsură, încât în scurt

timp balanța se înclină periculos de cealaltă parte. (Vom regăsi același fenomen, și mai accentuat, în Rusia, imediat după Revoluția din Octombrie.) Provincialii năvălesc la Paris, puțin amețiți de această putere recent dobândită și, în pofida importanței revoluționare a populației Parisului și a „zilelor" când coboară în stradă, ei desfășoară o activitate intensă. Se cunoaște rolul jucat de girondini în primele faze ale Revoluției. Dar există alți meridionali care joacă un rol de prim-plan: abatele Sieyes, doctrinarul „Constituției", mai târziu Cambacéres, tovarășul lui Bonaparte la Consulat; familia lui Mirabeau vine din Provența (de îndepărtată origine italiană) și tatăl tribunului este primul din familie care s-a stabilit la Paris și care a cumpărat, în 1740, o proprietate mai apropiată de capitală (la Bignon, în Loiret, unde se va naște Mirabeau în 1749). Alsacienii își fac și ei apariția în consilii și în fruntea armatelor; și — pentru prima oară de la revocarea Edictului de la Nantes și după teribila persecuție care a durat un secol — protestanții. Barnave, Boissy d'Anglas sunt protestanți, la fel ca Jean Bon Saint-André, care e chiar pastor, și Rabeau Saint-Étienne. Îl avem de asemenea pe Marat, care s-a născut supus elvețian, fiul unui evreu venețian, Mara.

Această „ascensiune a perifericilor" și afirmarea provinciilor riscă chiar, o clipă, să pună în pericol unitatea țării. Partizanii „unei singure și indivizibile Republici" au avut în cele din urmă câștig de cauză împotriva federaliștilor, mișcarea centralizatoare cunoscând atunci o schimbare hotărâtoare. Totuși, „perifericii" continuă să furnizeze în timpul epocii revoluționare o mare parte din personalul guvernamental. Barras, care domină Directoratul, aparține unei vechi familii nobile provensale, și șase din ceilalți doisprezece membri succesivi ai Directoratului vin din provinciile periferice: Reubell e din Alsacia, Neufchateau, din Lorena; Roger Ducos, Barthélemy, Treilhard și Sieyès sunt meridionali. În privința perioadei următoare, mai e nevoie să reamintesc că au lipsit câteva luni ca Bonaparte să nu se nască francez și că la vârsta de nouă ani nu vorbea încă franțuzește?[34]

Sub Restaurație, asistăm la o reacție clară. Dar ea este mai degrabă politică și socială decât regională. Nu se va mai reveni niciodată la concentrarea regională a personalului guvernamental, care

era încă atât de flagrantă la sfârșitul Vechiului Regim. Sub Restaurație, Franța este în mare măsură guvernată de nobilii de țară, dar ei vin și din provincii îndepărtate. Se poate chiar avansa ideea că sub Restaurație și sub Ludovic-Filip (sub „Monarhia din iulie“) periferícii sunt „figurile proeminente“ ale politicii franceze: oameni din sud ca Decazes, Villèle, Thiers; protestanți ca Guizot. Totuși se poate estima că, la mijlocul secolului al XIX-lea, proporția între „centrali“ și „periferici“ la guvernarea Franței se echilibrează.

Proporția se va modifica în sensul unei predominanțe progresive a perifericilor la sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu a III-a Republică.[35]

Dar, înainte de a examina recrutarea regională a guvernanților francezi de la 1871 încoace și pentru ca cifrele noastre să dobândească întregul lor sens, aș dori să precizez mai mult ceea ce înțeleg prin „centrali“ și prin „periferici“, mai întâi în Franța secolului al XVIII-lea, apoi în perioada contemporană.

Îi consider periferici în secolul al XVIII-lea:

1. pe toți cei a căror „limbă maternă“ nu e franceza[36]: pe cei din Languedoc, pe basci, catalanii din Roussillon, bretoni, flamanzi, corsicani, alsacieni și lorenii din nord;
2. pe aceia care vin dintr-o provincie dobândită de mai puțin de un secol, ca Artois, Franche-Compté, Lorena (aceasta pentru a ține cont de cea mai scurtă perioadă de incubare, a cărei constanță am văzut-o și în timpul căreia nou-veniții sunt animați de zelul neofiților);
3. minoritățile etnice sau religioase care-și mențin singularitatea sau solidaritatea, ca protestanții și evreii;
4. familiile de origine străină stabilite în Franța de mai puțin de trei generații. (La fel cum am considerat „centrală“ o familie originară din provinciile periferice, dar care s-a stabilit de peste trei generații în partea nordică a Franței, și mai ales la Paris.)

La sfârșitul secolului al XIX-lea, tabloul va arăta puțin schimbat. Evident, nu mai trebuie să numărăm printre provinciile periferice provinciile vorbitoare de dialecte nordice, alipite Franței de peste un secol, ca Artois și Franche-Compté, unde de multă

vreme s-a pierdut orice conştiinţă a apartenenţei la o autoritate străină. Voi înceta de asemenea să-i consider periferici pe locuitorii din Lorena născuţi după 1866 (o sută de ani după anexare), deşi drama pierderii Alsaciei şi Lorenei în 1871 a înteţit la ei simţul unei apartenenţe la o graniţă mişcătoare şi la o entitate aparte. În schimb, trebuie să-i adăugăm pe nou-veniţi, pe cei din Savoia, din Nisa, pe colonii din Algeria, pe creoli, metişi, pe străinii naturalizaţi etc.

Să încercăm acum, pentru epocile luate în considerare, să stabilim cifrele populaţiei în funcţie de provincii şi de minorităţile etnice sau religioase.

Înainte de epoca revoluţionară, n-a existat în Franţa un recensământ general şi sistematic. Pentru epoca anterioară, suntem deci nevoiţi să recurgem la lucrări care se întemeiază pe rapoartele sau memoriile „intendenţilor“ (reprezentanţi ai regelui în fiecare provincie) şi pe registrele parohiale de naşteri, căsătorii şi decese. Aceste lucrări sunt puţine la număr. Am ales cifrele pe care ni le dă Messance, inspector al Finanţelor la Saint-Étienne-en-Forez, în *Nouvelles recherches sur la population de la France*, Lyon, 1788, pentru că ele se prezintă sub forma unor tabele uşor de consultat. Ele nu diferă decât foarte puţin de cifrele date de Moheau în 1778, sau de Calonne în 1787 (pentru Adunarea Notabililor) sau, în sfârşit, de Necker. Deşi cifrele absolute ne interesează mai puţin decât populaţia relativă a fiecărei provincii, putem admite că marja de eroare este aceeaşi pentru ansamblul regatului şi că procentajele obţinute sunt pe cât posibil apropiate de realitate. A trebuit să împărţim anumite provincii sau circumscripţii în funcţie de linia de despărţire a limbilor, *aşa cum este ea stabilită în epoca contemporană*, deşi s-a dovedit că această linie s-a deplasat în ultimul secol şi continuă să se deplaseze în beneficiul francezei — dar n-am putut face un decont mai exact pentru epocă. *Rezultă că cifra pe care o vom obţine pentru periferici este foarte probabil un minimum*. Calculul ne dă:

— pentru ansamblul provinciilor „centrale“: 12 225 431 locuitori;

— pentru ansamblul provinciilor „periferice“: 11 674 204 locuitori.

Aceste cifre trebuie să fie corectate, scăzând din „centrali“ şi adăugând la „periferici“ minorităţile religioase, adică pe protestanţi şi pe evrei.

Nu dispunem de cifre precise nici pentru unii, nici pentru alţii. Bâville, intendent al provinciei Languedoc în anii 1680, evaluează

la 166 000 reformații din Languedoc[37], provincie unde ei erau relativ numeroși. Câți puteau ei să fie în tot regatul în momentul revocării Edictului de la Nantes și câți au emigrat? Asupra acestui ultim punct, estimările istoricilor moderni continuă să varieze considerabil, între 200 000 și 800 000. Dată fiind cifra lui Bâville de dinainte de revocare, ultima cifră apare ca excesivă — cu atât mai mult cu cât emigrarea clandestină n-a fost posibilă de cele mai multe ori decât din provinciile nordice și estice. Bazându-ne pe numărul actual al protestanților din Franța, care oscilează în jurul cifrei de 800 000, și admițând că numărul protestanților a crescut în același ritm cu acela al întregii populații (care aproape s-a dublat, de la 1788 până azi) și presupunând în sfârșit că numărul de familii protestante intrate în Franța după edictul de toleranță nu este considerabil, putem admite în Franța sfârșitului de secol al XVIII-lea o cifră de aproximativ 400 000 de protestanți pe care-i repartizăm în mod egal între nord și sud din lipsă de informații mai precise. Totuși, apare o nouă dificultate: cum aceia dintre protestanții care refuzau să abjure chiar de formă erau privați de drepturile civile, ne este imposibil să evaluăm numărul protestanților care sunt efectiv cuprinși în cifrele lui Messance. Deoarece protestanții recenzați în sud au fost deja numărați printre periferici în calitatea lor de meridionali, credem că numărul protestanților care ar fi de scăzut din provinciile „centrale" și de adunat la „periferici" n-ar depăși 150 000, la care ar trebui să adăugăm, estimativ, 50 000 de clandestini, din nord și din sud (mărind tot cu atât totalurile lui Messance).

Calculul nu e deloc mai ușor de făcut pentru evrei. Luând drept bază cifra (63 000) dată în 1884 de Vivien de Saint-Martin în al său *Dicționar de geografie universală*, la articolul „Evrei"[38], și ținând seama de faptul că evreii erau relativ numeroși în Alsacia și Lorena, putem admite o cifră de același ordin, un secol mai devreme: să zicem 60 000, din care jumătate în provinciile periferice, deja numărate o dată. Total protestanți și evrei de adăugat la cifra „perifericilor" după recensământul lui Messance: 230 000. Ceea ce ne dă un total de „periferici" de 11 904 204, la o populație globală de 23 979 635 de locuitori (cifră obținută plecând de la totalul lui Messance, plus Corsica după opinia lui Necker, plus, estimativ, 50 000 de protestanți nerecenzați), *adică în cifre rotunde jumătate din populația țării*. Amintind că am adoptat, din lipsa unor date mai precise, linia de despărțire a limbilor, așa cum se prezintă ea în secolul al XX-lea, deci defavorabilă „perifericilor", ne este permis să afirmăm, fără mare risc

de eroare, că proporția reală a acestora în Franța sfârșitului de secol al XVIII-lea era de peste 50% din ansamblul populației.[39]

Pentru începutul celei de a III-a Republici, avem recensământul general din 1872. Ceea ce ne izbește din capul locului este faptul că populația provinciilor din sud (plus cele două departamente din Lorena) a crescut foarte puțin (11 971 436 de locuitori), în vreme ce aceea din provinciile aflate la nord de linia de despărțire dintre dialectele sudice și cele nordice (mai puțin Lorena) a crescut mai mult decât dublu (24 131 485 de locuitori — la care trebuie să adăugăm pierderea de aproximativ 1 500 000 de locuitori din Alsacia și Lorena).

Această primă impresie trebuie să primească o serie de corecții:

1. Trebuie să scădem din Franța de nord limbile „străine“: bretona și flamanda:

a) pentru bretonă, Lucien Tesniere în a sa *Statistică a limbilor din Europa*[40] dă cifra de 1 340 700 de vorbitori de bretonă după o lucrare realizată de Sébillot în 1886. Să păstrăm aceeași cifră pentru 1872, estimând că dacă a avut loc o anumită creștere a populației între cele două date, ea este probabil compensată în mare măsură de exodul spre Paris și spre regiunile industrializate, de emigrarea în străinătate și de scăderea progresivă a bretonei față de franceză;[41]

b) pentru flamandă, L. Tesniere dă cifra de 216 472 de vorbitori de flamandă în 1926; pentru a ține cont în același timp de creșterea populației și de regresul flamandei în raport cu franceza, pare rezonabil să reținem, în 1872, cifra aproximativă de 200 000.

2. La fel stau lucrurile în privința minorităților religioase:

a) protestanții: dacă ei sunt 800 000 dintr-o populație totală de 46 500 000 (conform recensământului din 1962), un calcul proporțional ne dă cifra de 414 000 pentru populația din partea nordică a Franței în 1872;

b) evreii: plecăm de la aceeași cifră de 63 000, dată pentru 1884, luând din ea două treimi (proporția populației din provinciile nordice), adică 42 000.

3. În sfârșit, o ultimă corecție: exodul probabil al provinciilor din sud spre capitală și în general spre regiunile mai industrializate din jumătatea de nord a țării să încercăm să-l determinăm cu aproximație plecând de la cifra pe care departamentele din sud ar fi trebuit s-o atingă prin creștere naturală. Această creștere a fost pentru ansamblul țării, între 1788 și 1872, de 53%. Pentru provinciile din sud, această creștere ar fi reprezentată de diferența existentă între cifra pe care

ne-o dă recensământul din 1872 pentru aceste provincii, fără Nisa și Savoia, adică 11 213 301, și populația acelorași provincii în 1788, după Messance, adică 8 050 933. Această diferență de 3 162 368 nu reprezintă decât o creștere de 39%, cu 16% mai puțin decât pentru ansamblul țării. Presupunând că rata de creștere a fost aceeași în sud și în nord (ceea ce nu e sigur), va fi existat în departamentele din sud un deficit de ordinul a 1 288 000 de unități. Se poate deduce că el reprezintă o deplasare a populației spre nord. Vom reține cifra aproximativă de 1 100 000, ținând seamă de alți factori, mai ales de începutul colonizării Algeriei. Totuși, mișcarea accelerându-se, probabil că numai o parte dintre cei nou-veniți în nord se găseau aici în 1872 de peste două generații. Să admitem deci arbitrar că cel puțin două treimi dintre acești nou-veniți în nord, adică aproximativ 732 000, sunt încă „periferici“ pe care trebuie să-i scădem de la „centrali“ și să-i adunăm la „periferici“.

Aceste cinci corecții succesive reprezintă un total de 2 728 700 de persoane pe care le adăugăm la 11 971 436 de locuitori ai departamentelor din sud și din Lorena, ceea ce ne dă, pentru 1872, o cifră aproximativă de 14 700 136 de „periferici“ dintr-o populație totală de 36 102 921, adică o proporție de 40,7% de „periferici“ pentru o proporție de „centrali“ de 59,3%.

După 1872, depopularea provinciilor din sud și mișcarea de concentrare în jumătatea nordică a țării au continuat să se accentueze, iar procesul de asimilare a pefericilor s-a accelerat. Pe de altă parte, am renunțat să-i consider „periferici“ pe locuitorii din Lorena (departamentele Vosges și Meurthe-et-Moselle). La fel, la recensământul din 1962, departamentele din sud nu totalizau decât 11 543 396 de locuitori contra 34 984 185 pentru departamentele din nordul țării. Și totuși, vom vedea că raportul „centrali–periferici“ a rămas sensibil același ca în 1872, mai întâi din cauza întoarcerii Alsaciei și Lorenei la Franța, apoi din cauza colonizării Africii de Nord și a integrării anumitor teritorii extrametropolitane, în sfârșit din cauza apariției de câteva zeci de ani, ca urmare a unei politici de imigrare susținute, a unei noi și importante categorii de periferici: străinii naturalizați.

Iată cum am crezut că trebuie să procedăm pentru a stabili cifra aproximativă a „perifericilor“ în 1926 (data ultimului recensământ oficial):

1. După scăderea străinilor, sudul Franței — adică regiunea situată la sudul liniei de demarcare între dialectele nordice și dialectele sudice — numără o populație de 10 877 187 de locuitori. (Recensă-

mântul din 1926 dă separat numărul de naturalizați și de străini pe departamente. E de remarcat că aceste precizări ne lipseau pentru 1872, dar imigrarea și naturalizările masive fiind fenomene relativ recente, e puțin probabil ca deținerea acestor precizări să schimbe semnificativ procentajele noastre referitoare la anul 1872.)

2. La această cifră, am adăugat-o pe aceea a naturalizaților stabiliți în partea nordică a țării, adică 829 195. La care am adunat aproape un sfert, adică 200 000, reprezentând copiii și nepoții (fiilor și fiicelor) naturalizați (estimare voit redusă, considerând că politica de naturalizare n-a luat amploare decât după primul război mondial, și mai ales după 1945).

3. „Limbile“:

a) Bretonii. Ținând cont de ceea ce am spus mai sus despre regresul constant al bretonei, despre o anumită emigrare, dar și despre creșterea naturală și menținerea, timp de una sau două generații, a unei „conștiințe regionale“ la bretonii francizați sau dezrădăcinați, am crezut că ar trebui să păstrăm o cifră apropiată de aceea din 1872, adică în cifre rotunde: 1 300 000;

b) Flamanzii: din aceleași motive, am rotunjit cifra lui Tesnière din 1926 (216 473) la 250 000;

c) Pe locuitorii din Alsacia și Lorena (vorbitori de dialect sau de germană) i-am evaluat la 1 700 000, plecând de la cifra lui Tesniere din 1926 (1 381 315), plus o creștere naturală estimată la aproximativ 335 000.

(N.B.: la fel cum s-a procedat pentru 1872, bascii, catalanii și corsicanii sunt cuprinși în cifrele globale ale provinciilor din sud.)

4. Am evaluat la aproximativ 800 000 numărul locuitorilor din partea nordică a țării, care ar fi meridionali de mai puțin de trei generații. Estimare probabil destul de largă, plecând de la deficitul departamentelor din sud între 1872 și 1962. Într-adevăr, creșterea populației franceze în limitele geografice ale anului 1872, fără străini și naturalizați, a fost de 4 703 810 locuitori, adică de 13%. Departamentele meridionale — 11 213 301 locuitori în 1872 — ar fi trebuit, proporțional, să cunoască o creștere de 1 457 729 de unități. Or, ele nu sunt, în 1962, decât 10 393 748 (totalul provinciilor din sud, mai puțin străinii și naturalizații), adică o scădere de 819 553 de unități, adică un deficit de 2 227 282. Din acest număr, câți reprezintă exodul spre nord și câți emigrarea spre colonii sau în străinătate, mai ales spre Africa de Nord, sau multe alte cauze de depopulare, cum e scăderea natalității? Considerând că o importantă fracțiune dintre

francezii din Algeria era originară din sudul Franței, putem presupune că în jur de o treime din acest total reprezintă emigrarea spre colonii, în vreme ce două treimi, adică aproximativ 1 500 000 de persoane, ar reprezenta exodul spre nord. Dar trebuie să ținem seama în egală măsură de mișcările în sens invers, mai ales spre Coasta de Azur, și poate, într-o mai mică măsură, spre regiunea industrială din Marsilia, singurele regiuni din sud care, în 1872 și 1962, se remarcau printr-o creștere net superioară creșterii naturale. În fața dificultății de a determina cifrele respective pe care ar trebui să le scădem din totalurile nordului și sudului, să admitem ca ipoteză rezonabilă că soldul migrațiilor, favorabil nordului, este de 1 200 000 de persoane. Din acest exod probabil, am considerat, ca pentru 1872, că două treimi sunt constituite încă din „periferici“ în 1962, adică 800 000 în cifre rotunde.

5. Minoritățile religioase: a) Protestanții (din partea nordică a țării, ceilalți fiind deja incluși la „perifericii“ meridionali): în jur de 600 000 (calcul proporțional cu distribuția populației între nord și sud); b) Evreii: la ora actuală, sunt evaluați la 550 000 pe ansamblul țării, dar cei mai mulți dintre ei au imigrat recent, deoarece în 1945 erau evaluați la doar 130 000. Diferența între cele două cifre trebuie să figureze în recensământul din 1962 la rubricile „naturalizați“ sau „străini“. Să păstrăm deci cifra din 1945 cu o ușoară creștere naturală, adică 140 000, dintre care 75% în nordul țării, adică 105 000.

6. Francezii din Algeria, evaluați la aproximativ 1 200 000 în 1961 (cea mai mare parte dintre ei venind din sudul Franței, iar o parte deloc neglijabilă dintre ei fiind constituită din descendenți ai colonilor spanioli și italieni și din evrei indigeni).

7. Populația actualelor departamente extrametropolitane, în jur de 1 000 000 în 1962 — păstrând în minte faptul că participarea ei la viața politică a țării este cu totul recentă (1946).[42]

Reluând aceste șapte categorii, obținem pentru 1962 un total de 18 861 322, cifra aproximativă a „perifericilor“ din 46 557 809 (adică populația Franței metropolitane fără străini: 44 357 809 + 2 200 000 de francezi din Algeria și departamentele extrametropolitane), adică puțin mai mult de 40% (dar numai 39% dacă omitem departamentele extra-metropolitane, integrate de prea puțin timp); cum se observă, o proporție ușor inferioară aceleia de acum o sută de ani.[43] Este totuși sigur că disproporția dintre cele două grupuri se va accentua, dat fiind regresul „limbilor străine“ din interior, mai ales al provensalei, și, de aici, resorbția progresivă a celor mai mulți dintre vechii „periferici“.

În faţa acestor cifre, care a fost distribuţia regională a guvernanţilor francezi de peste un secol încoace?

De la începuturile celei de a III-a Republici, ceea ce ne izbeşte — ca în cazul epocii revoluţionare — este importanţa numerică a „perifericilor“ în guvern.[44] Tendinţa este clară mai ales în primii ani ai regimului. În afară de momentul de rezistenţă al conservatorilor („Republica ducilor“ şi epoca „ordinii morale“), care este condus, ca din întâmplare, de „centrali“ (ducele de Broglie, generalul de Cissey, generalul de Rochebouët etc.), figurile proeminente sunt meridionali (Thiers, Freycinet, Gambetta, Duclerc, Fallières etc.) sau originari din Lorena (Jules Simon, Buffet, Jules Ferry). Dar poate că fenomenul cel mai caracteristic este irupерea masivă a protestanţilor în guvern. Desigur, de la Revoluţie ei dobândiseră drept de cetate, dar în politică — cu excepţia lui Guizot — nu fusese încă nici unul de prim-plan. După 1870, se poate spune că iau puterea cu asalt. Cu ei, Jules Ferry — liber-cugetător, dar foarte apropiat de familia soţiei sale, o protestantă din Alsacia — îşi va duce la bun sfârşit reforma învăţământului între 1879 şi 1885. Mai înainte, doi preşedinţi succesivi ai Consiliului de Miniştri, Waddington şi Freycinet, sunt protestanţi. În cabinetul Freycinet, *cinci miniştri din nouă sunt protestanţi*! În 1899, protestanţii dau zece prefecţi din optzeci şi şase şi peste o sută de parlamentari! Cifre disproporţionate în raport cu numărul lor în cadrul naţiunii. — După această primă „defulare“ a „perifericilor“, spre 1885, s-ar spune că se restabileşte un anumit echilibru, care ţine până după primul război mondial. Franţa este atunci guvernată de bărbaţi care vin din toate orizonturile regionale — şi sociale. Dar începând cu anul 1920, mişcarea de retragere a „centralilor“ şi de ascensiune a „perifericilor“ se reia şi se accentuează din ce în ce mai mult.

Pe ansamblu, într-un secol, de la 1871 la 1970, din şaptezeci şi opt de preşedinţi ai Consiliului, treizeci şi doi sunt „centrali“ şi patruzeci şi şase „periferici“, adică o proporţie de aproximativ 41% contra 59%. De la sfârşitul primului război mondial, din patruzeci şi doi de preşedinţi ai Consiliului numai cincisprezece sunt „centrali“, douăzeci şi şapte sunt „periferici“, ceea ce înseamnă o proporţie de aproximativ 35% faţă de 65%.

Astfel, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când provinciile vechii Franţe numărau în jur de 50% din populaţia ţării (sau probabil mai puţin), ele dădeau 80% din guvernanţi; la mijlocul secolului al XX-lea, când reprezintă în jur de 60% din populaţie, ele nu mai dau decât, cel mult, 35% din guvernanţi.

*

* *

Cum se prezintă situaţia în Marea Britanie?

Pornind de la faptul că regatul şi puterea britanică s-au construit mai întâi în jurul elementului englez (şi, mergând mai departe în trecut, în jurul amestecului anglo-normand), îi considerăm „centrali“ pe englezii protestanţi, şi „periferici“ pe galezi, scoţieni, irlandezi şi pe catolicii englezi. Irlandezii au fost practic excluşi de la putere, şi în calitate de catolici, şi ca străini „colonizaţi“. În schimb, Ţara Galilor, realipită coroanei de la sfârşitul secolului al XIII-lea, şi Scoţia, unită cu Anglia de la începutul secolului al XVII-lea, participau la viaţa regatului şi depăşiseră amândouă „perioada de incubaţie“ în momentul în care începem ancheta noastră, adică în 1721 — pentru a lua ca punct de plecare guvernarea lui Sir Robert Walpole, considerat în mod tradiţional întâiul dintre prim-miniştrii britanici (fără titlu, care are existenţă legală doar de la 1905).

Să remarcăm în treacăt că sentimentul de particularism regional pare să fi fost în Insulele Britanice şi mai viu decât în Franţa, în vreme ce regresul limbilor naţionale era aici şi mai pronunţat.[45]

La fel ca în cazul Franţei, nu dispunem de statistici oficiale în secolul al XVIII-lea. Primul recensământ general datează din 1801. Pentru secolul al XVIII-lea, nu avem decât estimări, mai ales pe cele ale lui Rickman.[46] Din nefericire, nu găsim în ele o statistică separată decât pentru Marea Britanie pe de o parte, şi Irlanda, pe de altă parte. Ni se propune, pentru prima, cifra de 6 047 664 de locuitori (în 1720), iar, pentru a doua, cifra de 2 217 374 de locuitori (în 1725), ceea ce ne va permite să facem cel puţin anumite deducţii asupra dezvoltării probabile a ambelor ansambluri.

Începând cu 1821, avem cifre separate pentru Irlanda, pentru Scoţia, şi pentru Anglia şi Ţara Galilor reunite. Iată cifrele pentru 1821:

Pentru ansamblul Insulelor Britanice: 20 893 584 de locuitori care se repartizează după cum urmează:

— Anglia și Țara Galilor 12 000 236
— Scoția 2 091 521
— Irlanda .... 6 801 827[47]

Cum vedem, într-un secol populația Marii Britanii a crescut cu 133%, iar aceea a Irlandei cu aproape 200%. Dar această rapidă creștere a populației irlandeze se oprește în deceniul 1841–1850, când populația începe să scadă vertiginos, parțial din cauza condițiilor economice dezastruoase, mai ales din pricina mai multor ani de foamete, dar poate și din cauza unui fel de disperare colectivă. Irlandezii emigrează în masă: aproape 1 200 000 numai în deceniul 1841–1850! (cu exactitate 1 195 866, cf. Talbot Griffith, *op. cit.*, p. 68). Caz unic în Europa, începând din 1841, departe de a crește, populația Irlandei descrește într-atât, încât în 1966 nu mai atinge decât în jur de jumătate din cifra anului 1841: 4 368 777[48], față de 8 196 597.

În cifra furnizată mai sus pentru Anglia și Țara Galilor, în 1821, este dificil să evaluăm care este partea exactă a ultimei, având în vedere deplasarea continuă a populațiilor din Marea Britanie, din nord spre sud.[49] Să admitem arbitrar că între 1821 și 1966 populația Țării Galilor ar fi evoluat paralel cu evoluția populației Scoției, care a trecut de la 2 091 521 la 5 179 344[50], adică o creștere de 150%. Se poate deduce de aici în mod rezonabil că Țara Galilor, evaluată de Chaline în 1966 la 2 667 000 de locuitori[51], număra, în cifre rotunde, 1 100 000 de locuitori în 1821 — pe care urmează să-i scădem din totalul „Anglia“ pentru a-i aduna la cifrele Scoției și Irlandei, ceea ce ne dă în cifre rotunde 11 000 000 de englezi față de 10 000 000 de galezi, scoțieni și irlandezi (între aceștia din urmă, n-am făcut distincție între catolici, sau irlandezi de baștină, și protestanți sau imigranți din Marea Britanie, care sunt coloni și care în mare parte, de altfel, veneau din Scoția și din Țara Galilor.)

Catolicii reprezintă astăzi 8% din populația Marii Britanii. Se pare că numărul lor crește, dar, în lipsa unor cifre mai precise, putem păstra aceeași proporție în 1821, deci în jur de 800 000 de catolici la 11 000 000 de englezi. Pentru evrei, *Dicționarul* lui Vivien de Saint-Martin (deja citat) dă pentru anul 1884 cifra de 46 000 în întregul regat. Considerând că ei trebuie să fi fost concentrați mai ales în Anglia, cifra de 20 000 în Anglia anului 1821 ne pare a fi un minimum. Total catolici și evrei: 900 000. Trebuie, așadar, să scădem 900 000 din cifra englezilor și să-i adăugăm la naționalități, ceea ce ne dă 10 100 000

de „centrali“ față de 10 900 000 de „periferici“, adică o proporție de 48% de „centrali“ (englezi protestanți) contra 52% de „periferici“ (catolici și alte naționalități decât cea engleză). Or, vom vedea că minoritatea engleză guvernează singură țara.

În epoca contemporană, situația a fost profund modificată de pierderea Irlandei, pe de o parte, și de exodul masiv spre sud și sud-est tocmai semnalat, pe de altă parte. După Cl. Chaline[52] și *Anuarul Statistic al Națiunilor Unite*, situația ar fi următoarea (cifre rotunjite):

Anglia..44 470 000
Scoția 5 179 000
Țara Galilor (și Monmouthshire)........................... 2 667 000
Irlanda de Nord .... 1 484 000[53]

La aceste ultime cifre, trebuie să adăugăm:

catolicii (8% din cifra Angliei) .... 3 560 000[54]
evreii, care sunt evaluați conform autorilor
între 450 000–550 000. Luând cifra cea mai mare,
fie 1% din populație, aceasta ne dă pentru Anglia ... 440 000
Deci 4 000 000 de scăzut din cifra Angliei.

Ceea ce reprezintă într-o primă aproximație:
„Centrali“ (englezi protestanți)....... 40 470 000, adică în jur de 75%
„Periferici“ .... 13 330 000, adică în jur de 25%

Totuși, dată fiind amploarea excepțională a exodului spre capitală și spre sud-estul englez, voi considera, cum am făcut-o pentru Franța, că o parte deloc neglijabilă a populației Angliei propriu-zise e constituită din imigranți din celelalte trei țări (și din străinătate, mai ales din unele țări ale Commonwealth-ului) aflându-se aici de mai puțin de trei generații. Să corectăm deci proporțiile de mai sus, admițând *grosso modo* 70% de „centrali“ față de 30% de „periferici.“[55]

Să examinăm acum lista prim-miniștrilor britanici de la 1721 până în zilele noastre.[56] Ce vedem? Până în 1852, vreme de o sută treizeci și unu de ani, unul singur n-a fost englez: contele de Bute, în 1762. Nu stă la putere decât câteva luni, și istoricii relatează că-și datora nepopularitatea faptului că era un favorit al regelui, că era un partizan al păcii, *precum și faptului că era de origine scoțiană.*

În rezumat, în secolul al XVIII-lea, un singur „periferic“[57] din paisprezece prim-miniștri (sau prim-lorzi ai Trezoreriei); în se-

colul al XIX-lea, patru „periferici“ (Aberdeen, Disraeli, Gladstone, Balfour, toți în a doua jumătate a secolului — Balfour aparținând prin mama sa, sora marchizului de Salisbury, nobilimii engleze) față de șaptesprezece „centrali“. În sfârșit, în secolul al XX-lea, am găsit șapte „centrali“ (englezi), șase „periferici“ (scoțieni și galezi) și unul a cărui origine regională n-am putut s-o determin (Attlee, probabil englez), ceea ce ne dă, după caz, opt contra șase sau șapte contra șapte, fie 57% contra 43% sau 50%–50%. Dacă nu mă înșel, Marea Britanie n-a avut încă un prim-ministru catolic.

Ca în cazul Franței, dar cu un ușor decalaj, putem urmări procesul de retragere a centralilor și de ascensiune a perifericilor. Până în mijlocul secolului al XIX-lea, cu o singură excepție, regatul e guvernat de englezii protestanți, care nu sunt încă o majoritate în cadrul națiunii.

Și aici se observă, ca în cazul Romei și cel al Franței, o concentrare puternică într-unul sau două grupuri sociale, aici vechea aristocrație și noua mare burghezie de afaceri, cu dinastiile lor de politicieni (familia Pitt tată și fiu, familia Grenville tată și fiu, înrudiți cu Pitt, frații Pelham — Henri Pelham și fratele său, ducele de Newcastle —, familia Cavendish-Bentinck, cu ducii de Portland și de Devonshire, marchizul de Salisbury și nepotul său, Balfour etc.). În perioada contemporană, când ei reprezintă în jur de 70% din populație, „centralii“ nu mai dau decât aproximativ jumătate din guvernanți.

*
* *

În Rusia vechiului regim, puterea era atât de concentrată în mâinile țarului, încât ne putem întreba dacă enumerarea principalilor miniștri are vreo semnificație. Nu e mai puțin adevărat că de la Petru cel Mare a existat o nobilime administrativă solid structurată, din care s-a recrutat aproape tot personalul de rang înalt al guvernului și că din punct de vedere etnic (sau regional) ea nu cuprindea practic decât două categorii: mai întâi rușii, apoi germanicii (nemți, mai ales „baroni baltici“ și, mai rar, suedezi și olandezi);

această a doua categorie — mic grup aristocratic, care s-a rusificat rapid și total — a fost strâns asociată, ca un germene, la occidentalizarea Rusiei de la începutul secolului al XVIII-lea.

Postul de președinte al Consiliului de Miniștri a fost creat pentru prima oară în Rusia de Constituția din octombrie 1905. El a avut opt titulari până la abdicarea lui Nicolae II.[58] În secolul al XIX-lea, până la domnia lui Aleksandr II, miniștrii afacerilor externe purtau titlul de cancelar, fără să joace totuși rolul unui veritabil prim-ministru.

Vom lua deci, pe lângă prim-miniștrii de la 1905 la 1917, miniștrii de externe de la 1818 la 1917.[59] (Să remarcăm în treacăt — ca și în cazul Franței lui Ludovic XV — durata excepțional de lungă a ministerelor: de la 1818 la 1895, nu sunt decât trei miniștri de externe! Nesselrode stă în funcție treizeci și șase de ani; Gorciakov, douăzeci și șase de ani; de Giers, treisprezece ani.) Sub cinci suverani (Aleksandr I, Nicolae I, Aleksandr II, Aleksandr III și Nicolae II), avem, între 1818 și 1917, douăzeci și unu de nume, toți „centrali“, dacă admitem interpretarea de mai sus. Dacă îi considerăm periferici pe germanici (Nesselrode, de Giers, Vladimir Lamsdorf, Serge Witte, Boris Stürmer), proporția este de șaisprezece la cinci. În orice caz, nu există *nici un reprezentant al veritabilelor minorități etnice* ale imperiului, adică în primul rând al ucrainenilor și bielorușilor, și *a fortiori* nu avem vreun reprezentant din rândurile „perifericilor“ mai îndepărtați de elementul rus: polonezi, baltici, finlandezi, români, tătari, armeni, evrei, fără să mai vorbim de etniile finice și siberiene autohtone.

Cu Revoluția din Octombrie, situația se răstoarnă radical, primul Birou Politic Executiv, ales la 10/23 octombrie 1917, numără șapte membri: Lenin, Zinoviev, Kamenev, Troțki, Stalin, Sokolnikov, Bubnov. *Un singur rus*, Lenin — care e foarte departe de a fi un „rus pur“, cum s-ar vrea astăzi să se lase de înțeles; e chiar de sânge foarte amestecat, cei patru bunici ai lui fiind de rase diferite: bunicul din partea tatălui, Nikolai Vasilievici Ulianov, rus, bunica dinspre tată kalmâcă, bunicul dinspre mamă evreu și bunica dinspre mamă nemțoaică![60] Ceilalți: un ucrainean (Bubnov)[61], un georgian (Stalin), patru evrei (Zinoviev, Kamenev, Troțki, Sokolnikov). În al doilea Birou Politic Executiv: patru membri din

primul Birou Politic, Lenin, Kamenev, Troțki și Stalin și un nou-venit, Krestinski, care este ucrainean. *Nici un rus în Biroul Politic Executiv în afară de Lenin, în timpul primilor cinci ani ai Revoluției.* În aprilie 1922, în al patrulea Birou Politic, intră doi ruși (probabil ruși, deoarece originea lor regională, în afară de locul nașterii, nu este bine determinată): Râkov și Tomski. Astfel, ca în vremea Revoluției Franceze, dar mult mai pronunțat, asistăm la o veritabilă irupere a „periferícilor" în politică. În primii ani ai Revoluției, „centralii", adică adevărații ruși, sunt aproape absenți de la putere. Și lista membrilor Biroului Politic Executiv ar putea fi întregită cu enumerarea altor figuri proeminente de la începutul bolșevismului: Frunze, creatorul Armatei Roșii, deși născut în capitala Kârgâzstanului, era de origine moldovenească, cum ne indică numele lui românesc; Rakovski era evreu (sefard) din Bulgaria, Djerjinski, șeful Serviciilor Secrete, polonez, Sverdlov, pe care Lenin l-ar fi dorit ca succesor, era evreu. Dintre principalii miniștri de externe sovietici, unul singur, Molotov (Skriabin, pe numele lui adevărat), a fost rus; Litvinov era evreu, Vâșinski polonez, Gromâko ucrainean). Totuși, și în Rusia, remarcăm odată cu trecerea timpului o ușoară reacție, mai ales împotriva elementului evreiesc, a cărui importanță la începutul Revoluției am văzut-o. Dar după cincizeci de ani de stabilitate a regimului și odată cu relativa lui „îmburghezire", suntem îndreptățiți să considerăm că fenomenul de irupere a perifericilor, caracteristic perioadelor revoluționare, este în prezent depășit și că proporția „centralilor" și „perifericilor" în interiorul celei mai înalte instanțe a puterii sovietice corespunde unei anumite stări de echilibru. *Or, această proporție revelează faptul că Imperiul rus se află în stadiul retragerii centralilor și al ascensiunii perifericilor.*

Pe ansamblu[62], dintre patruzeci și patru de membri ai Biroului Politic Executiv, din 1917 până azi, am găsit douăzeci și cinci de periferici, paisprezece probabil ruși și cinci a căror origine n-am putut s-o determin. Admițând că nedeterminații sunt toți ruși, aceasta ne dă nouăsprezece „centrali" față douăzeci și cinci de „periferici"; dacă toți sunt periferici, atunci raportul este de paisprezece la treizeci. Cu alte cuvinte, *proporția membrilor ruși din Biroul Politic se situează între 32% și 43% din total.* (Totuși — așa cum

am remarcat și pentru Imperiul roman — aceste cifre brute nu ne dau o imagine exactă a adevăratelor proporții, deoarece până astăzi, în anumite provincii alogene, mai ales în sud-estul Rusiei europene și în Siberia, majoritatea populației nu participă decât cu totul marginal la viața politică a ansamblului societății: numai o mică minoritate este atașată cauzei rusificării și tocmai din această minoritate se recrutează „colaboratorii“ guvernului central.)

Să cercetăm acum raportul numeric dintre ruși și ansamblul celorlalte naționalități în Imperiul țarist de odinioară și apoi în Imperiul sovietic.

Distincția teoretică dintre „centrali“ și „periferici“ este relativ ușor de făcut, „centralii“ fiind rușii propriu-ziși, adică mai ales descendenții locuitorilor din vechea Moscovă de pe vremea lui Ivan cel Groaznic, „perifericii“ fiind reprezentați de toate celelalte naționalități cucerite începând cu secolul al XVI-lea[63] și care sunt efectiv periferici și din punct de vedere geografic — cu excepția evreilor, răspândiți pe aproape tot teritoriul.

Aplicarea criteriului lingvistic la evaluarea diverselor populații ale Uniunii Sovietice ridică totuși probleme. Există mai întâi un număr impresionant de limbi și de dialecte (aparținând unei duzini de grupuri: indo-european, turc, fino-ugric, caucazian, semit etc.), mai mult decât în tot restul Europei. Tesnière scria în 1928[64]: „Pe teritoriul pe care tocmai l-am delimitat, se vorbesc nu mai puțin de optzeci și trei de limbi din o sută șaptezeci pe care le-am numărat în Europa.“ Alți lingviști au enumerat o sută șaizeci și nouă. O astfel de fărâmițare nu poate servi drept bază pentru o clasificare etnică, culturală și în cele din urmă politică. Trebuie procedat la anumite regrupări.

Decupajul politic pe care l-a făcut, succesiv, guvernul sovietic nu oferă nici el un criteriu satisfăcător, deoarece unele entități (de exemplu, grupul tătarilor și bașkirilor) au fost divizate din motive economice și politice, iar alte republici dimpotrivă au înglobat mai multe etnii, dar din rațiuni similare. În sfârșit, guvernul sovietic, continuând pe o scară mai vastă o politică deja aplicată de țari, a făcut importante transferări de populații, în special din republicile din Europa spre cele din Siberia. Acest proces, de altfel, îmbrăca pentru Moscova un caracter de cvasinecesitate pretutindeni unde era vorba de a implanta în zonele subdezvoltate industrii noi cu cortegiul lor de tehnicieni, de muncitori specializați și de birocrați. Dezvoltarea economică a Rusiei din est și din Siberia este astfel însoțită de o politică

de colonizare care, în ultimele decenii, a luat proporții atât de mari, încât în mai multe republici din est, precum Kazahstan sau Kârgâzstan, elementul autohton a devenit minoritar în raport cu elementul rus (sau rusificat — deoarece o altă consecință a transferărilor de populație e de cele mai multe ori rusificarea, când ea nu e deja consumată, a colonilor alogeni, forțați, în noul mediu, să folosească limba de comunicare, adică rusa). Astfel încât, în aproape toate republicile din sud-est și din Asia, marile centre industriale și capitalele administrative au devenit tot atâtea bastioane ale rusismului. De asemenea, granițele republicilor federale și ale regiunilor zise autonome necorespunzând decât imperfect grupurilor naționale conștiente de particularismul lor, trebuie să ne mulțumim să luăm pur și simplu cifrele pe care statisticile oficiale ni le furnizează, pe de o parte pentru populația vorbitoare de rusă, pe de altă parte pentru ansamblul celorlalte „limbi".

Tesnière[65], în 1928, îi evalua pe ruși la 67 805 207 dintr-o populație totală de 144 805 000 de locuitori. El își întemeia calculele pe ultimul recensământ din URSS, acela din 17 decembrie 1926. Dar cum rezultatele relative la limbi nu erau încă elaborate, autorul a folosit mai ales cifrele recensământului din 1920, raportându-se chiar, destul de des, la ultimul recensământ al vechiului regim, din 1897, și la un comentariu care-i fusese consacrat.[66] Este, așadar, posibil ca cifrele avansate de Tesnière să reflecte mai mult realitatea din 1897 decât aceea din 1928.

Pentru epoca actuală, avem cifrele lui P. George[67], după recensământul din ianuarie 1959 (și pe care le-am coroborat cu cifrele *Anuarului de Statistică al Națiunilor Unite*, 1968, care folosește, de altfel, aceeași sursă oficială). După aceste ultime date, în 1959, în URSS rușii erau 114 114 000 dintr-o populație totală de 208 827 000 (cifre rotunjite).

Totuși, și într-un caz, și în altul, trebuie să-i scădem pe evrei, care nu figurează la nici o rubrică, nefiind recenzați nici ca „națiune", prin limbă, nici ca religie. Ei trebuie să fi fost numărați printre națiunile unde se aflau — probabil cu o preferință pentru limba rusă, când se găseau în republici marginale. Ei erau evaluați la 5 milioane în Rusia țaristă. Dar deoarece un mare număr dintre ei se aflau în regiunile sud-estice ale imperiului și au redevenit, după 1917, români sau polonezi, ei nu mai erau estimați decât la 2 600 000 în 1927 și la 3 000 000 în 1939. Anexările teritoriale din 1939–1940 (Polonia orientală, țările baltice, Basarabia și Bucovina de Nord) au adus 2 000 000 de evrei

în interiorul granițelor URSS, aceasta având, așadar, din nou în jur de 5 000 000 de evrei în momentul invaziei germane. Ca urmare a deportărilor și masacrelor naziste din timpul celui de-al doilea război mondial, se estimează că ei nu mai sunt astăzi decât aproximativ două milioane. Admițând că cel puțin o jumătate dintre evrei a fost trecută la cifra rușilor, ar trebui să scădem din cifra rușilor 1 300 000 pentru recensământul din 1926 și 1 000 000 pentru recensământul din 1959. Odată făcute aceste corecții, și dacă statisticile sunt corecte — *sau mai exact dacă marja de eroare a fost aceeași în 1926 și în 1959, rușii reprezentau 45,9% din totalul populației în 1926, și 54,15% în 1959*, adică o creștere de peste 17%, care nu se poate explica decât prin politica de rusificare. Această creștere este, în realitate, mult mai considerabilă, deoarece între 1926 și 1959 Rusia a încorporat în imperiul ei, spre vest, vaste teritorii populate de alogeni (finlandezi, baltici, ruși albi, ucraineni, polonezi, români), ceea ce ar fi trebuit să aibă drept efect o creștere la fel de mare a proporției perifericilor. În realitate, neorușii care la ora actuală dețin puterea la Moscova au urmărit, nemărturisit, dar cu atât mai eficient, aceeași politică de rusificare dusă odinioară de țari.

*
* *

Dintre toate statele multinaționale ale civilizației occidentale, Statele Unite ale Americii sunt singurele unde puterea se află încă în mâinile reprezentanților nucleului central originar.

Alegerea unui criteriu pentru a-i distinge pe „centrali“ de „periferici“ în Statele Unite este destul de dificilă, fiind evident, în primul rând, că acești termeni sunt aici lipsiți de orice semnificație geografică. Cel mai simplu este să pornim de la noțiunea că nucleul central al națiunii americane a fost constituit din colonii anglo-saxoni care au adus din Marea Britanie, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, limba engleză și cultura britanică: sunt „albii anglo-saxoni protestanți“ (*White Anglo-Saxon Protestant*), expresie pe care adversarii lor au prescurtat-o în „WASP“.[68] Acest grup n-a încetat, de trei secole, să fie alimentat de vechea patrie și să se simtă foarte aproape de ea prin moravuri și cultură, mai ales în clasele cultivate.

Primii coloni anglo-saxoni protestanți au găsit la fața locului mici colonii olandeze care, din cauza unui „profil etnic“ puțin distinct

de cel anglo-saxon şi din cauza numărului lor redus, s-au lăsat destul de curând asimilate în oraşe (la ţară, olandeza s-a menţinut până la începutul secolului al XIX-lea).

După revocarea Edictului de la Nantes (1685), acestor două grupuri li s-au alăturat hughenoţi francezi, al căror număr n-a fost niciodată foarte important — şi cel mai adesea după o şedere de o generaţie în Anglia, Olanda sau Germania. Din cauza dispersiunii lor şi a penuriei de pastori francezi, ei au fost repede deznaţionalizaţi. Ei au jucat însă un rol care nu e neglijabil, atât în avântul economic al ţării cât şi, mai târziu, în viaţa ei politică. În momentul Războiului de independenţă, cei mai mulţi dintre ei erau asimilaţi şi mulţi şi-au transpus numele în engleză (unul dintre eroii începuturilor Războiului de independenţă, Paul Revere, se numea în realitate Rivoire; avem de asemenea Bowdoin, din Baudoin, Greenleaf din Feuillevert; vom adăuga familia pe linie maternă a lui Franklin Roosevelt, Delano, care ar fi fost la origine De Lannoy, Dewey care ar fi fost Douai, Rockefeller care ar fi fost Roquefeuille etc.).

Spre aceeaşi epocă, a început imigrarea de origine germană, mai întâi a câtorva secte religioase care fugeau de persecuţii şi necazuri, cum sunt mennoniţii (din care anumiţi autori consideră că provine strămoşul preşedintelui Eisenhower). Apoi, începând din al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, grupuri din ce în ce mai compacte părăsesc Germania pentru America, de cele mai multe ori din motive economice. În momentul revoluţiei, germanii reprezentau, de departe, grupul naţional cel mai numeros, după anglo-saxoni. Dacă Noua Anglie a manifestat multă vreme reticenţă faţă de colónii care nu erau de origine engleză, celelalte colonii s-au deschis destul de larg, mai ales Pennsylvania, unde s-a calculat că, în vremea proclamării independenţei, germanii reprezentau aproape jumătate din populaţie. Deşi în această epocă cei mai mulţi erau protestanţi (unele colonii îi respingeau pe catolici), germanii s-au asimilat mai încet decât olandezii şi hughenoţii. Formând grupuri relativ compacte, menţinându-şi legăturile cu patria de origine şi publicând ziare în germană, ei şi-au păstrat mult timp un fel de dublă naţionalitate. Acest conservatorism a fost facilitat de un val neîntrerupt de imigranţi (cu excepţia perioadei

războaielor Revoluției franceze și ale imperiului), care a continuat să crească în secolul al XIX-lea.[69]

Alte grupuri naționale au venit cam tot pe atunci: olandezi din nou, scandinavi în foarte mare număr în raport cu populația din țările lor, elvețieni și, în sfârșit, mai ales irlandezi care — am văzut acest lucru în legătură cu Marea Britanie — au emigrat în masă spre Statele Unite începând din 1840 (în 1880, 1 854 571 de locuitori ai Statelor Unite se născuseră în Irlanda!) Dar ce trebuie să remarcăm este faptul că acest val de imigranți vine, aproape exclusiv, din Europa de nord-vest. Cu excepția irlandezilor catolici și a unui număr mic de francezi, toți sunt „germanici".

Situația se schimbă în jurul anului 1880. Europa Occidentală, aflată în plină dezvoltare industrială, încetează subit să fie marele rezervor de emigrație. De altfel, Anglia caută să încurajeze emigrarea spre dominioanele sale. Puțin câte puțin, masa de imigranți va veni din Europa de sud și de est, din Italia, Grecia, Orientul mediteranean, Balcani, dar, mai ales, din Austro-Ungaria și din Rusia; printre emigranții din aceste două țări, exista o puternică proporție de evrei. Două cifre ilustrează această alunecare: în 1882, dintre 788 000 de imigranți, 87% veneau din nordul și vestul Europei și 13% din țările sudice și estice; în 1907, proporțiile sunt inversate: dintre 1 285 000 de imigranți, numai 19,3% vin din Europa de nord și de vest, iar 80,7% vin din Europa de sud și de est. Este valul „noii imigrații", care urma curând să stârnească vii neliniști în mediile cele mai conservatoare din Statele Unite și să ajungă după 1920 la votarea unor legi de restrângere a imigrației sau, mai exact, de stabilire a unor cote de imigrare care favorizau de fapt insulele britanice și țările germanice în general.[70] S-au invocat tot felul de bune motive pentru a justifica aceste măsuri restrictive. În realitate, ele aveau o singură explicație esențială: „vechii americani" resimțeau o antipatie firească, aproape un fel de aversiune, față de cei nou-veniți, mediteraneeni, europeni din Est, evrei, care aveau un „profil etnic" atât de diferit de al lor, încât americanii se convingeau cu ușurință că aceștia nu vor fi niciodată în întregime asimilabili nucleului american „autentic", adică anglo-saxon protestant, și că întreaga națiune este pândită de riscul pierderii propriei identități.

Totuși, dacă aruncăm o privire retrospectivă asupra primelor faze ale formării națiunii americane, ne dăm seama că aceeași re-

zervă s-a manifestat de la început nu numai față de olandezi, francezi și germani, dar chiar față de „subgrupurile“ etnice din Marea Britanie! De pildă, irlandezii de origine scoțiană (*Scotch-Irish*), acești coloni protestanți ai Irlandei care au început să vină în număr mare în America de Nord la începutul secolului al XVIII-lea și care au sfârșit prin a reprezenta, alături de germani, grupul național cel mai important, au fost destul de rău primiți de colonii englezi la început.[71]

E deci sigur că în ochii descendenților colonilor englezi — pe care îi considerăm elementul central — noțiunea de „periferic“ a variat de-a lungul timpului, și că ea a putut la început să cuprindă tot ceea ce nu era autentic englezesc, adică chiar pe galezi, pe scoțieni și pe irlandezii-scoțieni. Dar, pe măsură ce se constituia amalgamul propriu-zis american, s-a format o altă imagine, ajungându-se spre a doua jumătate a secolului al XIX-lea să se considere că nucleului central i-ar aparține *toți americanii protestanți de origine germanică*.

Să încercăm să ne reprezentăm cum s-ar repartiza schematic diversele grupuri care compun astăzi societatea americană. Se înțelege de la sine că o delimitare în conformitate cu niște criterii pur obiective n-are sens. Trebuie să încercăm o clasificare oarecum subiectivă, plasându-ne în perspectiva nucleului central, adică al „albilor anglo-saxoni protestanți“.

Să ne imaginăm cercuri concentrice, dintre care primul, în interior, ar fi ocupat de anglo-saxoni protestanți. Am avea următoarea reprezentare:

1. anglo-saxonii protestanți (englezii, galezii, scoțienii, irlandezii-scoțieni);
2. în cercul imediat următor și mult mai îngust: olandezii;
3. al treilea cerc și mai îngust: hughenoții;
4. un cerc foarte larg, dimpotrivă, care îi cuprinde pe germanii protestanți și pe ceilalți germanici protestanți (mai ales pe elvețieni și pe scandinavi);
5. anglo-saxonii catolici;
6. irlandezii catolici (care în primele generații au dat bătaie de cap „vechilor americani“ și autorităților, dar care au fost

consideraţi oricum mai asimilabili şi deci mai apropiaţi decât ceilalţi catolici, fiind vorbitori de limbă engleză);
7. ceilalţi catolici din Europa de nord-vest;
8. europenii din sud şi din est (mai ales italieni şi slavi);
9. evreii;
10. alţi albi care nu sunt europeni (armeni, turci, arabi etc.);
11. diverse populaţii de culoare, fără negri (chinezi şi japonezi de pe coasta de vest, indieni, asiatici, portoricani etc.);
12. în ultimul cerc s-ar găsi negrii, al căror „profil etnic" le apare „centralilor" ca fiind cel mai îndepărtat de al lor.[72]

Avem desigur aici o schematizare extremă, care poate să stârnească critici.

Se va spune în primul rând că, odată cu trecerea timpului, amestecul a trebuit să fie intens şi că nici o familie americană, în această a doua jumătate a secolului al XX-lea, n-ar putea să pretindă că aparţine doar unui singur cerc dintre cele imaginate mai sus. E probabil. Dar când privim mai de aproape, constatăm că amestecurile au avut loc în general între cercuri contigue sau foarte apropiate. În biografiile oamenilor politici americani, când se vorbeşte despre ascendenţe diverse se desemnează prin aceasta, cel mai adesea, subgrupurile grupului central, sau cel mult cele trei sau patru cercuri interioare: despre un anumit preşedinte sau vicepreşedinte se va spune că are o ascendenţă engleză sau galeză din partea tatălui, scoţiană sau *Scotch-Irish* din partea mamei, sau că are o ascendenţă *Scotch-Irish*, olandeză sau hughenotă. Practic, nu găsim amestecuri între grupurile centrale şi grupurile periferice. De altfel, multă vreme, mai ales în zonele rurale, grupurile etnice au rămas relativ izolate unele de altele. Şi la începutul secolului al XIX-lea, pentru mulţi observatori europeni, societatea americană prezenta mai mult aspectul unui mozaic decât al unui creuzet. De o generaţie sau două, mişcarea de interpenetrare a grupurilor s-a accentuat, dar nu într-atât, încât să altereze radical schema propusă mai sus. Problemele de rasă şi de religie au jucat un mare rol în această compartimentare relativă.

Admiţând că schema a fost valabilă într-o anumită epocă şi într-o anumită regiune a Statelor Unite, se va spune de asemenea că ea variază în timp şi în funcţie de locuri. Este evident că op-

tica diferă în Est și în Vest. De exemplu, sare în ochi faptul că pe coasta Pacificului, unde negrii sunt rari, iar galbenii foarte numeroși (și de temut), prejudecățile rasiale împotriva acestora din urmă pot să fie și mai puternice decât acelea împotriva negrilor și că rangurile acestor două categorii rasiale, în cercurile noastre imaginare, se pot inversa. Este de asemenea evident că atitudinea față de negri în Sud diferă de aceea din Nord.

De altfel, cum e vorba de o clasificare pur psihologică și doar semiconștientă, ordinea cercurilor noastre imaginare se poate modifica în timp. Din punctul de vedere al grupului central, anumite grupuri își pot schimba clasa, apropiindu-se de centru. În ultimele zeci de ani, acesta pare a fi cazul minorității evreiești. Era deja influentă în politică sub Franklin Roosevelt și a beneficiat pe urmă de mișcarea universală de simpatie provocată de exterminările naziste. Astăzi, rolul evreilor în Statele Unite, în universitate, în arte, în presă și în mass-media în general e disproporționat față de numărul lor în națiune, și probabil că în ochii multor americani „cercul“ lor se situează de acum mai aproape de centru, poate înaintea aceluia al europenilor din sud și din est. Pe de altă parte și considerentele sociale au un rol în modificarea schemei generale, în cazuri izolate. Unele mari familii, de origine olandeză sau franceză de pildă (Roosevelt, Schuyler, Dupont de Nemours etc.) se află neîndoielnic tot atât de aproape de centru ca o familie de fermieri din Middle-West, care ar fi de origine pur engleză.

Odată făcute aceste rezerve, credem că schema noastră reprezintă bine, în ansamblu, repartizarea societății americane așa cum este ea percepută de „albii anglo-saxoni protestanți“, adică în cercuri din ce în ce mai îndepărtate, în funcție de afinitățile mai scăzute pe care aceștia le găsesc cu celelalte grupuri. De asemenea, linia ideală de demarcare între „centrali“ și „periferici“ s-a deplasat cu vremea. Dacă în timpul colonizării, nucleul englez avea tendința să-i considere intruși chiar și pe irlandezii de origine scoțiană, se pare că în momentul Revoluției linia de demarcare s-ar fi aflat undeva între al treilea și al patrulea cerc, cei mai mulți dintre olandezi și hughenoți devenind „centrali“. În zilele noastre, credem că limita dintre „centrali“ și „periferici“ se situează între al patrulea și al cincilea cerc, lăsându-i încă pe catolicii de

orice rasă pe din afară. Dar sub ochii noștri, slăbirea barierelor religioase, un anumit amestec al raselor, în sfârșit, iruperea perifericilor în politică (mai ales de la alegerea lui J.F. Kennedy la președinție) schimbă rapid datele problemei, tinzând pe viitor să deplaseze „granița“ foarte departe, probabil până la limita dintre albi și *coloured*.

Dacă limita psihologică dintre „centrali“ și „periferici“ s-a deplasat ușor în cursul ultimelor două secole, rezultă că proporția dintre cele două mari grupuri a rămas aproximativ constantă.

Se consideră în general că în momentul Războiului de independență grupul anglo-saxon era majoritar. Dar am văzut importanța pe care o luase deja imigrarea germană. Existau și alte naționalități, și nu trebuie să-i uităm nici pe negri, dintre care primii fuseseră importați din 1619, și care erau deja 386 000 dintr-un total de un milion și jumătate de locuitori în 1760[73] și 757 000 din 3 929 214 de locuitori în 1790.[74]

În zilele noastre, care poate să fie proporția relativă dintre „centrali“ și „periferici“? Încercarea de a face un calcul diacronic al diverselor categorii de imigranți ar fi un rămășag. Cel mai simplu procedeu îmi pare a fi acela de a pleca de la cifrele pe care ni le furnizează recensămintele recente, aplicând trei criterii principale: rasa, religia și vechimea în țară.

Recensământul din 1960 (dintr-o populație totală de 179 323 175 de locuitori) ne dă:

1. Pentru confesiuni, altele decât cele protestante, dar fără musulmani, pentru care nu dispunem de cifre .... (dintre care 47 468 333 de catolici și 3 280 000 de ortodocși).	51 150 333
2. Evrei..	5 720 000
3. Populație de culoare (nealbi): 20 491 443 (dintre care negri: 18 871 831). Câți dintre aceștia figurează deja în cifrele confesiunilor nonprotestante? O estimare din 1957 ne furnizează cifra de 774 000 de catolici printre „nealbi“. De altfel, budiștii, aproape toți chinezi sau japonezi, sunt 200 000. Urmează deci să scădem 1 000 000 din cifra totală a „nealbilor“	19 491 443
	76 361 776

La aceste trei categorii, relativ ușor de delimitat, ar trebui să adăugăm cel puțin o parte din cifra celor nou-veniți: naturalizații și copiii naturalizaților.

Aceleași statistici ne dau în 1960:

9 738 091 de indivizi născuți în străinătate, 24 312 263 pentru care cel puțin unul dintre părinți s-a născut în străinătate. Dintr-un total de 34 050 354, 13 225 701 sunt albi originari din insulele britanice (exceptând Irlanda de Sud), din Germania și din alte țări germanice. Dar chiar admițând că restul de 20 814 653 este deja cuprins în categoriile noastre de mai sus (catolici, ortodocși, evrei, oameni de culoare), ceea ce este foarte improbabil, nu e mai puțin adevărat că acești nou-veniți, chiar dacă au vocația de a aparține „centralilor", nu pot fi toți considerați ca fiind asimilați la prima generație.

În sfârșit, la rubrica „religii", întâlnim situația în care unii recenzați omit să declare că aparțin unei religii sau declară că n-au nici una. Aceste două categorii erau evaluate în 1957 la 4 300 000 de persoane. Cel puțin o parte din această cifră ar trebui adăugată la „perifericii" noștri.

Dacă ținem seama de aceste aproximări, s-ar putea admite că perifericii nu sunt departe de a reprezenta astăzi 50% din populația Statelor Unite.

Să vedem, din această perspectivă, cum se recrutează personalul conducător din Statele Unite de la intrarea în funcție a primului președinte, Washington, și până în zilele noastre. Am ales cercetarea originii naționale pentru cele mai înalte magistraturi ale Republicii: președinții, vicepreședinții, secretarii de stat și miniștrii de justiție.[75]

În legătură cu președinții, primii șapte aparțin întâiului cerc (anglo-saxoni protestanți), al optulea celui de-al doilea cerc (olandez); primul care aparține celui de-al patrulea cerc (de origine germană) este al treizeci și unulea: Hoover, în 1929; primul veritabil periferic: al treizeci și cincilea, Kennedy (catolic irlandez, al șaselea cerc) în 1961. În rezumat: treizeci sunt din primul cerc (anglo-saxoni protestanți), trei din al doilea cerc (olandezi: Van Buren, Theodore Roosevelt, Franklin Roosevelt), numai doi din al patrulea cerc (germani sau elvețieni germani: Hoover și Eisenhower), un singur periferic veritabil, Kennedy, primul catolic care a avut acces la magistratura supremă. Mai trebuie să amintim că el a fost

ales cu cea mai mică majoritate din întreaga istorie a alegerilor prezidențiale americane — și că n-a fost lăsat să-și încheie mandatul?[76]

Dar acest cvasimonopol al puterii politice care se află în mâinile grupului central este și mai evident dacă luăm ansamblul celor patru înalte magistraturi desemnate: din o sută douăzeci și trei de nume (nu i-am numărat decât o dată, cum am făcut-o înainte, pe oamenii politici care au ocupat succesiv unul dintre cele patru posturi, de exemplu pe vicepreședinții sau secretarii de stat deveniți ulterior președinți ai Statelor Unite), n-am găsit decât *doi periferici, pe președintele Kennedy și pe vicepreședintele Spiro Agnew, amândoi după anul 1960.* O sută aparțin celor patru cercuri interioare cu o foarte clară majoritate în primul cerc; în douăzeci și una de cazuri, n-am putut determina originea, dar numele tipic anglo-saxon lasă puțin loc de îndoială în privința originii familiei (William Pierce Rogers, Dean Rusk, Henry Wallace, George Marshall, James Byrnes etc.). Putem, așadar, afirma cu un risc minim de eroare că *de-a lungul primilor o sută șaizeci de ani ai administrației americane nici un singur american născut în afara celor patru cercuri interioare n-a avut acces la înaltele magistraturi ale statului.*

Și, la fel ca în alte „imperii“ pe care le-am studiat, această concentrare etnică a fost dublată de o relativă concentrare socială, cu atât mai remarcabilă, cu cât regimul instaurat era, mai ales la începuturile sale, cel mai democratic pe care o mare țară l-a cunoscut în Istorie. A existat o tendință firească spre fidelitate față de „Părinții Revoluției“ și spre constituirea unor veritabile dinastii de politicieni. Pentru a rămâne numai la președinți, îi avem pe John Adams și John Quincy Adams, tată și fiu; pe William Henry Harrison și pe nepotul lui, Benjamin Harrison. — Tatăl lui William a fost unul dintre semnatarii Declarației de Independență și unul dintre membrii Congresului Continental, în vreme ce fiul lui, John, tatăl lui Benjamin, a fost membru al Congresului, ca și un frate al lui William. William Mc Kinley este strănepotul unui combatant al Războiului de independență; James Madison și Zachary Taylor, respectiv al patrulea și al doisprezecelea dintre președinții Statelor Unite, sunt veri primari; William Howard Taft (al douăzeci

şi şaptelea preşedinte) este fiul unui secretar la Ministerul de Război şi procuror general sub Ulysses Grant, iar fiul şi nepotul său vor fi la rândul lor senatori. Preşedintele Johnson este fiu şi nepot de reprezentanţi în Adunarea din Texas. În sfârşit, cazul lui Franklin Delano Roosevelt este demn de epoca oligarhiei romane: pe lângă faptul că era vărul (de gradul cinci) al preşedintelui Theodore Roosevelt, el era, împreună cu soţia lui născută de asemenea Roosevelt, înrudit *cu alţi unsprezece foşti preşedinţi ai Statelor Unite*!

Foarte democratica Americă este astăzi singura ţară occidentală unde apartenenţa la aristocraţie (aristocraţia prin naştere sau aristocraţia banului) nu este încă un handicap pentru reuşita politică. Cu excepţia câtorva *homines novi* ca Truman, Eisenhower sau Nixon, găsim în prim-planul scenei un număr considerabil de personalităţi care aparţin aristocraţiei banului, precum Rockefeller, Harriman, Kennedy, sau familiile „care au făcut America", precum Roosevelt, Stevenson sau Cabot-Lodge.[77]

Şi vom remarca de asemenea că reprezentanţii claselor superioare (Roosevelt, Stevenson, Kennedy) se află adesea în fruntea partidelor pe care în Europa le-am califica de „stânga", în vreme ce reprezentanţii tipici ai claselor mijlocii, ca Eisenhower şi Nixon, fac figură de conservatori. Tot aşa s-a întâmplat la Roma, unde cei care apărau cauza democratică erau adesea din rândul aristocraţiei, ca Gracchii sau Caesar, iar plebei precum Cicero sau Cato cel Bătrân se aflau în primele rânduri ale conservatorilor.

*
* *

Oboseala psihologică a unei societăţi, vizibilă de-a lungul procesului de retragere a „centralilor" şi de ascensiune a „perifericilor", se manifestă mai întâi în domeniul politic. Energia creatoare în domeniul spiritului se epuizează mai lent. (E adevărat că apariţia ei a fost de asemenea mai lentă în primele faze ale civilizaţiei.)

Totuşi, se poate observa — în general — o anumită tendinţă spre conservatorism la cei mai mulţi reprezentanţi ai vechii culturi, în timp ce perifericii ar fi mai uşor ispitiţi de căutarea formelor noi.

Rolul jucat de perifericii Occidentului în transformarea spiritului european la cumpăna decisivă a acestui secol (şi mai ales în înclinaţia nouă spre absurd, iraţional, subconştient, instabil) ne pare foarte simptomatică în această privinţă.[78] Printre inovatorii artei occidentale, europenii din est sunt numeroşi: Stravinski şi Kandinsky sunt ruşi, Brâncuşi e român, Arhipenko ucrainean, Béla Bartók ungur. La punctul de joncţiune al Europei Apusene şi al Europei Răsăritene, în acest mozaic de popoare care constituie Imperiul austro-ungar, a existat, înainte de 1914, o efervescenţă intelectuală cu totul remarcabilă, care contrasta izbitor cu scleroza formelor sociale şi politice. În acest nou Babel care este Viena[79] se nasc mişcări care vor revoluţiona curând literatura şi gândirea occidentală: Robert Musil e austriac, Kafka evreu din Boemia, Miroslav Krle□a croat, Sigmund Freud evreu vienez. Tot din Viena, trioul Schönberg, Webern, Alban Berg. Eugen Ionescu e român, ca şi Emil Cioran, acest profet al nefericirii civilizaţiei occidentale.[80] Urmuz, cel care a fost neîndoielnic primul precursor al suprarealismului, e de asemenea român.[81]

Dar dintre toţi perifericii Occidentului probabil că evreii sunt aceia care, în raport cu numărul lor, au participat cel mai mult la această mutaţie a gândirii şi artei Occidentului. De aproape două milenii, ei au trăit în civilizaţia occidentală, dar şi în afara ei, într-o izolare aproape totală, echivalând spiritual cu o lungă somnolenţă. Şi totuşi, în acelaşi timp, prin lectura şi interpretarea neîncetată a cărţilor sacre, evreul „se exersa". Dintre toate popoarele din Europa, poporul evreu este fără îndoială cel care de secole a avut cei mai puţini analfabeţi. Alături de fenomenul de supracompensare, aici se află probabil secretul extraordinarei lui reuşite în epoca contemporană. De îndată ce interdicţiile au fost înlăturate — de o parte şi de alta — spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, a avut loc o veritabilă irupere a evreilor în cultura occidentală. Elanul lor durează încă.

În fine, sunt ispitit să-i număr şi pe irlandezi printre perifericii Europei moderne. Dacă ei au creat unul dintre focarele cele mai precoce ale civilizaţiei occidentale în Evul Mediu timpuriu, elanul lor a fost zdrobit de intruziunea engleză. Noua trezire din

secolul al XIX-lea, cu febra ei naționalistă — curios cuplată cu abandonarea limbii ancestrale — a reprezentat, așadar, după un somn de mai multe veacuri, o nouă aculturare la civilizația occidentală. Or, e de prisos să amintesc rolul eminent pe care l-au jucat irlandezii în literatura engleză contemporană.

Note

1. Vezi, mai ales, partea a doua, capitolul 1.

2. *Configurations of Culture Growth*, p. 839 (traducere liberă: apariția geniilor este semnul că o cultură, în dezvoltarea ei, a atins stadiul coeziunii).

3. *Civilisation et Civilisations*, Paris, 1954, p. 44.

4. Cf. p. 85.

5. Se poate face o apropiere între aceste fenomene umane și unele fenomene recent observate la unele specii de animale. De pildă, s-a observat că, dacă este plasat în condiții de viață optimală, crapul de cultură ajunge să vegeteze: se hrănește mai puțin, nu se mai îngrașă și se reproduce mai încet. El nu prosperă decât în vecinătatea anumitor specii rapace, ca șalăul și știuca!

6. Se poate face o paralelă cu fenomenul bine cunoscut de sociologi al diminuării natalității în familiile de intelectuali (teoria „fecundității diferențiale“). S-au propus explicații biologice pentru acest fenomen. Ipoteza nu trebuie să fie înlăturată *a priori*, deși în cazul cuplurilor de intelectuali, motivațiile psihologice pot să justifice ele singure restricționarea natalității. Vom reveni mai departe asupra acestei chestiuni.

7. Vezi, mai sus, pp. 159 și urm.

8. *Op. cit.*, p. 135.

9. R. H. Towner, *La philosophie de la civilisation*, Paris, 1927, p. VI.

10. Între cele două războaie, a apărut admirabila carte a profesorului meu Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, în colecția „L'évolution de l'humanité“ (Paris, 1927). Recent reeditată, ea rămâne în ochii mei lucrarea cea mai completă și cea mai profundă care a fost scrisă în epoca contemporană despre agonia Imperiului roman. Nici o carte nu m-a făcut să reflectez mai mult asupra fenomenului de dezagregare a marilor imperii — ceea ce nu înseamnă că, dacă autorul ei ar mai putea să citească prezenta lucrare, ar subscrie la concluziile mele de ordin general.

11. *Hereditary Genius*, Londra, 1869 — reeditată în 1883.

12. Galton, *op. cit.*, și în alte lucrări, ca *English Men of Science* (1874), *Noteworthy Families* (1906) etc., a citat un mare număr de „dinastii“ de artiști, de savanți și politicieni; după el, Théodule Ribot, în *L'Hérédité psychologique*, Paris, 1873, și, mai recent, Georges Poyer, sub același titlu, Paris, 1949.

13. Ele au fost întărite de experiențe similare asupra unor organisme mult mai rudimentare, cum sunt unele specii de viermi plați (experiențele Dr. James V. McConnell, de la Universitatea din Michigan).

14. Ipoteza care este propusă la ora actuală pentru a da seamă de această ereditate „ameliorată“ se întemeiază pe posibila transmitere de aminoacizi ai creierului (ADN, ARN), care ar avea proprietatea de a „codifica“ memoria.

15. Citat de G. Poyer (*L'Hérédité psychologique*), după expunerea lui G. Levi della Vida, la primul Congres latin de eugenie.

16. Există totuși experiențele tulburătoare realizate foarte recent la National Institute of Mental Health din Washington sub direcția Dr. John Calhoun: înghesuiți în spații prea strâmte, dar în bună măsură dotate cu cele necesare, șoarecii se împart repede în „categorii sociale“; cei care prin forță și-au asigurat de la început cele mai bune locuri pe rafturile de sus se dezvoltă armonios și sunt mai frumoși, *dar funcția de reproducere a femelelor încetează la capătul câtorva luni.*

17. Desigur, se constată uneori o debilitate crescândă a descendenților care au beneficiat de-a lungul mai multor generații de o viață prea ușoară. Deși, în anumite epoci, practicarea vânătorii și exercițiul armelor au întreținut „forma“ fizică a claselor superioare. Doar de două secole clasele superioare din Occident au dus o viață relativ debilitantă — și fenomenul este fără îndoială în regres grație dezvoltării sporturilor. La urma urmelor, degenerescența fizică datorată relelor condiții de igienă și căsătoriilor consangvine pare să fie și mai frecventă în zonele rurale îndepărtate decât în marile centre. „Sfârșiturile de rasă“ sunt probabil la fel de numeroase în familiile sărace din cătunele de munte ca în „vechile familii“.

18. Marcel Granet, *La Civilisation chinoise*, Paris, 1929, p. 15.

19. *Psychologie de l'inconscient*, trad. fr., Geneva, 1952, p. 149. Compatriotul nostru Ștefan Lupașcu (Stéphane Lupasco) uzează și el, în mai toate construcțiile sale filozofice, de noțiunea de energie produsă de dezechilibrul „contrariilor“.

20. Fondatorul „dinastiei“, străbunicul Annei de Noailles, Ștefan Vogoride, zis Stephaniki Bei (a fost bei de Samos în două rânduri), a fost caimacam în Moldova în 1821, în timpul perioadei de șovăire a Turciei

în urma Eteriei, dar n-a reușit să se urce pe tron, Poarta preferând să revină la domnii pământeni. Se mulțumește ulterior doar măritându-și una dintre fiice cu Mihăiță-Vodă Sturdza. Unul dintre fiii lui, Nicolae Vogoride, a încercat aceeași manevră în 1856–1858, când a fost și el caimacam în Moldova după Războiul Crimeii. Intrigile sale, precum și fraudele flagrante pe care le-a comis în alegerile Divanului moldovenesc pentru a împiedica Unirea Principatelor erau pe punctul de a antrena o ruptură între Franța și Anglia, evitată la întrevederea de la Osborne dintre Napoleon III și regina Victoria (6 august 1857). Găsim sindromul „geniului ereditar“ la membrii familiei Vogoride, acești „ultimi fanarioți“ — inclusiv fenomenele care-l însoțesc uneori: mai multe cazuri de nebunie sau de debilitate mintală. — În orice caz, „moștenirea lor psihologică“ apare predominantă la Anna de Noailles.

21. Aceeași remarcă se aplică, într-o anumită măsură, și cauzelor profunde de neînțelegere între clasele sociale. Conservatorul nu este neapărat reprezentantul unei minorități posedante care își apără aprig privilegiile. Este adesea, pur și simplu, un om exagerat de atașat de o formă depășită de civilizație. Ceea ce îi reproșează el „celuilalt“ nu este atât voința de a-i răpi o anume întâietate (materială sau de prestigiu), cât voința de a impune colectivității un nou stil de viață. Tocmai această trădare îi pare un sacrilegiu. E semnificativă butada unui intelectual spaniol cunoscut pentru ideile sale liberale și care, în timpul Războiului civil, a luptat totuși în rândurile franchiștilor: unuia care se mira mai târziu de această alegere paradoxală, i-ar fi răspuns: — *Questión de estética!* E mai mult decât o simplă butadă.

22. Singurul exemplu și mai flagrant de concentrare a puterii ne este furnizat, câteva secole mai devreme, de Persia antică: aproape toate înaltele funcții ale împărăției, mai ales satrapiile, sunt încredințate membrilor familiei regale a Ahemenizilor. Unii istorici moderni au vrut să vadă în această excesivă concentrare principala slăbiciune a Imperiului ahemenid. N-am intenția să proslăvesc aici virtuțile oligarhiei; vreau numai să constat cu obiectivitate că în toate societățile aflate la vârful curbei lor ascendente găsim această concentrare a puterii în mâinile unei oligarhii.

23. Extrase din Bloch et Carcopino, *Histoire Romaine*, vol. II, P.U.F., Paris, 1935, pp. 33–34, care-l citează la rândul lor pe Carl Neumann, *Geschichte Roms während des Verfalls der Republik*, I, p. 30, Breslau, 1881.

24. Bloch et Carcopino, *op. cit.*, p. 34.

25. Herodian, VI, 8, I, apud M. Besnier, *Histoire Romaine* (colecția „Histoire Générale" de G. Glotz), Paris, 1937, p. 142.

26. Vezi anexa IV, lista completă a împăraților romani, de la sfârșitul dinastiei iulio-claudiene (68 d. Hr.) până la moartea lui Theodosius (398 d. Hr.).

27. Francezii de astăzi, în loc să-și facă din asta un titlu de glorie, se supără iute când faci asemenea afirmație. Mitul „hexagonului" miraculos, constituit într-o entitate rămasă imuabilă de la cucerirea lui Caesar până în zilele noastre, a devenit un fel de crez național. Realitatea este cu totul alta. Monolitismul actual n-ar trebui să ne facă să uităm construirea foarte lentă a națiunii franceze.

28. Citat de Auguste Brun, *Parlers Régionaux: France dialectale et unité française*, Paris, 1946. A se vedea de același autor, din 1923, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*. Despre același subiect, mai recentă — și mai polemică — lucrarea lui Robert Lafont, *Sur la France*, Gallimard, Paris, 1968.

29. Toate exemplele precedente sunt extrase din lucrarea lui A. Brun, *Parlers régionaux*.

30. Tare aș vrea să știu câți vorbeau într-adevăr franceza dintre cei cinci sute de „federați" din Marsilia care au defilat pe străzile Parisului în zorii zilei de 10 august 1792 cântând *La Marseillaise*!

31. Evaluarea situației a fost făcută într-o anchetă realizată de Michel Legris pentru ziarul *Le Monde* (9–18 septembrie 1964): *Les parlers maternels en France*. Cu mai puțin de jumătate de secol în urmă, iată care era încă situația provensalei în departamentul Basses-Alpes (azi, Alpes de Haute-Provence), conform însemnărilor făcute în 1925 de Auguste Brun în regiunea Forcalquier: „Toată lumea înțelege astăzi franceza, toată lumea, la nevoie, o vorbește. Am mai cunoscut câțiva bătrâni incapabili s-o vorbească. Acum cei mai mulți sunt morți: n-au mai rămas decât doi sau trei care întrebuințează numai provensala. Partea din populație care a depășit cincizeci de ani vorbește cu plăcere provensala, fără să fie de altfel jenată când întrebuințează franceza. Între vârstnici, conversația curentă are loc aproape exclusiv în provensală. De asemenea se menține obiceiul de a scoate publicațiile municipale în provensală; negustorii ambulanți continuă să strige în provensală. La Primărie, am asistat la o licitație publică, în fața notarului, în provensală." (...Mai departe, autorul indică faptul că femeile au mai mult tendința să adopte franceza, observație deosebit de instructivă, deoarece în general femeia este mai conservatoare și apără mai bine limba strămoșilor; aici, trebuie să fie vorba de un fenomen social: *e vulgar să vorbești dialectul*; trebuie

făcut totul pentru a-i determina pe copii să-l evite, inculcându-le complexul vorbirii dialectale.) Autorul adaugă: „Astfel, în viața domestică, uzul fiecăruia variază în funcție de vârsta și sexul celui care vorbește și de asemenea în funcție de vârsta și sexul celui căruia i se adresează. Bunicul va vorbi în provensală cu bunica, cu fiul lui, și în franceză cu nepotul și, mai ales, cu nepoata lui. Tatăl va vorbi provensala cu moșul, uneori cu nevasta lui, mai degrabă franceza cu fiica și nepoții…" Autorul adaugă că în sud-vest, Toulousain, Gascogne etc., limba occitană rezista mai bine decât în Basses-Alpes (A. Brun, *op. cit.*, pp. 132 și urm.).

Notă la ediția românească: Am putut constata un fenomen asemănător în cursul unei scurte anchete personale, acum zece ani, în orășelul cu populație aromână din Grecia, Metsovo (ar. Aminciu), cu — în plus — o presiune politică infinit mai mare, chiar bătrânii ferindu-se să mai vorbească aromâna în public. Dacă până în zece ani nu se reintroduce dialectul în școlile primare și nu scade presiunea politică, limba aromână, după o evoluție de peste două mii de ani, dispare definitiv ca limbă vie.

32. Vezi anexa V A. — Pentru a simplifica, n-am ținut cont decât de familia din partea tatălui, a cărei moștenire psihologică rămâne preponderentă în societatea noastră patriarhală. Dar este neîndoielnic că influența familiei din partea mamei poate să fi jucat în unele cazuri un rol capital, cum am văzut într-un capitol precedent.

33. Cu excepția faptului că Franța s-a dotat cu cea mai bună și cea mai deasă rețea de drumuri din Europa tocmai în această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — considerat de obicei numai sub aspectul lui negativ, adică în perspectiva revoluției *care urma să vină*.

34. La a șasea generație, îl găsim pe Francesco Buonaparte, care a emigrat în 1512 din Toscana în Corsica, într-un mediu „insular". Taine a avut intuiția acestui fel de „letargie", explicându-l pe Napoleon ca pe un fenomen întârziat al Renașterii italiene.

35. Am renunțat la stabilirea originii regionale a miniștrilor francezi de la 1789 la 1871, deoarece aceasta ar fi antrenat cercetări prea lungi și, la urma urmelor, în afara scopului nostru. Am estimat că este suficient, în sprijinul argumentului meu, un al doilea „sondaj" asupra originii prim-miniștrilor francezi (deținători ai celei mai înalte autorități efective), de la 1871 până în zilele noastre — ceea ce ne dă, din întâmplare, aproape aceeași cifră (78, ca pentru miniștrii secolului al XVIII-lea (v. anexa V B).

36. Există neîndoielnic în acest decupaj o doză de arbitrar: astfel, limita dintre provinciile dialectelor sudice și provinciile dialectelor nordice nu corespunde în mod necesar limitei provinciilor care au gravitat

mai mult sau mai puțin în jurul Parisului și al regelui. Hazardul moștenirilor feudale și al distribuirilor de apanaje a putut să alipească uneori coroanei mai degrabă o provincie periferică decât o provincie vorbitoare de dialecte nordice. Totuși, în ansamblu, cred că decupajul corespunde unei anumite realități și că adoptarea unui criteriu complet diferit ne-ar antrena spre distincții prea multe și prea subtile.

37. Cf. Raoul Stephan, *Histoire du Protestantisme français*, Paris, Fayard, 1961, p. 186.

38. Citat de E. Levasseur, *La Population française*, Paris, 1892, p. 455, nota 1.

39. Proporția era puțin mai favorabilă „centralilor" înainte de anexarea Lorenei și a Corsicii, care totalizau (după Messance și Necker) 924 862 de locuitori; de scăzut din totalul populației și din totalul „perifericilor"; ceea ce ar da, înainte de 1766, puțin mai mult de 48% de „periferici" față de puțin sub 52% de „centrali".

40. În A. Meillet, *Les Langues dans l'Europe Nouvelle*, Payot, Paris, 1928. — Pentru delimitarea vorbitorilor regionali ai Franței, am utilizat între alții, pe lângă Tesniere și August Brun deja citați: A. Dauzat, *Les Patois*, Paris, 1927, 207 p., 7 hărți; *Le Nouvel Atlas linguistique de France*, condus de Albert Dauzat, Toulouse (Bibl. Nat. G.Fol. X38); R. Pannier, *Les Limites actuelles de la langue bretonne*, în *Le Français Moderne*, vol. X, 1942, pp. 97–115, 2 hărți; Sever Pop, *La dialectologie*, Louvain, 1950.

41. Același Tesnière calcula că în 1926 bretona nu mai era vorbită decât de aproximativ 1 000 000 de indivizi. De altfel, René Pleven, fost de mai multe ori ministru în timpul celei de-a IV-a Republici (în *La Revue des Deux Mondes*, nr. din 15 octombrie 1956: *La France vivante: la Bretagne*) estimează la 700 000 numărul bretonilor care au părăsit Bretania în ultimul secol.

42. I-am omis intenționat pe francezii din străinătate, care scapă oricărei statistici. Ei sunt în jur de 1 000 000, după registrele consulatelor, dar în realitate se poate ca cifra să fie dublă. Rolul lor în viața publică e neglijabil, și de altfel se poate presupune că ei se recrutează din toate regiunile țării.

43. Mai e nevoie să amintesc că, nefiind nici demograf, nici statistician și că datele precise lipsind adesea, n-am avut pretenția să prezint aici cifre riguroase, ci numai să indic o ordine de mărime plauzibilă. Însă chiar fără aceste calcule laborioase, cred că se poate admite că două secole un ansamblu de factori, precum politica de centralizare, exodul rural, dezvoltarea telecomunicațiilor și uzul generalizat al francezei care le-a

urmat, a modificat proporțiile populațiilor Franței în detrimentul provinciilor odinioară alogene.

44. Vezi anexa V B, lista președinților de consiliu de la 1871 până în 1970.

45. Iată cifrele pe care le dădea Tesniere, *op. cit.*, în 1926: în Scoția, dintr-o populație totală, peste vârsta de 3 ani, de 4 573 471 de locuitori, 4 414 692 nu vorbeau decât engleza, 148 950 ersa (sau galica) și engleza, și numai 9 829 ersa — și aceasta mai ales în Insulele Hebride. În Irlanda, din 4 390 219 de locuitori (pentru ansamblul insulei): 3 810 219 numai engleza, 560 000 engleza și irlandeza, 20 000 numai irlandeza. Și probabil că astăzi, după o generație, situația limbilor autohtone s-a deteriorat și mai mult.

46. Cf. G. Talbot Griffith, *Population Problem of the Age of Malthus*, University Press, Cambridge, 1926.

47. În L. Dudley Stamp și Stanley H. Beaver, *The British Isles*, 1954 (ed. 4), p. 582.

48. Cifră obținută prin adunarea populației Republicii Irlanda cu populația Irlandei de Nord (1 484 775) (după *Anuarul Statistic al Națiunilor Unite*, 1968).

49. Mișcarea e încă vizibilă în zilele noastre. Vezi în Claude Chaline, *Le Royaume Uni et la République d'Irlande*, PUF, Paris, 1966, p. 71, un tabel despre evoluția regională a populației britanice între 1951 și 1964 care pune în lumină o importantă deplasare a populației din nord și din centru spre sud și sud-est.

50. Chaline, *op. cit.*, coroborat cu *Anuarul Statistic al Națiunilor Unite*, 1968.

51. În 1928, Tesnière dădea cifra de 2 205 680, dar adăuga 450 000 de locuitori ai comitatului Monmouthshire, în Anglia, unde se vorbește galeza.

52. *Op. cit.*

53. Tesnière (*op. cit.*), după recesământul din 1921, deci cu aproape trei sferturi de secol în urmă, dădea dintr-un total de 44 050 492 de locuitori, 35 230 225 de locuitori pentru Anglia, față de 8 820 267 pentru celelalte trei provincii, adică 4 882 497 pentru Scoția, 2 656 474 pentru Țara Galilor (plus Monmouthshire) și 1 281 296 pentru Irlanda de Nord.

54. Ei erau evaluați la 4 000 690 în 1965 pentru Anglia și Țara Galilor. Cifra noastră aproximativă plecând de la procentajul general pare, așadar, rezonabilă.

55. N-am ținut cont de emigrarea în străinătate (în special, spre Statele Unite și dominioanele „albe“). Ea a fost importantă și constantă, din toate părțile insulelor britanice, dar fenomenul n-ar trebui să afecteze sensibil proporțiile noastre. De altfel, de patruzeci de ani, s-a conturat o importantă mișcare compensatorie, imigrarea din Europa Centrală și Antile.

56. Anexa VI.

57. N-am crezut că trebuie să-i numărăm printre „periferici“ pe marii seniori englezi posesori de pământuri în Irlanda de pe vremea războaielor religioase, deoarece nici o clipă ei nu s-au rupt de Londra și nu au devenit adevărați coloni. În această categorie intră contele de Shelburn (1782), Spencer Perceval (1809) și Wellington (1828).

58. Vezi anexa VII A.

59. Anexa VII B.

60. Mai ales originea evreiască a bunicului dinspre mamă, doctorul Aleksandr Blank, a fost obiect de controverse. Faptul era cunoscut la începuturile bolșevismului. Constantin Stere, care era originar din Basarabia și care înainte de 1917 frecventase mediile revoluționare rusești, afirma că Lenin era pe jumătate evreu și că acest lucru era de notorietate publică. Mai târziu, sub Stalin, și ulterior, când un anume antisemitism a domnit în sferele superioare sovietice, s-a căutat camuflarea originii evreiești a bunicului lui Lenin. Vezi articolul lui Victor Fay, *Le „secret d'État“. Les origines de Lénine*, în *Le Monde* din 27 august 1970: doctorul Blank, pe numele lui adevărat Sender Blank, din Nijni-Novgorod, și-ar fi schimbat prenumele, prea specific evreiesc, în acela de Aleksandr, convertindu-se la creștinism pentru a se căsători cu o germană lutherană.

61. În cazul lui Bubnov, s-ar putea să existe îndoieli în privința originii lui ucrainene. Biografii oficiali spun că e fiu de muncitori (născut la Ivanovo-Voznesensk, în Ucraina), dar s-ar putea să fie vorba aici de o minciună pioasă, deoarece pe urmă el și-a terminat studiile secundare în același oraș și a urmat o vreme cursurile Institutului Agronomic din Moscova, ceea ce rareori era cazul în epocă pentru un fiu de muncitori ucraineni. E posibil să fi fost fiul unui funcționar rus trimis în Ucraina.

62. Vezi anexa VII C, lista membrilor Biroului Politic Executiv începând din octombrie 1917 și până la BPE ales la al XXIII-lea Congres în aprilie 1966. Ne-am izbit de câteva dificultăți în procurarea informațiilor pertinente referitoare la biografia conducătorilor sovietici. Caracterul hagiografic al notițelor din dicționare, numeroasele modificări pe care acestea le-au suportat, în sfârșit, indiferența afișată față de originea etnică a personalităților lasă mai multe cazuri în indeterminare.

63. Cucerite, cu excepţia ucrainenilor şi georgienilor care au cerut ei înşişi, într-un anumit moment al istoriei lor, protecţia Moscovei, sau alipirea la Rusia; ucrainenii, sub impulsul hatmanului Bogdan Hmelniţki în 1653, pentru a se apăra de încălcările hotarelor de către polonezii catolici; georgienii în 1783 la cererea regelui Irakli II, pentru a se proteja împotriva turcilor şi perşilor.

64. *Op. cit.*

65. *Ibid.*

66. D. Aitoff, *Peuples et langues de la Russie, d'après le dernier recensement*, Paris, 1906.

67. *Géographie de l'U.R.S.S*, PUF, Paris, 1966.

68. Joc de cuvinte: *wasp*: viespe; de aici s-a derivat şi un adjectiv, *waspish*.

69. În 1850, din 2 244 602 de locuitori ai Statelor Unite născuţi în străinătate (*foreign-born*) 583 774, mai mult de un sfert, erau de origine germană (fără să-i numărăm pe ceilalţi germanofoni, cum sunt elveţienii germani, austriecii, germanii din Boemia şi pe germanofonii din Alsacia-Lorena). În 1880, ei erau aproape 2 milioane, mai exact 1 966 742 dintr-un total de 6 679 943 de *foreign-born*; aproape o treime din total; în 1910, 2 311 237 — dar proporţia în raport cu totalul (13 345 545) scăzuse sensibil: din anii 1880, marele *rush* al Europei de sud şi de est începuse. (Aceste cifre sunt extrase din *Historical Statistics of the United States*, *Colonial times to 1957*, New York, 1960, Series C. 218–283). Am consultat de asemenea, între altele, pentru acest capitol, *Statistics Abstract of the United States*, 1965, ediţia a 86-a, coordonată de Edwin D. Goldfield, şeful secţiunii Statistical Reports Division; Edward Channine, *A History of the United States*, New York, 1924; Meldwyn Allen Jones, *American Immigration*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1960, 359 p.; precum şi cifrele recensământului din 1960.

70. Proporţional totuşi, dacă nu ţinem cont de originea etnică a imigranţilor, numărul lor în raport cu americanii din naştere era cu puţin mai mare la începutul acestui secol decât la mijlocul ultimului secol: 14,5% de *foreign-born* în populaţia Statelor Unite în 1910 faţă de 13,2% în 1860.

71. Se estimează că au venit 250 000 în cei cincizeci de ani care au precedat Revoluţia. Aceşti irlandezi-scoţieni (*Scotch-Irish*) erau descendenţii colonilor protestanţi din Scoţia instalaţi în Irlanda, mai ales în Ulster, de pe vremea lui Cromwell. (Cei rămaşi în Irlanda formează azi masa protestantă din nordul insulei din pricina căreia nu s-a putut realiza până azi unitatea Irlandei.) Din diverse motive, unele religioase — neînţelegeri cu

biserica anglicană —, altele economice și sociale — deteriorarea situației lor, mai ales după expirarea primelor contracte de arendă care le fuseseră acordate de marii proprietari englezi —, ei emigrează în mare număr în cursul întregului secol al XVIII-lea. Destul de rău văzuți la începuturi din cauza caracterului lor turbulent și a particularismului lor, ei vor sfârși prin a se asimila și vor reprezenta la începutul secolului al XIX-lea unul dintre elementele cele mai dinamice ale tinerei națiuni. În raport cu numărul lor, ei formează poate grupul etnic care a dat cei mai mulți președinți ai Statelor Unite: șase din treizeci și șase, netinând cont decât de ascendența paternă (Andrew Jackson, James Knox Polk, James Buchanan, Chester Allan Arthur, Mc Kinley, Woodrow Wilson).

72. Simptomatic în această privință e faptul că americanul alb va ascunde o ascendență neagră, dacă ea există, dar se va făli de bunăvoie cu un strămoș indian — real sau legendar — pentru că indianul îi apare retrospectiv, în ciuda „sălbăticiei“ lui, ca fiind dușmanul mândru și de neîmblînzit.

73. Channing, *op. cit.*, pp. 591–592.

74. Primul recensământ oficial.

75. Vezi anexa VIII A, B, C, D.

76. Totuși, alegerea lui Kennedy a spart un monopol de aproape două veacuri: ea a deschis o breșă și prin această breșă perifericii au intrat în forță. E semnificativ că oponentul lui Lyndon Johnson a fost de origine evreiască (Goldwater) și candidații celor două partide la funcția de vicepreședinte, la următoarele alegeri, au fost amândoi „periferici“ (Spiro Agnew, de origine greacă, Edmund Muskie, de origine poloneză).

77. Când cunoști reputația de care se bucură în Statele Unite „societatea“ din Boston, e greu să fii mai „bine născut“ în tânăra Americă decât Henry Cabot-Lodge care reunește numele a două dintre cele mai de vază familii din Boston de două secole și jumătate. (Se pare totuși că nu s-a putut face o legătură documentară între John Cabot, ajuns în Massachusetts pe la 1700, venind din insula Jersey, și cei doi celebri navigatori venețieni, tată și fiu, Ioan și Sebastian Cabot care, în serviciul Angliei, au descoperit primii, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, coasta sudică a fluviului Saint-Laurent; deși numele Cabot nu e italian, nu este exclusă o origine comună în insulele anglo-normande. (Cf. L. Vernon Briggs, *History and Genealogy of the Cabot Familiy*, 1474–1927, Charles E. Goodspeed & Co., Boston, 1927.)

78. Cf. capitolul consacrat civilizației occidentale, pp. 159 și urm.

79. Toynbee afirmă undeva că, în epoca contemporană, două treimi din numele aflate în anuarul telefonic de la Viena erau de origine străină

(cehă, maghiară, slovacă, croată, poloneză, ruteană, română etc.). Şi probabil că n-a putut să ţină cont de familiile evreieşti ale căror nume, în majoritate, se confundă cu numele germane.

80. Cf., mai ales, *Précis de décomposition* şi *Histoire et utopie.*

81. Începe de-abia să fie cunoscut în Franţa (v. *Les Lettres nouvelles*, sept.–oct. 1969). Născut în 1885, pe numele lui adevărat Dimitrie Dumitrescu-Buzău, fiu al unui medic de provincie, el însuşi cam original: îl chema Dumitru Ionescu-Buzău, dar n-a vrut să-i transmită fiului patronimul său, ci să-i dea unul nou, provenit din prenumele său. Simptomatic faptul că lui Urmuz nu i-a plăcut nici această schimbare, nici diminutivul comun cu care era chemat acasă, „Mitică“, el preferând „Demetru“ — până s-a ascuns sub pseudonimul cu care va cunoaşte celebritatea postumă. Judecător supleant, apoi grefier la Curtea de Casaţie, Urmuz a scos din contrastul dintre fantezia sa naturală şi formalismul aproape ireal al sarcinii sale cotidiene accente de o ţicneală tragică. Din 1906–1907, el a scris scurte piese care au circulat în cercuri restrânse, fiind apoi remarcate de Tudor Arghezi şi publicate pentru prima dată în 1922. S-a sinucis în 1923 într-o grădină publică. Opera lui a fost cunoscută de Eugen Ionescu şi, zice-se, şi de Tristan Tzara, părintele dadaismului. (Cf. Nicolae Balotă, *Urmuz*, Editura Dacia, Cluj, 1970, 162 p.)

Concluzii

1. *Recapitularea câtorva fapte.*
2. *Consecințe posibile asupra metodei în sinteza istorică.*
3. *La ce fază se află civilizația occidentală?*
Încercare de pronostic. Pax Americana?
Ultimii concurenți în lupta pentru hegemonie.
Un nou Ev Mediu sau o „perioadă intermediară“?

La capătul acestui studiu și în pofida extremei complexități a problemelor, cred că se pot trage unele concluzii.

În primul rând, să reamintesc câteva constatări pe care le putem rezuma astfel:

— În masa confuză a trecutului istoric, o observare atentă ne permite să distingem câteva mari ansambluri de cultură. Ele nu acoperă nici pe departe totalitatea trecutului uman, dar de aproximativ șase mii de ani ele corespund marilor avânturi ale evoluției umane. Urmându-i pe alții, le-am numit civilizații. (Despre popoarele din afara marilor civilizații se poate spune că au un trecut, dar n-au istorie — însă aceasta este o chestiune de cuvinte.)

— De la o generație de civilizație la alta, aria geografică a civilizațiilor s-a lărgit în așa măsură, încât ne putem închipui că civilizația noastră se va întinde pe tot pământul; și dacă nu a noastră, atunci aceea a generației următoare.

— La fel, un anumit progres global este vizibil, deși, din lipsa unui criteriu absolut, el este greu de definit. La începutul secolului al XX-lea, s-ar fi putut da drept sigur faptul că lumea, în ansamblu, a atins un grad mai mare de „omenie“. Astăzi, ne putem îndoi. Cel puțin am putea defini obiectiv progresul printr-o anumită acumulare sau „aditivitate“ de bunuri materiale, care se traduce printr-un

mai bun nivel de trai: sănătatea publică s-a ameliorat, nutriția, în ansamblu, este mai bună, mortalitatea este într-o netă scădere, în consecință populația globului a sporit prodigios; comunicațiile sunt mai ușoare și mai rapide, analfabetismul e în regres, sănătatea fiecăruia, în vremuri normale, e mai bine asigurată etc. Chiar astfel concepută, această noțiune de progres implică o alegere, o scară de valori și denotă o concepție materialistă — sau „cantitativă — asupra fericirii și deci asupra scopului suprem pe care-l are în viață omul. Or, într-o epocă în care morala „productivistă“ a occidentalului, deși a contaminat întreaga lume, este pusă sub semnul întrebării chiar în Occident, în virtutea cărui criteriu superior putem afirma că pentru om și soarta lui este mai important să producă câțiva barili de petrol în plus decât să-și facă rugăciunea către Allah de cinci ori pe zi și să respecte postul ramadanului?

— În interiorul acestei vaste mișcări globale, fiecare dintre civilizații prezintă, în raport cu celelalte, diversități calitative nesfârșite. Câmpul neprevăzutului, al creației apare nelimitat. Și totuși, am observat un anumit paralelism în evoluția tuturor civilizațiilor, care par să-și desfășoare istoria conform aceluiași model.

— Ele trec toate prin aceleași faze de dezvoltare, și aceste faze diferite au durate comparabile în fiecare dintre civilizații.

— Aceste faze sunt vizibile mai ales în evoluția politică a societății (omul este mai întâi o ființă politică), dar există o strânsă corelație între toate manifestările culturii la fiecare fază de dezvoltare, un anume moment „secretând“ în mod necesar anumite forme politice, anumite structuri economice și sociale și anumite genuri în artă și gândire. (O civilizație aflată în faza ei imperială, de exemplu, nu produce literatură epică[1], tot așa cum ar fi fost imposibil ca în faza ei larvară ea să fi furnizat o filozofie sau arte clasice sau să fi realizat constituirea unui imperiu stabil.)

— Fazele sunt ireversibile; același ansamblu cultural nu poate să se întoarcă spre o fază anterioară a dezvoltării lui. Singura fază susceptibilă de repetiție este faza imperială, trecând totuși prin perioade tulburi sau „perioade intermediare“, care prezintă, mai concentrat, unele caractere ale epocilor medievale, adică ale unei noi faze inițiale.

— Iată de ce civilizațiile au în ansamblu aceeași longevitate, cu excepția acelora care au reînceput de mai multe ori faza imperială (ca Egiptul și China) și cu excepția aceleia (cazul unic al civilizației babiloniene) a cărei eră a „regatelor combatante“ s-a prelungit nemăsurat din cauza unei succesiuni de invazii barbare survenite în cursul acestei faze. Însă toate, în cele din urmă, au dispărut în întregime, lăsând uneori doar urme indescifrabile.

— Energia creatoare se deplasează de la un popor la altul. Un același spațiu geografic locuit de o aceeași rasă nu va fi niciodată leagănul a două civilizații succesive. Mai mult, un același amalgam etno-cultural nu pare capabil să dea mai mult decât o înflorire. Seva creatoare se retrage pentru totdeauna din ramurile care au dat deja fructe coapte. (Două excepții tulburătoare, al căror tâlc am încercat să-l descifrez mai sus: Persia în cadrul civilizației islamice, și Italia centrală în cadrul civilizației occidentale.)

— Aceste analogii izbitoare în dezvoltarea tuturor civilizațiilor nu înseamnă deloc că există repetiție. Nu există niciodată re-naștere, ci, pe același model, un nou ciclu, diferit din punct de vedere calitativ. Iată de ce termenul *palingenezie*, întrebuințat uneori de filozofii istoriei, mi se pare impropriu.[2]

Dacă aceste trăsături, pe care le reamintesc pe scurt, se regăsesc efectiv în toate civilizațiile, ar fi logic să tragem câteva învățăminte, atât pentru o mai bună înțelegere a trecutului, cât și pentru înțelegerea timpului prezent.

*
* *

Se constată un interes din ce în ce mai mare al istoricilor de meserie pentru problemele de filozofie a istoriei. Totuși, decupajul istoriei în mari unități sau mari civilizații nu s-a impus încă. Cele mai multe dintre încercările de sinteză și marile colecții istorice continuă să propună diviziuni care nu se îndepărtează decât foarte timid de vechea diviziune viciată de „europocentrism“: Antichitate, Ev Mediu, Istorie modernă. Istorici eminenți încă vorbesc în mod obișnuit de „Evul Mediu chinez“ sau de „Evul Mediu indian“ sau de „Evul Mediu arab“, nu pentru a desemna epocile

care au fost efectiv de tip medieval în istoria acestor civilizații, ci pentru a desemna epoca din istoria lor care, în timp, corespunde Evului Mediu occidental! E un pur nonsens. China și-a avut probabil Evul Mediu înainte de epoca lui Confucius. Evul Mediu indian s-a scurs *grosso modo* din mijlocul mileniului al II-lea până în mijlocul mileniului I î. Hr. Evul Mediu al civilizației arabe este epoca partă și sasanidă, adică istoria Orientului Mijlociu din secolul al III-lea î. Hr. până în secolul al VII-lea d. Hr. Orice altă terminologie falsifică perspectiva.

De asemenea, metoda comparativă, adică apropierile dintre oameni și situații la popoare și la vârste diferite — demers natural, și uneori necesar, pentru a lămuri fapte mai puțin cunoscute în lumina faptelor mai bine cunoscute — rămâne, cel mai adesea, pur intuitivă. Să o spunem pe nume: cei mai mulți istorici se servesc de această metodă „după ureche“. Or, comparația istorică nu e pertinentă și deci lămuritoare decât dacă se aplică unor perioade, unor instituții sau unor evenimente comparabile din punct de vedere sociologic. Cu alte cuvinte: o comparație istorică nu are valoare decât *între două momente istorice paralele*. Îl putem compara pe Napoleon cu Alexandru pentru că amândoi reprezintă o încercare neizbutită de a construi un imperiu universal la o vârstă care corespunde în cele două civilizații. La fel, e posibil să-i comparăm pe Caesar sau pe Augustus cu Qin Shi Huangdi pentru că ei apar în același moment al evoluției civilizației lor respective: stabilirea imperiului universal.[3] Putem, de asemenea, să comparăm două încercări succesive de hegemonie în cadrul aceleiași civilizații, de pildă campania din Rusia a lui Napoleon și cea a lui Hitler. Dar este absurd să facem apropieri între Napoleon și Carol cel Mare, pentru că, în afară de faptul întâmplător că aria imperiilor lor coincide parțial, ei apar în momente atât de diferite ale aceleiași civilizații, încât orice comparație este lipsită de semnificație. Istoria comparată va rămâne un joc steril de diletanți atâta vreme cât unitățile comparabile nu vor fi corect izolate și definite. Și aici ne izbim de neîncrederea istoricilor față de orice lege sociologică aplicabilă explicației istorice. Ar fi timpul să se pună capăt unei zadarnice și învechite dispute. Ar fi de dorit ca specialiștii celor două discipline să înceteze să polemizeze sau — și mai rău —

să se ignore. Deoarece o sociologie care neglijează studiul diacronic al fenomenelor se detașează de real. Și o istorie care tăgăduiește existența oricărei legi sociologice se condamnă la tatonări și procedee de „divinație".

În rezumat, dacă se acceptă existența ciclurilor de civilizație, consecința cea mai notabilă pentru metoda istorică va fi de a da o nouă dimensiune noțiunii de *moment*.

Dintre cei trei factori (rasă, mediu, moment) care, după opinia lui Taine și a școlii lui, condiționează esențial evenimentul, momentul a rămas cel mai puțin bine definit, cel mai vag. El servea cel mult, uneori, la situarea unui personaj istoric în cadrul lui, se distingea însă atunci foarte puțin de conceptul de mediu: mediul într-un anume moment al Istoriei, și nimic mai mult. În această accepție strâmtă, el nu putea servi decât biografiei sau istoriei literare și artistice. Momentul era „ruda săracă" a triadei.

Dimpotrivă, istoricii au pus accentul când pe rasă, când, mai recent, pe mediu (înțeles în sensul de mediu geografic). Am văzut, de-a lungul studiului nostru, cu ce prudență trebuia să manevrăm conceptele de rasă și de mediu.[4] Astăzi, se poate susține că, dacă acești doi factori n-ar putea da decât indicații lăsate la libera apreciere a istoricului, al treilea, momentul, apare ca fiind cel mai ușor de discernut și cel mai determinant. Primul demers al istoricului trebuie să fie „cadrarea" tranșei de istorie pe care vrea s-o studieze în istoria generală a civilizațiilor. Dacă ea aparține unei noi civilizații, sarcina care-i revine este de a stabili, cu toată precizia dorită, la ce vârstă a acestei civilizații se situează ea. Subiectul se va afla într-o lumină nouă, adesea revelatoare. Se va reduce astfel la justele ei proporții explicația „istoricistă", încă atât de frecventă, care atribuie unor pure accidente anumite dezvoltări în mod firesc explicabile prin *momentul istoric*, adică prin faza de civilizație în care au loc.[5]

*
*   *

Ajunși la acest stadiu, nu mai putem eluda întrebările care ni s-au pus când am studiat mai ales evoluția civilizației occidentale: unde

se află civilizația noastră? Care este vârsta ei? Care sunt perspectivele ei de viitor? Ne aflăm oare în pragul fazei ei „imperiale“?[6]

Bineînțeles, răspunsurile la aceste întrebări nu pot fi decât conjecturale.

Există totuși o stare actuală, o situație de la care plecând, în lumina trecutului, se degajă niște „posibili“ — și un diagnostic corect e tot atât de important pentru istoricul care vrea să înțeleagă fenomenele prezentului, cât și pentru omul politic care vrea să le influențeze.

Mai întâi, un punct pare dobândit, în optica istoriei comparate: civilizația occidentală se află de patru secole și jumătate în faza „regatelor combatante“.[7] Ceea ce înseamnă că a început de un timp relativ lung lupta puterilor pentru hegemonie. Cu primul război mondial, ar fi început actul final al acestei drame. După al doilea război mondial, n-au mai rămas decât doi actori principali, Statele Unite și Rusia. Care dintre ele are mai multe șanse să-și stabilească hegemonia asupra lumii?[8]

Nu e departe vremea când, în Occident, observatori politici și economiști distinși calculau plini de importanță (lipsă de informație sau *wishful thinking*?) data la care puterea economică a URSS ar depăși-o pe aceea a Statelor Unite. Avansul pe care Rusia l-a luat brusc în octombrie 1957 în domeniul sateliților artificiali a părut o clipă să le dea dreptate. Se uita însă că orice putere care a atins un anumit grad de tehnicitate și de dezvoltare economică poate, prin concentrarea eforturilor sale asupra unui obiectiv prioritar, să-și domine concurenții, pentru un anumit timp și numai în acest domeniu. Ne aflăm în ipostaza fabulei cu iepurele și broasca țestoasă... Dar, din faptul că o dată broasca a ajuns la țintă înaintea iepurelui, fabulistul, mai înțelept decât economiștii noștri, n-a tras concluzia că broasca țestoasă e un animal mai iute decât iepurele.

O observație chiar superficială ar fi trebuit să vădească faptul că, în termeni economici, comparația dintre cele două puteri nu era posibilă. În fața unei Americi supraindustrializate în toate sectoarele și pe întregul ei teritoriu, Uniunea Sovietică rămâne încă, obiectiv, în numeroase domenii și vaste zone geografice, o țară cu dezvoltare medie. La ora rachetelor interstelare, există încă

în URSS regiuni unde mijlocul normal de locomoție este măgarul sau cămila.[9] Găsim un criteriu neînșelător al gradului de dezvoltare economică al unei țări în proporția populației întrebuințate în diverse sectoare de activitate, mai ales în agricultură. În URSS, în jur de 30% din populație muncește încă în agricultură, în vreme ce în Statele Unite proporția a scăzut sub 5% (mai precis 4,7%, conform cifrelor din 1967).[10]

Mai mult, puterea unei economii moderne (și deci traducerea ei eventuală în potențial de război) nu se judecă numai în funcție de cantitatea de materii prime extrase sau de cantitatea de mărfuri fabricate, ci și în funcție de varietatea și suplețea structurilor industriale, de întinderea și diversitatea infrastructurii, de căile de comunicație, de materialul rulant, de intensitatea traficului, toate acestea fiind lucruri dificil de evaluat și care se pretează cu greu la o comparație.[11] Economia americană seamănă cu automobilele puternice și suple care străbat autostrăzile Statelor Unite: buna orânduială vrea ca ele să se deplaseze cu viteză moderată; dar, dacă e necesar, o ușoară apăsare pe accelerator le permite să-și dubleze viteza în câteva clipe. Economia sovietică e ca un camion greu lansat cu maximum de viteză pe un drum plin de hârtoape.

Un alt factor va juca un rol important în viitor: enormul avans tehnologic al Statelor Unite, care pare să se accentueze din ce în ce mai mult. America este urmată, la distanță, de țările cele mai înaintate ale Europei Occidentale și de Japonia; de URSS, de la distanță și mai mare.[12]

Astăzi, există un consens aproape general asupra faptului că Statele Unite se află în frunte, la foarte mare distanță de toate celelalte țări, în privința puterii economice. Și distanța, în chip vizibil, nu face decât să crească.[13] Un avans economic și tehnologic atât de considerabil nu va putea să nu conducă mai devreme sau mai târziu la stabilirea unei hegemonii de fapt.

În epoca actuală, economicul domină totul. Cele două războaie mondiale au dovedit că indiferent de puterea militară inițială, în cele din urmă domină puterile care dețin supremația industrială și care pot să-și asigure aprovizionarea prin stăpânirea mărilor. Mai recent, un element nou a intervenit, cvasiimposibilitatea unei înfruntări directe între cele două superputeri, din cauza echilibrului

nuclear. Dar dacă s-a spus că războiul este urmărirea cu alte mijloace a scopurilor pe care diplomația n-a putut să le atingă, astăzi se poate face afirmația inversă, că diplomația trebuie să urmărească scopurile pe care un război devenit foarte improbabil, dacă nu imposibil, nu le mai poate atinge. În trecut, războiul devenea testul suprem, înainte de care nu era posibil să se stabilească cu certitudine dacă echilibrul forțelor era rupt. În 539 î. Hr., Babilonul, sub Nabonid, se credea mai puternic decât Persia lui Cyrus; în 1870, Franța lui Napoleon III se credea mai puternică decât Prusia. Astăzi, pentru prima oară în Istorie, teroarea pe care o inspiră întrebuințarea posibilă a arsenalului nuclear îi silește pe adversari la o apreciere foarte subtilă, și pe cât posibil precisă, a puterii și a hotărârii adversarului. Motiv în plus să credem că cei doi principali concurenți actuali vor fi în cele din urmă departajați de zdrobitoarea superioritate economică pe care unul dintre ei o deține asupra celuilalt.

Considerentele de ordin economic asupra cărora am stăruit puțin, oricât de importante ar fi ele în contextul contemporan, *nu reprezintă totuși elementul cel mai semnificativ din punctul de vedere al istoriei civilizațiilor*. Avem tendința de a supraestima importanța factorului economic, uitând că el nu are dinamică proprie, că este el însuși rezultanta unor resorturi mai profunde. Puterea economică relativă e susceptibilă să se modifice într-un ritm care, la scara vieții națiunilor, poate fi destul de rapid — fie ca urmare a unor evenimente fortuite și de ordin pur material (descoperirea de noi bogății, de noi metode de producție), fie, mai ales, din rațiuni de ordin moral (scăderea dinamismului național, demografie în stagnare etc.). Există, în schimb, un factor pe care toate precedentele istorice ni-l desemnează ca fiind determinant în lupta pentru hegemonie, *vârsta relativă a concurenților*: dacă ceilalți „parametri“ sunt egali sau comparabili, învinge ultimul venit între „regatele combatante“. Această vârstă, în cazul concret, ne este revelată de trei ordine de fenomene, strâns legate: data formării națiunii, data de intrare în competiția „regatelor combatante“, în sfârșit stadiul în care se află țara în procesul de „retragere a *centralilor* și de ascensiune a *perifericilor*“.

1. În raport cu Statele Unite, Rusia este o națiune bătrână, și chiar un imperiu vechi de mai multe secole. Spiritual, națiunea rusă există din secolele al X-lea–al XI-lea, epocă în care ea asimila civilizația bizantină. Chiar dacă ținem seama de dezastrul din secolul al XIII-lea și de eclipsa care i-a urmat, Rusia își regăsește unitatea și dinamismul în secolul al XVI-lea, când începe să-și clădească imperiul pe ruinele puterii tătare, apoi în Siberia, Ucraina, țările baltice, Basarabia, Caucaz. Imperialismul rus are patru sute de ani.

Națiunea americană începe să ia formă abia după Războiul de independență. Ea are aproximativ două sute de ani.

Același decalaj se regăsește în domeniul culturii, în sens strict. Rusia s-a integrat în civilizația occidentală destul de devreme pentru a atinge, încă în secolul al XIX-lea, culmi pe care America nu le-a atins — și sunt înclinat să cred că nu le va mai putea atinge —, momentul ciclului occidental, când Statele Unite au ajuns la maturitate, părând să excludă apariția la ele acasă a unor genii de anvergura unui Dostoievski sau a unui Musorgski.

2. Rusia a intrat în rândul statelor occidentale care luptă pentru hegemonie în 1756 (alianța cu Franța, Austria și Suedia împotriva Prusiei și Angliei — Războiul de șapte ani). Statele Unite au intrat în competiție doar în 1917.

3. Cum am văzut, Statele Unite se află încă în stadiul în care „centralii“ guvernează, în vreme ce Rusia pare deja foarte înaintată în procesul de retragere a „centralilor“ și de ascensiune a „perifericilor“, ceea ce în general este un semn de îmbătrânire a societății.[14]

Fără îndoială, ne putem aștepta ca în viitorul imediat URSS să opună o rezistență înverșunată, cum o dovedesc recent intervenția ei masivă și eficace în Orientul Mijlociu, întărirea controlului asupra țărilor est-europene de la criza cehoslovacă și, în general, imensul ei efort militar atât de disproporționat față de puterea ei economică reală, fără să compromită tocmai progresul economic care este astăzi fundamentul oricărei puteri militare.

Prima etapă va fi probabil stabilirea unui condominion americano-sovietic, a unui fel de diarhie mondială. Dar știm care este pe termen lung soarta diarhiilor ca și aceea a duumviratelor (sau

triumviratelor). Unul dintre parteneri se va afla din ce în ce mai mult în rolul de „strălucit secund“, până ce o probă de forță, o dare a cărților pe față revelează supremația unuia singur.

Acest condominion se conturează de fapt de vreo cincisprezece ani, plin de ezitări, de retrageri tactice, de tăgăduiri de o parte și de alta, de false pudori.[15] Conjuncția americano–sovietică a ieșit la iveală întâmplător pentru prima oară în octombrie-noiembrie 1956, când, printr-un fel de înțelegere tacită, URSS și Statele Unite au făcut să eșueze o încercare de politică de forță a puterilor de rangul doi: expediția franco-britanică de la Canalul Suez. Din ce în ce mai mult, conflictele internaționale nu pot fi rezolvate (sau „înghețate“) decât în afara Organizației Națiunilor Unite, în afara chiar a alianțelor existente, printr-o acțiune comună, prin demersuri concertate, sau cel puțin prin consensul celor două superputeri. În fața acestor realități, toate Adunările Generale, toate reuniunile „nealiniaților“ și celelalte încercări de regrupare a unui număr de țări iau din ce în ce mai mult un aspect de neputință patetică și aproape derizorie. Dar, chiar acolo unde acțiunea celor slabi și disperați a sfârșit prin a obține dreptatea de la cei mari, ea a fost dobândită exclusiv prin efectul asupra opiniei publice din aceste țări mari (ceea ce explică, în treacăt fie spus, că acest efect n-a putut să se exercite decât în țările occidentale, acolo unde această opinie publică e liberă să se exprime).

Pe moment, există în apropierea celor două superputeri, „terenuri rezervate“, America Latină pe de o parte, Europa de Est pe de altă parte. Între acestea, un teren de aprigă rivalitate, unde se evită totuși confruntarea directă și unde — după cum se vede la ora actuală în Orientul Apropiat — nu există soluție posibilă a conflictelor între terți decât în măsura în care există un acord prealabil (fie el tacit) între Washington și Moscova. Același lucru este adevărat în domeniul marilor acorduri internaționale, mai ales acelea referitoare la problemele nucleare și la problemele spațiale, care au fost, toate, mai întâi obiectul unor tranzacții directe între ruși și americani.[16] La ora actuală, la fel, negocierile în vederea unei eventuale limitări a vectorilor antinucleari (SALT) sunt conduse de cele două superputeri.

Există un alt argument, utilizat adesea împotriva celor care văd apariția hegemoniei unei puteri asupra lumii actuale: se afirmă că evoluția politică a civilizației și structura ei democratică exclud de acum încolo ipoteza stabilirii unui „imperiu universal". Acest argument nu mi se pare decisiv. „Imperiul" poate să îmbrace cele mai diverse forme. El nu s-a stabilit în mod identic și nici n-a avut aceleași instituții în Egipt sau în Persia, în India, în China sau la Roma, la incași, la azteci sau la turci. Hegemonia ateniană asupra unei părți a lumii elenice — care a fost scurtă, într-adevăr — nu s-a exercitat prin dominație directă, ci prin stabilirea unui fel de monopol al puterii militare în interiorul unei alianțe. Hegemonia romană, am văzut, e de fapt anterioară instaurării la Roma a unui regim monarhic, și aceasta, la început, nu s-a dat drept ceea ce era. De-a lungul generațiilor, imperiul a fost guvernat conform unor metode foarte pragmatice, păstrând regimuri variate în funcție de teritorii, având instituții diferite la Roma și în Italia, în provinciile senatoriale și cele imperiale, în regatele „protejate" etc. În ciclul nostru de civilizație, este dificil de conceput ca hegemonia să îmbrace vreodată forma imperială clasică. Dar putem foarte bine să ne imaginăm posibilitatea ca în interiorul acestor noi amfictionii care sunt marile organizații internaționale ce grupează cvasitotalitatea națiunilor lumii, una singură dintre acestea să dobândească o pondere atât de mare încât să ne aflăm în prezența unei hegemonii de fapt.

De altfel, enorma disproporție a mijloacelor și rapiditatea comunicațiilor facilitează intervențiile militare pe toate punctele globului. La urma urmei, numărul garnizoanelor întreținute de Roma în lume nu era mai mare decât cel al bazelor pe care le au Statele Unite azi pe glob. America are nevoie de mai puțin timp pentru a aduce o divizie aeropurtată din Arizona în Indochina decât îi trebuia odinioară Romei pentru a deplasa o legiune din Tracia în Bithynia.

Elementul nou îmi pare a fi mai ales disproporția mijloacelor. Niciodată în istoria universală n-a existat un asemenea abis între popoarele bogate și popoarele sărace, chiar în timpurile în care barbarii nomazi aruncau priviri pline de cupiditate asupra cetăților chineze sau romane. Între o armată romană și o armată barbară, diferența ținea mai puțin de superioritatea armamentului —

și într-o măsură și mai mică de număr. Diferența ținea de disciplină, de organizare și de știință militară. Astăzi, termenii comparației sunt propriu-zis incomensurabili.

Diferența este la fel de mare în planul general al economiei. S-a spus totul despre enorma disproporție dintre nivelurile de viață din țările industrializate și din țările în curs de dezvoltare. Se constată chiar că diferența crește. Acest lucru este spus și repetat, dar nimeni nu îndrăznește să tragă concluziile care se impun.[17]

Nu rezultă de aici că trebuie să ne lăsăm pradă celui mai sumbru pesimism în privința viitorului țărilor mai puțin dezvoltate. Economiile lor progresează, dar, pe ansamblu, mai lent decât acelea ale țărilor industrializate.[18] În aceste condiții, se poate prevedea că vom continua să avem de-a lungul generațiilor actuala formațiune „în coadă de cometă“: un mic grup de țări occidentale în expansiune, în frunte cu Statele Unite, și restul lumii, din ce în ce mai slab, în coadă. Aici e drama, și ea e de natură în primul rând psihologică, masele Lumii a treia[19] având din ce în ce mai mult sentimentul de a fi frustrate de bunurile de care nu s-au bucurat niciodată înainte, dar al căror gust le-a fost dat, și pentru care s-a creat deci o trebuință. Dacă această tendință spre pauperizarea relativă se accentuează[20], ne îndreptăm spre catastrofă, spre un antagonism din ce în ce mai violent între cei săraci și cei „îndestulați“, care poate ajunge la tulburări sângeroase și prelungite. Și totuși, nu văd posibilitatea ca această revoltă să se transpună în viitorul apropiat într-o răsturnare de tendință, *afară de cazul că ar avea loc o prăbușire morală (*breakdown*) de partea unde se află la ora actuală puterea*. Or, această prăbușire, dacă ar surveni înainte de un secol, adică înainte de cea mai scurtă perioadă de incubare necesară celor mai înaintate țări din Lumea a treia pentru a fi complet aculturate, ar antrena în mod fatal o regresiune catastrofală a țărilor mai puțin favorizate, al căror progres actual este în întregime dependent de progresele tehnice realizate în țările cele mai avansate. Acesta este paradoxul. Cred că există aici, pentru durata probabilă hărăzită civilizației occidentale, un mecanism din care nu văd cum s-ar putea scăpa. Țările subdezvoltate sunt deocamdată condamnate fie să se dezvolte împreună cu Occidentul, fie să nu se dezvolte deloc.[21]

Ici şi colo, din ce în ce mai mult, vor avea loc „revolte economice“ în ţările Lumii a treia, care vor căuta să zdruncine tutela celor mari, şi mai ales a Statelor Unite. Dar cum tehnicitatea superioară nu se află, pe moment, decât acolo şi cum ea rămâne indispensabilă dezvoltării, aceste revolte vor rămâne cel mai adesea doar simple reacţii de furie şi disperare.

Mai e şi problema mânuirii marelui capital mobil. *Acesta este principalul instrument al actualei preponderenţe americane*. Nu avem de-a face cu un fenomen în întregime nou. Hegemonia politică a fost adesea însoţită (sau precedată) de o pătrundere comercială. Ceea ce putem numi capitalism în societatea antică a jucat un rol important în stabilirea puterii ateniene şi mai târziu a puterii romane, fără să pomenim Cartagina. Rolul oamenilor de afaceri romani a fost adesea hotărâtor în procesul de pătrundere a Romei pe tot litoralul mediteranean, ca de altfel în înverşunarea de a şterge Cartagina de pe harta lumii, chiar după ce ea devenise politic inofensivă. Totuşi, mecanismele economice ale capitalismului modern sunt infinit mai subtile şi mai complexe, în aşa măsură, încât se poate vorbi de o formă complet nouă de imperialism. Avem aici o consecinţă a inventării societăţii anonime, cu corolarul ei, caracterul supranaţional al marilor întreprinderi — fenomen care a luat de câteva zeci de ani o amploare atât de mare încât a dat o nouă dimensiune relaţiilor internaţionale. Ne îndreptăm fără îndoială spre un fel de consorţiu al celor mai mari societăţi din lume, în care capitalul american va fi preponderent. Influenţa politică a Statelor Unite nu precedă capitalul, ci mai degrabă îl urmează.[22]

Astăzi, una dintre formele de rezistenţă pe care Lumea a treia o opune Occidentului este favoarea de care se bucură în mediile intelectuale ale acestor ţări sistemul marxist, erezie a gândirii politice occidentale.[23] Astfel — alt paradox — intelectualii se lasă entuziasmaţi de marxism, fiindcă e perceput ca nefiind doctrina ortodoxă a Occidentului, dar în acelaşi timp comunismul joacă rolul de „mamoş“ al occidentalizării. Într-adevăr, departe de a se implanta mai întâi în ţările cele mai industrializate, cum profetizau Marx şi Engels, comunismul apare astăzi mai degrabă ca o operaţie chirurgicală, un fel de cezariană pe care unele ţări din

Lumea a treia și-o impun pentru a provoca nașterea „revoluției culturale“ a occidentalizării. Pentru națiunile pe cale de aculturare, comunismul se prezintă așadar: mai întâi ca o ideologie capabilă să înlocuiască „vechii zei“ cu mult mai mult dinamism decât liberalismul burghez; apoi, ca un regim autoritar mult mai capabil să determine spulberarea cadrelor vechi pentru a le substitui prin forță normele occidentale.[24]

Pe moment, frâna principală pentru imperialismul american se află chiar în interiorul societății americane, în conjuncția a două curente bine ancorate în tradiția ei: curentul pacifist și curentul izolaționist. Din punct de vedere sociologic, ele nu se suprapun în mod necesar, putând chiar să se recruteze în cercuri puternic antagoniste. Dar ele pot fi convergente și să reprezinte atunci o forță de opoziție considerabilă față de celălalt curent, firesc la toate marile popoare, deși nemărturisit și prea confuz perceput: acela al luptei pentru hegemonie. Acesta pare a fi cazul de câțiva ani și această convergență s-ar afla la originea moderației (*low profile*) adoptate de administrația Nixon în politica externă. Vor mai fi, fără îndoială, sub presiunea evenimentelor interne, astfel de perioade de rezervă, de retragere relativă. O dezangajare a Statelor Unite de responsabilitățile lor mondiale apare totuși mai mult decât improbabilă. Istoria ne învață că o mare putere aflată în fruntea cursei pentru hegemonie nu se retrage niciodată de bunăvoie. America este condamnată la statutul de superputere. De altfel, relativul liberalism și pacifismul ei tradițional pot de asemenea, în sens invers, să joace un rol în stabilirea unui *leadership* american. În lupta actuală pentru întâietate, campionul care combină maximum de putere cu maximum de libertate compatibilă cu momentul imperial are cele mai multe șanse să se impună pe termen lung ca hegemon al comunității națiunilor.

Însă alte probleme interne pot frâna încă Statele Unite în elanul lor, și cea mai gravă dintre toate este problema negrilor, care nu pare să fie aproape de a-și găsi soluția. S-ar spune chiar că ambele părți se îndreaptă din ce în ce mai mult spre un refuz al integrării. Dacă în următoarele două sau trei generații această problemă nu-și găsește soluția firească, ne putem aștepta la agitații tragice, paralizante pentru națiune. Tulburările din ultimii ani și asasinatele

politice, ca acelea ale fraților Kennedy și acela al pastorului Martin Luther King, sunt deja de cel mai rău augur. Și totuși, trebuie să remarcăm că, împotriva opiniei celei mai răspândite, aceste grave disensiuni sociale nu sunt neapărat semne de slăbiciune și dezagregare — ele putând să se producă și în plină fază de ascensiune a unei societăți: asasinatul Gracchilor (133 și 121 î. Hr.) și revolta lui Spartacus (73–71 î. Hr.) încadrează perfect începuturile imperiului universal al Romei.*

Faptul că Statele Unite sunt la ora actuală marele favorit în cursa pentru „imperiul universal“ nu implică în mod necesar că vor reuși. Am spus mai sus motivele pentru care cred că Rusia va fi depășită din ce în ce mai mult. Dar la orizont apare deja un alt concurent: China, care reprezintă cea mai mare masă umană de pe planetă și care pare animată de un mare dinamism (pe care îl traduce nu numai acțiunea politică a statului, dar și, într-un mod mai general, expansiunea elementului chinez de o jumătate de secol pe tot litoralul Pacificului). Faptul că solului chinez pare să-i lipsească anumite bogății naturale necesare astăzi dezvoltării industriale nu este o piedică majoră. Cum am mai spus, bogăția solului nu joacă decât un rol secundar în avântul popoarelor și civilizațiilor. Contează numai elanul vital și gradul de tehnicitate, al doilea fiind pe termen lung dependent de primul.[25]

Există, în schimb, un alt factor decisiv, durata perioadei de incubare. Înainte de terminarea acestei perioade (a cărei durată este, în general, de o sută-o sută patruzeci de ani), China nu va putea să fie un rival primejdios pentru Statele Unite. Am notat în capitolul despre civilizația extrem-orientală[26] că trebuie să datăm începutul occidentalizării Chinei de la revoluția lui Song Zhongshan din toamna anului 1911, că de altfel enorma rezistență opusă de o tradiție multimilenară, tulburările interne și războiul extern au încetinit procesul până după al doilea război mondial. În consecință,

* Această opinie, emisă în anii 1960, trebuie acum nuanțată, problema populației de origine africană părând a evolua în mod favorabil. În schimb, a apărut un nou motiv de dezechilibru: imigrația clandestină masivă a latino-americanilor din America Centrală și de Sud, ce n-a putut fi încă stăvilită.

este mai rezonabil să contăm pe o perioadă de incubare relativ lungă, adică în jur de o sută patruzeci de ani.[27] În alți termeni, aculturarea Chinei va fi realizată cel mai devreme spre 2010 și mai probabil spre 2050. În ambele cazuri, timpul care rămâne Statelor Unite pentru a-și stabili hegemonia, înainte ca China să devină adversarul nr. 1, este — la scara istoriei — relativ scurt.

Îmi vine în minte, în sfârșit, o altă obiecție când imaginăm China devenind statul unificator al civilizației occidentale: ar fi pentru prima oară în istorie când un grup etnic care a parcurs deja un întreg ciclu de civilizație s-ar integra într-o civilizație rivală pentru a-i lua conducerea. Fie că e vorba de Egiptul de Sus sau de Qin, de Sumer sau romani, de germani, arabi sau turci, grupurile dominante au fost, toate, neatinse de civilizația anterioară. China și Japonia prezintă în această privință o experiență unică. Există, desigur, Rusia. Dar pe lângă faptul că ne este mai apropiată (rasă albă, limbă indo-europeană, creștinism), ea s-a alăturat civilizației occidentale la o vârstă la care aceasta putea încă să dea și să primească mult din punct de vedere cultural. Va fi la fel în secolul al XXI-lea pentru lumea extrem-orientală? Va exista oare un aport al Extremului-Orient la Occident de așa natură, încât oamenii veacurilor viitoare să poată gândi că civilizația occidentală ar fi fost incompletă fără contribuția chineză sau japoneză? Mă îndoiesc. Nu din cauza unei oarecare insuficiențe a rasei galbene[28], ci pentru că aceste popoare s-au alipit unei culturi occidentale deja pe cale de dezagregare. Atunci, orice aport nou, departe de a se integra armonios în ansamblul occidental, accentuează dimpotrivă forțele centrifuge, pregătind astfel, pentru secolele sau mileniile viitoare, nașterea unei lumi noi.

*
* *

Așadar, civilizația occidentală pare să fi atins ultima fază a ciclului ei, faza unității. Dar, chiar înainte de a veni într-adevăr această eră de pace relativă și de progresivă uniformitate, se fac simțite fisuri sinistre, care ne stârnesc teama că vom fi frustrați de această pace sau că ea va fi de prea scurtă durată.

Nu mă gândesc numai la acest risc nou, cu adevărat halucinant, al autodistrugerii prin arme nucleare. (La urma urmelor, este el mai mare decât riscul care păștea civilizațiile trecute când acestea suportau invazia hoardelor barbare? Imperii întregi au fost înghițite, popoare întregi au fost exterminate. Dar să nu mergem atât de departe în timp: s-a calculat că în urma Războiului de treizeci de ani — dus de națiuni recunoscute drept civilizate — populația Germaniei a fost redusă cu două treimi ca urmare a masacrelor, a foametei și a epidemiilor. E puțin credibil că un război atomic, dacă nebunia oamenilor l-ar declanșa, ar provoca moartea a 140 de milioane de americani, sau a 160 de milioane de ruși sau a 600 de milioane de chinezi.) Mă gândesc mai degrabă la semnele perceptibile de descompunere din chiar interiorul civilizației occidentale și pe care le-am relevat în cursul studiului de față.

Avem impresia că societatea occidentală se îndreaptă spre o stare de dezechilibru în creștere și de revoltă permanentă. E posibil ca acest lucru să fie efectul „vârstei“ ei. E posibil de asemenea ca revoluția industrială să fi impus omului transformări psihice atât de profunde, încât adaptarea să nu se fi putut încă face. A avut loc o ruptură a ritmului natural, a echilibrului dintre om și natură așa cum a fost el stabilit din timpuri imemoriale, și în orice caz de când omul și-a afirmat superioritatea față de marii carnasieri și de celelalte specii rivale. Ritmul vieții moderne, mai ales în mediul urban, și-a accelerat presiunea până la limite pentru mulți intolerabile. Viața cotidiană a citadinului, mai ales a muncitorului manual, comparată cu viața dusă până mai ieri de țăran, ia uneori aspecte de coșmar — această cursă neîntreruptă din zorii cenușii până noaptea într-un peisaj limitat și adesea hidos, într-o atmosferă irespirabilă, înghesuiala din mijloacele de transport în comun, zgomotul neîncetat, tensiunea permanentă într-o muncă din ce în ce mai puțin inteligentă. Pentru a suporta această depersonalizare, acest ritm trepidant, inuman, pe care și l-a impus singur, pentru a trăi în acest cadru monstruos, atât de des descris de literatură și cinema, omul, cea mai adaptabilă ființă a creației, caută remediu și mijloace de compensare. Le va găsi oare, și le va găsi la timp? Nu e de mirare că tocmai în societățile cele mai prospere, în Statele Unite și Europa Occidentală, apar simptomele cele

mai neliniștitoare. Se observă, mai ales în rândurile tineretului, iruperea unui irațional absolut, susținut de doctrine subtile, suficient de întemeiate pentru a provoca adeziunea, dar și suficient de false pentru a antrena tineretul pe căi fără ieșire. Se creează grupuri de asociali din ce în ce mai numeroase, unele mergând până la soluții extreme, altele mulțumindu-se cu o semiruptură de ordinea stabilită, căreia i se contestă toate formele și chiar fundamentele etice (fără să înceteze, cel mai adesea, să se bucure de avantajele ei). Avem de-a face aici cu un sindrom grav, și nu revenirile la concepțiile și politicile conservatoare vor schimba ceva din această stare patologică a societății occidentale.

Această stare poate fi de asemenea o consecință a golului imens lăsat de dispariția aproape totală, în societatea modernă, a „oazelor" contemplative, a căror profundă și salvatoare utilitate nu mai este înțeleasă. Odinioară, se căuta un mijloc de a scăpa de relele societății fie în retragerea absolută, fie în vreun delir colectiv de natură religioasă — se pleca în pelerinaj sau se pleca în cruciadă. Într-o epocă în care pe ansamblul lumii occidentale practica religioasă a atins cel mai scăzut nivel de la victoria creștinismului și în care Biserica însăși s-a lăsat pe furiș pătrunsă de dogmele raționaliste care ignoră sau neagă virtuțile contemplației, numeroși indivizi care se simt striviți de enormul mecanism al societății sunt complet descumpăniți. De unde curba ascendentă a sinuciderilor sau exploziile de revoltă irațională și fără direcție; de unde încercările de evaziune individuală sau colectivă în drog, sau separarea de familie în vreun „hippie-land". Viața „hippie" este un succedaneu, parodic, dar fără îndoială necesar, al vieții contemplative, această trebuință fundamentală a ființei.

De fapt, în afară de ritmul excesiv al vieții cotidiene, ce a devenit intolerabil, sau dificil de tolerat, pentru cetățeanul statelor supradezvoltate? Constrângerea societății nu era fără îndoială mai puțin apăsătoare în secolele trecute. Observația etnografică a arătat că o societate este cu atât mai constrângătoare și individul cu atât mai puțin liber, cu cât societatea este mai primitivă, adică mai stagnantă. Într-o societate în mișcare, controlul societății are tendința să se slăbească până la un punct optim, care dă mai multe șanse creației. Nu cunoaștem destul viața anterioară și evoluția

socială a civilizațiilor îndepărtate, dar în ascendența noastră, adică Grecia–Occident, perioadele de echilibru optim între constrângerea socială și libertatea individuală se situează exact în epocile cele mai fecunde din punct de vedere spiritual: din secolul al V-lea în secolul al III-lea î. Hr. în Grecia, din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea în Occident. Drama esențială a societății noastre constă poate în faptul că ea a depășit stadiul facultății maxime de creație — ceea ce se numește uneori astăzi „creativitate“ —, dar că omul încă n-a acceptat corolarul erei imperiale, care este renunțarea la o parte din libertatea individuală (cu excepția țărilor cu regim comunist — deși chiar și acolo, în ciuda aparentei supuneri, nu există încă acceptare și renunțare).

Dar poate că noutatea în situația prezentă, care face dificilă orice încercare de pronostic, *este apariția, înainte de realizarea unității politice, a simptomelor neîndoielnice de mutație culturală*. În loc să încremenească în conformism moral și academism artistic, civilizația occidentală, cum am arătat la capitolul respectiv[29], a amorsat, de la începutul secolului al XX-lea, o schimbare decisivă, descoperind orizonturi complet noi.

Ce se poate deduce de aici?

— sau că aceste simptome, aceste semne vestitoare ale unui nou Ev Mediu se vor șterge momentan (și vom trăi un secol sau două de neoclasicism, care n-ar putea fi decât un palid reflex al veritabilei epoci clasice a Occidentului);

— sau, dacă semnele persistă, că noul Ev Mediu este deja în gestație și eventuala perioadă imperială sau eră unitară a civilizației noastre va fi de foarte scurtă durată.

În orice caz, mi se pare că e prima oară în istoria civilizațiilor când apropierea erei unitare n-ar fi însoțită de o anumită fixitate a stilului. Există aici un fenomen tulburător. Chiar în cazul trecerii de la civilizația elenică la civilizația bizantină, despre care am spus că a fost relativ rapidă și că s-a făcut printr-un fel de drum subteran, primele semne revelatoare ale unei schimbări n-au apărut decât cu vreo două secole după instaurarea imperiului universal al Romei.

Atunci, o altă explicație devine plauzibilă: o fază nouă a evoluției umane s-ar contura, a cărei posibilă apariție Spengler a în-

trevăzut-o. Faza de evoluție prin cicluri succesive de civilizații s-ar încheia și omenirea ar progresa de acum încolo după un ritm nou, al cărui secret nu-l știm încă.

Această ipoteză ar fi fost mai plauzibilă dacă am fi trăit deja un ciclu de civilizație într-adevăr planetar. Nu mi se pare însă că în faza ei actuală civilizația occidentală mai are vitalitatea necesară pentru a converti integral toate culturile încă vii. Civilizația universală va fi probabil aceea a ciclului următor.

Indiferent dacă această unificare se va produce curând sau în câteva milenii, ea va avea drept consecință suprimarea unuia dintre elementele esențiale ale transformării societăților, la drept vorbind chiar motorul progresului: contactul dintre civilizații diferite. Aici se află poate secretul, necesitatea profundă a dezintegrării oricărui mare ansamblu. Conform remarcii lui Lévi-Strauss[30] — urmându-l pe Gobineau —, colaborarea sau coaliția diferitelor culturi este necesară mersului înainte, dar unificarea ce rezultă reduce șansele de progres. Ar trebui deci căutată o nouă diversificare.

Cred că o astfel de diversificare nu poate fi căutată, voită. În cazul prezent al civilizației occidentale pe cale de a distruge sau de a absorbi toate celelalte culturi de pe suprafața pământului, nu văd cum s-ar putea, *voit*, păstra o anumită diversitate. Aceasta se va reface fără îndoială de la sine — dar când? și cum? Prin ce răsturnări? Aș vrea să visez că am putea conserva prețioase eșantioane din orice cultură vie ca tot atâtea focuri sacre păzite cu evlavie și că, din întâlnirea lor, la capătul unei lungi nopți care ne așteaptă, să țâșnească într-o zi scânteia care va aprinde flacăra viitoarei culturi.

Atunci, încă o dată, în lumina trecutului, care par să fie șansele civilizației noastre?

Nu e plauzibil ca Occidentul să se prăbușească în generațiile următoare. E mai probabil ca el să aibă înaintea lui câteva secole de mare prosperitate și de pace relativă — binefaceri compensate de tulburări interioare din ce în ce mai grave și iremediabile. După care, nu zic că e doar improbabil, zic că e exclus, potrivit legilor naturii, ca el să-și continue curba ascendentă. Să-i dea oare lovitura de grație barbarii din interior?

Nu mai există practic „barbari integrali“ — și nici nu vor mai fi, cu condiția să nu se petreacă o revenire generală la primitivism

ca urmare a unei catastrofe (provocate de cauze naturale sau umane). De altfel, relativa fixitate a granițelor face ca, în mod paradoxal, epoca noastră de mare circulație să fie în același timp o epocă în care migrațiile sunt aproape inexistente și amestecurile de rase relativ rare. Dar, cum am văzut, intruziunea barbarilor într-o lume civilizată, pentru a-i răsturna structurile mentale și pentru a-i accelera mutația, a fost mereu un eveniment secundar, faptul primordial fiind descompunerea internă. La limită, mutația se poate produce prin simpla dinamică a acestor forțe interne și sub oarecare influență străină (ca în cazul nașterii civilizației arabe și a civilizației bizantine). În sfârșit, dacă elementele etnice alogene sunt prea puțin numeroase pentru a da o coloratură culturală nouă ansamblului (cazul invaziilor de popoare mongole în China sau cazul infiltrării popoarelor semite în Egipt) sau dacă impactul civilizațiilor străine este insuficient (influența Orientului Mijlociu asupra Egiptului sau a Indiei asupra Chinei), atunci descompunerea internă nu duce la o civilizație nouă, traversând un Ev Mediu, ci la o reeditare a vechii civilizații traversând o „perioadă intermediară“.

În cazul nostru, prima ipoteză fiind îndepărtată (invazia barbară — deoarece chiar în cazul dominației universale a Chinei, aceasta, în acest moment, ar fi deja occidentalizată), rămân două modele: modelul egiptean și chinez (cu o serie de „perioade intermediare“ și de noi imperii) și modelul bizantin. Modificarea în profunzime a structurilor noastre estetice de trei sferturi de secol sugerează mai degrabă repetarea precedentului bizantin.

O singură ipoteză, încă o dată, mi se pare total improbabilă: ca civilizația occidentală să se redreseze și ca popoarele care au creat-o să redea lumii o nouă eră de juvenilă creație.

Niciodată nu am văzut apărând atâtea lucrări și articole despre soarta civilizației noastre, ceea ce constituie dovada neîndoielnică a unei interogații neliniștite și generalizate. În pofida simptomelor grave de tulburări, cele mai multe dintre răspunsuri rămân uimitor de optimiste, pentru că cei mai mulți autori, chiar cei mai calificați, pleacă de la postulatul, dezmințit de întreaga istorie, și anume: că o civilizație este indefinit perfectibilă. Tocmai contrariul este adevărat: o civilizație, adică o mare unitate politico-culturală „inventată“ și construită de un ansamblu de popoare mai mult sau

mai puțin înrudite, nu poate să nu atingă un grad de oboseală de la care plecând ea piere în mod necesar. Dacă această observație este pertinentă, dacă oboseala psihologică atinge efectiv toate marile ansambluri, atunci faptul că rasa albă a jucat un rol atât de considerabil în istoria civilizațiilor ar trebui să fie pentru noi mai degrabă un motiv de neliniște decât o rațiune de a spera.

Celor pe care o astfel de perspectivă îi umple de groază li se poate răspunde că dacă apropierea unui nou crepuscul al zeilor este într-adevăr de temut, putem fi la fel de siguri că zorile se vor ridica mai târziu peste o nouă civilizație, mai nobilă și mai luminoasă. Ar fi bine ca generațiile care se nasc să se pregătească pentru aceste epoci sumbre, mângâindu-se cu gândul că ele comportă întotdeauna, în mijlocul sfâșierilor, al ruinelor și al deznădejdii, acele mari elanuri sufletești vestitoare de vremuri noi.

Note

1. O singură excepție, aș crede, *Eneida*. Dar e vorba de o operă oarecum artificială, construită „intelectual“ după modelele epopeii elenice, și nu de o operă țâșnită din inspirația populară. Ea e salvată doar de geniul poetic al lui Vergilius și ne putem întreba, analizând-o, dacă într-adevăr caracterul ei epic domină (a se vedea ceea ce am spus mai sus despre „vârsta eroică“, p. 283).

2. Îl găsim frecvent la Toynbee. Dar Ballanche, în *Essais de palingénésie sociale*, 1827, pare să fi fost inventatorul cuvântului, cel puțin în accepție sociologică, deoarece în sens metafizic termenul era deja întrebuințat de stoici.

3. Deși am propus o dată anterioară lui Caesar, pentru stabilirea hegemoniei romane asupra lumii elenice (vezi, mai sus, pp. 83 și urm.).

4. Vezi, mai sus, mai ales pp. 354 și urm.

5. Acest gen de spirit „istoricist“ se regăsește încă frecvent la cei mai buni istorici. De pildă, în a sa *Histoire de la Chine* (Fayard, Paris, 1942), René Grousset atribuie scleroza Chinei din secolul al XIV-lea până în secolul al XVII-lea reacției naționaliste a dinastiei Ming și conservatorismului ei retrograd. O explicație a fenomenului prin momentul în care se găsea atunci ciclul de civilizație ar sugera că Imperiul Ming a fost ultraconservator tocmai din cauza sclerozării civilizației chineze datorate excesivei ei longevități.

6. Vezi, mai sus, pp. 177–178.

7. Vezi, mai sus, pp. 168 și urm.

8. Putem, bineînțeles, să înlăturăm din capul locului întrebarea, afirmând că e vorba de o falsă problemă și că nici unul dintre cei doi antagoniști n-a urmărit, sau nu urmărește conștient scopul dominării mondiale. Voi răspunde că istoria ne dovedește că fiecare civilizație are vocația unității; ea tinde firesc spre unitate, indiferent de conștiința pe care popoarele, sau conducătorii lor, o au despre acest scop latent. S-a spus de asemenea că nimic nu împiedică două mari puteri să-și împartă lumea și s-a dat exemplul coexistenței de-a lungul secolelor, în Antichitate, a două mari puteri rivale: Imperiul roman și regatul part. Comparația nu mi se pare pertinentă, deoarece *cele două imperii nu aparțineau aceleiași civilizații*, deci nu-și disputau întâietatea asupra aceleiași lumi.

9. Din anii '50, unii autori, în pofida penuriei de statistici valabile, au denunțat, în analize pertinente, mitul puterii economice a Rusiei. A se vedea mai ales calculul pe care l-a făcut Prof. Maurice Allais în *Les perspectives économiques de l'unification européenne* (Groupe de recherches économiques et sociales, Paris, publicat în 1959 în asociere cu „Thomas Jefferson Center", University of California). El ajungea la concluzia, întemeiată în primul rând pe consumul general de energie, că puterea industrială a Statelor Unite surclasa puterea industrială sovietică aproximativ de două-trei ori. Iată de exemplu cifrele pe care le găsea pentru consumul brut de energie, pentru anul 1956 (în milioane de tone de huilă): SUA 1356,3; URSS 415,5 (cf. Comunitatea Europeană: 416,1) (*op. cit.*, tabelul D, p. 432). (*Adaos la ediția românească din 1999*: Azi, la douăzeci și nouă de ani după terminarea prezentei lucrări, epocalele evenimente din ultimii zece ani ne permit să vedem și mai clar cât de covârșitoare era puterea Statelor Unite față de cea a Uniunii Sovietice. Neprevăzuta — aproape fantastica — prăbușire a așa-zisului „bloc sovietic" și destrămarea Imperiului rus camuflat în spatele etichetei de „Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste" a lăsat deocamdată o singură putere hegemonică în configurația politică mondială: Statele Unite. Cum vor „gera" Statele Unite această putere o vor ști doar generațiile viitoare. O privire retrospectivă asupra ultimei încleștări din faza „regatelor combatante" a civilizației occidentale, încleștare începută în august 1914 și sfârșită în august 1991 odată cu dezmembrarea Uniunii Sovietice, îmi inspiră doar convingerea că istoricii veacurilor viitoare nu vor mai vorbi de „un prim război mondial" și de un „al doilea război mondial" și de „războiul rece", ci, cum se vorbește de Războiul de o sută de ani sau de Războiul de treizeci de ani, perioada războaielor din 1914 până în 1991 se va numi: „Războiul de șaptezeci și șapte de ani".)

10. Pentru Rusia Sovietică, nu dispunem de cifre care să distribuie populația activă pe sectoare (primar, secundar, terțiar). Am luat cifrele (procentajele) furnizate de o culegere de statistici, publicată la Moscova în 1968 și intitulată *Economia națională a URSS în 1970* (în rusă). Iată tabelul *populației ocupate în economia națională* pe ramuri (%) în 1967 (p. 645).

Total	100
Industrie și construcții	36
Agricultură și păduri	30
Transporturi și comunicații	8
Comerț, alimentație	7
Învățământ, știință, artă	14
Aparat administrativ	2
Alte ramuri (municipalități, habitat etc.)	3

Găsim o repartiție pe categorii diferite la pagina următoare (646).

Populația ocupată în economia națională (%)

Total		100
Producție materială		79,2
din care:		
muncitori și funcționari	56,3	
colhoznici	18,3	
membrii familiilor de muncitori și funcționari care muncesc pe suprafețele agricole private	4,5	
diverși	0,1	
Ramuri neproductive		20,8
din care:		
învățământ, servicii de sănătate, știință și artă	14,4	
alte ramuri neproductive (servicii municipale, habitat, transport de călători și comunicații pentru populație; aparatul administrativ de stat și organizațiile cooperative, organisme de credit și asigurări)	6,4	

Probabil că pentru a avea, în această a doua prezentare, totalul populației ocupate în agricultură, trebuie să adăugăm la colhoznici și la țăranii care muncesc pe terenuri individuale o parte din muncitori (pentru domeniul forestier) și o parte din „angajați“, pentru funcționarii colhozurilor. (De altfel, nu știm dacă, în sens invers, în Statele Unite statisticile îi includ pe muncitorii din industria forestieră în procentul de 4,7% al angajaților din agricultură.)

11. Iată totuşi câteva cifre: Statele Unite (6% din populaţia globului) posedă jumătate din vehiculele de turism din întreaga lume: 80 059 300 din 160 240 000 — şi, dacă luăm totalul vehiculelor (turism şi utilitare): 95 582 200 din 204 120 000 (cifre extrase din *Anuarul Statistic al Naţiunilor Unite*, 1968). În domeniul aviaţiei, cifrele sunt şi mai impresionante: 54% din traficul mondial se face în Statele Unite (în 1967: 158 912 969 pasageri/km dintr-un total mondial de 273 000 000 de pasageri/km — *ibid.*).

12. Întârzierea tehnologică a Uniunii Sovietice (în afară de domeniul spaţial) e trădată de natura relaţiilor sale economice cu Vestul: dificultatea pe care o are la ora actuală de a-şi intensifica schimburile comerciale cu ţările occidentale ţine în primul rând de faptul că nu poate oferi cel mai adesea decât materii prime şi mărfuri alimentare în schimbul utilajelor şi produselor finite. Tocmai aici iese la iveală trăsătura caracteristică a unei economii cu o dezvoltare medie. Un succes al diplomaţiei: cointeresând Japonia şi Germania, precum şi alte ţări occidentale, la dezvoltarea ei industrială, Uniunea Sovietică încearcă să recupereze întârzierea tehnologică şi, în acelaşi timp, urmăreşte scopul de a-i neutraliza într-o oarecare măsură pe principalii aliaţi politici ai Statelor Unite, făcând din ei parteneri economici. Nu cred însă că această întârziere poate fi rezolvată într-un viitor apropiat, deoarece instituţiile economico-politice ale Uniunii Sovietice nu sunt adaptate la actuala *competiţie*. De pildă, Rusia Sovietică a rămas foarte mult în urma Statelor Unite şi a Europei Occidentale în domeniul informaticii, care astăzi comandă întregul progres tehnologic. S-a estimat că, la sfârşitul lui 1967, Uniunea Sovietică avea în serviciu în jur de 1 500 de calculatoare electronice faţă de 15 000 în Europa Occidentală şi 40 000 în SUA (cf. Georges Anderla, membru al Comisiei Interministeriale franceze pentru informatică: *Le développement de l'informatique en URSS*, în *Est & Vest*, supliment la nr. 453, 1–15 oct. 1970).

13. Cartea lui J.-J. Servan-Schreiber, *Le Défi américain* (Denoël, Paris, 1967) a făcut mult în Franţa pentru a deschide ochii marelui public asupra acestei realităţi. El ajunge la concluzii asemănătoare cu acelea ale lui M. Allais, în privinţa comparaţiei dintre SUA şi URSS: „Capacitatea de producţie (a Statelor Unite) este de două ori şi jumătate mai mare decât aceea a Uniunii Sovietice, care e mai populată decât Statele Unite“ (p. 61).

14. Vezi, mai sus, pp. 421 şi urm. Iată un alt semn al tinereţii relative a naţiunii americane: ea este singura dintre naţiunile lumii occidentale care posedă o epopee contemporană: cucerirea Vestului. Cântată într-un mod pe care-l putem considera minor, *western*-ul, ea reprezintă în ori-

ce caz caracteristica esențială a epopeilor, aceea de a exalta înaltele fapte ale nou-veniților împotriva vechilor ocupanți ai pământului. Miracol al celei de-a șaptea arte: *western*-ul, acest poem eroic al omului alb, continuă să pasioneze mulțimile din Lumea a treia, în pofida părtinirii de care acestea dau dovadă față de bogăția și puterea Statelor Unite. (O experiență personală: în urmă cu câțiva ani, ținând cursuri de istorie a diplomației elevilor Școlii de Administrație din Niamey, a venit vorba despre Războiul ruso–japonez (din 1904–1905). Evocarea victoriei japoneze a stârnit imediat cel mai viu interes. Întrebările au țâșnit din toate părțile. Era evident că această primă victorie a unui popor de culoare asupra unei mari națiuni albe provoca reacții afective. Câteva zile mai târziu, într-un cineclub, am asistat la proiecția unui clasic al *western*-ului: *Stage-coach* al lui John Ford. În momentul atacului final, aceiași tineri negri au aplaudat frenetic cavaleria „bunilor“ albi, care-i masacra pe „răi“, pieile-roșii!)

15. Discursul ținut de președintele Nixon în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite la 23 octombrie 1970 marchează un moment important (va rămâne probabil în istorie), deoarece este pentru prima oară când se afirmă public responsabilitatea specială a celor două superputeri și când propunerea, de-abia deghizată, a unui *condominion* americano-sovietic este făcută chiar în fața celor care se tem de această propunere, considerându-se victimele ei desemnate.

16. De pildă, principalele acorduri internaționale din ultimii ani: tratatul care interzice exploziile nucleare în atmosferă, în spațiul exterior și în ape, din 5 august 1963, de la Moscova; tratatul referitor la principiile care reglementează activități în materie de explorare și utilizare extra-atmosferică, incluzând Luna și celelalte corpuri cerești, deschis semnării la Londra, Washington și Moscova la 1 februarie 1967; acordul asupra salvării astronauților și asupra restituirii obiectelor lansate în spațiul extra-atmosferic, deschis semnării la Londra, Moscova și Washington la 22 aprilie 1968; tratatul asupra neproliferării armelor nucleare, deschis semnării la Londra, Moscova și Washington la 1 iulie 1968.

17. Disproporția mijloacelor se învecinează uneori cu fantasticul. Un exemplu dintre multele care se pot da: numai modelul unui avion supersonic american, botezat XB-70, care n-a fost realizat decât în două prototipuri (dintre care unul s-a prăbușit) și care a fost declarat depășit înainte de a fi produs în serie la începutul lui 1969, a costat, conform presei (cf. *Newsweek* din 17 februarie 1969), 1 400 de milioane de dolari, cam de treizeci de ori totalul încasărilor bugetare anuale ale unei țări africane de 4 milioane de locuitori, cum e, de exemplu, Nigerul!

18. Ceea ce reiese din cele mai serioase studii realizate în ultimii ani. Iată, de exemplu, câteva cifre extrase din raportul Comisiei de Studii a Dezvoltării Internaționale, redactat la cererea Băncii Mondiale în 1968 și mai cunoscut sub numele de *Raportul Pearson*, de la numele președintelui comisiei, fostul prim-ministru canadian Lester B. Pearson (titlul englezesc: *Partners in Development*, Praeger, New York, 1969; titlul francez: *Vers une action commune pour le développement du tiers monde*, Denoël, Paris, 1969).

Tabelul creșterii, pe regiuni, a produsului intern brut la preț constant, a populației și a produsului intern brut pe locuitor.

Țări în curs de dezvoltare

(E vorba de optzeci de țări din Africa, Asia de sud, Asia orientală, Europa de sud, America Latină și Orientul Mijlociu, reprezentând aproximativ 97% din produsul intern brut (PIB) al tuturor țărilor în curs de dezvoltare)

PIB 4,8
Populație 2,3
PIB pe locuitor.............................. 2,4

Țări industrializate

(Canada, Statele Unite, Austria, Belgia, Danemarca, Finlanda, Franța, Republica Federală Germania, Italia, Olanda, Norvegia, Suedia, Islanda, Luxemburg, Australia, Japonia, Noua Zeelandă, Africa de Sud)

PIB 4,3
Populație 1,2
PIB pe locuitor.............................. 3,1
(pp. 358–359, ediția engleză)

Comparația dintre cele două serii de cifre dovedește că și în condițiile în care creșterea anuală a produsului intern brut, în țările în curs de dezvoltare, este destul de satisfăcătoare *în ansamblu*, ea este practic anulată de creșterea prea rapidă a populației. E vorba de cifre medii, regiunile cele mai sărace, ca Asia de sud și Africa, prezentând rezultate și mai îngrijorătoare (creșterea anuală a PIB pe cap de locuitor: 1,7). Atâta vreme cât această „demografie galopantă“ (ca să întrebuințăm un termen consacrat) nu va fi oprită în cele mai sărace țări, orice speranță de ameliorare sensibilă a *venitului individual* va fi iluzorie. Or, pe de o parte această creștere bruscă a populației din țările cele mai sărace este prima consecință a unui oarecare progres și a unei asistențe internaționale sporite (eradicarea anumitor mari endemii, condiții mai bune de igienă, nutriție ameliorată etc.), iar pe de altă parte ea nu va putea să fie oprită decât atunci când aceste țări vor atinge un nivel de viață și de educație mult

mai ridicat. Avem un cerc vicios. Dacă se mențin ratele actuale de creștere a populației, s-a calculat că regiunile industrializate, care numărau, în 1968, 1 040 de milioane de indivizi, vor avea, în anul 2 000, între 1 250 și 1 400 de milioane (conform supozițiilor referitoare la diminuarea ratei de fertilitate, în vreme ce regiunile în curs de dezvoltare, care numărau, în 1968, 2 430 de milioane de indivizi, vor avea, în anul 2000, între 4 720 de milioane și 5 560 de milioane (*Raportul Pearson*, p. 56 ed. engleză). Să adăugăm, în sfârșit, un alt punct sumbru al procesului de dezvoltare: acumularea vertiginoasă a datoriei publice care sfârșește prin a face iluzorie, în unele cazuri, asistența externă. Plata datoriei externe este uneori atât de importantă, încât sfârșește prin a absorbi mai mult de jumătate din noile împrumuturi acordate: de exemplu, în Asia de est 52%, în Africa 73% și în America Latină 87% (*ibid.*, p. 74). Or, se dovedește că termenii comparației propuși de *Raportul Pearson* se întemeiază pe *produsul intern brut* (PIB) care traduce suma tuturor bunurilor și serviciilor produse într-o țară de-a lungul unui an, și nu *produsul național brut* (PNB — siglele englezești sunt respectiv GDP, *Gross Domestic Product*, și GNP, *Gross National Product*), care reprezintă PIB-ul (sau GDP), mai puțin redevențele plătite în străinătate, ca anuități ale datoriei externe. Or, tocmai această cifră ne-ar informa exact în legătură cu îmbogățirea anuală pe cap de locuitor, care este deci, în medie, în țările în curs de dezvoltare, mult mai scăzută decât cifra de 2,4% indicată în tabelul de mai sus. Nu știm motivele pentru care Banca Mondială n-a fost în măsură să furnizeze a doua cifră.

19. Întrebuințăm această expresie nu fără oarecare reticență, deoarece ea este susceptibilă de a produce confuzie. În termeni de civilizație, astăzi nu există trei „lumi“. Sau există tot atât de multe lumi câte civilizații și culturi distincte, sau nu există decât două: lumea deja occidentalizată (inclusiv Uniunea Sovietică și Estul european) și restul lumii. Expresia a apărut într-un context politic bine determinat, când se credea într-o divizare durabilă a lumii — pentru a nu spune definitivă — între un „bloc“ capitalist și un „bloc“ socialist. Avem de-a face cu o viziune politică ce suferă de miopie. Nu există „bloc“ nici de o parte, nici de alta (din motive diferite), și există din ce în ce mai puține țări pur „capitaliste“ și din ce în ce mai puține țări pur „socialiste“. Dar există, în interiorul civilizației occidentale, o fisură, probabil vremelnică, artificial întreținută de una dintre puterile care aspiră la hegemonie, Rusia. Totuși, expresia a dobândit drept de cetate, desemnând destul de comod ansamblul țărilor al căror nivel de viață se află sub o anumită limită arbitrar determinată și care au sentimentul unei solidarități în raport cu țările

„bogate“. (Acest ansamblu depășește parțial lumea occidentală, privită cultural, mai ales în America Latină.) „Lumea a treia“ (expresie cu rezonanță politică) este de fapt aproape sinonimă cu „țări în curs de dezvoltare“ (concept economic). Statisticile Băncii Mondiale au decis să considere „țară în curs dezvoltare“ orice țară al cărei venit anual mediu pe cap de locuitor este inferior sumei de 500 $ americani. Este evident că în interiorul acestei mari clase există diferențe enorme, de dimensiune și de populație în primul rând (mergând de la sute de milioane de locuitori ca India până la doar câteva sute de mii ca Mauritania sau Gabon), dar există de asemenea diferențe de bogății potențiale și de grad de dezvoltare (mergând de la țări al căror venit mediu pe cap de locuitor este sub 100 $ americani, ca India, Pakistanul, Indonezia și cele mai multe țări africane, până la altele ca Mexic, Chile și Venezuela care, cu peste 400 $ americani pe cap de locuitor, se află aproape de „decolarea“ economică.

20. Ea ar putea fi atenuată printr-o scădere a natalității în țările subdezvoltate și printr-o asistență mai generoasă din partea țărilor industrializate. Or, se constată că dacă fluxul net al resurselor financiare destinate țărilor în curs de dezvoltare a crescut în cifre abstracte în ultimii ani, *el a scăzut în cifre relative*, adică în procentaj al produsului național brut al țărilor dezvoltate cu economie de piață, micșorându-se de la 0,79 în 1960 la 0,70 în 1968. Altă constatare într-adevăr neliniștitoare: între 1950 și 1968, partea țărilor în curs de dezvoltare în comerțul mondial s-a prăbușit de la 31% la 18% (cifre extrase din Raportul Comitetului de Planificare a Dezvoltării, din cadrul Departamentului Afacerilor Economice și Sociale al Națiunilor Unite, publicat sub formă de broșură: *Vers un développement accéléré*, propuneri de dezvoltare ale Națiunilor Unite pentru al doilea deceniu, ONU, New York, 1970).

21. Paul Valéry, în 1931 (*Regards sur le monde actuel*), prezicea că inegalitatea dintre națiunile lumii ar avea tendința să dispară, pentru că știința, transpunându-se în rețete universale, ar urma să se distribuie în mod egal unei clientele din ce în ce mai numeroase. Cât de mult pare astăzi dezmințită de fapte această profeție! Marele vizionar n-a prevăzut transformarea radicală, din ultimele decenii, a condițiilor materiale ale cercetării științifice, transformare care face din ce în ce mai dificilă participarea țărilor sărace la progresele tehnologice de vârf. În vremurile în care un Galilei, un Leibniz sau un Lavoisier descopereau singuri câte o lege a naturii, ne-am fi putut imagina o invenție relativ independentă de bogăția statelor (și totuși, chiar în acea epocă, nu vedem oare o uimitoare concentrare a inventivității, care este un fenomen de maturizare intelectuală?). Astăzi, în orice caz, costul exorbitant al cercetării

științifice face din ea un monopol al unui mic grup de țări, în frunte cu Statele Unite. Conform unei fericite formule a lui Michel Rocard, „dependența tehnologică este forma cea mai modernă a colonialismului“ (*La crise de la recherche scientifique*, în *Le Monde* din 8 mai 1970). Totuși această formă nouă va fi probabil mai suportabilă decât celelalte — și deci durabilă.

22. Printr-o gamă întreagă de tehnici financiare: constituire de societăți noi, preluări de părți, fuziuni, participări etc., capitalul american s-a infiltrat în toată lumea, cu excepția „blocului “ comunist (reciproca este în egală măsură adevărată, capitalul european fiind prezent pe piața americană, dar într-o măsură mai mică). Este extrem de dificil — pentru a nu spune imposibil — să evaluăm amploarea acestei infiltrări. În schimb, putem compara importanța relativă a celor mai mari întreprinderi industriale din lume, ceea ce ne dă deja o idee despre raporturile de forță. După cifrele de afaceri din 1968, dintre primele cincizeci de firme ale lumii, treizeci și șapte *sunt americane*, șase sunt britanice, două anglo-olandeze, două italiene, una olandeză, una germană și una japoneză. Toate, cu excepția grupului Royal Dutch/Shell și Unilever (anglo-olandeze, respectiv în pozițiile 4 și 9), vin după locul 20. (Cu titlu indicativ: vânzări în 1968, Royal Dutch/Shell 9 215 milioane $ americani, Unilever 5 533 milioane $ americani; prima firmă americană, General Motors: 22 755 milioane $ americani. Sursă: *The Fortune Directory*, 15 mai 1969, „The 500 Largest U.S. Industrial Corporations“, și *id.* Part II — 15 august, 1969, „The 200 Largest Industrial outside the U.S.“) (Aceste tabele nu țin cont de unitățile de producție ale Uniunii Sovietice și ale țărilor comuniste în general, care n-au obiceiul să facă publice datele statistice ale „combinatelor“ lor. De altfel, diferențele de structură dintre aceste unități de tip socialist și unitățile de tip clasic ar face dificilă comparația. Totuși, cifrele comerțului exterior, mai ușor de obținut, și tot ceea ce știm despre piața internă sovietică ne determină să credem că introducerea în comparație a unităților de producție ale „blocului socialist“ n-ar modifica probabil în mod sensibil tabelul.)

23. N-am pretenția să emit aici o judecată de valoare, ci doar să interpretez noțiunea de erezie din punct de vedere istoric: o doctrină eretică se definește în raport cu ortodoxia prin trei caractere principale: ea apare ulterior, este heterodoxă, adică diferită de doctrina până atunci acceptată, în sfârșit, în subsidiar dar nu în mod necesar, ea rămâne multă vreme minoritară în cadrul ansamblului considerat.

24. În legătură cu aceasta, nu e poate deplasat să strecurăm o remarcă despre un aspect particular al duelului comunism–democrație în țările

Lumii a treia: facilitatea mai mare a sistemului comunist de a combate corupția în statele tinere. Corupția este marea plagă a regimurilor democratice de curând aculturate, plagă deschisă, din pricina căreia ele riscă să moară. Nu e un fenomen nou, corupția fiind la fel de veche ca lumea; nou este faptul că într-un regim democratic ea este psihologic inadmisibilă. Venalitatea e ceva firesc într-un regim feudal sau oligarhic, unde abuzurile cele mai mari, exploatarea celor mai slabi sunt tolerate mai mult sau mai puțin conștient. Este dreptul seniorului, al stăpânului, al aceluia care prin naștere sau favoarea principelui se află în vârful piramidei. Dar când principiul egalității este admis, și prin urmare corolarul lui, adică suprimarea (cel puțin teoretică) a drepturilor din naștere, atunci moravurile senioriale ale noilor stăpâni apar ca o anomalie intolerabilă. Când popoarele Lumii a treia adoptă de azi pe mâine regimul democratic al Europei Occidentale, ele nu pricep că el n-a fost făcut practicabil decât printr-o lentă evoluție a spiritului civic, prin maturarea de mai multe ori seculară a unei morale născute din creștinism în circumstanțe istorice deosebite, mai ales în mediu germanic, morală care face din cinste, sub toate formele ei, imperativul major al vieții în societate. (Acest imperativ a fost mult mai puțin categoric în majoritatea celorlalte civilizații.) Atâta vreme cât ele nu vor înțelege că nu există democrație viabilă fără o concepție foarte rigidă asupra onestității civice, elitele Lumii a treia nu vor trece într-adevăr pragul occidentalizării. Comunismul a înțeles acest imperativ și a căutat să impună respectarea lui prin teroare. Rămâne de văzut dacă acest element fundamental al moralei colective, care cere o mutație în profunzime, va putea fi inculcat, de-a lungul generațiilor, prin astfel de metode. (*Adaos la ediția 1999*: Prăbușirea colosului sovietic a revelat și acolo, în spatele rigidității aparente, o corupție de proporții nebănuite. *Adaos la ediția 2006*: Explozia corupției în URSS și în fostele țări satelite dovedește limpede că, departe de a se fi lecuit de corupție, comunismul, înăbușind-o prin teroare, n-a făcut decât s-o exacerbeze.)

25. Pe moment, marea putere industrială a Extremului-Orient rămâne încă Japonia. Creșterea ei economică de la al doilea război mondial este cea mai rapidă din lume. Unii „futurologi“ americani prezic că în douăzeci de ani produsul național al Japoniei îl va egala pe acela al Statelor Unite și că secolul al XXI-lea va fi secolul Japoniei. N-am încredere în acest fel de extrapolări economice — ele nefiind, în general, valabile decât pentru viitorul imediat. Probabil că unele dintre condițiile care au permis prodigiosul avânt al economiei japoneze în ultimii douăzeci de ani se vor modifica. Mai întâi, Japonia va fi în mod necesar determinată să-și

reia rolul politic în Pacific și în tot Extremul-Orient și, în consecință, să se doteze puțin câte puțin cu o putere militară corespunzătoare, a cărei realizare se va face în detrimentul investițiilor productive. Apoi, occidentalizarea totală va determina o revoluție spirituală, mai ales printr-o slăbire a „spiritului familial“ care continuă să anime sindicatele muncitorești. Un spirit revendicativ în stil occidental se va naște în mod inevitabil, frânând expansiunea capitalistă. În sfârșit, la scara actuală a puterilor, Japonia nu mai are masa demografică și dimensiunile care să-i permită să ocupe un loc printre „giganți“. Ca și Germania, și din aceleași motive, Japonia a pierdut în cel de-al doilea război mondial orice șansă de a se afla în rândul întâi al statelor care aspiră la hegemonia asupra civilizației occidentale.

26. Vezi, mai sus, p. 259.

27. Amănunt care mi se pare destul de simptomatic pentru stadiul actual al aculturării Chinei: nici Mao Zedong, nici Cian Kai-Și nu vorbeau limbi europene.

28. Unii antropologi au emis chiar ideea că rasa galbenă este o ramură care s-a desprins mai târziu din trunchiul central și că ar fi mai evoluată din punct de vedere fiziologic decât rasele albă și neagră — lăsând să se înțeleagă că ea ar fi susceptibilă să determine o trecere a umanității spre o etapă superioară.

29. Cf., mai sus, pp. 159–165.

30. *Race et Histoire*, *op. cit.*

ANEXA I A

CIVILIZAȚIILE LA INTERVAL DE DOUĂ MII DE ANI

Secțiune sincronică I

Vârsta civilizațiilor vii spre anul 480 î. Hr.

Civilizația egipteană	Civilizația babiloniană	Civilizația chineză	Civilizația elenică	Civilizația indiană	Civilizațiile precolumbiene
Are deja aproximativ patru mii de ani (considerând că a realizat statul unitar al civilizației ei spre secolul al XXX-lea î. Hr.). A cunoscut două *perioade intermediare* și două renașteri ale imperiului. *A sucombat* sub loviturile unei civilizații rivale (cea babiloniană), care va fi curând înlocuită de alta (cea elenică). *Va supraviețui* totuși încă șase sau șapte secole, apoi va dispărea lent sub influența combinată a Orientului Mijlociu și a Greciei (creștinismul copt).	Tocmai și-a realizat *statul unitar*, imperiul ahemenid (luarea Babilonului de către Cyrus, 539), după o *eră a „regatelor combatante“* excepțional de lungă, pentru că a fost de mai multe ori întreruptă de invaziile barbare (aproximativ din secolul al XXIII-lea, până în secolul al VI-lea).	Trebuie să aibă în jur de o mie–o mie cinci sute de ani de existență. Se află în plină *perioadă de înflorire.* Și-a început de un secol sau două *era „regatelor combatante“*.	A succedat civilizației cretane după mai bine de o mie de ani. Se află în plină *perioadă de înflorire* și va intra în *era „regatelor combatante“* (478, liga atticodeliană, 431, începutul războiului din Pelopones).	A succedat probabil civilizației indusiene după mai bine de o mie de ani. Intră în perioadă de înflorire (483, *parinirvāna* lui Buddha).	Se află probabil la începutul *fazelor larvare* (aproximativ patru secole mai târziu, primele opere caracteristice, cel puțin în Mexic).

ANEXA I B

CIVILIZAȚIILE LA INTERVAL DE DOUĂ MII DE ANI

Secțiune sincronică II
Vârsta civilizațiilor vii spre anul 1520

Civilizația chineză	**Civilizația indiană**	**Civilizațiile precolumbiene**	**Civilizația arabă**	**Civilizația bizantină**	**Civilizația occidentală**
Primul ei stat unitar a sucombat de treisprezece secole (fărâmițarea imperiului hanilor, 220). A cunoscut deja *două perioade intermediare* și două renașteri ale imperiului.	Statul ei unitar a sucombat de mai bine de opt secole. A continuat să strălucească în centru și în sud de-a lungul a patru sau cinci secole, în vreme ce nordul începea o perioadă intermediară înainte de a sucomba complet în fața civilizației arabe (secolele al XII-lea–al XIII-lea), apoi în fața celei occidentale (secolul al XVIII-lea). Supraviețuiește totuși până în zilele noastre.	Ambele se află în faza de unitate de mai puțin de un secol. Vor fi distruse de civilizația occidentală în anii care vin (1519 Cortés în Mexic; 1529 Pizzaro în Perú).	Are șaptesprezece sau opsprezece secole de existență. E pe cale să-și realizeze statul unitar sub turcii otomani (supunerea Arabiei și a Egiptului, 1516–1517, turcii la frontiera marocană, 1529).	*Tocmai a sucombat* în trunchiul ei principal sub loviturile civilizației arabe, *înainte de a-și fi realizat* statul unitar. În Rusia și în sud-estul european, se va prelungi două secole, înainte de a fi convertită la civilizația occidentală.	Se află în al doisprezecelea ei secol de existență și în plină perioadă de înflorire. Începe *era „regatelor combatante“* (duelul Carol Quintul–Francisc I).

ANEXA II

PREMIILE NOBEL PENTRU ŞTIINŢĂ
(fizică, chimie, medicină şi fiziologie)

	I. — Din 1901 până în 1939				
	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1931–1939	Total
Germania (şi Austria)	12	8	9	10	39
Marea Britanie	5	2	6	4	17
Franţa	6	3	3	1	13
Statele Unite	1	2	3	7	13
Olanda	3	1	1	1	6
Suedia	1	2	3	0	6
Elveţia	1	2	0	2	5
Danemarca	2	1	2	0	5
Italia	0	0	0	1	1
Belgia	1	1	0	1	3
5 ţări (între care Rusia)	1	1	2	1	1 de fiecare

N.B. — Mai multe premii n-au fost decernate în timpul războiului din 1914–1918, de unde rezultă o scădere relativă a totalului pentru a doua coloană.

	II. — Din 1943 până în 1970			
	1943–1950	1951–1960	1961–1970	Total
Statele Unite	10	18	32	60
Marea Britanie	5	8	11	24
Germania (cu Austria) şi Suedia	3	3	5	11
URSS, Elveţia şi Franţa				3 de fiecare
Italia, Japonia şi Australia				2 de fiecare
Alte 12 ţări				1 de fiecare

N.B. — Pentru anii 1940, 1941 şi 1942, n-a fost anunţat nici un premiu.

ANEXA III

MARILE TALENTE ALE RENAȘTERII ITALIENE

(cu locul lor de naștere sau locul de origine al familiilor lor)

AGOSTINO DI DUCCIO, sculptor și arhitect, născut în 1418 la *Florența.*

ALBERTI, Leon Battista, umanist și arhitect, teoretician al artelor, născut în 1404 la Genova, dintr-un tată originar din *Florența.*

ANDREA del Castagno, pictor, născut în 1423 la Castagno, în Mugello, *Toscana*.

ANGELICO, Fra Giovanni da Fiesole, zis Fra A., pictor, născut c. 1400 la Vicchio di Mugello, *Toscana*.

ARETINO, Pietro, scriitor, născut la 1492 la Arezzo, *Toscana*.

ARIOSTO, Ludovico, poet, născut în 1474 în Reggio nell'Emilia; familie atestată în secolul al XII-lea la *Bologna*, stabilită apoi la Ferrara.

BELLINI, Iacopo, pictor, născut c. 1400 la *Veneția.*

BELLINI, Gentile, pictor, născut c. 1429 la *Veneția*, fiul lui Iacopo.

BELLINI, Giovanni, pictor, născut c. 1430 la *Veneția*, fiul lui Iacopo.

BOCCACCIO, Giovanni, scriitor, născut în 1313 la Florența sau Certaldo, fiul natural al unui negustor din Certaldo, *Toscana*.

BOTTICELLI, Sandro di Mariano Filipepi, zis B., pictor, născut în 1445 la *Florența*.

BRAMANTE, Donato d'Angelo, zis B., arhitect, născut la 1444 lângă *Urbino*.

BRUNELLESCHI, Filippo, arhitect, născut în 1377 la *Florența*.

BRUNI, Leonardo, scriitor, născut în 1369 la Arezzo, *Toscana.*

CASTIGLIONE, Baldassare, conte, umanist, născut în 1478 la Casatico, *Mantova*.

CELLINI, Benvenuto, sculptor, născut în 1500 la *Florența*.

CIMABUE, Cenni din Pepo, zis C., născut la sfârșitul secolului al XIII-lea, *Florența*.

COLUCCIO, Salutato, umanist, născut în 1331 la Stignano, *Toscana*.

CORREGGIO, Antonio Allegri, zis il C., născut c. 1489 la Correggio, *Modena.*

DANTE ALIGHIERI, scriitor, născut în 1265 la Florența, dintr-o veche familie *florentină*.

DONATELLO, Donato di Betto Bardi, zis D., sculptor, născut în 1386 la *Florența*.

DUCCIO di Buoninsegna, pictor, secolul al XIII-lea, *Siena*.

FICINO, Marsilio, filozof, născut în 1433 la Figline Valdarno, *Toscana*.

FRANCESCA, Piero della, pictor, născut c. 1416 la Borgo San Sepolcro, provincia Arezzo, *Toscana*.

GENTILE da Fabriano, pictor, născut în 1370 la Fabriano, *Ancona* (maestrul venețianului Iacopo Bellini).

GHIBERTI, Lorenzo, sculptor, pictor și arhitect, născut în 1378 la *Florența*.

GHIRLANDAIO, Domenico Bigordi (ca și frații săi Benedetto și David și fiul său Ridolfo), pictor, născut în 1449 la *Florența*.

GIORGIONE, Giorgio da Castelfranco, zis G., pictor, născut în c. 1477 la Castelfranco, *Veneția*.

GIOTTO di Bondone, pictor și arhitect, născut în 1266 la Colle di Vespignano în Mugello, *Toscana*.

GOZZOLI, Benozzo di Lese, zis Benozzo, pictor, născut în 1420 la *Florența*.

LEONARDO da Vinci, pictor, arhitect, savant, născut în 1452 la Vinci, lângă *Florența*, fiu natural al unui notabil din *Florența.*

LIPPI, Fra Filippo, pictor, născut c. 1406 la *Florența*.

LIPPI, Filippino, pictor, născut în 1457 la *Prato*, fiul lui Fra Filippo.

MACHIAVELLI, Niccolò, om politic, scriitor și filozof, născut în 1469 la *Florența*, dintr-un vechi neam *florentin*.

MANTEGNA, Andrea, pictor, născut în 1431 la Isola di Carturo, lângă *Padova*.

MARTINI, Simone, pictor, născut c. 1284 la *Siena*.

MASACCIO, Tommaso di Ser Giovanni, zis M., pictor, născut în 1401 la San Giovanni Valdarno, provincia Arezzo, *Toscana*.

MICHELANGELO Buonarroti, sculptor, pictor, arhitect și poet, născut în 1475 la Caprese, în apropiere de Arezzo, veche spiță florentină; familie atestată la *Florența* din 1295.

MICHELOZZO, arhitect, născut în 1396 la *Florența*.

MONTAGNA, Bartolomeo, pictor, născut c. 1450 la Orzinuovi, lângă *Brescia.*

PALLADIO, Andrea di Pietro, zis P., arhitect, născut în 1508 la *Padova*.

PALMA VECCHIO, Iacopo Nigretti, zis P.V., născut spre 1480 la Serina, lângă *Bergamo*, Lombardia.

PARMIGIANINO, Francesco Mazzola, zis il P., pictor, născut în 1503 la *Parma*.

PERUGINO, Pietro di Cristoforo Vannucci, zis il P., pictor, născut c. 1450, la Citta della Pieve, lângă *Perugia*, Umbria (pare să fi studiat la Arezzo cu Piero della Francesca și la Florența cu Verrocchio).

PETRARCA, Francesco, poet şi umanist, născut în 1304 la Arezzo, dintr-un tată *florentin* în exil.
PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni, umanist, născut în 1463 la Mirandola, Modena, dintr-o familie feudală din *Reggio Emilia*.
PINTURICCHIO, Bernardino di Betto, zis P., pictor, născut c. 1454 la *Perugia*, Umbria.
PIOMBO, Sebastiano del, pictor, născut c. 1485 la *Veneția*.
PISANELLO, Antonio Pisano, zis il P., pictor, născut în 1395 la *Pisa*, dintr-un tată *pisan* şi o mamă originară din *Verona*.
PISANO, Nicola, sculptor, născut c. 1225, lângă *Lucca*, Toscana.
PISANO, Giovanni, sculptor și arhitect, născut c. 1245/1250 la *Pisa*, fiul lui Nicola Pisano.
POLLAIUOLO, Antonio Benci, zis Antonio P., pictor, sculptor, născut c. 1432 la *Florența*.
POLLAIUOLO, Piero, pictor, născut c. 1443 la *Florența*, fratele lui Antonio Pollaiuolo.
PRIMATICCIO, Francesco, pictor, arhitect, născut în 1504 la *Bologna.*
QUERCIA, Iacopo della, sculptor, născut c. 1374 la Quercia Grossa, lângă *Siena*.
RAFFAELLO, Sanzio sau Santi, pictor, născut în 1483 la *Urbino*; tatăl său, Giovanni Santi, dintr-o familie originară din *Colbordolo*, în provincia Resaro-Urbino.
ROBBIA, Luca della, sculptor, născut în 1400 la *Florența*.
ROMANO, Giulio Pippi, zis Giulio R., pictor și arhitect, născut la *Roma* în 1499; elev al lui Raffaello.
SANSOVINO, Andrea Contucci, zis il S., sculptor, născut în 1460 la Monte San Savino, lângă *Arezzo*.
SANSOVINO, Jacopo Tatti, zis il S., sculptor și arhitect, născut în 1468 la *Florența*, elev al precedentului (dar nu înrudit cu el).
SARTO, Andrea del, pictor, născut în 1486 la *Florența*.
SIGNORELLI, Luca, pictor, născut în 1445 la Cortona, lângă *Arezzo*.
TINTORETTO, Iacopo Robusti, zis il T., pictor, născut în 1518 la *Veneția*.
TIZIANO Vecellio, pictor, născut în 1490 la Pieve di Cadore, provincia Belluno, *Veneția*.
UCCELLO, Paolo di Dono, zis Paolo U., născut în 1397 la *Florența*.
VASARI, Giorgio, pictor, arhitect și istoric de artă, născut în 1511 la *Arezzo*.
VERONESE, Paolo Caliari, zis il V., pictor, născut în 1528 la *Verona*.
VERROCCHIO, Andrea di Cione, zis del V., sculptor, pictor, născut în 1435 la *Florența*.
VIVARINI, Antonio, pictor, născut în 1415 la Murano, *Veneția*.
VIVARINI, Bartolomeo, pictor, născut în 1432 la Murano, *Veneția*, fratele lui Antonio.

ANEXA III A

HARTA „GENIILOR“ RENAȘTERII

după locul lor de naștere sau după originea geografică a familiilor

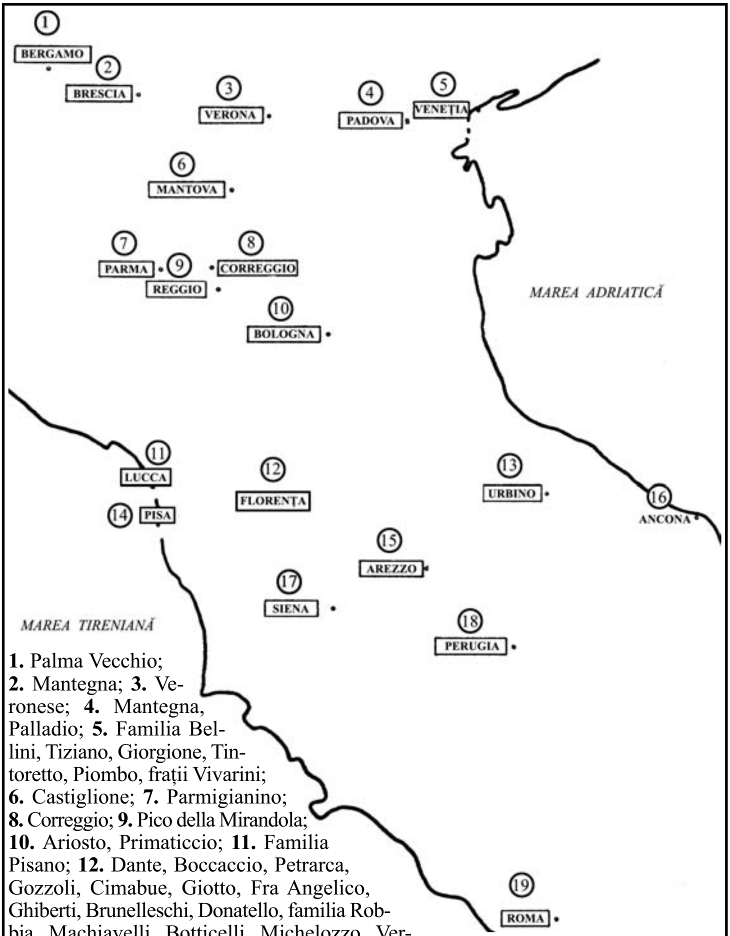

1. Palma Vecchio; **2.** Mantegna; **3.** Veronese; **4.** Mantegna, Palladio; **5.** Familia Bellini, Tiziano, Giorgione, Tintoretto, Piombo, frații Vivarini; **6.** Castiglione; **7.** Parmigianino; **8.** Correggio; **9.** Pico della Mirandola; **10.** Ariosto, Primaticcio; **11.** Familia Pisano; **12.** Dante, Boccaccio, Petrarca, Gozzoli, Cimabue, Giotto, Fra Angelico, Ghiberti, Brunelleschi, Donatello, familia Robbia, Machiavelli, Botticelli, Michelozzo, Verrocchio, frații Pollaiuolo, Ghirlandaio, Alberti, Michelangelo, Filippo Lippi, Agostino di Duccio, Marsilio Ficino, Bruni, Andrea del Sarto, Andrea del Castagno, Leonardo da Vinci, Iacopo Sansovino, Benvenuto Cellini; **13.** Bramante, Raffaello; **14.** Pisanello; **15.** Luca Signorelli, Paolo Uccello, Vasari, Masaccio, Aretino, Andrea Sansovino, Piero della Francesca; **16.** Gentile da Fabriano; **17.** Simone Martini, Duccio, Iacopo della Quercia; **18.** Perugino, Pinturicchio; **19.** Giulio Romano

ANEXA III B

ETRURIA ANTICĂ

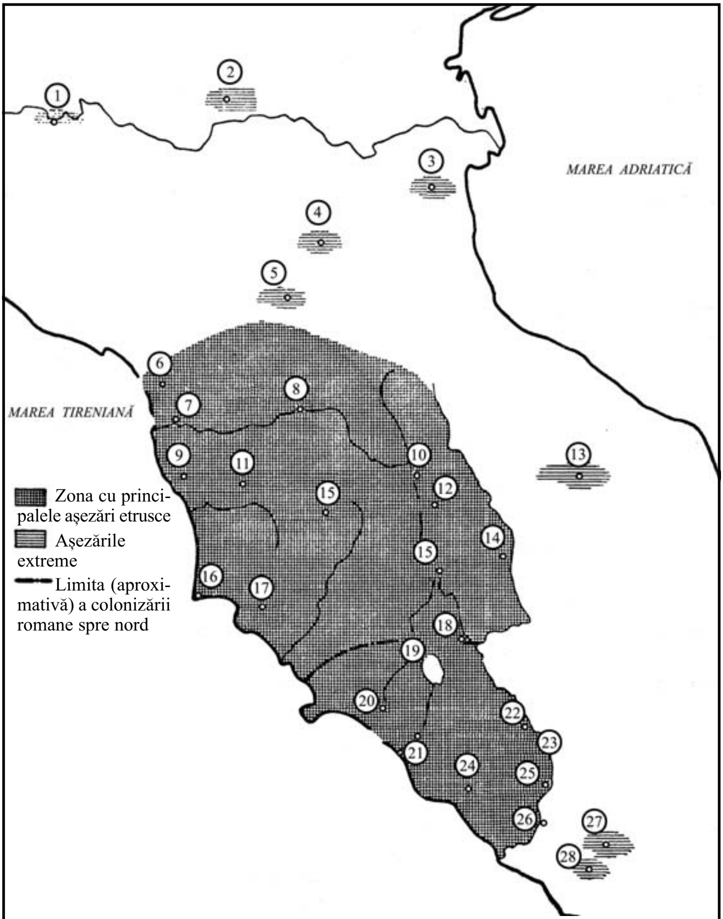

1. *Placentia* (Piacenza); 2. *Mantua* (Mantova); 3. *Spina*; 4. *Bononia* (Bologna); 5. *Misa* (Marzabotto?); 6. *Luca* (Lucca); 7. *Pisæ* (Pisa); 8. *Fæsulæ* (Fiesole); 9. *Volaterrae* (Volterra); 10. *Arretium* (Arezzo); 11. *Sena Iulia* (Siena); 12. *Cortona* (Cortona); 13. *Sentinum* (Sassoferrato); 14. *Perusia* (Perugia); 15. *Chamars* sau *Clusium* (Chiusi); 16. *Pupluna* (Populonia); 17. *Vetulonia* (Vetulia); 18. *Urbs vetus* sau *Herbanum* (Orvieto); 19. *Vulsinii* (Bolsena); 20. *Vulci* (Volci); 21. *Tarquinii* (Turchina); 22. *Falerii* sau *Æquum Faliscum* (Cività Castellana); 23. *Capena* (Civitella); 24. *Caere* (Cer Veteri); 25. *Veies* sau *Veii* (Isola Farnese); 26. *Roma* (Roma); 27. *Præneste* (Palestrina); 28. *Velitræ* (Velletri).

ANEXA IV

LISTA ÎMPĂRAȚILOR ROMANI
după stingerea dinastiei iulio-claudiene, cu indicarea originii lor regionale (de la 68 până la 395 d. Hr.)

Anii de domnie	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
68–69	GALBA: vechi patrician *roman*	C
69	OTHO: *italic* din Etruria	C
69	VITELLIUS: *italic*	C
69–79	VESPASIANUS: *italic*	C
79–81 81–96	TITUS DOMITIANUS } fiii lui Vespasianus	C
96–98	NERVA: membru al aristocrației senatoriale	C
98–117	TRAIANUS: *provincial* (Hispania)	P
117–139	HADRIANUS: *provincial* (Hispania)	P
138–161	ANTONINUS PIUS: *provincial* (familie originară din Nemausus/Nîmes)	P
161–180	MARCUS AURELIUS: *provincial* (familie originară din Hispania)	P
161–169	LUCIUS AURELIUS VERUS (frate al precedentului, asociat la tron)	P
180–192	COMMODUS: fiul lui Marcus Aurelius	P
193	PERTINAX: fiul unui *sclav eliberat* din Liguria	P
193	DIDIUS IULIANUS: *italic*	C
193–211	SEPTIMIUS SEVERUS: *provincial din Africa*, probabil de origine berberă	P
209–211	GETA: fiu al precedentului și al syrienei Iulia Domna (asociat la tron)	P
211–217	CARACALLA: fratele precedentului	P

217–218	MACRINUS: *provincial* din Iulia Caesarea, Mauritania (azi, Cherchell, Algeria)	P
218–222	ELAGABAL: nepotul Iuliei Domna, *syrian* pur	P
222–235	ALEXANDER SEVERUS: alt nepot al Iuliei Domna	P
235–238	MAXIMINUS: originar din *Thracia*, de origine barbară	P
238	GORDIANUS I: veche familie *romană*	C
	GORDIANUS II: fiul lui (domnesc împreună o lună)	C
238	PUPIENUS: *italian*	C
238	BALBINUS: *italian*	C
238–244	GORDIANUS III: fiul lui Gordianus II	C
244–249	PHILIPPUS ARABUL	P
249–251	DECIUS: *provincial* din Pannonia, dar de viță romană	P
251–253	TREBONIANUS GALLUS: *italic*	C
252–253	AEMILIANUS: *italic*	C
253–259	VALERIANUS: aristocrație senatorială (*gens* Licinia)	C
259–268	GALLIENUS: fiul lui Valerianus	C
268–270	CLAUDIUS II GOTICUL: *provincial* din Dardania; bunicul său soldat de origine barbară	P P
270	QUINTILLUS: fratele precedentului	P
270–275	AURELIANUS: *provincial*, fiu al unui modest colon din Pannonia (sau Moesia)	P
275–276	TACITUS: *roman*	C
276–282	PROBUS: *provincial* născut la Sirmium/Mitrovica, în Pannonia Inferioară, fiu al unui centurion	P
282–283	CARUS: *provincial* din Dalmația (sau Gallia)	P
283–284 283–285	NUMERIANUS CARINUS } fiii lui Carus	P
284–305	DIOCLETIANUS: *provincial* din Dalmația (numele nu e de origine latină)	P

286–305	MAXIMIANUS: provincial născut la Sirmium/Mitrovica, în Pannonia (începutul sistemului cu doi auguști și doi cezari)	P
305(293)–306	CONSTANTIUS I CHLORUS: *macedonean* de la Naissus/Niš	P
305(293)–311	GALERIUS: de origine *dacă*, din Serdica/Sofia	P
306(305)–307	SEVERUS: ofițer *illyrian* de origine modestă	P
306–312	MAXENTIUS: fiul lui Maximianus	P
308(307)–324	LICINIUS: ofițer *illyrian*, fiul unui țăran dac	P
307(306)–337	CONSTANTIN I CEL MARE: fiul lui Constantius Chlorus	P
337–340	CONSTANTIN II CEL TÂNAR	P
337–350	CONSTANS	P
337–361	CONSTANTIUS II fiii lui Constantin	P
350–353	MAGNENTIUS (uzurpator), fiu al unui *breton* și al unei france	P
361–363	IULIANUS APOSTATUL: fiul lui Iulius Constantius, frate vitreg al lui Constantin	P
363–364	IOVIANUS: *provincial* pannonian	P
364–375	VALENTINIANUS I (în Occident): *pannonian*, probabil de origine barbară	P
364–378	VALENS (în Orient): fratele precedentului	P
(367)375–383	GRATIANUS: fiul lui Valentinianus	P
375–392	VALENTINIANUS II: frate vitreg al precedentului	P
379–395	THEODOSIUS I CEL MARE: *provincial*, tatăl său originar din Gallaecia.	P

ANEXA V

A. — LISTA MINIȘTRILOR FRANCEZI AI LUI LUDOVIC XV ȘI AI LUI LUDOVIC XVI

(de la 1717 până la 1789)*

Data începerii ministeriatului	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
	Cancelari și miniștri ai justiției	
(1714)	VOYSIN, senior de La Noyraie, cancelar și ministru al justiției. Născut la Paris. Familie originară din *Touraine*. Bunicul, Daniel Voysin de La Noyraie, născut la Tours, secretar al regelui în 1593	C
1717	D'AGUESSEAU, senior de Fresne, cancelar. Avocat la Châtelet, apoi procuror general. Familie originară din Bretania, stabilită la Paris; de opt generații, în serviciul regelui	C
1718	D'ARGENSON (Marc-René de Voyer de Paulmy, marchiz). Ministru al justiției. Veche Casă din *Touraine*, atestată din 1244	C
1720	(D'AGUESSEAU, cancelar și ministru al justiției, v. mai sus)	C

* Listă stabilită după M. Bajot, *Chronologie ministérielle de trois siècles ou liste nominative par ordre chronologique de tous les ministres de la Justice, des Affaires Étrangères, de la Guerre, de la Marine, des Finances, de l'Intérieur, du Commerce, de la Police Générale, des Cultes et de l'Instruction Publique, depuis la création de chaque ministère*, ed. a 2-a Tipografia Regală, Paris, 1836. (Lista nu e totuși completă: un personaj cum e cardinalul de Fleury, prim-ministru fără titlu — și fără portofoliu — nu figurează în ea; și cu atât mai mult nu figurează regentul, nici succesorul lui de fapt, predecesor al lui Fleury, ducele de Bourbon.) Originea familiilor a fost pe urmă căutată în diverse dicționare biografice sau enciclopedice și în dicționarele nobilimii. Când același personaj revine de mai multe ori la minister sau își schimbă portofoliul, numele lui este pus între paranteze și nu e numărat decât o dată.

1722	FLEURIAU D'ARMENONVILLE, ministru al justiției. Familie originară din *Touraine*, stabilită la Paris în 1634	C
1727	CHAUVELIN, senior de Grosbois, ministru al justiției. Fost președinte al magistraților. Strămoșul său la a cincea generație, Toussaint Chauvelin, era deja procuror în Parlamentul de la Paris* (1553), apoi procuror general al Caterinei de Medici	C
1750	LAMOIGNON (Guillaume de Lamoignon de Blanc-Mesnil, senior de Malesherbes etc.), cancelar. Familia originară din Nivernais, atestată de pe vremea lui Ludovic cel Sfânt. *De mai multe generații la Paris*. Guillaume este nepotul lui Guillaume de Lamoignon, Primul președinte al Parlamentului de la Paris, și fiul unei Voysin de La Noyraie	C
1750	MACHAULT D'ARNOUVILLE, Jean-Baptiste, ministru al justiției. Familie stabilită *de mai multe generații la Paris*; strămoșul Simon de Machault e magistrat cu sarcini de control și interogatorii la Châtelet în 1515	C
1761	BERRYER, Nicolas-René. Familie originară din *Normandia*. Bunicul, Louis Berryer, conte de La Ferrère, mort în 1686, a fost secretarul Consiliului regelui	C
1762	FEYDEAU DE BROU, Paul-Esprit, ministru al justiției. Familie originară din La Marche, *stabilită la Paris din secolul al XV-lea*. Trei gene-	C

* *Notă la ediția românească*: Trebuie reamintit aici că Parlamentul, în Franța, nu era, sub Vechiul Regim, un corp politic, ci un organ judiciar superior, ale cărui magistraturi erau ereditare și se puteau vinde, ori de posesor, ori de rege, când se crea un nou post — de unde o mare independență a acestor magistrați, care a antrenat consecințe politice. Exista câte un Parlament în toate provinciile care avuseseră o largă autonomie în epoca feudală (Bretania, Normandia, Burgundia, Provența etc., etc.). Titularii rangurilor superioare (președinți, consilieri, avocați generali etc.) luau automat rând în starea nobilă. Ei au format cu vremea „noblețea de robă“, care a reprezentat o adevărată „pepinieră“ de guvernământ în ultimele veacuri ale monarhiei. Lista care urmează e grăitoare în acest sens.

	rații de consilieri în Parlamentul de la Paris, înainte de generația ministrului	
1763	MAUPEOU (René-Charles de M., marchiz de Morangles, viconte de Bruyère etc.), ministru al justiției și vicecancelar, apoi cancelar după 1768. Fost prim-președinte al Parlamentului de la Paris. Coboară din Pierre de Maupeou, senior de Noisy, trezorier al lui Anne de Joyeuse, amiral al Franței — strästräbunic al Cancelarului	C
1774	HUE DE MIROMESNIL, Armand-Thomas, al patrulea marchiz de Miromesnil, ministru al justiției. Familie originară din *Normandia.* Străbunicul lui Armand Thomas era consilier în Parlamentul de la Paris în 1631	C
1787–1789	LAMOIGNON (Chrétien-François de), ministru al justiției, fiul cancelarului, v. mai sus	C

Miniștrii afacerilor externe

1715	Maréchal d'UXELLES, președintele Consiliului Afacerilor Externe. Familie originară din *Burgundia*	C
1718	Cardinalul DUBOIS (Guillaume, arhiepiscop de Cambrai, apoi cardinal). Fiu al unui farmacist din Brive-la-Gaillarde, *Limousin*	P
1723	FLEURIAU D'ARMENONVILLE (Jean-Baptiste de F. d'A., conte de Morville), fiul Cancelarului	C
1727	(CHAUVELIN, v. mai sus, ministrul justiției)	
1737	AMELOT DE CHAILLOU, Jean-Jacques. Familie originară din Orléans, *stabilită la Paris de mai bine de două secole*: Jacques Amelot, avocat în Parlament sub Francisc I	C
1744	D'ARGENSON (René-Louis de Paulmy, marchiz), fiul ministrului de justiție, v. mai sus	C
1747	BRULART DE SILLERY, Louis-Philogène, marchiz de Puisieux. Familie originară din Champagne, *stabilită de nouă generații la Paris* (Pierre Brulart, primul secretar al lui Ludovic XI în 1466)	C

1751	BARBERY DE SAINT-CONTEST, François-Dominique. Fiul unui consilier de stat obișnuit, plenipotențiar la Tratatul din Baden, 7 septembrie 1714. Familie originară din *Normandia*, regiunea Rouen	C
1754	ROUILLÉ (Antoine-Louis de R., conte de Jouy, senior de Loges, Villeras, Fontaine-Guérin etc.) Fiu al unui consilier de stat, fost ministru la Lisabona. Familie de cel puțin trei generații la Paris	C
1757	Cardinalul DE BERNIS (François-Joachim de Pierre, conte de Bernis). Familie din *Vivarais*, *Languedoc*. De multă vreme în serviciul regelui; strămoșul cardinalului, Bertrand de Pierre-Bernis, slujește deja în armată sub Henric II; la fel străbunicul, bunicul și tatăl cardinalului	P
1758	CHOISEUL (Étienne-François, duce de Choiseul Stainville). Veche nobilime din *Champagne*	C
1761	CHOISEUL-PRASLIN (César-Gabriel de Choiseul, duce de Praslin). Vărul precedentului	C
1766	(Ducele de Choiseul, pentru a doua oară)	
1770	Contele de SAINT-FLORENTIN (Louis Phélypeaux, conte de Saint-Florentin, duce de La Vrillière). Familie originară din *Blois*, stabilită *de două secole la Paris*. A dat în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea *unsprezece secretari de stat și un cancelar* (Pontchartrain)	C
1771	Ducele d'AIGUILLON (Emmanuel-Armand de Vignerot du Plessis-Richelieu). Descendent din sora cardinalului Richelieu, Françoise du Plessis	C
1774	VERGENNES* (Charles Gravier de). Familie originară din *Burgundia*	C
1787	Contele de MONTMORIN. Veche Casă din *Auvergne*, care slujește Coroana de mai multe se-	P

* *Notă la ediția românească*: Vergennes a fost una dintre figurile cele mai remarcabile din elita de guvernământ a Franței regale. Ambasador la Constantinopol timp de paisprezece ani (1754–1768), e creditat de o mare influență asupra guvernului otoman în timpul misiunii sale. Ca ministru de externe, e omul care a implicat Franța în Războiul de independență din America de Nord și a semnat Pacea de la Paris din 1783, care asigura independența Statelor Unite.

	cole; e chiar înrudită cu Bourbonii (Gaspard de M., în secolul al XVI-lea, se căsătorește cu o fiică a lui François de Joyeuse și a Jeannei de Bourbon, sora lui François de Bourbon, al optulea strămoș al lui Ludovic XV). O consider totuși o „periferică“	
1789	Ducele de VAUGUYON. Familie din *Poitou* (de îndepărtată origine bretonă, seniori de Quélen)	C

Miniștrii de război

1718	LEBLANC, Claude. Fiul unui procuror la Parlamentul de la Paris și al unei surori a mareșalului de Bezons. Familia Leblanc este originară din *Auxerrois*	C
1723	Marchizul de BRETEUIL (François-Victor Le Tonnelier). Familie originară din *Beauvaisis*, stabilită la Paris de două secole. Strămoșul lui Breteuil la a cincea generație, Jean Le Tonnelier de Breteuil, este consilier, notar și secretar al regelui în 1580	C
1726	(LEBLANC, pentru a doua oară)	
1728	D’ANGERVILLIERS (Prosper-Nicolas Bauyn). Fiu, nepot și strănepot de consilieri în Parlamentul de la Paris. Înrudit cu Maupeou	C
1740	(Marchizul de BRETEUIL, pentru a doua oară)	
1743	Contele d’ARGENSON (Marc-Pierre de Voyer de Paulmy). Fiul ministrului de justiție și fratele secretarului de stat la Afacerile Externe. V. mai sus. Și-l asociază pe nepotul său, marchizul de Paulmy, în 1751	C
1751	Marchizul de PAULMY (Marc-Antoine-René de Voyer). Fiul marchizului d’Argenson, secretar de stat la Afacerile Străine	C
1758	Mareșalul de BELLE-ISLE (Charles Fouquet). Nepotul supraintendentului finanțelor condamnat sub Ludovic XIV	C
1761	(Ducele de CHOISEUL. V., mai sus, afacerile străine)	

1771	Marchizul de MONTEYNARD. Veche familie din *Dauphiné*	C
1774	(Ducele d'AGUILLON, pentru a doua oară, v. mai sus)	
1774	Contele de MUY (Louis-Nicolas-Victor de Félix), mareșal al Franței. Familie originară din *Piémont* (dar bunicul mareșalului, deja director general al economatelor și consilier de stat)	P
1775	Contele de SAINT-GERMAIN (Claude-Louis). Familie originară din regiunea Lons-le-Saunier. O consider periferică, deoarece provincia Franche-Comté n-a fost restituită Franței decât în momentul încheierii Păcii de la Nimegue, în 1678. Saint-Germain s-a născut în 1707	P
1777	Prințul de MONTBARREY (Alexandre-Marie-Éléonore de Saint-Mauris). *Franche-Comté*	P
1780	Mareșalul de SÉGUR. Veche nobilime din *Périgord* (dar care ocupă demnități la Curte din secolul al XVI-lea)	P
1787	Baronul de BRETEUIL (v. mai sus)	C
1787	Contele de BRIENNE, din vechea nobilime din *Champagne*	C
1788	Contele de PUISÉGUR, aparține vechii nobilimi din *Bas-Armagnac*, dar care dă demnitari la Curte de pe vremea lui Filip cel Frumos (1285–1314) — l-am socotit totuși periferic	P

Miniștrii coloniilor
(*și ai marinei*)

1718	(FLEURIAU D'ARMENONVILLE, devenit în 1722 ministru al justiției, v. mai sus)	
1722	Contele de MORVILLE, fiul precedentului	C
	Contele de MAUREPAS (Jean-Frédéric Phélypeaux — numele se scrie în diverse feluri, Phélippeau, Phélypeaux etc. — din aceeași familie cu contele de Saint-Florentin, v., mai sus, lista miniștrilor de externe)	C
	(ROUILLÉ, în 1754, la Afacerile Externe, v. mai sus)	

	(MACHAULT D'ARNOUVILLE, ministru al justiției în 1750, v. mai sus)	
1757	PEYRENC DE MORAS, familie din Languedoc, protestanți din *Cévennes*, de origine modestă	P
1758	DE MASSIAC, Claude. Familie originară din *Cantal*	P
1758	LENORMAND DE MEZY, adjunct al lui Massiac. Familie din *Île-de-France*	C
1758	(BERRYER, ministru al justiției în 1761, v. mai sus)	
	(CHOISEUL-STAINVILLE, v., mai sus, Afacerile Externe)	
	(CHOISEUL-PRASLIN, v., mai sus, Afacerile Externe)	
1769	TERRAY (Abatele Joseph-Marie), originar din Boën, în *Lyonnais*	C
1771	BOURGEOIS DE BOYNES, *Gâtinais*.	C
1774	TURGOT (Anne-Robert-Jacques T., baron de l'Aune) Provenit dintr-o familie parlamentară originară din *Normandia*	C
1774	SARTINE (Antoine-Raymond-Jean-Gualbert-Gabriel de) născut la Barcelona în 1729, mort la Tarragona în 1801. De origine *catalană*	P
1780	Mareșalul de CASTRIES (Charles-Eugène-Gabriel de la Croix). *Languedoc*	P
1787	(Contele de MONTMORIN, în același timp la Afacerile Externe, v. mai sus)	C
1787	Contele de LA LUZERNE (de Briqueville). Familie din *Normandia*	

Miniștrii finanțelor

(sub titulaturi diverse: cel mai adesea, controlor general al finanțelor sau director general al finanțelor)

1718	(Marchizul d'ARGENSON, v., mai sus, miniștrii justiției)	
1720	John LAW DE LAURISTON, scoțian	P

1720	LE PELLETIER DES FORTS (Michel Robert Le P. des Forts et de Saint-Fargeau). Familie originară din *Maine*	C
1720	LE PELLETIER DE LA HOUSSAYE, Félix. Familie originară din Mantes, stabilită din secolul al XVI-lea la *Paris*	C
1722	DODUN (Charles-Gaspard D., marchiz d'Herbault), fiu al unui consilier în Parlamentul de la Paris (Herbault, în regiunea *Blois*)	C
1726	(LE PELLETIER DES FORTS, v. mai sus)	
1730	ORRY (Philibert Orry, conte de Vignory), fiu al lui Jean Orry, născut la Paris, care a reorganizat finanțele lui Filip V al Spaniei; familie stabilită la Paris	C
1745	(MACHAULT D'ARNOUVILLE, v. miniștrii justiției)	C
1754	MOREAU DE SECHELLES, familie originară din Bretagne și Artois (N.B.: după nume, nu pare să fie vorba de regiunea Bretaniei de limbă bretonă)	
1756	(PEYRENC DE MORAS, v., mai sus, miniștrii coloniilor)	
1757	BOULLONGUE (Jean Nicolas de), familie originară de la *Ponthieu*	C
1759	SILHOUETTE (Étienne de), familie originară din *Guyenne*	P
1759	BERTIN (Henri-Léonard-Jean-Baptiste), născut la Périgueux, fiul unui consilier în Parlamentul de la Bordeaux. Familie originară din *Limousin*	P
1763	LAVERDY sau mai bine LAVERDI (Clément-Charles-François de L., cavaler, marchiz de Gambaye, senior de Neuville), născut la Paris în 1720, consilier în Parlamentul de la Paris. Familie de îndepărtată origine milaneză (secolul al XVI-lea)	C
1768	MAYNON D'INVAULT, Étienne. Familie stabilită la *Paris*	C

1769	(Abatele TERRAY, v., mai sus, miniștrii coloniilor)	
1774	(TURGOT, v., mai sus, miniștrii coloniilor)	
1776	CLUGNY (Jean-Bernard-Étienne de). Veche familie din *Burgundia*, originar din Autun	C
1776	TABOUREAU DES RÉAUX, Gabriel. Familie stabilită la *Paris*	C
1776	NECKER (Jacques). Elvețian	P
1781	JOLY DE FLEURY, Jean-François. Familie originară din Beaune, în Burgundia, stabilită la Paris din secolul al XVI-lea	C
1783	D'ORMESSON (Henri-François de Paule Le Fèvre). Mare familie de parlamentari din Paris	C
1783	CALONNE (Charles Alexandre de). Familie originară din *Picardie*	C
1787	BOUVARD DE FOURQUEUX. Familie din *regiunea pariziană*	C
1787	LAURENT DE VILLEDEUIL. Născut la Paris. Familie originară din *nord*	C
1787	LOMÉNIE DE BRIENNE (cu titlu de prim-ministru). Familie originară din *Limousin*	P
1787	LAMBERT (Charles-Guillaume). *Paris*. Mare familie de parlamentari	C
1788	(NECKER, v. mai sus)	

La această listă, trebuie să-i adăugăm pe:

1723	— Ducele de BOURBON, care joacă rolul unui prim-ministru de la 1723 la 1726, și	C
1726	— Cardinalul de FLEURY, care îi succedă în 1726 și guvernează până la moarte, în 1743. Episcop de Fréjus, născut la Lodeve, Hérault, în 1653, într-o veche familie nobilă din Languedoc	P

B. — LISTA PREȘEDINȚILOR CONSILIULUI DE MINIȘTRI FRANCEZI
(de la 1871 până la 1970)*

Anii de guvernare	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1871–73	THIERS (Marie-Joseph-Louis-*Adolphe*), născut la Marsilia, 14 aprilie 1797, fiul recunoscut al lui Marie-Louis Th., nepotul unui avocat în Parlamentul din Provența; înrudit prin mama sa cu poeții André și Marie-Joseph de Chénier	P
1873–74	BROGLIE (Albert, duce de). Familie de îndepărtată origine italiană, dă din secolul al XVII-lea o serie de militari de rang înalt și de mari demnitari ai statului. Mama ducelui era protestantă (două guverne succesive)	C
1874–75	Generalul de CISSEY (Ernest-Louis-Octave-Courtot de C.), născut la Paris, 23 decembrie 1810. Familie nobilă din Burgundia	C
1875–76	BUFFET (Louis-Joseph), născut la Mirecourt, Vosges, 26 august 1818. Loren	P
1876	DUFAURE (*Jules*-Armand-Stanislas), născut la Saujon, Charente-Inférieure, 4 decembrie 1798;	C

* Paradoxal, cercetarea originii familiale s-a dovedit mai laborioasă pentru politicienii epocii contemporane decât pentru cei din secolul al XVIII-lea, când cei mai mulți miniștri aparțineau unor familii aristocratice pentru care dispunem de numeroase lucrări de genealogie sau dicționare ale nobilimii. Franța democratică pare să acorde doar o mică importanță arierplanului familial al marilor ei oameni (contrar a ceea ce se întâmplă de exemplu în țările anglo-saxone, unde se manifestă mereu un mare interes pentru *background*-ul familial). (*Dicționarul* lui Dauzat). În orice caz, am ales mereu răspunsul care putea infirma ipoteza mea și, procedând invers de cum am făcut pentru secolul al XVIII-lea, de fiecare dată când a existat o îndoială asupra originii familiei, am clasat-o printre „centrali“.

	din Saintonge (Un prim guvern de câteva zile, în 1873)	
1876–77	SIMON (François-Jules-Suisse, zis Jules), născut la Lorient, 27 decembrie 1814. Fiul unui mic negustor de postavuri, originar din Meurthe. Loren	P
1877	(Al treilea guvern al lui de BROGLIE)	
1877	Generalul de ROCHEBOUET (de Grimaudel de R.) veche familie din Anjou (posedă de 600 de ani castelul al cărui nume îl poartă)	C
1877–79	(Al treilea guvern DUFAURE)	
1879	WADDINGTON (William Henry), născut la Saint-Rémy-sur-Avre, 11 decembrie 1826, *protestant*, fiul unui bogat manufacturier englez stabilit în Franța, a optat pentru naționalitatea franceză	P
1879–80	FREYCINET (Louis-Charles de Saulces de), născut la Foix, Ariege, 14 noiembrie 1828. Familie *protestantă* din sud-vest (origine mai îndepărtată din Dauphiné)	P
1880–81	FERRY (*Jules*-François-Camille), născut la Saint-Dié, 5 aprilie 1832. Loren. Soția lui, *protestantă*. El e „părintele“ școlii laice franceze	P
1881–82	GAMBETTA (*Léon*-Michel), născut la Cahors, Lot, 2 aprilie 1838, fiul unui băcan de origine italiană	P
1882	(Al doilea guvern FREYCINET)	
1882–83	DUCLERC (Charles-Théodore-*Eugène*), născut la Bagneres-de-Bigorre, Hautes-Pyrénées, 9 noiembrie 1812	P
1883	FALLIÈRES (Clément-*Armand*), născut la Mezin, Lot-et-Garonne, 6 noiembrie 1841, deputat de Nérac. Originea numelui: după o localitate din Haute-Garonne (Dauzat)	P
1883–85	(Al doilea guvern Jules FERRY)	
1885–86	BRISSON (Eugène-*Henri*), născut la Bourges, 31 iulie 1835. Tatăl său, Louis-Adolphe B., vreme de cincizeci de ani avocat însărcinat cu procedura pe lângă Curtea din Bourges. Nume deri-	C

	vat din Bres sau Bris, episcop succesor al lui Saint-Martin (Dauzat)	
1886	(Al treilea guvern FREYCINET)	
1886–87	GOBLET (*René*-Marie), născut la Aire, Pas-de-Calais, 26 noiembrie 1828. Nume din Picardia (Dauzat)	C
1887	ROUVIER (Maurice), născut la Aix-en-Provence, 17 aprilie 1842, avocat la Marsilia, a păstrat mereu un puternic accent sudic. Nume din sud-est (Dauzat)	P
1887–88	TIRARD (Pierre-Emmanuel), născut la Geneva, 27 septembrie 1827. Familie originară din Isère, județ egal împărțit între provensală și franco-provensală; fiindcă există îndoială, o voi considera „centrală“ (deși Dauzat afirmă că numele vine din sud-est)	C
1888–89	FLOQUET (*Charles*-Thomas), născut la Saint-Jean-Pied-de-Port, Basses-Pyrénées, 2 octombrie 1828. Nume meridional (Dauzat). Mama lui, de origine bască, nepoată a mareșalului Harispe, din epoca napoleoniană	P
1889–90	(Al doilea guvern TIRARD)	
1890–92	(Al patrulea guvern FREYCINET)	
1892	LOUBET (Émile), născut la Marsanne, Drôme, 31 decembrie 1838, avocat la Montélimar, primar al orașului, consilier general în departamentul Drôme. Nume: derivare occitană din *loup* (Dauzat)	P
1892–93	RIBOT (*Alexandre*-Félix-Joseph), născut la Saint-Omer, 7 februarie 1842. *Protestant.* (Două guverne succesive)	P
1893	DUPUY (*Charles*-Alexandre), născut la Puy, Haute-Loire, 5 noiembrie 1851. Fiul unui portărel de la prefectura din Puy. Nume: poate să fie din Masivul Central (Dauzat)	P
1893–94	CASIMIR-PÉRIER (*Jean*-Paul-Pierre), născut la Paris, 8 noiembrie 1847, fiu al lui Auguste Casimir-Périer, ministru sub Thiers, nepot de fiu al lui Casimir Périer, ministru al lui Ludovic-Fi-	C

	lip și strănepot al lui Claude Périer, bogat fabricant de pânzeturi din Grenoble, deputat în Corpul Legislativ în anul VIII (al calendarului revoluționar, introdus în 1793)	
1894–95	(Al doilea și al treilea guvern DUPUY)	
1895	(Al treilea guvern RIBOT)	
1895–96	BOURGEOIS (*Léon*-Victor-Auguste), născut la Paris, 29 mai 1851. Nume dat, în general, în provinciile din nord	C
1896–98	MÉLINE (Félix-*Jules*), născut la Remiremont, Vosges, 20 mai 1838. Nume loren	P
1898	(Al doilea guvern BRISSON)	
1898–99	(Al patrulea și al cincilea guvern DUPUY)	
1899–1902	WALDECK-ROUSSEAU (Pierre-Marie-Ernest), născut la Nantes, 2 decembrie 1846, fiul lui René Valdec-Rousseau zis Waldeck-Rousseau, reprezentant al poporului în 1848. Familie originară din Saintonge	C
1902–05	COMBES (Émile), născut la 6 septembrie 1835 la Roquecombe, Tarn. Fiul unui croitor devenit țesător. Studii la Micul seminar din Castres și la Marele seminar din Albi. Nume din sud, din Masivul Central și din regiunea lyoneză (Dauzat)*	P
1905–06	(Al doilea și al treilea guvern ROUVIER)	
1906	SARRIEN (Jean-Marie-Ferdinand), născut la 15 octombrie 1840 la Bourbon-Lancy, Saône-et-Loire. Avocat, primar al orașului natal. Neavând amănunte despre familia sa, o consider originară din Burgundia	C
1906–09	CLEMENCEAU (Georges), născut la Mouilleron-en-Pareds, Vendée, 28 septembrie 1841. Provenit dintr-o familie de republicani din Vendée (lucru pe atunci excepțional)	C
1909–11	BRIAND (Aristide), născut la Nantes, 1862. Fiul unui hangiu de origine bretonă. Nume de familie breton, dintr-o rădăcină galică. Totuși, ascendența paternă pare să fi fost stabilită la Sucé în	C

	Loire-Inférieure, în afara Bretaniei de „limbă bretonă“. O voi considera deci „centrală“	
1911	MONIS (Ernest), născut în 1846 la Châteauneuf, Charente. Avocat la Cognac. Neavând detalii despre familia sa, o voi considera „centrală“	C
1911–12	CAILLAUX (Joseph), născut la Le Mans în 1863. Tată politehnician, ministru în 1877. Bunic avocat la Orléans. Străbunic băcan la Chartres. Prin mamă, nepot al unui bancher protestant	C
1912–13	POINCARÉ (Raymond), născut la Bar-le-Duc în 1860. Loren	P
1913	(Al treilea și al patrulea guvern BRIAND)	
1913	BARTHOU (Louis), născut în 1862 la Oloron-Sainte-Marie, Basses-Pyrénées. Familie de origine modestă, tată negustor de articole de fierărie, bunicul fierar. Nume din sud, provenit din „barthe“: *broussaille* „mărăcine“, *buisson* „tufiș, crâng“ (Dauzat)*	P
1913–14	DOUMERGUE (Gaston), născut la Aigues-Vives, Gard, în 1863. Protestant din sud	P
1914	(Al patrulea guvern RIBOT)	
1914–15	VIVIANI (René), născut în 1862 în Algeria, la Sidi-Bel-Abbes. Lipsesc informațiile despre originea familiei sale. Numele este italian sau corsican (Dauzat). (Două guverne succesive)	P
1915–17	(Al cincilea și al șaselea guvern BRIAND)	
1917	(Al cincilea guvern RIBOT)	
1917	PAINLEVÉ (Paul), născut în 1863 la Paris, din părinți parizieni, dar a căror ascendență este limuzină și bretonă. Îl trec totuși la „centrali“. (Painlevé a fost un mare matematician)	C
1917–20	(Al doilea guvern CLEMENCEAU)	
1920	MILLERAND (Alexandre), născut în 1859 la Paris. Nume din regiunea pariziană (Dauzat).	C

* *Notă la ediția românească*: ministru de externe în 1934, va fi ucis la Marsilia în 1934 de *ustașii* croați odată cu regele Alexandru al Iugoslaviei.

	(Două guverne succesive) Mamă evreică; după legea ebraică, ar fi trebuit să-l trec „periferic“!	
1920–21	LEYGUES (Jean-Claude-*Georges*), născut la Villeneuve-sur-Lot în 1857. Nume din sud-vest (Dauzat)	P
1921–22	(Al șaptelea guvern BRIAND)	
1922–24	(Al doilea și al treilea guvern POINCARÉ)	
1924	FRANÇOIS-MARSAL (Frédéric), născut în 1872. Prim-ministru cinci zile, în momentul demisiei președintelui Millerand. Nume din Cantal. Fără detalii despre familia lui. Având îndoieli, îl consider „central“	C
1924–25	HERRIOT (Édouard), născut la Troyes, 5 iulie 1872, fiu al unui ofițer. Bunic de origine foarte modestă, din Vosges (am spus totuși că încetez să-i consider ca aparținând unei provincii periferice pe lorenii născuți la mai bine de o sută de ani după atașarea provinciei la Franța — și cu atât mai mult când, așa cum e cazul cu Herriot, familia a părăsit provincia de două generații)	C
1925	(Al doilea și al treilea guvern PAINLEVÉ)	
1925–26	(Al optulea, al nouălea și al zecelea guvern BRIAND)	
1926	(Al doilea guvern HERRIOT)	
1926–29	(Al patrulea și al cincilea guvern POINCARÉ)	
1929	(Al unsprezecelea guvern BRIAND)	
1929–30	TARDIEU (André), născut la Paris în 1876, într-o veche familie burgheză pariziană, care a dat din secolul al XVIII-lea un șir de artiști renumiți, sculptori, gravori și pictori	C
1930	CHAUTEMPS (Camille), născut la Paris în 1885. Familie din Savoia. Tată deputat în Haute-Savoie și fost ministru	P
1930	(Al doilea guvern TARDIEU)	
1930–31	STEEG (Jules-Joseph-Théodore), născut la Libourne în 1868. Fiu al unui pastor protestant, deputat de Versailles 1881–1886, el însuși fiu al unui muncitor prusian imigrat.	P

1931–32	LAVAL (Pierre), născut în 1883 la Châtillon, Puy-de-Dôme, Auvergne. (Trei guverne succesive)	P
1932	(Al treilea guvern TARDIEU)	
1933	(Al treilea guvern HERRIOT)	
1932–33	PAUL-BONCOUR (Joseph), născut în 1873 la Saint-Aignan, Loir-et-Cher. Fără detalii. Negăsind indicații asupra familiei, îl consider „central“	C
1933	DALADIER (Édouard), născut în 1884 la Carpentras. Vaucluse. Fiu al unui brutar din Carpentras. Nume care se găsește în Vaucluse și Roussillon (Dauzat)	P
1933	SARRAULT (Albert), născut în 1872 la Bordeaux, nume din sud-vest (Dauzat)	P
1933–34	(Al doilea guvern CHAUTEMPS)	
1934	(Al doilea guvern DALADIER)	
1934	(Al doilea guvern DOUMERGUE)	
1934–35	FLANDIN (Pierre-Étienne), născut în 1889 la Paris. Tatăl lui, născut la Paris în 1853, senator al Indiei franceze. Bunicul, dr. Charles Flandin, membru al Academiei de Medicină. Nume din nord, deformare a lui Flandrin — adică originar din Flandra (Dauzat)	C
1935	BOUISSON (Fernand), născut în 1874 la Constantine, Algeria. Transplantat ulterior la Aubagne. Nume din sud (Dauzat)	P
1935–36	(Al patrulea guvern LAVAL)	
1936	(Al doilea guvern SARRAUT)	
1936–37	BLUM (Léon), născut în 1872 la Paris. Provenit dintr-o familie israelită din Alsacia (numele la naștere Garfunkelstein)	P
1937–38	(Al treilea și al patrulea guvern CHAUTEMPS)	
1938	(Al doilea guvern BLUM)	
1938–40	(Al treilea și al patrulea guvern DALADIER)	
1940	REYNAUD (Paul), născut în 1878 la Barcelonnette, Basses-Alpes. Familia emigrată temporar în Mexic	P

1940	Mareșalul PÉTAIN (Philippe), născut în 1856 la Cauchy-à-la-Tour, Pas-de-Calais. Nume originar din Artois (Dauzat)	C
1940	(LAVAL)	
1941	(FLANDIN)	
1941–42	Amiralul DARLAN (François), născut în 1881 la Nérac, Lot-et-Garonne. Nume din sud (Dauzat)	P
1943–44	(LAVAL)	
1944–46	Generalul de GAULLE. Trebuie considerat „central", în pofida posibilității unei îndepărtate origini flamande (Dauzat: nume calchiat după flamandul Van de Walle „du rempart", variantă semifrancizată *de Waulle*). Există un Gaspard de Gaulles căpitan-castelan de Cuisery, înnobilat în 1571 (cf. Jean Gonnet, *Les origines bourguignonnes du Général de Gaulle*, Châlons, 1945). La începutul secolului al XVII-lea, un Nicolas de Gaules, consilier în Parlamentul din Bourgogne. În 1626, un Gaspard de Gaulle, *Escuyer, sieur de Rémilly, gendarme de la Compagnie de la Reyne* „senior de Rémilly, șef de trupă din Suita Reginei". Dar filiația neîntreruptă nu poate fi datată decât de la 1713, de la un Antoine de Gaulles, din Châlons-sur-Marne. Să adăugăm că în secolul al XVIII-lea, persoane cu numele de Gaulle apăreau în Normandia, în Champagne și la Paris. (Din întâmplare, încercând să regăsesc adresa lui Alexandru Ioan Cuza pe când era student la Paris, am găsit în Arhivele Orașului Paris un de Gaulle artist-pictor, domiciliat în anii 1840 la nr. 174 din *rue de l'Université*)	C
1946	GOUIN (Félix), născut în 1884 la Peypin, Bouches-du-Rhône. Marsiliez	P
1946	BIDAULT (Georges), născut în 1899 la Moulins, Allier. Familie originară de la periferia ținutului Morvan, în departamentele Saône-et-Loire și Nièvre. Regiune dialectală *oïl* din nordul Franței	C

1946–47	(Al treilea guvern BLUM)	
1947	RAMADIER (Paul), născut în 1888 la La Rochelle. Familie originară din sud	P
1947	(Léon BLUM neînvestit)	
1947–48	SCHUMAN (Robert), născut la Luxemburg în 1886. Familie originară din Lorena de Nord	P
1948	MARIE (André), născut la Honfleur, în 1897. Fiul unui institutor. Nu există detalii	C
1948	(Robert SCHUMAN, neînvestit)	
1948-49	QUEUILLE (Henri), născut la 1884 la Neuvic-d'Ussel, Corrèze. Nume de localitate în Puy-de-Dôme (Dauzat). (Două guverne succesive)	P
1949–50	(Al doilea guvern BIDAULT)	
1950	(Al treilea guvern QUEUILLE)	
1950–51	PLEVEN (René), născut în 1901 la Rennes. Familie de origine bretonă	P
1951	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1951	MOLLET (Guy), născut în 1905 la Flers, Orne (neînvestit)	C
1951	PETSCHE (Maurice), născut la Paris în 1895, fiu și nepot de „tehnocrați“ loreni. Familie protestantă, originară la a treia generație din Wissembourg (Bas-Rhin). Conform tradiției familiale, de îndepărtată origine ungară. De asemenea, protestant dinspre partea maternă (Bruniguel, veche familie protestantă din Cévennes). (Neînvestit)	P
1951	MAYER (René), născut la Paris în 1895. Familie israelită	P
1951	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
	(Paul REYNAUD, neînvestit)	
	(Maurice PETSCHE, neînvestit)	
1951–52	(Al doilea guvern PLEVEN, cu două remanieri)	
1952	PINEAU (Christian), născut la Chaumont, în 1904 (neînvestit)	C

1952	SOUSTELLE (Jacques), născut în 1912 la Montpellier. Nume de localitate în Gard (Dauzat), (neînvestit)	P
	(Paul REYNAUD, neînvestit)	
	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1952	DELBOS (Yvon), născut în 1885 la Thonat, Dordogne, fiul unui institutor. Nume: formă meridională a lui Dubois (Dauzat). (Neînvestit)	P
1952	FAURE (Edgar), născut în 1908 la Béziers, fiul unui colonel medic. Nume: forma cea mai răspândită a lui Fevre în dialectele sudice (Dauzat). (Un anumit mister a planat asupra originii familiale a lui Edgar Faure, întreținut poate de el însuși, pentru a face uitată în regiunea Jura originea lui meridională, trădată totuși de accentul său. S-a spus chiar despre el că este „de origine evreiască și străină". Biograful lui (Jean Sarrus, *Edgar Faure*) s-a străduit să respingă aceste alegații: bunicul dinspre tată era învățător în Aude, bunicul dinspre mamă, viticultor în Hérault)	P
1952	(Paul REYNAUD, răsturnat)	
1952	(René PLEVEN, răsturnat)	
1952	PINAY (Antoine), născut în 1891 la Saint-Symphorien-sur-Coise, Rhône.	C
1952	(Jacques SOUSTELLE, neînvestit)	
	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1953	(Al doilea guvern René MAYER)	
1953	(Paul REYNAUD, neînvestit)	
1953	MENDÈS-FRANCE (Pierre), născut la Paris în 1907. Familie de origine evreiască din Portugalia (neînvestit).	P
1953	(Georges BIDAULT, neînvestit)	
1953	(André MARIE, neînvestit)	
1953–54	LANIEL (Joseph), născut în 1889 la Vimoutiers, Orne. Nume din Normandia (Dauzat).	C
1954–55	(Pierre MENDÈS-FRANCE)	
1955	(Christian PINEAU, neînvestit)	

1955–56	(Al doilea guvern Edgar FAURE)	
1956–57	(Al doilea guvern Guy MOLLET)	
1957	BOURGÈS-MAUNOURY (Maurice), născut în 1914 la Luisant, Eure-et-Loir. Familia din partea tatălui (la generația bunicului) originară din Moustier, Dordogne. Prin mamă, înrudit cu mareșalul Maunoury	P
1957	(Antoine PINAY, neînvestit)	
1957	(Guy MOLLET, neînvestit)	
1957–58	GAILLARD D'AIMÉ (Félix), născut la Paris în 1919. Tatăl, inginer în industria minieră. Familie originară din regiunea Barbezieux, Charente. Viticultori și negustători în Cognac	C
1958	PFIMLIN (Pierre), născut în 1907 la Roubaix. Alsacian	P
1958	(Generalul de GAULLE, pentru a doua oară, apoi președinte al Republicii sub noua Constituție)*	
1959–62	DEBRÉ (Michel), născut în 1911 la Paris. Familie de origine evreiască, bunicul patern, rabin	P
1962–68	POMPIDOU (Georges), născut în 1911 la Montboudif, Cantal, din Auvergne. Președinte al Republicii din 1969	P
1968–69	COUVE DE MURVILLE (Maurice), născut în 1907. Reims. Familie protestantă, de origine creolă, din Insula Mauritius	P
	CHABAN-DELMAS (Jacques-Pierre-Michel DELMAS, zis), născut în 1915 la Paris, bordelez. Nume din sud	P

* Conform Constituției din 1958, puterea supremă, în realitate ca un drept, aparține președintelui Republicii; dar cei doi președinți ai celei de a V-a Republici, fiind numărați o dată ca președinți ai Consiliului, nu mai figurează a doua oară pe listă.

ANEXA VI

LISTA PRIM-MINIȘTRILOR BRITANICI
(de la 1721 până în 1970)

(Această listă este de fapt aceea a prim-lorzilor Trezoreriei — care aveau în general și rol de prim-miniștri înainte de 1905 — și a prim-miniștrilor când prim-ministrul nu era prim-lord al Trezoreriei)

Date	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1721	WALPOLE (Robert, prim-conte de Oxford), născut la Houghton, în Norfolk, în 1676. Strămoșul lui, Calibut Walpole, deja în Norfolk. Bunicul și tatăl, activi în politică	C
1742	Contele de WILMINGTON (Spencer Compton), născut în 1673 (?), al treilea fiu al contelui de Northampton și strănepot al primului-conte de Northampton (sfârșitul secolului al XVI-lea–începutul secolului al XVII-lea)	C
1743	PELHAM (Henri), născut în 1696, fratele mezin al ducelui de Newcastle. Foarte veche familie din Hertfordshire. Baronia de Pelham deja în posesia familiei sub Eduard I, în secolul al XIII-lea	C
1754	Ducele de NEWCASTLE (Thomas Pelham Holles), născut în 1693. Fratele precedentului, moștenitor al unei imense averi atât din partea mamei, cât și din partea tatălui. Însurat cu Lady Henriette Godolphin, fiica lordului Godolphin (care jucase un rol de frunte sub trei regi, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolu-	C

	lui al XVIII-lea) și nepoata de fiică a lui Marlborough	
1756	Ducele de DEVONSHIRE (William Cavendish, al patrulea duce de D.). Veche familie engleză. Primul strămoș atestat, Sir John Cavendish, a fost ucis în răzmerița țărănească de la Bury St. Edmunds în 1381 (îl ia pe William Pitt în guvern)	C
1757	(Ducele de NEWCASTLE pentru a doua oară, cu W. Pitt)	
1762	Contele de BUTE (John Stuart, al treilea conte de B., 1713–1792). Scoțian. Aflat la putere numai câteva luni. Nepopular pentru că era favoritul regelui George III, pentru că era partizanul păcii și de asemenea, după cum spun unii istorici, pentru că era *scoțian*	P
1763	GRENVILLE (George, 1712–1770), fratele mezin al lordului Temple. Familie din Buckinghamshire. (Fără legătură de rudenie cu marele navigator din secolul al XVI-lea, Richard Grenville, vărul lui Sir Walter Raleigh)	C
1765	Marchizul de ROCKINGHAM (Charles Watson Wentworth, al doilea marchiz de R., 1730–1780). Strămoșul lui la a șasea generație era stabilit la Rockingham Castle în 1584	C
1766	Ducele de GRAFTON (Augustin Henry Fitzroy, al treilea duce de G., 1735–1811), fiul natural al regelui Carol II și al Barbarei Villiers, ducesă de Cleveland. Prim-lord al Trezoreriei, în timp ce William Pitt devine prim-ministru	C
1766	William PITT, Conte de Chatham, prim-ministru, „omul forte“ al Războiului de șapte ani. Născut în 1708, nepotul lui Thomas Pitt (1653–1726), care s-a îmbogățit din comerțul Companiei Indiilor Orientale și a fost guvernator de Madras; originar din Blandford în Dorset	C
1770	Lordul NORTH (Frederik North, mai târziu al doilea conte de Guilford). Titlu de baron North creat în 1554 pentru Edward North, fiu al unui cetățean din Londra, Roger North	C

1782	(Marchizul de ROCKINGAM, pentru a doua oară)	
1782	Contele de SHELBURN (William Petty Fitzmaurice, conte de SH., mai târziu marchiz de Landsdowne). Petty, familie engleză, beneficiară, la sfârșitul secolului al XVII-lea, de proprietăți irlandeze confiscate. Membrii familiei Fitzmaurice, stabiliți în Irlanda din secolul al XV-lea	C
1783	Ducele de PORTLAND (William Henry Cavendish Bentinck, al treilea duce de Portland, 1738–1809). Vezi, mai sus, pentru Cavendish, la ducele de Devonshire. Bentinck, veche familie din Gueldra, în Țările de Jos. Străbunicul celui de-al treilea duce, venit din Olanda cu Wilhelm de Orania, devine conte de Portland în 1689, negociator al păcii de la Ryswick în 1679 (În același timp, prim-ministru: Lord NORTH, vezi mai sus)	C
1783	William PITT (1759–1806), fiul primului William Pitt și al unei Grenville	C
1801	ADDINGTON (Henry A., mai târziu viconte Sidmouth, 1757–1844). Fiul unui medic. Bunicul, primul care „trece linia“ între *yeoman* și nobilul de țară. Familie atestată în Oxfordshire din secolul al XVI-lea	C
1804	(William PITT, pentru a doua oară)	
1806	Lordul GRENVILLE (William Wyndham Grenville, baron, 1759–1834). Fiul primului-ministru George Grenville	C
1807	(Ducele de PORTLAND, pentru a doua oară)	
1809	Spencer PERCEVAL (1762–1812). Al doilea fiu al lui John Perceval, al doilea conte de Egmont. Familie de baroneți englezi cu pământuri în Irlanda	C
1812	Contele de LIVERPOOL (Robert Bank Jenkinson, al doilea conte L., 1770–1828). Englez. Descendent din Anthony Jenkinson, primul englez care a pătruns în Asia Centrală, în 1558	C
1827	George CANNING (1770–1827), fiul unui nobil englez din comitatul Londonderry, în Irlanda de Nord	C

1827	Vicontele GODERICH (Robinson Frederik John, mai târziu primul conte de Ripon 1782–1859). Fiul lui Thomas Robinson, al doilea conte de Grantham. Englez. Deja un strămoș, primar de York sub Elisabeta I. (Numeroși demnitari în familie, diplomați, amirali etc.)	C
1828	Ducele de WELLINGTON (Arthur Wellesley, primul duce de W., 1769–1852). Învingătorul de la Waterloo. Englez din Irlanda. Bunicul, Richard Colley, prim-baron Mornington, luase numele de Wesley (ortografiat mai târziu Wellesley), ca urmare a moștenirii unei rude, ea însăși rudă îndepărtată cu John Wesley, fondatorul metodismului	C
1830	Contele GREY (Charles, al doilea conte G., 1764–1845). Fiul generalului Sir Charles Grey, primul-conte Grey de Howick. Familie originară din Northumberland	C
1834	Vicontele MELBOURNE (William LAMB, al doilea viconte M., 1779–1848). Englez. Bunicul lui, Sir Matthew Lamb, deputat de Peterborough, în Northamptonshire, din 1747	C
1835	Sir Robert PEEL (1788–1850), al doilea baronet, nepotul lui Robert Peel care a făcut averea familiei creând o manufactură de stambă în Lancashire. Familie venită în secolul al XVII-lea din Yorkshire în Lancashire	C
1835	(Vicontele de MELBOURNE, pentru a doua oară)	
1836	(Sir Robert PEEL, pentru a doua oară)	
1846	Lordul John RUSSEL, mai târziu primul conte Russel (1792–1878), născut la Westminster, al treilea fiu al lui John Russel, al șaselea duce de Bedford. Primul-duce, William Russel „Patriotul“ (1639–1683), era fiul celui de-al cincilea conte Russel. (Bedford, în Anglia)	C
1852	Lordul DERBY (Edward George Geoffrey Smith Stanley, 1799–1869, al paisprezecelea conte de Derby). Primul conte de Derby (în Anglia) trăia la sfârșitul secolului al XV-lea	C

1852	Contele de ABERDEEN (George Hamilton-Gordon, al patrulea conte de Aberdeen, 1784–1860). Veche familie scoțiană	P
1855	Vicontele PALMERSTON (Henry John Temple, al treilea viconte P., 1784–1865). Familie originară din Warwickshire, posedând proprietăți în Irlanda din secolul al XVI-lea	C
1865	(Contele RUSSEL, pentru a doua oară)	
1866	(Contele DERBY, pentru a doua oară)	
1868	DISRAELI (Benjamin, mai târziu lord Beaconsfield, 1804–1881). Bunicul lui, Benjamin d'Israeli, originar din Cento în Italia, se stabilește în Anglia în 1748, naturalizat în 1801. Familie de origine evreiască	P
1868	GLADSTONE (William Ewart, 1809–1898). Scoțian și din partea tatălui, și din partea mamei. Bunicul, îmbogățit din comerțul cu grâne la Leith (lângă Edinburgh). Tatăl, John Gladstone, stabilit la Liverpool, membru al Parlamentului, baronet	P
1874	(DISRAELI, pentru a doua oară)	
1875	(GLADSTONE, pentru a doua oară)	
1885	Sir STAFFORD NORTHCOTE, mai târziu primul conte de Iddesleigh (născut la Londra în 1818). Nume din Anglia (împreună cu marchizul de Salisbury, ca prim-ministru)	C
1885	Marchizul de SALISBURY (Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, al treilea marchiz de S., 1830–1903). Ascendent: Robert Cecil, prim-conte Cecil, m. 1612, văr primar cu Francis Bacon	C
1886	(GLADSTONE, pentru a treia oară)	
1887	(Marchizul de SALISBURY, pentru a treia oară)	
1888	W. H. SMITH (născut la Londra, în 1825). Fiul unui industriaș londonez (împreună, ca *prim-ministru*, cu marchizul Salisbury)	C
1891	BALFOUR (Arthur James, prim-conte Balfour, 1848–1930). Tatăl lui, Sir James Maitland Balfour of Whittingehame, în Haddingtonshire, în	P

	Scoția. Dar mama lui, Lady Blanche Gascoyne-Cecil este o soră a marchizului de Salisbury (*împreună cu marchizul de Salisbury, ca prim-ministru*)	
1892	(GLADSTONE, pentru a patra oară)	
1894	Contele de ROSEBERY (Archibald Philip Primrose, al cincilea conte de R., 1847–1929). Fiul lordului Dalmery. Mama lui, descendentă din Stanhope la a cincea generație	C
1895	(BALFOUR, pentru a doua oară, împreună cu, în calitate de prim-ministru, marchizul de Salisbury. El însuși prim-ministru din 1902)	
1905	Sir Henry CAMPBELL-BANNERMAN (1836–1908). Al doilea fiu al lui Sir James Campbell of Stracathro, Forfarshire, Lord Provost de Glasgow. Familie scoțiană. Sir Henry preia numele de Bannerman (Anglia) la moartea unui unchi dinspre mamă	P
1908	ASQUITH (Herbert Henry Asquith, prim-conte de Oxford și Asquith, 1852–1928). Familie provenită din mica burghezie din Yorkshire	C
1916	Lloyd GEORGE (David, primul conte Lloyd George of Dwyfor, 1863–1945). Galez de origine țărănească. Foarte atașat de particularismul galez	P
1922	BONAR LAW (Andrew, 1858–1923), născut în New Brunswick, în Canada, din părinți de origine scoțiană. El însuși educat la Glasgow din copilărie	P
1923	Stanley BALDWIN (născut la Bewdey, Worcestershire, în 1867). Ascendență engleză din partea mamei: tatăl, mare industriaș, străbunicul, originar din Shropshire, Anglia. Ascendență scoțiană, galeză și irlandeză prin mama sa	C
1924	RAMSAY MACDONALD (James), născut în 1866 la Lossie Mouth în Scoția. Origine scoțiană țărănească	P
1924	(Stanley BALDWIN, pentru a doua oară)	
1925	(Ramsay MACDONALD, pentru a doua oară)	

1926	(Stanley BALDWIN, pentru a treia oară)	
1937	Neville CHAMBERLAIN (1869–1940). Fiul lui Joseph Chamberlain și fratele lui Austin Chamberlain, amândoi lideri conservatori. Familie burgheză originară din Wiltshire, în sudul Angliei	C
1940	CHURCHILL (Sir Winston Leonard Spencer Churchill). Descendent direct din ducele de Marlborough. Spencer Churchill, veche familie nobilă din Anglia. Mama sa, Jennie, fiica lui Leonard Jerome, din New York	C
1945	ATTLEE (Clement Richard, mai târziu primul-conte Attlee, născut la Londra în 1883). Fiul unui avocat din Londra. (N-am putut determina mai departe în timp originea familiei)	nedeterminat
1951	(Winston CHURCHILL, pentru a doua oară)	
1955	EDEN (Sir Anthony E.), născut în 1897 la Windelstone Hall, în comitatul Durham, Anglia. Familie engleză, baroneți din 1672	C
1957	MACMILLAN (Harold, născut la Londra, 1894). Aparține unei familii de mari editori de origine scoțiană. Averea familiei, făcută de bunicul și unchiul primului-ministru; erau de extracție țărănească din insula Arran. H.M. s-a căsătorit cu lady Dorothy Evelyn Cavendish, fiica celui de-al nouălea duce de Devonshire	P
1963	Sir Alec DOUGLAS HOME (Alexander Frederik, al paisprezecelea conte Home, născut în 1903). Veche familie nobilă scoțiană (căreia i-a aparținut și filozoful Hume)	P
1964	WILSON (Harold), născut la Huddersfield în 1916. Strămoși țărani din Rievaulx în Yorkshire	C
1970	HEATH (Edward), născut la 9 iulie 1916 la Broadstairs, în Kent. Strămoșul, Edward Heath, marinar paznic al coastelor, venit în Kent din Cornwall la începutul secolului al XIX-lea	C

ANEXA VII A

LISTA PRIM-MINIȘTRILOR RUȘI
(de la 1905 la 1917)

Perioade / Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
octombrie 1905–aprilie 1906	
WITTE (contele Serghei Iulievici). Născut în 1849 la Tiflis, fiul unui înalt funcționar. Familia dinspre tată de origine olandeză, stabilită în țările baltice, înainte de anexarea lor de către Rusia sub Petru cel Mare. Prin bunica lui dinspre mamă, descendent al familiei princiare Dolgoruki	C
aprilie–iulie 1906	
GOREMÂKIN (Ivan Longhinovici). Familie nobilă din Rusia. Unul dintre strămoșii lui Ivan Longinovici Goremâkin a fost aghiotant al lui Petru cel Mare	C
iulie 1906–septembrie 1911	
STOLÂPIN (Piotr Arkadievici). Familie nobilă din Rusia (regiunea Țver), atestată din secolul al XVI-lea	C
septembrie 1911–ianuarie 1914	
KOKOVȚOV (contele Vladimir Nikolaevici, 1853–1942). Familie foarte probabil rusă	C
ianuarie 1914–ianuarie 1916	
GOREMÂKIN (Ivan Longhinovici). Pentru a doua oară	C
ianuarie 1916–noiembrie 1916	
STRÜMER (Boris Vladimirovici, 1849–1917). Fiul unui căpitan din Tula, de origine germană	C

noiembrie–decembrie 1916

TREPOV (Aleksandr Fedorovici, născut în 1863). Tatăl lui, Fedor Fedorovici Trepov, născut în 1809, înnobilat în 1867, era fiul natural al unui ofițer de origine germană, Friedrich Wilhelm von Steuger C

decembrie 1916–martie 1917

GOLIȚÂN (prințul Nikolai Dmitrievici). Nobilime rusă foarte veche C

ANEXA VII B

LISTA MINIȘTRILOR DE EXTERNE AI RUSIEI
(de la 1818 la 1917)

Ani	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
1818–1856	NESSELRODE (contele Karl Vasilievici, 1780–1862). Născut la Lisabona, unde tatăl său era ambasador al Rusiei. Familie nobilă din Renania	C
1856–1892	GORCIAKOV (prințul Aleksandr Mihailovici, 1798–1883). Veche familie nobilă descendentă din Rurikizi	C
1882–1895	DE GIERS (Nikolai Karlovici, 1820–1895). Nobilime suedeză din Finlanda	C
1896	LOBANOV-ROSTOVSKI (prințul Aleksei Borisovici, 1824–1896). Descinde din Rurikizi	C
1897–1900	MURAVIOV (contele Mihail Nikolaievici, 1845–1900). Veche familie nobilă din Riazan, instalată la Novgorod, la sfârșitul secolului al XV-lea, de către marele-duce al Moscovei	C
1900–1906	LAMSDORFF (contele Vladimir Nikolaievici, 1845–1907). Fiul generalului conte Nikolai Lamsdorff, nepotul contelui Matei Lamsdorff, tutorele lui Nicolae I. Veche familie de baroni baltici, în serviciul Rusiei de la anexarea Letoniei de către Petru cel Mare. Conți ruși în 1817	C
1906–1910	IZVOLSKI (Aleksandr Petrovici, 1856–1919). Nobilime provincială rusă, de îndepărtată origine poloneză (1462). Prin mama lui, strănepot	C

	al prinţului Yashvill, unul dintre conspiratorii care l-au asasinat pe Pavel I în 1801	
1910–1916	SAZONOV (Serghei Dimitrievici 1861–1927). Familie de „Ruşi Mari“ din Moscova (posedând terenuri recent achiziţionate în gubernia Grodno)	C
1916–1917	POKROVSKI (N.N.). Foarte probabil rus (după nume)	C

ANEXA VII C

LISTA MEMBRILOR BIROULUI POLITIC
(de la 1917 până în 1966)

Date / Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
I. — Biroul Politic ales la 10/23 octombrie 1917	
1. LENIN (Vladimir Ilici Ulianov), născut la 22 aprilie 1870 la Simbirsk — ulterior, Ulianov — pe Volga. Tatăl lui, Ilia Nikolaevici Ulianov, inspector de școli primare în gubernia Simbirsk, a fost fiul unui rus și al unei kalmâce. Mama lui, Maria Blank, fiică a unui medic de origine evreiască și a unei nemțoaice (vezi nota 60, p. 444)	C
2. ZINOVIEV (Grigorii Evseievici), născut în septembrie 1883 la Elisabetgrad, provincia Kerson (Ucraina), într-o familie de mic-burghezi evrei (tatăl era proprietarul unei mici ferme producătoare de lapte)	P
3. KAMENEV (Lev Borisovici), născut la 18 iulie 1883 la Moscova. Tatăl lui, mecanic la calea ferată. Evreu	P
4. TROȚKI (Leon D. Bronștain), născut la 26 octombrie 1879 în satul Ianovka, district Elisabetgrad, provincia Kerson. Tatăl lui, proprietar al unei ferme de 250 acri. Evreu	P
5. STALIN (Iosif Vissarionovici Djugașvili), născut în 1879 la Gori, provincia Tbilisi. Fiul unui cizmar. Georgian	P
6. G. I. SOKOLNIKOV, născut la 15 august 1888 la Romnah, districtul Poltava. Ucraina. Fiu al unui medic. Evreu	P

7. BUBNOV (Andrei Sergheievici), născut în 1883 la Ivanovo-Voznesensk, pe Bug (Ucraina de vest). Fiul unui muncitor. Probabil ucrainean — P

II. — Biroul Politic (Executiv) ales în martie 1919, după al VIII-lea Congres al Partidului Bolșevic

1. (LENIN)
2. (KAMENEV)
3. (TROȚKI)
4. (STALIN)
5. N. N. KRESTINSKI, născut la 13 octombrie 1883 la Moghilev pe Nipru. Tatăl, profesor de liceu. Ucrainean — P

III. — Biroul Politic ales la 22 martie 1921, după al X-lea Congres

1. (LENIN)
2. (TROȚKI)
3. (ZINOVIEV)
4. (STALIN)
5. (KAMENEV)

IV. — Biroul Politic ales la 3 aprilie 1922, după al XI-lea Congres

1. (LENIN)
2. (KAMENEV)
3. (TROȚKI)
4. (STALIN)
5. (ZINOVIEV)
6. RÂKOV (Aleksei Ivanovici), născut la 13 februarie 1881 la Saratov (pe Volga). Tatăl lui, țăran din regiunea Viatka, districtul Iaransk (Rusia), venit să facă la Saratov comerț — C
7. M. M. TOMSKI, născut la Petersburg, la 31 octombrie 1880, fiul unui muncitor frezor. Probabil rus — C

V. — Biroul Politic ales la 26 aprilie 1923, după al XII-lea Congres. (Fără schimbări în raport cu precedentul)

VI. — Biroul Politic ales la 2 iunie 1924, după al XIII-lea Congres

1. (KAMENEV)
2. (TROȚKI)
3. (STALIN)
4. (ZINOVIEV)
5. (RÂKOV)
6. (TOMSKI)

7. BUHARIN (Nikolai Ivanovici), născut la 27 septembrie 1888 la Moscova. Tatăl și mama, învățători. Probabil rus — C

VII. — Biroul Politic ales la 1 ianuarie 1926, după al XIV-lea Congres

1. (BUHARIN)
2. VOROȘILOV (Kliment Iefremovici), născut la 1881 în satul Verkneie, Provincia Ekaterinoslav (Ucraina). Fiul unui cantonier. Ucrainean. — P
3. (ZINOVIEV)
4. KALININ (Mihail Ivanovici), născut la 7 noiembrie 1875 în satul Verhnaia Troika, districtul Korcev, provincia Țver (Rusia). Fiu de țărani — C
5. MOLOTOV (Viaceslav Mihailovici Skriabin, născut în februarie 1890 la Kuharka, provincia Viatka), într-o familie de mic-burghezi [compozitorul Skriabin era văr cu el] — C
6. (RÂKOV)
7. (STALIN)
8. (TOMSKI)
9. (TROȚKI)

VIII. — Biroul Politic ales la 19 decembrie 1927, după al XV-lea Congres

1. (BUHARIN)
2. (VOROȘILOV)
3. (KALININ)
4. KUIBÂȘEV (Valerian Vladimirovici), născut la 25 mai 1888 la Omsk (Siberia occidentală). Fiul unui ofițer. Intrat el însuși la Școala Militară. Foarte probabil rus — C
5. (MOLOTOV)
6. (RÂKOV)
7. I. A. RUȚUTAK, născut în august 1887, într-o mică fermă din districtul Kursitensk, în Letonia, în familia unui muncitor agricol. Leton — P
8. (STALIN)
9. (TOMSKI)

IX. — Biroul Politic ales la 13 iulie 1930, după al XVI-lea Congres

1. (VOROȘILOV)
2. KAGANOVICI (Lazar Moiseievici), născut la 22 noiembrie 1893 în satul Kabani, provincia Kiev, într-o familie evreiască săracă — P
3. (KALININ)

4. KIROV (Serghei Mironovici), născut în 1886 în districtul Viaţk (Rusia). Probabil rus — C
5. S. M. KOSIOR, născut în 1889. Fiul unui muncitor polonez Fost ucenic într-o uzină metalurgică din Sulin (Don) — P
6. (KUIBÂŞEV)
7. (MOLOTOV)
8. (RÂKOV)
9. (RUŢUTAK)
10. (STALIN)

X. — Biroul Politic ales la 10 februarie 1934, după al XVII-lea Congres

1. (STALIN)
2. (MOLOTOV)
3. (KAGANOVICI)
4. (VOROŞILOV)
5. (KALININ)
6. MIKOIAN (Anastas Ivanovici), născut la 25 noiembrie 1895 în satul Sanain, provincia Tbilisi, Gruzia. Fiul unui dulgher. Armean — P
7. (MOLOTOV)
8. (STALIN)
9. HRUŞCIOV (Nikita Sergheievici), născut la 17 aprilie 1894, în familia unui miner din satul Kalinovka, provincia Kursk, ucrainean — P

XI. — Biroul Politic după şedinţa plenară a C.C. din martie 1946

1. (ANDREIEV)
2. (VOROŞILOV)
3. (JDANOV)
4. (KAGANOVICI)
5. (KALININ, mort 3 iunie 1946)
6. (MIKOIAN)
7. (MOLOTOV)
8. (STALIN)
9. (HRUŞCIOV)
10. BERIA (Lavrenti Pavlovici), născut în satul Merhennir, districtul Suhum, Gruzia, într-o familie de ţărani. Georgian — P
11. MALENKOV (Gheorghi Maksimilianovici), născut la 18 ianuarie 1902 la Orenburg (astăzi Cikalov), sud-vestul munţilor Ural. Tatăl funcţionar. — C

Probabil rus. Despre mama lui s-a spus că era baș-
kiră

(doi membri cooptați în 1948)

1. BULGANIN (Nikolai Aleksandrovici), născut în 1895 la Nijni-Novgorod. Fiul unui muncitor. Origine nedeterminată. Probabil rus — nedeterminat
2. KOSÂGHIN (Aleksei Nikolaevici), născut în 1904 la Petersburg. Fiul unui muncitor. Origine etnică nedeterminată. Probabil rus — nedeterminat

XII. — Biroul Politic constituit după moartea lui Stalin, martie 1953

1. (MALENKOV)
2. (BERIA)
3. (MOLOTOV)
4. (VOROȘILOV)
5. (HRUȘCIOV)
6. (BULGANIN)
7. (KAGANOVICI)
8. (MIKOIAN)
9. SABUROV (Maksim Saharovici), născut la 19 februarie 1900 la Druzovski. Donbas (Ucraina). Fiul unui muncitor. Foarte probabil ucrainean — P
10. PERVUHIN (Mihail Gheorghievici), născut la 14 octombrie 1904 la Nierozan, în provincia Celiabinsk, districtul Zlatustveni (Siberia occidentală). Fiul unui fierar. Origine etnică nedeterminată — nedeterminat

XIII. — Biroul Politic ales la 27 februarie 1956, după al XX-lea Congres

1. (BULGANIN)
2. (VOROȘILOV)
3. (KAGANOVICI)
4. A. I. KIRICENKO, născut în 1908 în satul Cernobaevka, regiunea Kerson (Ucraina). Fiul unui muncitor. Ucrainean — P
5. (MALENKOV)
6. (MIKOIAN)
7. (MOLOTOV)
8. (PERVUHIN)
9. (SABUROV)
10. SUSLOV (Mihail Andreievici), născut în 1902, într-o familie de țărani din satul Șahovski, provincia Saratov pe Volga. Probabil rus — C

XIV. — Biroul Politic ales în octombrie 1961, după al XXII-lea Congres

1. BREJNEV (Leonid Ilici), născut în 1906 în satul Kamenski (astăzi Dnieprodjerzinsk, Ucraina). Fiul unui muncitor. Ucrainean	P
2. VORONOV (Ghenadi Ivanovici), născut în 1910 la Țer (azi Kalinin, Rusia). Probabil rus	C
3. KOZLOV (Frol Romanovici), născut în 1908 în satul Loșinino, districtul Kosilovski, regiunea Riazan. Fiu de țărani	C
4. (KOSÂGHIN)	
5. KUUSINEN (Otto Vilhelmovici), născut în 1881 în Finlanda. Fiul unui croitor. Finlandez	P
6. (MIKOIAN)	
7. PODGORNÂI (Nikolai Viktorovici), născut în 1903 la Karlovka, regiunea Poltava (Ucraina). Fiul unui muncitor turnător. Ucrainean	P
8. POLIANSKI (Dmitri Stepanovici), născut în 1917 la Slavianoserbsk, în Donbas (Ucraina). Fiu de țărani. Ucrainean	P
9. (SUSLOV)	
10. (HRUȘCIOV)	
11. ȘVERNIC (Nikolai Mihailovici), născut în 1888 la Petersburg. Fiu de muncitor. Origine etnică nedeterminată.	nedeterminat

XV. — Biroul Politic ales în aprilie 1966, după al XXIII-lea Congres

1. (BREJNEV)	
2. (VORONOV)	
3. KIRILENKO (Andrei Pavlovici), născut în 1906 la Alekseievka, gubernia Voronej (Ucraina). Fiul unui meșteșugar. Ucrainean	P
4. (KOSÂGHIN)	
5. MAZUROV (Kiril Trofimovici), născut în 1914 în satul Rudnia-Pribitkovskaia, districtul Gomel, gubernia Moghilev (Ucraina). Ucrainean	P
6. PELȘE (Arvid Ianovici), născut în 1899 în districtul Bausk (Letonia). Leton	P
7. (PODGORNÂI)	
8. (POLIANSKI)	
9. (SUSLOV)	
10. ȘELEPIN (Aleksandr Mikolaevici), născut în 1918 la Voronej (Ucraina). Probabil ucrainean	
11. ȘELEST	nedeterminat

ANEXA VIII

LISTA PREȘEDINȚILOR STATELOR UNITE, A VICEPREȘEDINȚILOR, A SECRETARILOR DE STAT ȘI A PREȘEDINȚILOR CURȚII SUPREME

(de la 1789 până în 1974)

Perioada	Nume	Centrali (C) sau Periferici (P)
	A. PREȘEDINȚI	
1. 1789–1797	WASHINGTON (George), născut la 22 februarie 1732 la Wakefield, Virginia. *Origine engleză*. Străbunicul lui, colonelul John Washington, venit din Northamptonshire în 1657 sau 1658, era mezinul unei vechi familii nobile engleze*	C
2. 1797–1801	ADAMS (John), născut la 30 octombrie 1735 la Braintree, Massachusetts. *Origine engleză*. Străbunicul, imigrat din Anglia în 1636	C
3. 1801–1809	JEFFERSON (Thomas), născut la 13 aprilie 1743 la Shadwell, Virginia. Fiul unui inginer. *Origine engleză*	C
4. 1809–1817	MADISON (James), născut la 16 martie 1751 la Port-Conway, Virginia. *Origine engleză*	C
5. 1817–1825	MONROE (James), născut la 28 aprilie 1758 în Westmoreland, Virginia. *Origine scoțiană*	C
6. 1825–1829	ADAMS (John Quincy), născut la 11 iulie 1767, Braintree, Massachusetts. Fiul celui de-al doilea Președinte, John Adams	C
7. 1829–1837	JACKSON (Andrew), născut la 15 martie 1767 în Carolina de Nord. *Scotch-Irish* (tatăl și mama s-au născut în Irlanda)	C

* *Notă la ediția românească*: La *Library of Congress* (Biblioteca Națională), în sala de genealogii, e afișat un mare tabel de ascendenți ai lui Washington, arătând că acesta cobora din mai mulți semnatari ai Cartei din 1215.

8.	1837–1841	VAN BUREN (Martin), născut la 5 decembrie 1782 în statul New York. *Origine olandeză*	C
9.	1841	HARRISON (William Henry), născut la 9 februarie 1773 în Virginia. Fiul unuia dintre semnatarii Declarației de Independență. *Origine engleză.* (Mort la o lună după instalare)	C
10.	1841–1845	TYLER (John) născut la 29 martie 1790 în Virginia. Fiul unui guvernator al Virginiei, *de origine engleză*	C
11.	1845–1849	KNOX POLK (James), născut la 2 noiembrie 1795 în Carolina de Nord. *Origine Scotch-Irish*	C
12.	1849–1850	TAYLOR (Zachary), născut la 24 noiembrie 1784 în Virginia. Familie de origine engleză (vărul lui Madison)	C
13.	1850–1853	FILLMORE (Millard), născut la 7 ianuarie 1800 în statul New York. Familie de *origine engleză*	C
14.	1853–1857	PIERCE (Franklin), născut la 23 noiembrie 1804 în New Hampshire. Fiul unui fost guvernator din New Hampshire. Familie de *origine engleză*	C
15.	1857–1861	BUCHANAN (James), născut la 23 aprilie 1791 în Pennsylvania. *Origine Scotch-Irish* (tatăl imigrat din Irlanda)	C
16.	1861–1865	LINCOLN (Abraham), născut la 12 februarie 1809 în Kentucky (primul dintre președinți care s-a născut în afara celor treisprezece state ale federației primitive). Familie de *origine engleză* (imigrată în 1635). Mort asasinat	C
17.	1865–1869	JOHNSON (Andrew), născut la 29 decembrie 1808 în Carolina de Nord. Familie de *origine engleză*	C
18.	1869–1877	GRANT (Ulysses Simpson), născut la 27 aprilie 1822 în Ohio. Familie de *origine scoțiană* (imigrată în 1680)	C

19.	1877–1881	HAYES (Rutherford Birchard), născut la 4 octombrie 1822 în Ohio. Familie de *origine scoțiană* (imigrată în 1680)	C
20.	1881	GARFIELD (James Abram), născut la 19 noiembrie 1831 în Ohio. Familie de *origine engleză* (imigrată în 1630). Mort asasinat	C
21.	1881–1885	ARTHUR (Chester Alan), născut la 5 octombrie 1830 în Vermont. *Scotch-Irish* (tatăl născut în Irlanda în 1796)	C
22.	1885–1889	CLEVELAND (Stephen Grover), născut la 18 martie 1837 în New Jersey. Familie de *origine engleză*	C
23.	1889–1893	HARRISON (Benjamin), născut la 20 august 1833 în Ohio. Nepotul președintelui William Harrison	C
24.	1893–1897	(CLEVELAND, pentru a doua oară)	
25.	1897–1901	McKINLEY (William), născut la 23 ianuarie 1843 în Ohio. Familie de *origine Scotch-Irish*. Străbunicul lui a luptat în Războiul pentru independență. Mort asasinat	C
26.	1901–1909	ROOSEVELT (Theodore), născut la 28 octombrie 1858 New York City. Familie de *origine olandeză* (strămoș Claes Van Rosenvelt, imigrat în Noua Olandă spre 1650). Dinspre mamă, Bulloch, aristocrați din sud	C
27.	1909–1913	TAFT (William Howard), născut la 15 septembrie 1857 în Ohio. Fiul unui fost secretar și procuror general sub Grant. Familie de *origine engleză*	C
28.	1913–1921	WILSON (Thomas Woodrow), născut la 28 decembrie 1856 în Virginia. Familie de origine *Scotch-Irish* (bunicul imigrat din Irlanda de Nord în 1807)	C
29.	1921–1923	HARDING (Warren Gamaliel), născut la 2 noiembrie 1865 în Ohio. Strămoși *englezi* și *Scotch-Irish*. Mort înainte de încheierea magistraturii	C
30.	1923–1929	COOLIDGE (Calvin), născut la 4 iulie 1872 în Vermont. Familie de *origine engleză*, imigrată în 1630	C

31.	1929–1933	HOOVER (Herbert Clark), născut la 10 august 1874 în Iowa, dintr-un tată fierar. Familie de *origine germană* (imigrată în 1738)	C
32.	1933–1945	ROOSEVELT (Franklin Delano), născut la 20 ianuarie 1882, în New York. Văr, de gradul cinci, cu Theodore Roosevelt	C
33.	1945–1953	TRUMAN (Harry), născut la 8 mai 1884 în Missouri. Familie (modestă) de *origine engleză*, instalată întâi în Kentucky	C
34.	1953–1961	EISENHOWER (Dwight David), născut la 14 octombrie 1890 în Texas. Familie de *origine germană*, instalată în Pennsylvania spre 1730	C
35.	1961–1963	KENNEDY (John Fitzgerald), născut la 29 mai 1917 în Massachusetts. Familie de recentă *origine irlandeză* (generația bunicului). Primul catolic care a avut acces la magistratura supremă a Statelor Unite. Mort asasinat	P
36.	1963–1969	JOHNSON (Lyndon Baines), născut la 27 august 1908 în Texas. Origine foarte probabil anglo-saxonă. Religie: Discipolii lui Crist (*Christian Church*)	C
37.	1969–1974	NIXON (Richard Milhous), născut în 1919 în California. Familie de protestanți din Irlanda (*quakers*). Thomas Milhous trăia în 1700 în comitatul Kildare. James Nixon a imigrat în 1721	C

B. VICEPREȘEDINȚI

1.	(John ADAMS, cf. Președinți)	
2.	(Thomas JEFFERSON, cf. Președinți)	
3.	BURR (Aaron), 1756–1836, din statul New York. *Origine engleză*	C
4.	CLINTON (George), 1739–1812, din statul New York. *Origine engleză*	C
5.	GERRY (Elbridge), 1774–1814, din Massachusetts. *Origine engleză*	C
6.	TOMPKINS (Daniel D.), 1774–1825, din statul New York. Strămoș *imigrat din Anglia* în Massachusetts în 1640	C

7. CALHOUN (John Caldwell), 1782–1850, din Carolina de Nord. Origine *Scotch-Irish* C
8. (Martin VAN BUREN, cf. Președinți)
9. JOHNSON (Richard M.), 1780–1850, născut în Virginia, de *origine engleză* C
10. (John TYLER, cf. Președinți)
11. DALLAS (George M.), 1792–1864, din Pennsylvania. Fiul unui *imigrant englez* C
12. (Millard FILLMORE, cf. Președinți)
13. KING (William Rufus Devane), 1786–1853, din Carolina de Nord. Strămoși originari din *Irlanda de Nord*, *origine hughenotă* prin latura maternă C
14. BRECKINGRIDGE (John C.), 1821–1875. Familie *Scotch-Irish* din Virginia C
15. HAMLIN (Hannibal), 1809–1891. Strămoș, la a cincea generație, James Hamlin, stabilit în Massachusetts în 1639 (origine etnică nespecificată, foarte probabil englez, având în vedere data și colonia) C
16. (Andrew JOHNSON, cf. Președinți)
17. SCHUYLER* COLFAX, 1823–1885, născut în statul New York. Schuyler (veche familie olandeză) prin bunica lui din partea tatălui. Bunicul lui dinspre tată, William Colfax, comandant al gărzii lui George Washington C
18. WILSON (Henry), 1812–1875, pe numele lui adevărat Jeremiah Jones Colbath. Născut în New Hampshire. Origine foarte probabil *anglo-saxonă*, după nume C
19. WHEELER (William Almon), 1819–1887. Strămoși *puritani* instalați în Massachusetts în 1637 C
20. (Chester A. ARTHUR, cf. Președinți)
21. HENDRICKS (Thomas A.), 1819–1885. Strămoș *hughenot*, venit cu William Penn. Mamă de origine *scoțiană* C
22. MORTON (Levi Parson), 1824–1920. Strămoși veniți în Noua Anglie în 1650, de *origine scoțiană* C

---

* *Notă la ediția românească*: un descendent al lui, generalul Schuyler (pron. Scailer) a fost șeful misiunii americane în Comisia Aliată de Control în România.

23. STEVENSON* (Adlai Ewing), 1835–1914, *Scotch-Irish*	C
24. HOBART (Garret Augustin), 1844–1899. Strămoș Edmund Hobart venit *din Anglia* în 1633. Alte ascendențe: olandeză, hughenotă	C
25. (Theodore ROOSEVELT, cf. Președinți)	
26. FAIRBANKS (Charles Warren), 1852–1918. Strămoșul, numit Fayerbanke, venit *din Anglia* în 1633	C
27. SHERMAN (James S.), 1855–1912. Strămoșul, Ph. Sherman, a venit *din Anglia* în Massachusetts în 1633. Tot de origine engleză, familia dinspre mamă	C
28. MARSHALL (James Riley), 1854–1925. Descendent de coloni *englezi* din Virginia	C
29. (Calvin COOLIDGE, cf. Președinți)	
30. DAWES (Charles G.), născut în 1865 în Illinois. Familie de *origine engleză*	C
31. CURTIS (Charles), născut în 1860 în Kansas. Familie de *origine engleză*	C
32. GARNER (John B.), născut în 1868 în Texas. Familie de *origine engleză*	C
33. WALLACE (Henry A.), origine nedeterminată. Nume britanic	nedeterminat
34. (Harry S. TRUMAN, cf. Președinți)	
35. BARKLEY (Alben W.), origine nedeterminată. Nume britanic	nedeterminat
36. (Richard M. NIXON, cf. Președinți)	
37. (Lyndon B. JOHNSON, cf. Președinți)	
38. HUMPHREY (Hubert Horatio), origine nedeterminată, *nume britanic*	nedeterminat
39. AGNEW (Spiro T.), fiul unui *imigrant grec* (și-a modificat numele)	P

C. SECRETARI DE STAT

1. (Thomas JEFFERSON, cf. Președinți)	
2. RANDOLPH (Edmund J.), 1753–1813, din Virginia. Tata și mama de *origine engleză*	C

* *Notă la ediția românească*: un strănepot va fi candidat la președinție în anii 1950.

3.	PICKERING (Timothy), 1745–1829. Mama de *origine engleză*. Familia dinspre tată stabilită în Massachusetts în 1637 (foarte probabil *engleză*)	C
4.	MARSHALL (John), 1755–1825. Tatăl de origine *galeză*, modestă. Mama de origine *scoțiană*	C
5.	(James MADISON, cf. Președinți)	
6.	SMITH (Robert), 1757–1842. *Scotch-Irish*	C
7.	(James MONROE, cf. Președinți)	
8.	(John Quincy ADAMS, cf. Președinți)	
9.	CLAY (Henry), 1777–1852. De origine *engleză*, din Virginia.	C
10.	(Martin VAN BUREN, cf. Președinți)	C
11.	LIVINGSTONE (Edward), 1764–1836. Ascendență *engleză și scoțiană* prin tată, *olandeză* prin mamă	C
12.	McLANE (Louis), 1786–1857. Strămoș *quaker* venit cu William Penn	C
13.	FORSYTH (John), 1780–1841. Familie de *origine scoțiană*, imigrată în 1680	C
14.	WEBSTER (Daniel), 1782–1852. Familie stabilită în Massachusetts în 1635 (foarte probabil *engleză*). Origine *scoțiană* dinspre mamă	C
15.	LEGARE (Hugh S.), 1797–1842. Origine *hughenotă* dinspre tată, *engleză* dinspre mamă	C
16.	UPSHUR (Abel Parker), 1791–1844. Origine nedeterminată. Familia dinspre mamă Parker, în Virginia din secolul al XVII-lea	nedeterminat
17.	(John Caldwell CALHOUN, cf. Vicepreședinți)	
18.	(James BUCHANAN, cf. Președinți)	
19.	CLAYTON (James Middleton), 1796–1856. Dinspre tată, *quakers* veniți cu William Penn	C
20.	(Daniel WEBSTER, pentru a doua oară)	
21.	EVERETT (Edward), 1794–1865. Fără precizări în legătură cu linia paternă, dar se spune despre el că avea *colonial ancestors* în Massachusetts. Mama, Lucy Hill, era din Boston. Tatăl, de asemenea din Boston, era pastor. Cu un astfel de „background“, *originea engleză* este aproape sigură	C
22.	MARCY (William L.), 1786–1857. Strămoșul John Marcy a venit din *Anglia* în 1685	C

23. CASS (Lewis), 1782–1866. Veche familie din Noua Anglie	C
24. BLACK (Jeremiah Sullivan), 1810–1883. Origine *Scotch-Irish*	C
25. SEWARD (William Henry), 1801–1872. Nume cu rezonanță britanică. Fratele bunicului, colonel în timpul Războiului de independență	C
26. WASHBOURNE (Elihu Benjamin), 1816–1887. Familie de *origine engleză*	C
27. FISH (Hamilton), 1808–1893. Familie de *origine engleză*. Prin mama lui, Stuyvesant, veche familie *olandeză*	C
28. EVARTS (William Maxwell), 1818–1901. Familia dinspre mamă, Sherman, în Massachusetts din 1636. Familia dinspre tată în Connecticut din 1650	C
29. BLAINE (James Gillespie), 1830–1893. *Scotch-Irish*, venită din Londonderry în 1745	C
30. FRELINGHUYSEN (Frederik Th.). Ascendență *olandeză și germană*	C
31. BAYARD (Thomas Francis), 1828–1898. *Ascendență hughenotă* și *olandeză* (Stuyvesant)	C
32. (James Gillespie BLAINE, pentru a doua oară)	
33. FOSTER (John Watson), 1836–1917. Fără precizări, nume cu rezonanță britanică	nedeterminat
34. GRESHAM (Walter Q.), 1832–1895. Familie de *origine engleză*, instalată în Virginia în 1759	C
35. OLNEY (Richard), 1835–1917. Descendent dintr-un Thomas Olney, însoțitor al pastorului Roger Williams, unul dintre fondatorii coloniei din Massachusetts în 1629. Nume *britanic*. Mama de *origine hughenotă*	C
36. SHERMAN (John), 1823–1900. Strămoșul Edmund Sherman a venit din Anglia (Essex) în 1634	C
37. DAY (William Rufus), 1849–1923. Familie din Noua Anglie	C
38. HAY (John), 1838–1905. Tatăl: *ascendență scoțiană* și *germană*	C
39. ROOT (Elihu), 1845–1937. Familie de *origine engleză*, venită în 1639	C
40. BACON (Robert), 1860–1919. Strămoșul Nathaniel Bacon a venit din Cornwall în 1639	C

41.	KNOX (Philander Chase), 1854–1921. Fiul unui pastor metodist episcopalian (deci foarte probabil de *origine engleză*)	C
42.	BRYAN (William Jennings), 1860–1925. Familie de agricultori din Virginia, fără alte precizări. Nume cu rezonanță britanică	nedeterminat
43.	LANSING (Robert), 1864–1928. Strămoșul, Geritt Lansing, a imigrat din *Olanda* în 1640	C
44.	COLBY (Brainbridge), origine etnică nedeterminată	nedeterminat
45.	HUGUES (Charles S.), origine etnică nedeterminată	nedeterminat
46.	KELLOGG (Frank B.), născut în 1856. Origine etnică nedeterminată	nedeterminat
47.	STIMSON (Henry L.), născut în 1867	nedeterminat
48.	HULL (Cordell), fiul unui *imigrant englez*	C
49.	STETTINIUS Jr. (E. R.), născut în 1900 la Chicago. *Nume german*	C
50.	BYRNES (James F.), fără precizări, nume britanic	nedeterminat
51.	MARSHALL (George Catlett), 1880–1959, fără precizări. Nume *britanic*	nedeterminat
52.	ACHESON (Dean G.), născut în 1893. De *recentă origine engleză*	C
53.	DULLES (John Foster). Strămoșul William DULLES a venit din Scoția în 1776	C
54.	HERTER (Christian A.), fără precizări	nedeterminat
55.	RUSK (Dean), fără precizări. Nume britanic	nedeterminat
56.	ROGERS (William Pierce), fără precizări. Nume britanic	nedeterminat

D. PREȘEDINȚI AI CURȚII SUPREME

1.	JAY (John), președinte al Curții Supreme de la 1789 la 1795. Strămoș *hughenot*, Auguste Jay, stabilit la New York în 1686. Mama, Van Cortland, *olandeză*	C
2.	RUTLEDGE (John), 1739–1800. *Origine engleză*	C
3.	ELLSWORTH (Oliver), 1745–1807. Strămoș venit din *Yorkshire* în Connecticut în 1650	C
4.	(John MARSHALL, cf. Secretari de stat)	
5.	TANEY (Roger Brook), 1777–1864. Strămoșul Michael Taney s-a instalat în Maryland în 1660. Dinspre mamă, strămoși de la 1650	C

6. CHASE (Salmon Portland), 1808–1873. Strămoșul dinspre tată, Thomas Chase, a venit *din Anglia* în Massachusetts în 1640. Mama de *origine scoțiană*	C
7. WAITE (Morrison R.), fără precizări, nume britanic	nedeterminat
8. FULLER (Melville Weston), 1833–1910. Numără în familie mai mulți oameni ai Bisericii. Foarte probabil de *origine engleză*	nedeterminat
9. WHITE (Edward Douglas), 1845–1921. Strămoș dinspre tată imigrat din *Irlanda* în Pennsylvania în 1749, deci *Scotch-Irish*	C
10. (William Howard TAFT, cf. Președinți)	
11. HUGUES (Charles E.), fiul unui preot *baptist*, fără precizări	nedeterminat
12. STONE (Harlan F.), fără precizări. Nume *britanic*	nedeterminat
13. WINSON (Fred M.), fără precizări. Nume *britanic*	nedeterminat
14. WARREN (Earl), fără precizări. Nume *britanic*	nedeterminat
15. BURGER (Warren E.). Tată de *origine elvețiană*. Mamă de *origine germană*	C

BIBLIOGRAFIE

OBSERVAȚII

Bibliografia unui astfel de subiect nu poate fi decât selectivă. Pentru partea întâi, cea propriu-zis istorică, am renunțat, așadar, să citez lucrările mele de referință — de altfel, lista ar fi fost prea lungă și lipsită de interes practic: cititorul se va putea raporta la toate cercetările istorice care au autoritate în domeniu. M-am limitat deci aici la menționarea operelor citate în text sau în note, chiar și atunci când se refereau la o chestiune de interes secundar.

AÏTOFF, D., *Peuples et langues de la Russie, d'après le dernier recensement*, Paris, 1906.

ALLAIS, Maurice, *Les perspectives économiques de l'unification européenne*, Paris, 1959.

ALTHEIM, Franz, *Die Krise der Alten Welt*, Berlin, 1943 (trad. fr.: *Le déclin du monde antique*, Payot, Paris, 1953).

ANATI, Emmanuel, *Palestine before the Hebrews*, New York, 1963.

ARDENNE DE TIZAC (d') *L'art chinois classique*, Paris, 1926.

ARON, Raymond, *L'histoire et ses interprétations*, convorbiri în jurul lui Arnold Toynbee sub direcția lui R. Aron, Paris, 1961.

— *L'homme, le monde, l'histoire* (Cahiers du Collège philosophique), 1948.

AUBOYER, Jeannine, v. GROUSSET.

BAGBY, Philip, *Culture and the Causes of Culture*, în *American Anthropologist*, vol. 55, 1953, pp. 535–554.

— *Culture and History*, Prolegomena to the comparative Study of Civilization, Londra, 1958; reeditat 1959, University of California Press, Berkeley și Los Angeles, in-8°, 244 p.

BALANDIER, Georges, *Dynamique des relations extérieures des sociétés „archaïques"*, în *Traité de sociologie*, publicat de G. Gurvitch, vol. II, Paris, 1960.

BASTIDE, Roger, *Sociologie et psychanalyse*, în *Traité de sociologie*, publicat de G. Gurvitch, vol. II, Paris, 1960.

— *Problème de l'entrecroisement des civilisations et de leurs œuvres, ibid.*

BEALS, Ralph, *Acculturation*, în A. Kroeber, *Anthropology Today*, Chicago, 1953 (reed. 1962).

BEAVER, Stanley E., v. STAMP, L. Dudley.

BENEDICT, Ruth, *Patterns of Culture*, Boston, 1934; trad. fr.: *Échantillons de civilisations*, Paris, 1950.

— *The Chrysanthemum and the Sword*, Cambridge, Mass, 1947.

BERDIAIEFF, Nicolas, *Un nouveau Moyen Âge. Réflexions sur les destinées de la Russie et de l'Europe*, trad. din rusă, Paris, 1927.

— *Au seuil de la nouvelle époque*, Neuchâtel et Paris, 1947.

— *Le sens de l'Histoire. Essai d'une philosophie de la destinée humaine*, trad. din rusă, Paris, 1948.

BERQUE, Jacques, *Dépossession du monde*, Paris, 1964.

BESMIER, M., *Histoire Romaine*, I. IV, Paris, 1937.

BIBESCO, Princesse, *La Nymphe Europe*, Paris, 1960.

BLOCH, Gustave și CARCOPINO, Jérôme, *Histoire Romaine*, vol. II, Paris, 1935.

BRAUDEL, Fernand, *L'apport de l'histoire des civilisations*, în *L'Encyclopédie Française*, vol. XX 20.10.11 la 20.12.14.

BRUN, Auguste, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, 1923.

— *Parlers régionaux, France dialectale et unité française*, Paris–Toulouse, 1946.

BRUNETIÈRE, Ferdinand, *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature*, Paris, 1890.

CALLOT, Émile, *Civilisation et Civilisations*, Paris, 1954.

CARCOPINO, Jérôme, *Jules César*, Paris, 1968.

— v. de asemenea BLOCH, Gustave.

CHADWICK, H. Munro și CHADWICK, N. Kershaw, *The Growth of Literature*, Cambridge, 1932–1940, 3 vol.

CHALINE, Claude, *Le Royaume-Uni et la République d'Irlande*, Paris, 1966.

CHANNING, Edward, *A History of the United States*, New York, 1924.

CHILDE, V. Gordon, *What Happened in History*, Harmondsworth, 1942; reed. New York, 1946.

CIORAN, E. M., *Précis de décomposition*, Paris, 1949.

— *Histoire et Utopie*, Paris, 1960.

CLES-REDEN, Sibylle von, *Das versunkene Volk*; trad. fr. *Les Étrusques*, Paris, 1962.

DANILEVSKI, Nikolai Iakovlevici, *Россия и Европа*, St. Petersburg, 1871; trad. germ. (parțială) *Russland und Europa*, cu o introducere de Karl Nötzel, Stuttgart și Berlin, 1920.

— *Doctrina panslavistă* (Rusia și Europa), sinteză și prezentare critică, de J. J. Skupiewski, București, 1890.

— *Dictionnaire étymologique des noms de famille et des prénoms de France*, Paris, 1951.

— *Le Nouvel Atlas linguistique de France*, coordonat de A. Dauzat, Toulouse, f.d.

DILTHEY, Wilhelm, *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, Leipzig, 1863. Trad. fr.: *Introduction à l'étude des sciences humaines*, Paris, 1942.

DUFRENNE, Mikel, *La personnalité de base*, Paris, 1953 (reed. 1960).

— *La psychologie des vastes ensembles et le problème de la personnalité de base*, în *Traité de sociologie* publicat sub direcția lui G. Gurvitch, Paris, 1960.

DU MESNIL DU BUISSON, *Les peintures de la synagogue de Doura Europos*, Roma, 1939.

ELIADE, Mircea, *Manole et le monastère d'Argès*, în *Revue des études roumaines*, III–IV, 1955–1956, pp. 7–28, Paris.

— *Traité d'Histoire des Religions*, Paris, 1959.

ELIAS, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation*, Basel, 1939, 2 vol.

ESCARPIT, Robert, *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968.

ÉTIEMBLE, René, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Paris, 1963.

FEBVRE, Lucien, *Évolution d'un mot et d'un groupe d'idées*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, Centre International de Synthèse. Première semaine internationale de synthèse, fascicolul 2, Paris, 1930.

FREYRE, Gilberto, *Casa grande e Senzala*, trad. fr.: *Maîtres et esclaves*, Paris, 1952.

FROBENIUS, Leo, *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens*, Leipzig, 1932, R. Voigtländer, 203 p. Trad. fr. de N. Guterman: *Le Destin des civilisations*, Gallimard, Paris, 1940, 266 p.

— *Kulturgeschichte Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre*, Phaidon-Verlag, Zürich, 1933, 652 p. Trad. fr. de Dr. H. Back și D. Ermont: *Histoire de la civilisation africaine*, Gallimard, Paris, 1952, 370 p.

GALTON, Sir Francis, *Hereditary Genius*, Londra, 1869 (reed. 1883).

— *English Men of Science*, Londra, 1874.
— *Natural Inheritance*, Londra, 1889.
— *Noteworthy Families*, Londra, 1906.

GENET, Raoul, *Traité de diplomatie et de droit diplomatique*, Paris, 1931, 3 vol.

GEORGE, P., *Géographie de l'U.R.S.S.*, Paris, 1966.

GHIRSHMAN, Roman, *Parthes et Sassanides* (Coll. „L'Univers des Formes", Paris, 1962).

GIBBON, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (primul volum publicat la Londra în 1778, reed. 1920).

GILLIERON, Jules, *Atlas linguistique*, 9 vol., Paris (începând din 1902).

GOBINEAU (conte Arthur Joseph de), *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris, 1853–1855, 4 vol.; ed. a 2-a, 1884, 2 vol.
— *Les Religions et les philosophies dans l'Asie Centrale*, Paris, 1865.

GRANET, Marcel, *La Civilisation chinoise*, Paris, 1929.

GRIEGER, P. Paul, *La Caractérologie ethnique. Approche et compréhension des peuples*, Paris, 1961.

GRIFFITH, G. Talbot, *Population Problem of the Age of Malthus*, Cambridge, 1926.

GROUSSET, René, *Histoire de la Chine*, Paris, 1962.

GROUSSET, René și AUBOYER, Jeannine, *De l'Inde au Cambodge et à Java*, Monaco, 1950.

GRUNEBAUM, G. von, *Medieval Islam*; trad. fr.: *L'Islam médiéval*, Paris, 1962.

GUERRY, Liliane, Mme Marcel Brion, *Cézanne et l'expression de l'espace*, Paris, 1950.

HALEVY, Daniel, *Essai sur l'accélération de l'Histoire*, Paris, 1948.

HALL, Edward T., și TRAGER, Georges L., *The Analysis of Culture*, Washington, 1953.

HALPEN, Louis, *Introduction à l'Histoire*, Paris, 1946.

HEGEL, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Berlin, 1848; trad. fr.: *Leçon sur la philosophie de l'histoire*, Paris, 1945.

HELLPACH, Willy, *Einführung in die Völkerpsychologie*, Stuttgart, 1944.

HERDER, Johann Gottfried von, *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, 1784. *L'Homme, le monde, l'histoire* (Cahier du Collège philosophique: Ferdinand Alquié, Raymond Aron, Martin Buber, Rolland Caillois, Marie-Madeleine Davy, Aimé Patri), Grenoble, 1948.

HUIZINGA, Johan, *À l'aube de la paix*, Amsterdam-Anvers, 1945.

HUMBOLDT, Wilhelm von, *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, Berlin, 1836.

JASPERS, Karl, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München, 1949; trad. fr.: *Origine et sens de l'histoire*, Paris, 1954.
JONES, Meldwyn Allen, *American Immigration*, Chicago–Londra, 1960.
JUNG, C. G., *Psychologie de l'inconscient*, trad. din germ., Geneva, 1952.
KARDINER, A., *The Individual and His Society*, New York, 1939.
— *The Psychological Frontiers of Society*, New York, 1945.
KEYSERLING (conte Hermann), *Die neuenstehende Welt*; trad. fr.: *Le monde qui naît*, Paris, 1929.
— *Analyse spectrale de l'Europe*, Paris, 1927.
KIDD, Benjamin, *The Science of Power*, ed. a 6-a, Londra, 1919 (critica teoriilor lui Galton).
KLINEBERG, Otto, *Race et psychologie* (trad. fr.), Paris, 1951.
KRAMER, S.N., *L'histoire commence à Sumer*, trad. din engl., Paris, 1957.
KROEBER, Alfred L., *Configurations of Culture Growth*, Berkeley, 1944; ed, nouă, Univ. of California Press, Berkeley, 1963, 882 p.
— *The Nature of Culture*, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1952.
— (în colaborare cu Clyde KLUCKHOHN) *Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge, Mass., 1952.
— *Style and Civilizations*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1957.
— *An Anthropologist Looks at History*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963, XIV–213 p. (lucrare postumă).
LAFONT, Robert, *Sur la France*, Paris, 1968.
LAHOVARY, N., *La diffusion des langues anciennes du Proche-Orient; leurs relations avec le basque, le dravidien et les parlers indo-européens primitifs*, Francke, Berna, 1957.
LE BON, Gustave, *Bases scientifiques d'une philosophie de l'Histoire*, Paris, 1931.
LECLERQ, J., *Nous autres civilisations.*
LEONARD, Émile G., *Le protestant français*, Paris, 1955.
LEVASSEUR E., *La population française*, Paris, 1892.
LÉVI-STRAUSS, Claude, *Race et histoire*, Paris, 1952 (reed. 1961).
LI TSI, *Diverse Background of the Decorative Art of the Shang Dinasty*, în *Proceeding of the Eight Pacific Science Congress*, I, Quezon City, 1955.
— *The Beginnings of Chinese Civilization*, Seattle, 1957.
LOT, Ferdinand, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1927 (reed. 1969).
LOWITH, Karl, *Meaning in History, the Theological Implication of the Philosophy of History*, Chicago, 1949.

MALINOWSKI, Bronislaw, *A Scientific Theory of Culture*, Chapter Hill, 1944, reed. Washington, 1953.

— *The Dynamics of Culture Change: An Inquiry into Race Relation in Africa*, New Haven, 1965.

MALSON, Lucien, *Les enfants sauvages. Mythe et réalité* (însoțit de *Mémoire et Rapport sur Victor de l'Aveyron*, de Dr. Jean Itard).

MARITAIN, Jacques, *Pour une philosophie de l'histoire*, Paris, 1959.

MASSON-OURSEL, P., de WILIMAN-GRABOWSKA, H. și STERN, Philippe, *L'Inde antique et la civilisation indienne*, Paris, 1951.

MAUSS, Marcel, *Les civilisations: Éléments et formes*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, cf. FEBVRE, L.

MCLUHAN, Marshall, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographie Man*, University of Toronto Press, 1962.

MEAD, Margaret, *National Character*, în *Anthropology Today*, de A. L. Kroeber, Chicago, 1953.

— În colaborare cu Rhoda METRAUX, *Thèmes de „culture" en France*, trad. fr., Le Havre, 1958.

MEILLET, A., *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928.

METRAUX, Rhoda, v. MEAD, Margaret.

MEYER, Eduard, *Der Gang der Alten Geschichte: Hellas und Rom*, în *Kleine Schriften*, Halle, 1910.

MIRABEAU, Victor, Marchiz de, *Carl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont*, Heidelberg, 1892, 2 vol.

MIROGLIO, Abel, *La Psychologie des peuples*, Paris, 1965.

MONTANDON, Dr. Georges, *La Race. Les Races. Mise au point d'éthologie somatique*, Paris, 1933.

MORAS, J., *Ursprung und Entwicklung der Begriffs Zivilisation in Frankreich* (1756–1830), *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen*, 6, Hamburg, 1930.

MORAZÉ, Charles, *La logique de l'Histoire*, Paris, 1967.

MUMFORD, Lewis, *Technique et civilisation*, trad. din engl., Paris, 1950.

NICEFORO, Alfredo, *Les indices numériques de la civilisation et du progrès*, Paris, 1921.

— *Civilisation, la mot et l'idée*, în *Civilisation, le mot et l'idée*, Centre International de Synthèse. Première semaine internationale de synthèse, fascicolul 2, Paris, 1930.

PANNIER, R., *Les limites actuelles de la langue bretonne*, în *Le Français moderne*, vol. X, 1942, pp. 97–115.

Partners in Development, Report of the Commission on International Development, Praeger Publishers, New York, Washington, Londra,

1969 (redactat de o comisie condusă de Lester B. Pearson); versiune franceză: *Vers une action commune pour le développement du Tiers-Monde*, Paris, 1969.

PATRI, Aimé, v. *L'Homme, le monde, l'histoire*.

PIEPER, Joseph, *Über das Ende der Zeit, eine Geschichtsphilosophische Meditation*; trad. fr.: *La fin des temps, méditation sur la philosophie de l'histoire*, Bruges, 1953.

PIRENNE, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle*, Neuchâtel, 1944–1956, 7 vol.

POBEDONOSTSEV, Konstantin Petrovitch (împuternicit general al Sfântului Sinod), *Questions religieuses, sociales et politiques, pensées d'un homme d'État*, 1896; trad. fr., Paris, 1897 (mai cunoscută sub numele de „Recueil de Moscou").

POP, Sever, *La dialectologie*, Louvain, 1950.

POPPER, Karl Raimund, *The Poverty of Historicism*; trad. fr.: *Misère de l'Historicisme*, Paris, 1956.

POYER, Georges, *L'Hérédité psychologique*, în George DUMAS: *Nouveau traité de psychologie*, vol. VII, Paris, 1949.

RADIN, Paul, *Histoire de la civilisation indienne*, trad. din engl., Paris, 1953.

REMAK, H. H., *Comparative Literature at the Crossroads: Diagnosis, Therapy and Prognosis*, în *Yearbook of General and Comparative Literature*, IX, 1960.

RENOU, Louis, *Anthologie Sanskrite*, Paris, 1947.

RIBOT, Théodule, *L'hérédité psychologique*, Paris, 1873; reed. 1914.

ROBINSON, John A. T., *Honest to God*; trad. fr.: *Dieu sans Dieu*, Paris, 1964.

SARTIAUX, F., *La Civilisation*, Paris, 1938.

SATOW, Sir Ernest, *A Guide to Diplomatic Practice*, Londra, 1917, 2 vol.

SEE, Henri, *Matérialisme, histoire et interprétation économique de l'histoire*, Paris, 1927.

— *Science et philosophie de l'histoire*, Paris, 1928.

SERVAN-SCHREIBER, Jean-Jacques, *Le défi américain*, Paris, 1967.

SIEGRIED, André, *L'âme des peuples*, Paris, 1956.

SOMBART, Werner, *Das Moderne Kapitalismus*, Historisch-Systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinem Anfägen bis zur Gegenwart, München, 1919–1927.

SOROKIN, Pitirim A., *Social and Cultural Dynamics*, New York, The Bedminster Press, 1937–1961, 4 vol., reed. 1962. Există de asemenea,

sub același titlu, o ediție prescurtată întocmită de autor, Extending Horizons Books, Porter Sargent Publisher, Boston, 1957, 718 p.

SPENGLER, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes, Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*. Vol. 1, Gestalt und Wirklichkeit, 1918, 640 p. — Vol. 2, Welthistorischen Perspektiven, 1922, 635 p.; reed., C. H. Beck, München, 1919, 1922–1923, 1924, 1927, 1950. — Trad. engl. de Charles Francis ATKINSON, New York, 1926: *The Decline of the West*. — Trad. fr. de M. Tazerout: *Le Déclin de l'Occident*, 2 vol., 413 și 468 p., Gallimard, Paris, 1948.

STAMP, L. Dudley și BEAVER, Stanley H., *The British Isles*, 1954.

STEPHAN, Raoul, *Histoire du Protestantisme français*, Paris, 1961.

STRZYGOWSKI, Joseph, *L'ancien art chrétien de Syrie, son caractère et son évolution*, Paris, 1936.

TAYLOR, Thomas Griffith, *Environnement and Race; a Study of the Evolution, Migration, Settlement and Status of the Races of Man*, Oxford, Londra, 1927.

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre, *Le Phénomène humain*, Paris, 1955.

TESNIÈRE, Lucien, *Statistique des langues d'Europe*, în A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928.

THRUNWALD, Richard, *The Psychology of Acculturation*, în *American Anthropologist*, XXXIV, 1932.

TONNELAT, Émile, cf. Febvre, *Civilisation: le mot et l'idée*.

TOWNER, Rutherford Hamilton, *La philosophie de la civilisation*, trad. din engl., Paris, 1927, 2 vol. (originalul englez, New York, 1923).

TOYNBEE, Arnold J., *A Study of History*, Oxford University Press, Londra, New York, Toronto, in-8°. Vol. I–VI, 1934–1939. Vol. VII–X, 1954. D. C. Somervell a alcătuit o sinteză a lucrării în două volume (de la I la VI și de la VII la X). Primul volum al sintezei a fost tradus în franceză de Elisabeth Julia sub titlul *L'Histoire, un essai d'interprétation*, Gallimard, Paris, 1951, 652 p.

TROELTSCH, Ernst, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, 1906.

VALÉRY, Paul, *Regards sur le monde actuel et autres essais*, Paris, 1945 (ed. I, 1931).

VAN THIEGEM, Paul, *La littérature comparée*, Paris, 1951.

VENTRIS, Michael și CHADWICK, John, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, 1956; *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1959.

VICO, Gianbattista, *Principes d'une sciences nouvelle relative à la nature commune des nations*, Paris, 1953 (după o traducere din 1744

a lucrării *Principi di una scienza nuova*… 1725). Există și o traducere engleză, N. Y., 1948.

VOLNEY, Constantin François de Chassebœuf, conte de, *Les Ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*, 1791.

WALSH, W. H., *An Introduction to Philosophy of History*, Londra, 1951.

WEBER, Louis, cf. FEBVRE, L., *Civilisation: le mot et l'idée.*

WEBER, Max, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, în *Archiv für Sozialwissenschaft*, XX și XXI, 1904–1905; trad. engl.: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York și Londra, 1950.

WHITE, Leslie A., *The Science of Culture, A Study of Man and Civilization*, New York, 1969.

WUNDT, Wilhelm Max, *Elemente der Völkerpsychologie*, Leipzig, 1912.

INDICE DE NUME

(numele cuprinse în ANEXE nu figurează în Indice)

A

Aalto Pentti, 239
Abbas (șah), 207
Abd ar-Rahman II, 216
Abélard, Pierre, 157
Aberdeen (conte de), 421
Abu Nowas, 199
Acciaiuoli, 105
Adams, John, 434
Adams, John Quincy, 434
Adjatasatru, 225
Adler, 394
Adrianapoinimerina, 373
Aetius, 126
Agamemnon, 294
Agarista, 387
Agnew, Spiro T., 434, 446
Agrippina „cea Bătrână“, 392
Agrippina „cea Tânără“, 392
Ahenobarbus, 392
Ahile, 294
Aitoff, D., 445
Akhenaton, 62, 65
Alain cel Mare d’Albret, 387
Alaric, 126
Al-Baladhuri, 199
Albert cel Mare, 29, 158
Alberti, Leon Battista, 180
Al-Beruni, 199
Alcibiade, 388
Alecsandri, Vasile, 341
Aleksandr I, 422
Aleksandr II, 422
Aleksandr III, 422
Aleksandr Nevski, 110
Aleksei Mihailovici, 114, 117, 122, 123
Alexandru cel Mare, 32, 48, 67, 70, 82, 83, 86, 238, 313, 314, 326, 332
Al-Ghazali, 199
Alhayam, Omar ben, 199
Alkaios, 296
Allais, Maurice, 472
Al-Mamun, 199
Al-Mansur, 217
Almawsili, 199
Al-Mutawakkil III, 217
Aloisio di Milano, 111
Altheim, Franz, 47, 86, 89
Amenofis IV (vezi Akhenaton)
Amsler, Jean, 72
Ana (țarină), 122
Anati, Emmanuel, 47, 188
Anaxagora, 305
Anderla, Georges, 472
Andrianampoinimerina (rege), 373
Andrić, 342
Anghelii, 105
Antim din Tralles, 100

Antiochos IV, 379
Antiochos Epifanul, 85, 378
Antonia Maior, 392
Antonia Minor, 392
Antoninus Pius, 401
Antonius, 83
Apollinaire, 161, 166
Apollodor din Damasc, 88
Aragon, Louis, 382
Arany, János, 342
Arcadius, 86, 98
Archilochos, 296
Ardenne de Tizac (d'), 260
Argenson (d'), 408
Arghezi, Tudor, 447
Arhimede, 305, 306
Arhipenko, 436
Arie, 53
Ariosto, Lodovico, 289
Aristotel, 46, 249, 306
Arjuna, 294
Arnaud, 386
Aron, Raymond, 9
Arthur (rege), 284
Arthur, Chester Allan, 446
Aryadeva, 233
Asanga, 233
Aśoka, 225, 226, 240, 241, 313, 387
Asvaghoșa, 233
Atatürk, Kemal, 212, 339
Attila, 101, 126, 288
Attlee, Clement, 421
Auboyer, Jeannine, 262
August II de Saxa, 396
Augustin (Sfânt), 345
Augustus Octavianus, 83
Aulnoy (doamna de), 405
Aurelianus, 107, 401
Averroes (Ibn Rushd), 307
Avicenna, 199, 234

B

Bach, Johann Sebastian, 138, 157, 385
Bach, Veit, 385
Bacon, Francis, 158
Bacon, Roger, 158
Bagby, Philip, 16, 31, 74, 90, 119, 127
Balandier, Georges, 367
Balbinus, 401
Balboa, Vasco Nunez de, 270
Balfour, 421
Ballanche, 469
Balotă, Nicolae, 447
Balzac, Honoré de, 161, 391
Bana, 241
Barnave, 409
Barras, 409
Barthélemy, 409
Bartók, Béla, 161, 342, 436
Basarab, Neagoe, 122
Bastide, Roger, 368
Batuère, Gilbert, 340
Bâville, 412
Beals, Ralph, 367, 368
Beaver, Stanley E., 443
Beckett, 161, 162
Becquerel, 386
Beethoven, 157, 162, 385, 391
Béla IV al Ungariei, 121
Benedict I, 100
Benedict, Ruth, 370
Béranger, 317
Berdiaev, Nikolai, 17
Berenice a Egiptului, 86
Berg, Alban, 436
Berkeley, 158
Bernis (cardinal), 407
Bernoulli, 386
Bernstorff, 123

Berque, Jacques, 370
Berryer, 408
Besnier, M., 440
Bessarion/Visarion (cardinal), 104
Bhasa, 235
Bibescu (principesa), 123
Bibescu, Dimitrie, 396
Bibescu, George, 396
Bimbasara, 225
Bindusara, 225
Bismarck, Otto von, 174
Blank, Aleksandr, 444
Bloch, Gustave, 439
Bohr, Niels, 160
Boissy d'Anglas, 409
Bonaparte (vezi Napoleon)
Bonhoeffer, Dietrich, 184
Bonnard, 165
Bonneval (conte de), 212
Borsippa, 73
Boswell, 368
Boulez, Pierre, 164
Bowdoin, 427
Brâncoveanu, Anna (vezi Noailles, Anna de)
Brâncuși, Constantin, 120, 160, 188, 436
Brantôme, 405
Braque, Georges, 165
Brasillach, 382
Briggs, L. Vernon, 446
Brion, Marcel, 187
Broederlam, Melchior, 180
Broglie, Albert de (duce), 417
Broglie, Louis, 160, 386
Broglie, Maurice de, 386
Brun, Auguste, 440-442
Brunelleschi, 180
Brunetière, Ferdinand de, 298, 318
Bruno, Giordano, 158
Brutus, Marcus, 371
Bubnov, Andrei Sergheievici, 422, 444
Buchanan, James, 446
Buddha, 34, 43, 73, 221-226, 236, 240, 306
Buddhagoșa, 233
Buescu, Victor, 241
Buffet, Louis-Joseph, 417
Bultmann, Rudolf, 184
Buonaparte, Francesco, 441
Bute (conte de), 420
Butré, 12, 17
Byrnes, James F., 434
Byron, George Gordon (lord), 116

C

Cabot, John, 446
Cabot, Sebastian, 446
Cabot-Lodge, Henry, 435, 446
Caesar, Iulius, 125, 371, 378, 379, 391, 392, 403, 440, 451, 469
Calderón de la Barca, Pedro, 137, 162
Calhoun, John Caldwell, 438
Caligula, 392
Callot, Émile, 378, 383
Calonne, 411
Calvin, Jean, 158
Cambacérès, 409
Cambyse, 41
Candrea-Hecht, 371
Cantacuzini, 105
Cantacuzino (zis Șeitanoglu), 211
Cantemir, Antioh, 117
Cantemir, Dimitrie, 114, 115, 123
Čapek, 342
Caracalla, 401, 403
Carcopino, Jérôme, 371, 439

Carol III (cel Simplu) al Franței, 339
Carol IV de Luxemburg, 153
Carol XII, 392
Carol cel Mare, 80, 178, 240, 280, 287, 294, 316, 340, 387, 451
Carol cel Pleșuv, 178
Carol Martel, 101, 387
Carol Quintul, 30, 46, 141, 168, 172, 387
Carol Temerarul, 169, 387
Cassini, 386
Castries (mareșali de), 407
Cato cel Bătrân, 435
Catulus, 125
Cavafis/Kavafis, Constantinos, 341
Cavendish-Bentinck, 421
Cehov, Anton Pavlovici, 137
Cervantes, Miguel de, 183
Cézanne, Paul, 135, 160
Chadwick, H. Munro, 72, 283, 284, 288, 289, 291, 292, 296, 298, 299, 316
Chadwick, John, 55, 78
Chadwick, N. Kershaw, 72, 316
Chaline, Claude, 419, 420, 443
Champeaux, Guillaume de, 157
Champollion, 77
Channing, Edward, 445
Chiril Grecul, 104
Chiril Loukaris (vezi Loukaris)
Chiril și Metodiu, 93, 120
Choiseul (duce de), 123, 407
Chopin, Frédéric, 157, 186
Chosroes I, 179, 289
Churchill, Winston, 395
Ciandragupta, 225
Ciandragupta II, 235
Cian Kai-Și, 479
Cicero, 435
Cimabue (Cenni di Pepo), 133
Cioran, Emil M., 436
Cissey, Ernest de (general), 417
Clairvaux, Bernard de, 157
Claudius, 392, 403
Claudius II, 401
Cleopatra, 83
Cles-Reden, Sibylle von, 180
Clisthene, 387, 388
Colbert, Jean-Baptiste, 408
Columb, Cristofor, 180
Commodus, 401
Comneni, 105
Comte, Auguste, 159
Condé, Marele, 294, 387
Condorcet, Marie-Jean-Antoine (marchiz de) 9
Confucius, 73, 249, 304
Constantin, 65, 86, 98, 100, 401
Copernic, Nicolaus, 159, 185, 186
Corneille, Pierre, 137, 140
Cortès, Hernando, 171, 265, 269
Corvin, Matei, 152
Couperin, François, 385
Creangă, Ion, 342
Cromwell, Oliver, 445
Croy, Guillaume de, 169
Cusanus, Nicolaus, 158, 159
Custine, 135
Cyaxares,70
Cyrus, 70, 455

D

D’Aguesseau (cancelar), 408
D’Aiguillon (duce), 407
D’Alembert, Jean, 159
Daniel, 73
Danilevski, Nikolai Iakovlevici, 16, 17, 90, 119

Danischwer, Dikhan, 317
Dante Alighieri, 29, 156, 180
Daqiqi, 205
Darius, 314
D'Artagnan, 294
Darwin, Charles, 385, 386
Darwin, Erasmus, 385, 386
Darwin, George Howard, 386
Dauzat, Albert, 442
Debussy, 157, 160
Decazes, 410
Delaborde, Antoinette, 396
Delano (vezi Roosevelt)
De Massiac, Claude, 407
Derain, André, 166
Descartes, René, 140, 158, 159, 391
Devonshire (duce de), 421
Dewey, 427
Didius Iulianus, 401
Dietrich von Bern, 184
Digenis Akritas, 289
Dignaga, 233
Dilthey, Wilhelm, 9
Diocletianus, 401
Dionysios din Halicarnas, 362
Diofant, 306
Disraeli, 421
Djelal el-Din, 217
Djerjinski, 423
Djīnā, 34, 73, 225, 306
Dmitri (falsul), 113
Domitianus, 400
Donatello, 156
Doria, Andrea, 211
D'Ormensson (Henri-François de Paule Lefèvre), 407, 408
Dostoievski, Fiodor Mihailovici, 17, 119, 342
Du Bois, C., 370
Dubois (cardinal), 407
Duclerc, Charles-Théodore-Eugène, 417
Ducos, Roger, 409
Dudu (preot), 60
Dufrenne, Mikel, 370
Dumas, Alexandre, 317, 395
Du Mesnil du Buisson, 120
Dupin de Francueil, Marie-Aurore (vezi Sand, George)
Dupin de Francueil, Maurice, 396
Du Pont, 17
Dupont de Nemours, 386, 431
Dupront, Alphonse (professor), 16

E

Ebih-il, 72
Ecaterina II, 113
Eckhart, Maestrul, 158
Einstein, Albert, 160, 320
Eisenhower, Dwight David 433, 435
Elagabal, 401
Eliade, Mircea, 46, 122
Elias, Norbert, 16, 182
Eminescu, Mihai, 341, 342
Empedocle, 305
Enescu, George, 342
Enkidu, 294
Enmerkar, 286
Ensor, James, 165
Erasmus, Desiderius, 158
Eratosthene, 306
Esterházy, 153
Étiemble, René, 318
Eudoxos din Knidos, 306
Euler, 386
Eutihie, 53
Evans, 74, 75
Ezechil, 73

F

Fallières, Clément-Armand, 417
Fay, Victor, 444
Ferdinand de Aragon, 387
Fermat, 140, 159
Ferry, Jules, 406, 417
Filip II al Spaniei, 170
Filip V al Macedoniei, 83
Filip August, 195
Filotei, 121
Fioravanti degli Alberti, Rodolfo, 111
Firdusi, 205, 189, 317
Flamminus, 84
Fleuriau d'Armenonville, 408
Fleury (cardinalul), 407
Focas, Bardas, 108, 309
Focas, Nikifor, 309
Ford, 386
Ford, John, 473
Fragonard, Jean-Honoré, 182
Francisc I, 30, 46, 169, 171, 172
Frederic Barbarossa, 186, 387
Frederic cel Mare, 140, 142, 371
Frederic II de Hohenstaufen, 133, 188, 387
Freud, Sigmund, 394, 436
Freycinet, Louis-Charles de, 417
Freyre, Gilberto, 333
Frobenius, Leo, 9, 46, 180
Frunze, 423
Fugger, 386

G

Galba, 400
Galerius, 401
Galilei, Galileo, 159, 476
Galițân, Dmitri, 123
Galițân, Vasili, 123
Galla Placidia, 88
Galois, Évariste, 320
Galton, Francis (sir), 385, 386, 438
Gambetta, Léon-Michel, 417
Gaudí, Antonio, 134
Gauguin, Paul, 135, 160, 167
Gaulle, Charles de, 379
Gautama, Buddha, 223
Gautamī, 223
Genet, Raoul, 181
Genghis-Han, 39, 250, 251
George, P., 425
Germanicus, 392
Geta, 401
Ghiberti, Lorenzo, 180
Ghilgameș, 54, 60, 61, 66, 72, 280, 286
Ghirshman, Roman, 129, 179
Ghiberti, Gian Matteo, 184
Gibbon, Edward, 14, 383
Gide, André, 89
Giers (de), 422
Gini, Corrado, 390
Giotto di Bondone, 99, 121, 133, 138
Giulio Romano, 363
Giuvara, Nicolò, 318
Gladstone, 421
Glotz, G., 78, 440
Gobineau, Arthur Joseph de (conte), 15, 17, 90, 119, 139, 180, 262, 355, 467
Goethe, Johann Wolfgang von, 143
Goldfield, Edwin D., 445
Goldwater, 446
Golescu, Dinicu, 372
Gordianus, 401
Gordianus III, 401
Gorciakov, 422
Gottfried din Strassburg, 288
Goya, Francisco, 136

Gracchi (frații), 435
Granet, Marcel, 391, 438
Grant, Ulysses Simpson, 435
Gratianus, 125
Greco, El, 371
Greenleaf, 427
Grenville, 421
Grieger, P. Paul, 374
Griffith, G. Talbot, 183, 419, 443
Grigore cel Mare (Sfânt), 99
Gromâko, 423
Grousset, René, 262, 469
Grünebaum, Gustav von, 216
Gruia lui Novac, 294
Guan-Sin, 259
Guan-Yu, 261
Gudea (prinț din Lagaș), 60
Guénon, René, 165
Guerry, Liliane (vezi Mme Marcel Brion)
Guillaume d'Aquitaine, 288
Guillaume, Paul, 166
Guiscard, Robert, 340
Guizot, François, 410
Gurvitch, Georges, 367, 370
Gustav Adolf, 392
Gustav Vasa, 183, 392
Gutenberg, 346

H

Habsburg, Maximilian de, 387
Hadrianus, 88, 401
Haendel, Georg Friedrich, 138
Halévy, Daniel, 372
Hamilton, 123
Hammurabi, 62, 67, 68, 70, 311
Hannibal, 83, 269, 400
Hannibal, Abraham Petrovici, 395–396
Harriman, 435
Harrison, Benjamin, 434
Harrison, William Henry, 434
Harșa, 224, 228, 233, 235, 315
Harun al-Rașid, 199, 216
Hauteville, Guillaume de, 340
Haydn, Joseph, 138, 162, 385
Hazael (rege al Damascului), 72
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 9
Heidegger, Martin, 349
Heisenberg, Werner, 160, 320
Henric IV, 387
Henric de Saxa, 340
Heracles, 67, 241
Heraclit, 305
Heraclius, 100
Herodot, 362
Heron din Alexandria, 306
Herskovits, Melville, 368
Herzen, Aleksandr, 17
Hesiod, 81, 235, 284, 296
Hideyoshi, 256
Hindemith, Paul, 162
Hiparh din Rhodos, 306
Hitler, Adolf, 451
Hiuan-Tsang, 234, 241
Hmielnițki, Bogdan, 445
Homer, 296
Honorius, 86, 98
Hoover, Herbert Clark, 433
Hristos (vezi Isus)
Hrozny, 78, 239
Hrușciov, Nikita Sergheievici, 89
Hugo, Victor, 317
Humboldt, Wilhelm von, 12–14, 349
Hume, David, 158
Hus, Jan, 147
Husserl, Edmund, 187
Huxley, Aldous, 386
Huxley, Julian, 386

Huxley, Thomas H., 386
Huyghens, Christiaan, 159

I

Iancu de Hunedoara, 293
Iaroslav cel Înțelept, 109
Ibn Khaldun, 216
Ibn Moqaffa, 199
Ibn Qotaiba, 199
Ibn Sina, Avicenna, 205
Ibrahim Pașa, 211
Ibsen, Henrik, 137
Ieremia, 73
Isus, 53, 64, 129, 149, 179, 190, 267, 315, 360, 374
Inocențiu III, 106
Ioan IV Cantacuzinul, 105
Ioan IV d'Armagnac, 405
Ioan V Paleologul, 105
Ioan fără de Țară, 26
Ionas (episcop de Riazan), 121
Ionescu, Eugen, 161, 162, 436
Ionescu-Buzău, Dumitru, 447
Ioniță III (zis Caloian), 106
Iordanes, 284
Iorga, Nicolae, 46, 123
Iov, 373
Ipsilanti, Alexandru, 116
Irakli II, 445
Isaia, 73
Isidor din Milet, 100
Isidor din Moscova, 121
Ismail (șah), 204
Itzcoatl, 270
Iulia, 392
Iulia Domna, 401
Iulianus, 125
Iulianus Vindex, 400
Iustinianus, 100, 120, 300
Iustinus, 100
Ivan III, 110, 121
Ivan IV cel Groaznic, 112, 121, 172, 295, 424
Izabela de Castilia, 387

J

Jackson, Andrew, 446
Jacoby, 300
Jaspers, Karl, 73
Jerome, Leonard, 395
Jhering, Rudolf von, 148
Jirmunski, Viktor, 299
Johnson, Lyndon Baines, 446
Jókai, Mór, 342
Jones, Meldwyn Allen, 445
Joyce, James, 161
Jung, Carl Gustav, 394
Jussieu, 386

K

Kafka, Franz, 161, 436
Kalidasa, 235
Kamenev, Lev Borisovici, 422
Kandinsky, Wassily, 120, 160, 436
Kanișka, 226, 232, 233, 241
Kant, Immanuel, 158
Karagić, Vuk Stepanović, 316
Kardiner, A., 370
Karlgren, 243
Kayserling, Hermann (conte), 165
Kazantzakis, Nikos, 342
Kempis, Thomas a, 158
Kennedy, John Fitzgerald, 89, 432–435, 446, 462
Kepler, Johannes, 159
Khaireddin (pașă), 211
Kierkegaard, Søren, 159
King, Martin Luther, 171, 462
Kisfaludy, Sándor, 342
Knopf, Alfred A., 47

Knox Polk, James, 446
Konrad din Regensburg, 288
Königsmark, Johann Cristoph de, 396
Königsmark, Marie Aurore de, 396
Köprülü, 211
Kramer, S.N., 55, 72
Krestinski, N.N., 423
Krijanici, Iuri, 114
Krikeberg, Walter, 368
Krișna, 287
Krleža, Miroslav, 342, 436
Kroeber, Alfred L., 9, 164, 167, 368, 377
Krupp, 386
Kuhlmann, Quirinus, 113
Kumaragupta, 235

L

Lafont, Robert, 440
La Fontaine, Jean de, 140
Lagrange, 159
Lahovary, N., 241
Lamarck, Jean-Baptiste de, 159
Lambert, 408
Lamoignon, Chrétien-François de, 408
Lamoignon, Guillaume de, 408
Lamoignon de Malesherbes, 408
Lamsdorf, Vladimir, 422
Landolph (conte d'Aquino), 186
Lao Zi, 73, 249, 304
Laplace, Pierre-Simon, 159
Lavoisier, Antoine-Laurent, 159, 476
La Vrillière, 408
Law, 406, 407
Lăzărescu, Dan A., 17
Lecomte du Nouÿ, 122
Le Corbusier, Charles-Édouard Jeanneret, 163
Legris, Michel, 440
Leibniz, Gottfried Wilhelm, 158, 159, 476
Lenin (Vladimir Ilici Ulianov), 422, 423, 444, 460
Leon I, 100
Leonardo da Vinci, 171, 180
Lermontov, Mihail Iurievici, 342
Leszczinska, Maria, 122
Levasseur, E., 442
Levi della Vida, G., 438
Lévi-Strauss, Claude, 11, 27, 467
Lévy, Roger, 262
Lhote, Henri, 373
Lie Zi, 249
Linné, Carl von, 22, 159
Linton, Ralph, 368, 370
Lipit Ishtar, 68
Liszt, Franz, 186
Li Tsi, 261
Litvinov, Maksim Maksimovici, 423
Locke, John, 158
Loménie de Brienne, 407
Loos, Adolf, 163
Lope de Vega, 137
Lorenzetti (frații), 180
Lot, Ferdinand, 402, 437
Loukaris, Chiril, 105, 114, 115
Ludovic IX cel Sfânt, 132
Ludovic XI, 407
Ludovic XIV, 138, 140, 141, 156, 173, 181, 294, 387, 388, 405
Ludovic XV, 122, 173, 181, 388, 406, 422
Ludovic XVI, 122, 143, 173, 181, 406, 408
Lugal Zaggisi din Umma, 56

Lugalbanda, 286
Lupașcu, Ștefan, 438
Lusignan, 105
Luther, Martin, 171

M

Machiavelli, Niccolò, 183
Madison, James, 434
Magellan, Fernando, 171
Mahmud Ghaznevid, 317
Mahomed, 190, 191, 199, 206
Mahomed II, 215, 218
Malebranche, Nicolas, 158
Malinowski, Bronislaw, 368
Mallarmé, Stéphane, 81
Malson, Lucien, 370
Mamun (calif), 307
Manole, Meșterul, 122
Mantegna, Andrea, 137
Mao Zedong, 262, 479
Maraini, Fosco, 358
Marat, Jean-Paul, 409
Marcellus (nepotul lui Augustus), 437
Marcellus Empiricus, 371, 392
Marcus Aurelius, 125, 129, 345, 401
Marguerite de Austria, 169
Maria de Burgundia, 387
Marius, 392
Marko Kraljevici, 293, 294
Marlborough (duce de), 395
Marot, 405
Marshall, George Catlett, 177, 434
Martin de Danemarca, 186
Martini, Simone, 133
Marx, Karl, 148, 159, 460
Massiac, 407
Masson-Oursel, P., 241
Masudi, 199
Mathieu, Georges, 164
Mathieu d'Arras, 154
Matisse, Henry, 166
Matsunaga, 272
Matveiev, Artemon S., 123
Maurepas, Jean-Frédéric Phélyppeaux (conte), 408
Mauriciu, 100
Maurras, 382
Mavrocordat, Alexandru de la Missolonghi, 105, 116, 211, 372
Mavrocordat, Alexandru Exaporitul, 115, 371
Mavrocordat, Zoe, 396
Maximinus, 401
Mazarin, Jules, 395
McConell, Dr. James V., 438
McKinley, William, 434, 446
McLuhan, Marshall, 346
Medici, 386
Mehmet-Ali, 49, 112, 121
Meillet, A., 442
Melanchthon, Philipp, 158
Menandros (vezi Milinda)
Mencius, 249
Mesnil du Buisson (du), 120
Messance, 411, 412, 414, 442
Metodiu, 120
Michelangelo Buonarroti, 134, 156, 162, 171, 391
Mihai Viteazul, 294
Milescu, Nicolae, 114
Milinda (Menandros), 226
Mill, James, 386
Mill, John Stuart, 386
Millet, Gabriel, 179
Minamoto (frații), 26
Mirabeau, Victor de (marchiz), 10, 12–15, 409
Mithridate, 86

Moheau, 411
Moise, 72, 319
Moise din Khoren, 317
Molotov (Viaceslav Mihailovici Skriabin), 423
Montaigne, Michel Eyquem de, 158, 405
Montbarrey, Alexandre-Marie-Éléonore de Saint-Mauris (principe de), 407
Montbas (conte de), 124
Montecuhzoma (Montezuma), 269
Montesquieu, Charles de Secondat, 14, 383
Monteverdi, Claudio, 138
Montfort, Simon de, 377
Montmorin (conte de), 407
Moras, Jean, 16
Moras Peyrenc de, 407
Moslim, Abu, 198
Movilă, Petru, 114, 122
Mozart,Wolfgang Amadeus, 138, 157, 162, 164, 385
Murad IV, 115
Musil, Robert, 161, 436
Muskie, Edmund, 446
Musorgski, Modest Petrovici, 157
Musurus (pașa), 396
Myrdal (fiul), 262

N

Nabonid, 455
Nagarjuna, 233
Napoleon I, 138, 142, 143, 313, 369, 391, 409, 451
Napoleon III, 439, 455
Naram-Sin, 56, 67
Narâșkina, Natalia, 123
Nasi, Joseph, 211
Năsturel, P.Ș., 371
Necker, Jacques, 386, 406, 407, 411, 412, 442
Nefertiti, 65
Negruzzi, Costache, 342
Nero, 392, 400
Nerva, 400
Nesselrode, Karl Vasilievici, 422
Neufchateau, 409
Neumann, Carl, 439
Neuville, R., 188
Newcastle (duce de), 421
Newton, Isaac, 159, 391
Nicolae I, 422
Nicolae II, 422
Nicomede din Bithynia, 86
Niels, Bohr, 160
Nietzsche, Friedrich, 159
Nixon, Richard Milhous, 435, 461, 473
Nizam al-Mulk, 205
Noailles, Anna (contesă de), 396, 397, 438, 439
Noica Constantin, 349–350
Novak, 294
Nushirwan, 317

O

Ockham, William, 158
Octavia, 392
Odoacru, 86
Olympia, 387
Orbini, Mauro, 122
Ormesson (d'), 408
Orsini, 395
Ostoya, M.P., 370
Otho, 400

P

Pachacútec, 271
Palamas, Grigore, 341

Paleologu, Zoe Sofia, 104, 110
Palestrina, Giovanni Pierluigi, 138, 385
Panini, 234
Pannier, R., 442
Papahagi, Tache, 318
Parikshit, 281
Parmenide, 305
Parpola, Asko și Simpo, 239
Pascal, Blaise, 159, 320
Patrocle, 294
Paullus Aemilius, 85, 378
Pavel (Sfânt), 89, 98
Pearson, Lester B., 474
Pelham, Henri, 421
Pepin cel Scurt, 387
Pepin de Landen, 387
Perceval, Spencer, 444
Pericle, 136, 372, 387, 388
Pertinax, 401
Petőfi, Sándor, 342
Petrakis (profesor), 272
Petru II de Beaujeu, 387
Petru II Petrović Njegoš, 317
Petru cel Mare, 92, 110, 113, 114, 116, 117, 122, 123, 217, 290, 339, 421
Petru Irlandezul, 186
Peyrefitte, Alain, 262
Phélyppeaux, Louis, 408
Phillippus, 401
Philon (evreul), 98
Philon din Bizanț, 306
Photius, 94, 146, 308
Picasso, Pablo, 160, 166
Pilat, 315
Pisano, Nicola, 133
Pitt, 421
Planck, Max, 160
Platon, 73, 210, 249, 306, 320
Pleven, René, 442
Plotin, 88, 235
Pobedonoștev, Konstantin Petrovici, 17
Podêbrad, Gheorghe de, 154
Polk, James Knox, 446
Pollaiuolo, 156
Polybios, 85
Pompeius, 86
Pontchartrain, 408
Pop, Sever, 442
Popillius, Laenas C., 85, 379
Portland (duce de), 421
Powell, 367
Poyer, Georges, 438
Prithiviraja din Ajmir, 229
Procopius din Caesarea, 100
Ptah-ho-Tep, 298
Ptolemaios, Claudios, 306
Ptolemeu, Alexandru, 86
Ptolemeu, Apion, 85
Pugaciov, Emelian Ivanovici, 295
Pulakesin II, 228
Pupienus, 401
Pușkin, Aleksandr Sergheievici, 117, 340, 342, 395
Puységur, 407
Pythagora, 73, 305

Q

Qin Shi Huangdi, 35, 52, 249, 260, 315, 391, 451

R

Rabeau, Saint-Étienne, 409
Rabelais, François, 162
Racine, Jean, 137, 140
Radin, Paul, 46, 267, 272
Rafael Sanzio, 162, 164, 180, 363
Rákóczi II, Francisc, 341

Rakovski, 423
Razin, Stenka, 295
Râkov, Aleksei Ivanovici, 423
Rebreanu, Liviu, 342
Redfield, Robert, 368
Remak, Henry H., 318
Rembrandt van Rijn, 180
Reni, Guido, 137
Renou, Louis, 240
Renouf (conte d'Aversa), 340
Reubell, 409
Revere, Paul, 427
Ribot, Théodule, 438
Richard Inimă de Leu, 26
Richelieu, Armand-Jean du Plessis de, 138, 174, 379, 395
Rickman, 418
Rilke, Rainer Maria, 161
Rinteau, Marie, 396
Robinson, John A.T., 184
Rocard, Michel, 477
Rochebouët, de (general), 417
Rockefeller, 386, 427, 435
Rodin, Auguste, 156
Roger din Sicilia, 340
Rogers, William Pierce, 434
Roland, 289
Roman IV Diogene, 103
Romulus Augustulus, 86
Ronsard, Pierre de, 289
Roosevelt, Franklin Delano, 427, 431, 433, 435
Roosevelt, Theodore, 433, 435
Rossini, Gioacchino, 162
Rothschild, 386
Rousseau, Jean-Jacques, 143
Rubens, Petrus Paulus, 180
Rubliov, Andrei, 111
Rudaki, 205, 289
Rude, 156
Ruffo, Marco, 111
Rurik, 340
Rusk, Dean, 434

S

Sahl ben Harun, 199
Saint-André, Jean Bon, 409
Saint-Florentin (conte de), 408
Saint-Germain, Claude-Louis (conte de), 407
Saint-Martin, Vivien de, 412
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, 181
Salisbury (marchiz de), 421
Sand, George, 396
Sandrocottos (vezi Ciandragupta)
Śankara, 234, 241, 307
Sappho, 296
Sardauna din Sokoto, 371
Sargon, 56, 88, 374
Sartre, J.P., 382, 386
Satow, Ernest (sir), 181
Saul din Tarsus (vezi și Sf. Pavel), 89
Saussure, Ferdinand de, 386
Saxa (mareșal), 396
Saxa, Henric de (duce), 340
Saxa, Maurice de, 396
Scarlatti, Roxana di, 115
Scheler, Max, 27
Schneider, 386
Schopenhauer, Arthur, 158
Schönberg, Arnold, 161, 436
Schumann, Robert, 157
Schuyler, Colfax, 431
Schweitzer, Albert, 386
Scipio, 378
Scott, Duns, 158
Scudéry (domnișoara), 405
Ségur (mareșalul), 407

Selim I, 171, 204
Selim II, 209, 211
Sergiu (Sfânt), 100
Servan-Schreiber, Jean-Jacques, 472
Severus, Alexander, 401
Severus, Septimius, 401
Shakespeare, William, 137, 162
Shelburn (conte de), 444
Shelley, Mary, 116
Shelley, P.B., 116
Sibawaihi, 199
Sidonius, Apollinaris, 345
Sienkiewicz, 342
Sieyès (abate), 409
Silhouette, Étienne de, 407
Simon, Jules, 417
Sinan (arhitect), 209
Skleros, Bardas, 309
Sobieski, Jan, 122
Socrate, 73, 249
Sofia, 122
Sokolnikov, G.I., 422
Solario, Pietro, 111
Soliman Magnificul, 39, 207, 209, 211
Solomos, 341
Sombart, Werner, 149, 184
Somervel, D.C., 17
Song, Zhong Shan, 251, 259, 260, 348
Sorokin, Pitirim Alexandrovitch, 9, 61, 135, 268
Spartacus, 462
Spengler, Oswald, 9, 12, 14, 16, 31, 39, 65, 74, 78, 90, 119, 134, 148, 187, 328, 372, 375, 381
Spinoza, Baruch, 158
Staël, Albertine de, 143, 386
Stalin (Iosif Vissarionovici Djugaș-vili), 117, 422, 444
Stamp, L. Dudley, 443
Stephan, Raoul, 442
Stephaniki, Bei, 438
Stere, Constantin, 444
Stevenson, Adlai Edwing, 435, 436
Stilicon, 86, 126
Stravinski, Igor Fiodorovici, 120, 160, 436
Strindberg, August, 137
Strzygowski, Jozef, 179
Sturdza, Mihai, 439
Stürmer, Boris Vladimirovici, 422
Suetonius, 371
Sullivan, Jeremiah, 163
Sverdlov, Iakov Mihailovici, 423
Sylla, 362, 378

Ș

Șapur I, 129, 195
Ștefan Dușan, 107, 285, 290, 294
Ștefan Nemania, 107
Știrbei, Barbu, 396

T

Tabari, 199
Tacitus, 358, 401
Taft, William Howard, 434
Taine, Hyppolite-Adolphe, 374, 441, 452
Tai Zong cel Mare, 15, 262
Taylor, Zachary, 434
Teglathphalasar III, 69
Teilhard de Chardin, Pierre, 22, 45
Tesnière, Lucien, 413, 424, 425, 442, 443
Tezeu, 67, 284
Thales, 305

Theodora (contesa), 186
Theodoric, 101, 288
Theodoric (Maestrul), 154
Theodosius, 86, 100, 402, 439
Theofan Grecul, 111
Theofrast, 306
Thierry, Augustin, 139
Thiers, Marie-Joseph-Louis-Adolphe, 410
Thurmwald, Richard, 368
Timofeievici, Emak, 295
Timur Lenk, 204
Titus, 400
Titus Livius, 85
Tocqueville, 188
Tolstoi, Lev Nikolaievici, 119, 161, 342
Toma d'Aquino, 29, 157, 186
Tommaso din Modena, 154
Tomski, M.M., 423
Toulouse-Lautrec, Henri de, 165
Towner, Rutherford Hamilton, 383, 437
Toynbee, Arnold J., 9, 13, 15, 16, 31, 35, 64, 70, 71, 74, 90, 91, 112, 119, 134, 163, 164, 178, 200, 214, 251, 252, 301, 302, 312, 328, 373, 446, 469
Traianus, 88, 129, 400–402
Treilhard, 409
Troeltsch, Ernst, 184
Troțki (Leon D. Bronștain), 422
Truman, Harry, 435
Tukulti-Ninurta, 69
Turgheniev, Ivan Sergheievici, 342
Tzara, Tristan, 447
Tzimiskes, Ioan, 108, 309

U

Ulianov, Nikolai Vasilievici, 422
Urmuz, 436, 447
Ur-Nammu, 68
Urukagina din Lagos, 56
Usman dan Fodio, 338, 371

V

Valens, 125
Valerianus, 195
Valéry, Paul, 476
Van Buren, Martin, 433
Varignon, 159
Vasa, Gustav (vezi Gustav)
Vasile I Macedoneanul, 108
Vasile II Bulgaroctonul, 102
Vasile Lupu, 115
Vasili (mare-cneaz), 121
Vasto, Lanza del, 165
Vasubandhu, 233
Văcărescu, Ienăchiță, 372
Vătămanu, N., 371
Vâșinski, 423
Velázquez, Diego, 180
Vendôme, Antoine de, 387
Ventris, Michael, 77, 78, 239
Vergilius (Publius Vergilius Maro), 469
Verrocchio, Andrea di Cione, 156
Veselovski, Aleksandr Nikolaievici, 299, 318
Vespasianus, 400
Vico, Giambattista, 9
Victoria (regina), 439
Viète, François, 159
Vigny, Alfred de, 47
Villehardouin, 105
Villèle, 410
Viollet Le Duc, 122
Vitellius, 400
Vladimir din Kiev (Sfânt), 102, 109
Vladimir Monomahul, 109

Vlaminck, Maurice, 165
Vogoride, Ana, 396
Vogoride, Nicolae, 439
Vogoride, Ștefan, 438
Voisin de la Noyraie, 408
Volney, Constantin-François de Chasseboeuf, 12
Voltaire (François-Marie Arouet), 142, 143, 289
Voyer d'Argenson, 408
Vuillard, 165
Vukașin, 294

W

Wace, Robert, 289
Waddington, William Henry, 417
Wagner, Otto, 163
Wagner, Richard, 157
Wallace, Henry A., 434
Wallenstein, 372
Walpole, Robert (sir), 418
Washington, George, 433
Watteau, Antoine, 182
Watzelrode, Lucas, 185
Weber, Max, 149, 184
Webern, Anton von 436
Wellington, Arthur Wellesley de, 444
Wendel, 386
White, Leslie, 9
Widukind, 340
Wilhelm II, 174
Wilhelm Cuceritorul, 340
Wilson, Thomas Woodrow, 446
Witte, Serge, 422
Wolfram din Eschenbach, 288
Wright, F.L., 163
Wurmser, Nikolaus, 153

X

Xanthippos, 387

Y

Yezdegerd, 317
Yoritomo, 26
Yoshitsune, 26
Young, Arthur, 405
Yuan Shikai, 260
Yu cel Mare, 243

Z

Zalmoxis, 73
Zamfirescu, Duiliu, 342
Zarathustra, 73
Zenon, 100
Zhang-Lei, 261
Zhuang Zi, 249
Zhuke Liang, 261
Zixi, 259
Zinoviev, Grigori Evseievici, 422
Ziryab, 216

CUPRINS

Prefață la ediția românească 7
Introducere 9

Partea întâi
CIVILIZAȚIILE

Definiție și enumerare... 21
Civilizația egipteană 48
Civilizația babiloniană... 54
Civilizația cretană 74
Civilizația elenică sau greco-romană..................................... 79
Civilizația bizantină... 90
Civilizația occidentală... 125
Civilizația arabă sau islamică 190
Civilizația indiană.. 219
Civilizația chineză sau extrem-orientală............................... 242
Civilizațiile precolumbiene.. 263

Partea a doua
FENOMENE RECURENTE

Capitolul 1.. 275

Dimensiunea și longevitatea civilizațiilor. Civilizațiile primei, celei de-a doua și celei de-a treia generații. Durata fiecărei faze de dezvoltare. Principalele caracteristici ale fiecărei faze în domeniul politicului, al economicului, al culturii și al religiei; „vârsta eroică“, celelalte faze. Subcivilizațiile, interioare și exterioare ariei statului unificator; deplasarea centrului de gravitație; accesiunea unuia dintre statele periferice la hegemonie.

Capitolul 2.. 322

Contacte între civilizații în timp și spațiu. Aculturare; rezistență și fenomene de respingere. Perioada de incubare. Câteva

efecte ale aculturării (port, habitat, limbă). Rasa; în ce sens conceptul de rasă poate să fie reținut de istoric? Stabilitate și modificare a caracterelor etnice. Cazuri posibile de „hibernare“. Ce se transmite în timp? Continuitate sau noncontinuitate a civilizației?

Capitolul 3 376

Despre câteva semne care însoțesc nașterea, creșterea, înflorirea și dezagregarea culturilor. Oboseala psihologică; comparație cu psihologia individuală; efectul oboselii psihologice asupra grupurilor restrânse; destinul unei familii, al unei spițe de neam; „geniul ereditar“ și limitele lui; dezechilibrele stimulante. Efectul oboselii psihologice asupra marilor ansambluri: fenomenul de retragere a „centralilor“ și de ascensiune a „periferICilor“; cazuri: Imperiul roman, Franța, Marea Britanie, Rusia, Statele Unite. Rolul perifericilor în actuala mutație culturală a civilizației occidentale.

Concluzii 448

1. Recapitularea câtorva fapte.
2. Consecințe posibile asupra metodei în sinteza istorică.
3. La ce fază se află civilizația occidentală?
Încercare de diagnostic. *Pax Americana*?
Ultimii concurenți în lupta pentru hegemonie.
Un nou Ev Mediu sau o „perioadă intermediară“?

Anexa I A 481
Anexa I B 482
Anexa II 483
Anexa III 484
Anexa III A 487
Anexa III B 488
Anexa IV 489
Anexa V A 492
Anexa V B 501
Anexa VI 512
Anexa VII A 519
Anexa VII B 521
Anexa VII C 523
Anexa VIII 529

Bibliografie 539
Indice de nume 548

Redactori
HORTENZIA POPESCU, S. SKULTÉTY

Tehnoredactor
LUMINIȚA SIMIONESCU

DTP
DUMITRU OLTEANU

Corectori
GEORGIANA BECHERU, OANA DUMITRESCU

Apărut 2007
BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Tiparul executat la C.N.I. „CORESI“ S.A.